

1397

291.99 (1/9)

5

Ozulpur, Z.

ulupur uplupurung

ulupur S. 1. 15n.

268.3 - 77p

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

**ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ
ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ**

**ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ
ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ
Ա. — Բ ԳԻՐԳ**

**ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՑԱԿՈՐԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ
1945**

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

891.99.09

0-55

ՄՏՈՒԳՆԵՐ Է 1967 թ.

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՅԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

Ա — Բ ԳԻՐՔ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄ

1945

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Արժանաւոր սովորութիւն մը որ հասարակաց է մեր ձեռագիրներուն, ու խոովիչ նոյն ասեմ, գրելու արարին, կիրքին վրայ իր արձակած լոյսովը, յանախանքի մը նման կը նեղէ զիս երբ **ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ** ին անդրանիկ հասորը կը յանձնեմ իր հասարակութեան: Մեր գրիչները իրենց էջերը կը սկսին կամ կը փակեն մարդկային ծանր ապրումներու խոստովանման ընելով, իրենց տունէն, վանքէն, պաշտպան սուրբերէն: Գրեթէ բոլորն ալ խորունկ գոհունակութիւնը ունին իրենց գործը աւարած տեսնելու «*ընդ հովանեաւ*» աս ու ան մեծասանին, աս ու ան իշխանաւորին, նպաստովը աս ու ան համեստուկ դպիրին, «մեղօք լցեալ տիրացոյին»: Գիրք մը, այդ դարերուն համար բացառիկ, հրաշքի մօտեցող վաստակ մըն էր, յաղթանակ մը: Երկինքին ու երկրին պաշտպանութիւնը եւ շատ չեմ տեսներ այդ մարդոց տղերուն ետին:

Ու երբ կը փորձեմ վերադարձ մը այդ դարերու հոգեբանութեան, յարգանքի որքան խորունկ յուզումի ըզգացումներով ինձ կը թուի թէ կը լեցուիմ:

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ձեռնարկը թէ՛ իբր յղացք, թէ՛ իբր գործադրում անյադ-թելի դժուարութեանց պիտի մնար ենթակայ, եթէ չունե-նար պաշտպանութիւնը Սրբոց Յակոբեանց Առաքելական Աթոռոյն, ուրկէ անիկա գտած է ոչ միայն դասական «*հովանիւն*», այլ իր իսկ նախասարր սնունդը: Առանց Ս. Աթոռոյ Մասնադարանին, ձեռնարկը անկարելիու-թիւն մըն էր:

Ասկէ՝ իմ պարտքերը, պարզ որքան իրաւ

ա) — Նորին Ամենապատուութիւն Պատրիարք Սրբազանին, որ, տարիներ առաջ, իբրեւ Տեսուչ Մասնա-

դարանի, անձանձիւ բարեկամեցողութեամբ մը ընդառաջեց իմ աշխատանքը, աղբիւրներու մատուցումով, հանդէսներու, գիրքերու, նախանիւթերու հսկայ մթերք մը տրամադրելով իմ սեղանին.

բ) — Հոգեւորն Տ. Արքուն Վրդ. Հասիսեանին.

դ) — Հոգեւորն Տ. Գրիգոր Աբեղայ Ոսկանեանին որոնք իբրեւ Մասեմադարանի Տեսուչներ եռանդով իրենց աշխատակցութիւնը բերին իմ սեղանին, միշտ աղբիւրներու, նախանիւթերու հայրաքանդան հարցին մէջ.

դ) — Հոգեւորն Տ. Թորգոմ Աբեղայ Մանուկեանին, որ իբրեւ Տպարանի Տեսուչ, յուզիչ ու խղճահար ջանադրութեամբ մը, կարելին ըրաւ անվնաս դարձնելու իմ ձեռագրին անեղեակայելի պակասութիւնները, չափազանց արագ աշխատանքի արդիւնք անխուսափելի մոռացումները, շարադրական վրէպները մասնանիւթ ինծի կրկին բերելով, սրբագրութեան համար: Առանց այս քանկագին օժանդակութեան *ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ*ին շատ մը գիրքերը ապահովաբար պիտի կրկնէին այն խղճալի պատկերը — արդիւնք ձեռագրին սխալ ընթերցումին, մանաւանդ սխալ հասկցուելուն — որուն մէջէն լոյս են տեսած իմ գործերը, ստեղծելով մթին, անհասկնալի Օշականի մը հեփաթը.

ե) — Տիրացու Արամայիս Միրզայեանին, Պ. Պ. Արեակ Խաչատուրեանին, Սեփան Տարագնեանին, Լեւոն Ալթունեանին, Յակոբ Սարգիսեանին, Սարգիս Կսանեանին, Տիրան Թաւնեանին, Մանուկ Սմբատեանին եւ բոլոր այն տղաներուն որոնք *խառնած* դասերը ընդօրինակելու իրենց սիրայօժար աշխատանքովը իմ պակասող ուժերէն կարենոր խնայողութիւն մը իրագործեցին:

Ու, ըլլալու համար աւելի մօտ հին գրչագիրներու հոգիին, նոյն զգացումը հանդէպ

դ) — Սարգիս Խաչիկեանին որ իբրեւ գրաւար դրաւ աւելի խղճմտութիւն, իր ժամանակէն աւելին տրամադրելով գործը արագ բերելու համար իր աւարտին:

է) — Ռաժայէլ Աւագեանին եւ Տպարանի աշխատանքներուն որոնք հաւասար չափով փոյթ ունեցան հաւաքական այս աշխատանքին մէջ:

Ընթերցողը այս լիցատարութեանց ետին թող բարի ըլլայ գտնելու երախտագիտական պարզագոյն սա զգացումէն դուրս ոչ մէկ նկատում: Մեր օրերուն մարդիկ հազիւ կը բաւեն իրենց զբաղումներուն: Ատոնցմէ դուրս ամէն ձեռնարկ, նպաստ, ուրիշներու աշխատանքը դիւրացնող, այդ իսկ հանգամանքով, կը դառնան երախտագիտական սուրբներ:

Գիրքը կը յանձնեմ իւր իրական տիրոջը՝ կարգացող հասարակութեան, որ սա էջին վրայ չի նշանակիր հմուտը, գրողը, փղեսպցին, այլ այն պարզ դասը մարդոց որոնք հաւատքը ունին իրենց ժողովուրդի արժէքներուն, ու կարօտ՝ այդ արժէքներուն հարազատ, արդար փառքին: Չհասկցուելու, սխալ հասկցուելու վախ մը: Մեծ կեիւ մը չառաւ այդ վախը իմ աշխատանքի համբուն վրայ: Գիտեմ թէ գիրքերն ալ մարդոց կը նմանին, իրենց նախապաշարք իրենց հետ բերող: ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՔը իմ ժողովուրդի հարիւրամեայ *սպրումներուն* կարելի խտութեամբ մատուցումն է դարձեալ իմ ժողովուրդին: Անոր հեղինակը, այդ աշխատանքը կատարած ըլլալու, իւր ժողովուրդին շնորհներուն հանդէպ իւր պատրիք վնասած ըլլալու գոհունակութենէն դուրս ուրիշ փառք կամ բարիք չէ սիրած:

Վկայութիւնները վկայութիւն են, Քրիստոսի օրերէն:

1945 Օգոստոս 3,
Երուսաղէմ

ԶԵՂԻՆԱԿԸ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՆԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Մ Ո Ւ Տ Ք՝

Դրական այն ճիգը զոր մեր ժողովուրդը, երկու հատուածներով, (արևելահայ և արևմտահայ), նոյնաժամանակ բայց տարբեր պայմաններու հանդէսի մը մէջ, իրագործեց՝ իր պատմութեան վերջին երկու դարերուն, (երկրորդը իր կէսին մէջն է. առաջինին կէսը կրնանք առանց անտեղութեան ընդունիլ իբր վերջին շողարձակումը տասներհինգ դարու տեղութեամբ ուրիշ ստեղծագործ ճիգի մը, պարզ բառով՝ հին մատենագրութեան, որով կ'ունենանք լման դար մը գրական գործունէութեան.) կուտայ նիւթը ներկայ աշխատասիրութեան, մասնաւորապէ՝ անոր մէկ թւին, արևմտահայ գրողներու երկունքովը պսակաւոր:

Կ'աւելցնեմ անմիջապէս որ այդ ճիգին արդիւնք դոյզ մեր գրականութիւնները մեր ժողովուրդի պատմութեան ազնուագոյն փաստերը կը նկատեմ, — Կ'ուրար քաջատրուող բայց ակնբախ իրականութիւն մը ըլլալէ չդադրող հարսութիւնը, տալով հանդերձ պատշաճ արժեւորում այդ ժողովուրդին իմացական այլապէս հպարտ, աղուոր, կենդանի միւս արտայայտութիւններուն՝ լեզուին, երաժշտութեան, ճարտարապետութեան, շինարար հռչակուած տուրքերուն և ամէնէն աւելի իր հոգեխառնութեան որ շինքը կ'ընէ տարբեր, ինքնատիպ ու սխալի նոյն ատեն: Լրելահայ գրականութեան լիակատար վերլուծում մը ինծի պիտի պարտադրէր իմ ուժերէս վեր աշխատանք մը: Այդ է պատճառը որ սահմանափակեմ ինքզինքս ու ձգեմ ուրիշներու այդ շատ քաղցր պարտքին վճարումը:

Նպատակս է ուրեմն, արեւմտահայ հատուածով իրագործուած զբա-
կան արդիւնքը՝ դարու մը կեանքի բիւրեղացում, դնել ընթերցողի աչ-
քին, համապատկերի մը ձեւով: Այսքան պարզ թուող սա աշխատանքը, իրա-
կանին մէջ, պայմանաւոր է բազմատեսակ տապանակներով: Խառն, խաւ,
շփացում, ուրացում, իր ճիշտ կերպարանքէն աղմուկաւ ճողճիւկ, զանա-
զան՝ ճաշակներու, ազդեցութեանց, բռնութեանց նշանակի դէպ մը կայ իմ առջև
գործերու և չքահոյլ մը անուններու: Ատոնց մէջէն կատարել արդար զը-
տումը, տալ արժանաւորին իր վարձքը, ու ապարժէ արդիւնքն ալ թա-
ղել պատմութեան փոշիին տակ, գործ մըն է որ կը պահանջէ խանդավա-
ռութիւն, թափանցում, ու անաչառ, կորովի անկեղծութիւն մը: Մեր
տկարութիւնը՝ թերեւս պատճա՞ռ, որպէսզի մինք գուրգուրանք զողողա-
ղին մեր նուազագոյն արժէքներուն ալ վրայ ու անոնց մասին անդամ մը
կազմուած մեր հիացումները վերածենք սրբութեան: Դպրի՞ օրինակի մը
համար, Լեւիշանի մը բանաստեղծական վարկին, մեզմէ շատերուն համար
ազգաբաւորութեան մօտեցող կատարեալ սրբապղծութիւն մըն է. տակա-
ւին այսօր, երբ հարիւրի մօտ տարիներ կը ծանրանան պատուական
աբբային գործին վրայ՝ շատեց մոխրացած, իր ամէնէն ազնուական
կենսախորշերուն իսկ ներսը: Զիմ դարմանար, քանի որ վարժութիւնը,
իմացական անգործութիւնը հզօր մղումներով միայն կը պղտորուին ի-
րենց պանդոյր փառքին մէջ: Բացէք ընթացիկ, նոյնիսկ որոշ վարկի
բարձրացած գրականութեան պատմութիւններ, այս անգամ օտարն
ըէն: Զեր, Գտնելիքը մօտաւոր վիճակ մըն է անոնցմէ ալ ներս: Ինչ
փոյթ որ անդլիացի մատաղ երիտասարդի մը համար այսօր անկարելի
ըլլայ օրինակի մը համար Պայրընէն Մալմբուրիդը աւարտել. ինչ փոյթ որ
հանրահաշիւ գիրք մը՝ Ֆաուստը, այսօր մեզի թուի հիմնովին կեղծ. կամ
Հիւկոյի ութսունը անցնող բանաստեղծական հատորները գրականու-
թեան դասախօսները միայն հետաքրքրեն, ըսել կ'ուզեմ՝ շատ քիչ բան
պատմեն մարդոց կեանքէն: Մարդոց միջինը լսած է այդ անուններուն
փառքը ու չի կրնար մոռնալ. նոր հեղինակ մը որ աւելք այդ պատմու-
թիւնները իրենց փոշիներէն: Կը հաւատամ թէ մօտ է այդ օրը:

Մեր մէջ, դժբախտութիւնը ունի ուրիշ երես: Մենք, ինչպէս ըսի
քիչ վերը, մեր գրականութեան՝ աւելի ճիշտը մեր գրողներուն պաշտա-
մունքը նորանցուցած ենք ազգախորութեան պարտքի մը հետ: Զենք
օժտարի ընդունիլ որ վաւերական տաղանդը չի վախճար տաքէն ու
պաղէն, ու կը զիմաւորէ սերունդներուն արձամարհանքը, հերքէ է որ
ըլլայ օժտուած՝ այդ կարծրութեամբ: Աւելի քան ստոյգ է որ հարիւր
տարի առաջ ընթերցողը խանդավառող քերթուած մը հարիւր տարի
վերջ չի կրնար մեռնիլ, եթէ երբեք իր մէջը ունի կեանքի յաւիտենա-
կան խմորէն փշրանք մը բան: «Երազաբազ Պալաւաթ»ը գիտ կը տպաւորէ
երէկ գրուած բանաստեղծութիւն մը ինչպէս, հակառակ անոր որ զայն
լեցնող հոգեխառնութեան մէկ որոշ բաժինը ինծի ըլլայ հիմնովին օ-
տար, մինչ անոր մէկ ուրիշ մասը կը տպականի իմ այսօրուան ապրում-
ներուն: Կրնաք յատուց ըլլալ որ «Երգ» (Յրցութիւն Վ. Հ. Գեորգայ վարդա-
պետի Ալբայ Միսիպարեան Ուխտին, Մ. Պէճեփփօնիւն) վերնագրուած ըն-
դարձակ բանաստեղծութիւնը ինչ միապաղաղ ու հզօր հիացում է ապ-

րած իր ժամանակին: Բայց կը շարունակեմ ձեզ Տաղք եւ Թատերգութիւնքին որպէսզի համոզուիք թէ որքան ընդարձակ բառակոյտ մը կը պառկի այդ էջերուն մէջ: Տրտումը սա կացութեան մէջ կուգայ անկէ որ այդ քերթուածին նիւթը իմ պատմութիւնն է, իմ պապերուն վաւերական փառքն ու ողբերգութիւնը, բայց վարդը շրջուած, կեղծ, տաղաչափներու քիւմբերով սպառազէն: Այս օրինակը կը բաւէ թելադրելու ամբողջ վարանքը, խղճահարութիւնը, տաքնապը որոնք զրականութեան պատմիչը կը համակին երբ անիկա մտնէ շփումի՝ նման փորձերու, փորձանքներու հետ:

Ընդարձակ ծիրով սա աշխատասիրութեան մուտքին աւելորդ չին սա զգուշաւոր ճշգոյսները: Ձեռք ձեռնարկած իմ գործին՝ կաղապարեալ, կաղմ ու պատրաստ կարծիքներ, հիացումներ, դատումներ ու բաջաղանք մէկ ձեռքէն առնելով միւսին անցընելու, ինչպէս սովորաբար կ'աշխատին զրականութեան պատմիչները: Ի յառաջագունէ կը մերժեմ ինծի ամէն նկատում, հիացում, պարսաւի կիրք: Գործերսն հետ անձնական թիւումը: — Ահա թէ ուր է արդարացումը իմ աշխատանքին, Գրականութիւնը գիտութիւն մը չէ, Զայն չենք ստվիր, կ'ապրինք: Վտանգը, անշուշտ, միամիտ չեմ վարագործելու, անձնական լատինալիստ որոնք անչէն վեր են, առնուազն ցեղինը: Բայց կը փութամ յայտնել միեւնոյն ժամին որ իմ տղաւորութիւնները, գործերէն, չեն նմանիր այն միւսներուն տղաւորութեանց որոնք գիրքերու յաճութանքը, դաստիարակութեամբ բաւ կը համարեն դատումի արտօնութեան մը: Վէպ, թատրոն, քերթուած, քրոնիկ, քննադատական վերլուծումներ — այսինքն արեւմտահայ զրականութեան հիմնաւոր սեռերը եւ փորձեր եւ, գալէ առաջ անոնց գնահատման: Հոս կը դատուիմ ուրեմն դատողներու հասարակաց փողոսէն ու իրենց կշիռներէն: Ուրիշ խնդիր՝ տեսակարար տարրութիւնը իմ տղաւորութեանց: Կը վստահիմ սակայն անոնց առնուազն վաւերական ապարումներ ըլլալու արժէքին, մանաւանդ զանոնք արտայայտելու մէջ իմ կողմէ խղճմտօրէն փնտռուած, պաշտպանուած անկեղծութեան:

Աւելորդ չէ հոս յիշել թէ հազիւ քանի մը հեղինակի համար անձնական շփումը (գործին ի հարկէ) անկարելի եղած է ինծի գործադրել: Ատոնք ալ Զարթօնքի սերունդին այն զէմքերն են որոնց վաղուակը արձանագրուած է առաւելապէս հանրային, կրթական, լեզուական մարդերու գլխուն: Արիւթարեան այդ սերունդին շուրջ իր թռուցիկ նօթերուն մէջ (Պիկուլոնի, Ռամբիւր) գործադրած է կարելի արդարութիւն, թերեւս առանց ալ գիտակցելու, երբ Ն. Ռուսինեանի կենդանագիրը յորինելու համար օրտագին նուիրած է մեծագիր չորս էջեր, ու չէ տառապած իր միամտութեան ալ որակէն, նոյն շարքին, չորս հինգ տող միայն չնորհելով ... Պետրոս Դուրեանին: Արդ, Նահապետ Ռուսինեան վստահաբար գրեմ թէ յաջորդ սերունդին նկատմամբ մէջ պիտի գաղբի արեւմտահայ գրականութեան պատկանելի: Գտնելու համար փառքի իր արժանաւոր պատուանդանը հայոց պատմութեան մէջ: Այնպէս որ աղբիւրի անբաւարարութիւնն է պատահաւ որպէսզի Ն. Զօրայեան, Ն. Ռուսինեան, Ատիւան Ոսկան, Խաչատուր Միսաքեան մնան ուրուագրային վիճակի

մը մէջ, Այս վանքումը զրկանք մըն ալ չի կազմեր արդէն արեւմտահայ գրականութեան յեղաշրջումը ընդգրկող ախորժակի մը մէջ: Մարդեր էին, իրարու ժամանակակից, շատ մը կէտերու մէջ իրարու ներհակ մտայնութիւններով, նկարագրի շեշտ հակադրութիւններով բայց ունէին նոյն ատեն հասարակաց ալ հակումներ, Ու այդ հակումները կը սնանէին գործօնութեան ակերէն, քիչ անգամ արուեստին ջուրերէն: Այսպէս պատճառաբանելէ վերջ սա յեղշը, դիտել կուտամ որ կեկնէին ու անոր անդրլիսանցումը (transposition) կազմող ԳԻԱՆՈՒԹԵԱՆ միջև այս կորուստը պարտադրեալ զժբախտութիւն մըն է: Ինչ համեմատութեամբ որ իրարմէ կը տարբերին միսերուն մարմարը և թուղթը, նոյն համեմատութեամբ իրարմէ հեռու բաներ են յաճախ մարդկային կսկիծ մը ու ասիկա թուղթին սեւեռել յաւակնող . . . քերթուած մը:

Կը կրկնեմ ուրեմն.

Նպատակս է զարու մը կեանքին (արուեստի ելած իր կերպարանքին մէջ) համապատկերը գնել ընթերցողի աչքին: Իր ճիշդ առումին մէջ ներկայ աշխատանքը թերևս ուղղափառ պատմութիւնը չէ արեւմտահայ գրականութեան, ինչպէս չի կրնար ըլլալ այդ բանը ամէն համապատկեր ունէ մարդի վրայ. ըսել կ'ուզեմ՝ հաւատարիմ ձեռնարկարձ մը, մանրամասնութեանց հարազատ հանդէսով այն իրողութեան որ կեանքն էր այդ պատկերներուն ետին:

Ու կը ճշդեմ. —

Պէտք չէ շփոթել գրականութեան պատմութիւնը, ասոր համապատկերը, այն միւս՝ զուրսէն բոլորովին նման թուող բայց ներքնապէս հիմնովին տարբեր գիտութեան հետ զոր կ'անուանենք մատենագրութիւն: Այս վերջինը գիրքերու գիտութիւն մըն է եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը: Անիկա ուրիշ բան չէ եթէ ոչ, կարելի մանրամասնութեամբ, ստուգութեամբ որեւէ լեզուով լոյս տեսած բոլոր գործերուն տեսակ մը հաւատարիմ, քիչ ընդհատով անուանացանկը: Այսպէս է որ մտապատկերուած է անիկա մերիներուն մօտ, մանաւանդ մեր հին գրականութեան մթերքին գիմաց: Ու մեր նոր մատենագրութիւնները տեսակ մը կրկնութիւնն են հին այդ յղացքին, Բայց եւրոպացիք այդ աշխատանքին համար ունին արդար բառը՝ bibliographie, Ուրիշ է histoire littéraire:

Հասկնալի է որ յաջորդող էջերը, գիրքերը, հատորները, ներկայ ընդառնակ աշխատասիրութեան ընթացքին, չունենան նման առաջագրութիւն մը, նախ հիմնական իսկ մտայնացքէն ղեկավարուած՝ որ կը ձգտի հմտութեամբ անդիլին՝ անշուշտ առանց վայն արհամարհելու, բայց անկէ ձերբազատ մնալու հաստատ միտասիրութեան մը, հասնելու համար կեանքին վերաբաւումին որ կանխող դարուն կէսերէն ասոյին նորոգած է, այնքան բարեբաւտ արդիւնքներով, բոլոր պատմող կրթագէտներ և որուն սկզբնական փորձերը հազիւ մուտք ունին արեւմտահայ մանաւանդ գրական վերկառուցումներու մէջ: Երկրորդաբար, այս աշխատանքը դարձեալ կը մնայ ենթակայ նիւթական կարելիութեանց ճշունդ մը, Ոչ ոքի համար գաղտնիք է որ արեւմտահայ գրականութեան առաջին շրջանին

Այս յայտարարութեանց զոսկանակը ան է որ իմ աշխատասիրութեան մէջ իմ ուշադրութիւնը կեդրոնացած է քանի մը հիմնական (ինծի համար) նկատուած ուղղութիւններու վրայ: Մասեմազիսուքիւնը (որմէ գեղեցիկ նմոյշ մըն է Լ. Ա. Ղազիկեանի ընդարձակ հաւաքումը, դժբախտարար կէս մնացած) ամէնուն մատչելի գրազանք մը, նոյնիսկ արդար փառասիրութիւն մը երբ կը նկատեմ, չեմ նանքամար իմ ընեղիքը ու կեցածելու: Ուրիշ բան է գրականութիւնը, արարքը՝ ի՛նքը, ուրիշ՝ այդ արարքին շուրջ վիճակագրական, հմտական թէկուզ որոշ ճաշակով պաշտպանուած կառուցում մը: Պատկանելի բանասէր մը (Լ. Աճառեան) իմաստասիրական որոշ ալ ախորժակներու իր երեւան բերած փաստերովը, հակառակ պրպտման, անտիպին հանդէպ իր չնչոյ, ջերմ սիրոյն, անբաւական է դուրս եկած գրական իրողութիւնը նուաճելու, անոր հասնելու որոշ իր ցանկութիւնը ազատագրած չըլլալով հրապարակին պահանջներէն: Այս դարուն սկիզբը, անկէ առաջ, տակաւին անոր կէսերուն, գրականութեան պատմութիւնը արեւելահայերուն համար ուրիշ բան չէ եթէ ոչ գիրքերուն պարունակութիւնը համառօտել, անոնց նկղկնակները կենսադրել: Ուրիշ օրինակ մը հակառակ եզրէն, ուր գրական թափանցումը կը մնայ տիրական բայց չի պաշտպանուիր իմաստին նշնուամով, ես կուտամ խառն աշխատող Արշակ Չօպանեանը որ մենագրութիւններու վրայ սիրած է դնել շեշտը՝ արեւմտահայ գրական վաստակը երբ կը դաւաճէ, անտեսելու չափ մթին զարկը որ ժողովուրդի մը հոգին էր երբ կ'ապրէր անիկա. ու այդ հոգիին վիճակութիւնը իբրեւ՝ կ'ապրի իրմէն վերջ, իր հետ աղբւրս պարզող բաներուն ներսը, գիրք, տաճար, երգ, դոյն. — ինչ որ կ'ախորժինք մշակոյթ անուանել, կա՞յ ուրիշ կերպ մը որ արտօնէր համադրողը, զՏեղը՝ գիրքերու և կամ ուրիշ նախանիւթերու ճամբով, հոգեկան տարրողութիւնը տրուած ժողովուրդի մը: Պատասխանը, առջի բերան զիւրին, բայց հեռու է այդքան պարզ ըլլալէ: Գիրքերը դատողները, համադրական փորձերու ճարտարապետները, յաճախ գրադարանի առնէտներ կամ ընդհանուր տեսութեանց օգտնեմ ասպետներ են: Մտադրած եմ հմտութիւն չիտայ, ինչպէս՝ աւելորդ, կասկածելի ընդհանրացումներու լարժուն հմայքը հարուածել, ամէն անգամ որ գործեր, անուններ, վիճակներ զիս մօտիկը դնեն ամէն քննադատի համար այդքան հաճելի, բայց այնքան ալ վտանգալից առիթներու, — լքելու իրողութեանց դաշտը ու . . . զառածելու:

Հիմնական այն ուղղութիւնները որոնց մտադիր հետևող մը սիրած եմ ըլլալ, իմ ձեռնարկի ընթացքին, վերածելի են սա տեսակ քանի մը ինքնին պարզ տարազներու, իրենց կարգին բաւական հաստ ու հաստատ, գրեթէ ամէն շրջանի վրայ գործադրելի ըլլալու հանդամանքներով ալ այլապէս բարեբար: Այսպէս զիս կը հետաքրքրեն.

Ա) ԳՈՐԾԵՐԸ անշուշտ, ու ամէնէն առաջ, առաջ նոյնիսկ քան զիրենք երկնօղները որոնք աւելի կորստական կաւէ յօրինուած, կ'ապահանին յաճախ իրենց արդիւնքներուն հետ խոտոր համեմատող արագութեամբ մը: Գործեր բայց վճռական տարրողութեամբ, արժէքով՝ հոգ չէ թէ համբաւէն շփացուած, գէրցած, անճանաչելի ըլլալու չափ այլսնդակուած և կամ հակառակէն՝ բախտէն լքուած, ուրացուած, մոռցուե-

լու, մեռնելու աստիճան։ Այս քմայքները բան չեն փոխեր իմ հետաքրքրութենէն, հերիք է որ անոնց մէջ մեր հաւաքական ղեայնութեան, ցեղային ապրումներուն մէկ սարուածը (թէկուղ հատուածական), մեր միտքին մէկ քանդակը, մեր երեակայելու ուժին ու մեր անդրադարձելու շնորհներուն, աւելի պարզ բանաձևով՝ մեր արուեստի զգայարանին կնիքն ու փաստերը, մեր պատմութեամբ յօրինուած կեանքէն մեր ներսը իբրեւ հոգեղէն մարմին մեր մէկ յատկանշական հայեացքը (աշխարհա), մեր խառնուածքը ըլլան սեւեռուած։ Այդ գործերը, խղղուած իսկ ըլլան անհաւոր խառնակոյտովը գրական սնոտիքին, նանրամտութեան, իմ մէջ ունին անառարկելի արժէք։ Այսպէս, ամէնուն հիացումը, հետաքրքրութիւնը, առնուազն համակրութիւնը շահած գործեր են, օրինակի համար, Միսմիսի մը Ռեկամենուր՝ որուն մէջ սակայն իմ ժողովուրդին ոչ մէկ ընդունակութիւնը զիս չի մղեր զիջումի։ Կիլիկիան Սահալիբը՝ որ զարհուրագին լինականութեամբ հանդէս մը ըլլալուն հակառակ, հաղիւ ինքզինքը կ'աղաթագրէ սարսափի սեռին նոյնքան զարհուրագին սնոտիքէն։

Բ) ԴէՄֆեմ, հասկնալի՝ գրողներու, դարձեալ մեռնական կնիքով աւելորդ է ըսել՝ վաւերական տաղանդով։ Որոնց հայեցի հարազատութիւնը ինքնին գրաւական մը պիտի կազմէր եթէ ոչ հիմնական գէթ մասնակի անբաւարարութեան մը գրականին մէջ։ Դժուար է արդարօրէն արմեորել Գ. Սրուանձտեանցի դէմքը, տրուած ըլլալով բազմերախտ եկեղեցականին բազմազանակ հետաքրքրութիւնները, բայց նոյնքան դժուար՝ ուրանալ անոր խորունկ, հարազատ զգայնութիւնը, մինչ աւելի կոկ, ներդաշնակ, գրականին մէջ ներկուռ վայելչութեան տիրացած թովմաս Թէրզեանին համար մձիւռ մը, որքան ալ անգութ, կրնայ արձակուիլ, ընդդէմ ընկալեալ, զինանիշով պատկաւոր մագաղաններ վկայութեանց, դրուատանքի պատկառանքին։ Իրենց լիութեան ամբողջ գեղեցկութիւնը բանալու չհասած, չբռնելու համար իրենց մատաղունակ շրջանին իրենց ճակատագրէն խղղուած իրաւ պատկերը վահան Մանուէլեանի մը, սրտառու ռուսականարը Շաքարեանի մը, հալումաշ բայց անաւարտ կիսագէմքը Օհան կարօյի մը, իրաւունքն ունին փառքի եթէ ոչ պսակներուն, Գոնէ պատուանդանին ուր իրենց անդրիններ ահա կէս դար է՝ խառնալուած կը պահեն թովմաս Թէրզեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Մինաս Զեւաղ, Նար-Պէշ, Ռէթէոս Պէրպէրեան, բոլորն ալ հեղինակներ որոնց խելութիւն չէ հայած բախտերուն ամէնէն անհեթեթը՝ գրականութեան բախտը։

Գ) ՄՏԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, որոնք գրական գործերու մէջ բիւրեղանալէ առաջ ապրեր են իրենց խուլ, անթեղեալ, չըսելու համար աստեղային, միգամածային դրութիւնները, քալեր՝ իրենց թաւալումները կեանքին մեծ զարկերուն ներքեւ, պեղեր՝ զանգուածներուն անյարիւր զգայութիւններուն մթին բաւիղները, ստեղծեր բռնկումներ, փլուզումներ, ժայթքումներ, աղէտներ ու հարստութիւններ, ու կերպով մը յարգարեւ են, իր մեծ գիծերուն իմաստին մէջ, ճակատագիրը մեր ժողովուրդին։ Յղիշին վկայութիւնն է մտայնութեան մը, այն տարրութեամբ զոր կը պահէ իր մէջ քսաներորդ դարու գիրք մը՝ տիկին Նասայեանի Աւետարանի մէջը, մէկ ու նոյն հոգիէն իրթած, հակառակ այսքան զարեւոյթի անջր-պետուած, այլակերպուած ըլլալուն։ Այն որ ուղղորդ, երազուն, տրուած բայց իմաստուն պարկեշտութեամբ մը թափառեր է այս ժողովուրդին

գիրքերուն, դարէ դար, չի կրնար չայցուիլ ակնբախ, իրենք իրենց համար հետեւողական, գրեթէ անխուսափելի մտածական, զգացական կարգ մը կերպերէ, կերպարանքներէ: Այսօր, այնքան դառն փորձերու զինով կրնանք դատել Ն. դարու մեր շարժումը պարսիկ կայսրութեան դէմ. ատոր մէջ ոչ միայն խել մը, բարի մը, նպասակ մը չգտնելնուս, այլ այն ահաւոր փաստին իսկ սիրոյն որ մեր ճակատագիրն է, յաճախ մեր մատուցներով, յիմարութեամբը ճարտարապետուած: Ն. դարուն թերեւ լեռնախորշի մատուռին մէջ իր Աստուածը պաշտող վանական մը միայն կը մտածէր այդ պայքարին մէջ երկնայինին նպաստին: Ամբողջ երկիրը գիտէր սակայն թէ ինչ կ'արժէին արքայից արքային բանակները, բայց ուրիշ բան չըրաւ քան ինչ որ իրեն կը թելադրէր իր արեան մութ ձայնը: Ամէն փաստ հերքում մըն էր այդ մտայնութեան, ի յառաջագունէ դատապարտուած աղէտի: Բայց ուրիշ կերպ ըրինք վեցերորդ դարուն, եօթներորդին, ութերորդին, իններորդին, . . . քսաներորդին: Ահա թէ ինչ կը նշանակէ մտայնութիւնը: Ով որ արևմտահայ գրականութեան մէջ վարդապետներու, վարժապետներու, վանականներու խնամարկութեամբ սնած հոստորութիւն, բառամուտութիւն, սեթեւեթ, հոս-հոսութիւն, պոլսեցիութիւն միայն կը յաւակնի տեսնել (ուրիշ բան չըրաւ արեւելայ քննադատութիւնը, աչուրները բացած օրէն մինչև հիմա), իր անհասկացողութիւնը, անբաւարարութիւնը կ'ըլլայ՝ ապացուցած իր պապերուն պատգամներէն: Նոր տարազներ, իմաստասիրական կասկածելի postulatներ չեմ առաջարկեր դատելու համար արևմտահայ գրականութիւնը: Բայց կը մերժեմ աժան, արագ, հաստ, տափակ ընդհանրացումներուն ալ պորտաբոյծ արհամարհանքը: Արևմտահայ գրականութիւնը մտայնութեանց շատ սրտառուչ հանգէս մըն է ամէն լուրջ պրպտողի: Մտայնութիւններ են՝ 1. Ջարթոբի սերունդին բոլոր առաջադրութիւններ, 2. սահմանադրական պայքարներ, 3. Մխլիթարեան ազգայնականութիւնը, 4. Խաչատուրեան գրական կեցութիւնը, 5. յեղափոխական հոլեոստիքներ, 6. ժողովրդապաշտ ձգտումներ մեր մեծ գրողներուն, 7. արուեստի հզօր հակամետոս հեռանկար մեր Արուեստագէտ սերունդին, 8. գաւառիկ գրականութիւնը փառաբանող իմացական հակասութիւնը, 9. հայ հոգին ազատագրելու աւելի ձախ որոնումներ, — բոլորը այս ու այն կերպով հաստատելի՝ այս ժողովուրդին բազմադարեան զրական ոգորումներուն մէջ, երբեմն ոգիով ինքզինքը յայտնաբերող, երբեմն ձևով, երբեմն լեզուական մտահոգութիւններով, երբեմն աշխարհին ընդլայնումով:

դ) ՀՈԳԵԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵԽՈՒՆՈՒԹԻՒՆԵՆԵՐ, աւելի մեղամօտ, աւելի իրաւ, զգալի, սեւեռելի, քան կանխող երեք բարակրաֆներուն մէջ վերլուծուած իրողութիւնները. — քանի որ գործերը ատոնցմէ վկայութիւններ են առաւելապէս, դէմքեր՝ յաճախ անվաւեր (չփացուած, ուրացուած ըլլալուն), մտայնութիւններ՝ իրենց ծովուն, միգամածային կեցողութեամբ հակուսներուն մեզի թելադրած անորոշութեանց պատճառներով՝ նուազ յատկանշող, Դժուար է ազատագրել Մ. Պէշիկիշաճեանի Երգերուն մէկ մեծ մասը, Ազգային երգարաններուն մէջ մոխրացած բառերուն այսօրուան տիրական վրիպանքը, մեր Ռոմանիկի քաղցրին սպառնալու կորանքը: Բայց որո՞ւ համար կասկածելի՝ չըսելու համար անդիմամարտ ստուգութիւն չէ նոյն ատեն այն միւս իրականութիւնը, որ բոլոր այդ

գործերուն հոգեյատակը կը կազմէր կանխող դարու կէսերուն: Անոնք որ 1860ին կամ աւելի վերջերը, հանդիսավայրերու, դպրոցներու, արձակ խաղավայրերու մէջ խելագարային տենդով մը՝ պոռացին պոռպոռացին, ծափեցին ու եօթը երկինքները մինչև հասցնել ուղեցին իրենց խռովքը, հրճարքը, հաւատքն ու ակնկալութիւնները, այսօր այնքան ծիծաղելի, անկարելի թուող երգերուն թեւերովը — («Իմ սիրելի զաւակներս», «Բա՛մ Փոռօսան», «Արի՛ք Հայկազունք», «Հայրենեաց սիրով», «Հայ ապրիլիս Եղբարք», յիշելու համար ամէնէն փարթամ փառքերը այդ բարեխառնութեան) — ապահովարար կտրուկ կամ երկարամիջ յիմարներ չէին, այդպէս պարպելու համար իրենց կոկորդներէն ինչ որ հոգիին ներքնատունը կը գոյաւորուի դարերու ծորումներով, այլ վկայները, հերարձակ ու հպարտ որքան խռովիչ՝ հոգեկան օրջանի մը: Ու մի կարծէք թէ այդ գիծէ խռովքները սանկ դանդաղ ծփանքներու կշռոյթովը կուգան ու կ'երթան: Իր հարիւր տարիներու կեանքին մէջ, գրեթէ տասը տարին հեղ մը, չըսելու համար ամէն հնգամեակի, արեւմտահայ գրականութիւնը ապրած է իրարմէ հզօր, իրարմէ գերազանց սարսուռներ, — ըսել կ'ուզեմ իմ ժողովուրդին՝ կեանքը անցած է տափնապանքէ տափնապանք, բոլորն ալ աւելի կամ նուազ ուժգնութեամբ իրենց արձագանգը ունեցող՝ գրողներու հոգիին խորը: Այսօր դժուար է ձեռքի համար մտապատկերել անդոհը որ 1880ի մարդոց էութիւնն է պարաւանդած: Ազգը կը գիտակցի իր բնաջնջումը սարքող, վայն սառնութեամբ հետապնդող քաղաքականութեան զօր որդեգրած են թուրքերը՝ մեր հայրենիքը մեր բազմակներէն ու կրունկէն կորզելու, ու կը ստեղծեն հողային հարցը, իր անխուսափելի հակադարձովը՝ մեր գեղերուն վրայ, — պանդխտութիւնը դէպի Պոլիս, այսինքն այդ հողերուն առանց պաշտպանի լքուիլը թըշնամիին ախորժակներուն: Ու երեւան կուգայ չրանդը, որ, պաշտօնական արտայայտիչը տաքնապին, իր Պանդխտութեան Կոմիտէն քօնիկներով, է նոյն ատեն ամբողջ արեւմտահայ միտքին, մտաւարականութեան խորհրդանիշ բերանը: Վասնզի 1884ին տպուած Թուրք Ազգաբարձ յուշագրութեան սկիզբը Սրուանձտեանց վարդապետ իր առաքելութեան (Ուղեւորութիւն ի հայրենիս) բուն իմաստը մեզի կը պարզէ . . . յորդորելով ժողովուրդը որ վստահի Օսմանեան բարեխնամ կառավարութեան ու չգաղթէ: Ի՞նչ խուճապ է հոգին Արփիարի սերունդին, երբ կ'իջնէ կրկէս վտարելու հայոց երկինքէն լուսինն ու զեփիւռը, սոխակն ու վերջալոյսը, հեծանքն ու Մայիսը որպէսզի հոն ուրուանան ցաւերը միլիոններուն, ձգուած՝ թուրքին, հայ-թուրքին, էֆէնտիին ու քիւրտին ճիրաններուն . . . : Ինչպէս կը տեսնէք, արեւմտահայ գրականութեան մէջ ոչ միայն իրաւ գործերը, այլ նոյն իսկ օղային հանգանակները, գրական դպրոցները այդ ապրումներուն շուրջը, վրան, տիրական վկայութիւններ են, հերթ է որ անոնց մօտեցողը գիտակցի իր ըրածին, տեսնէ այդ շարժումները ոչ իբրեւ հոսհոսներու ռազմախաղ, այլ արժեւորէ վանքի իրենց վաւերական կենսանիւթին մէջ, այսինքն՝ միշտ ու միշտ ապրումները իր ժողովուրդին, անոր ալեկոծեալ կեանքին ամէնէն քաղցր, սիրտ առնող, լացնելու չափ իրաւ բիւրեղացումները: Այն ատեն կրնան այդ դատողին համար ներկայանալ շատ մը տրամաւորութիւններ երբ անիկա չգտնէ իր ուղածը սերունդէ մը իրեն ժառանգ ինկած մթերքին ծօցը: Ինչու

այնքան քիչ՝ իրաւին բաժինը, իրիմեանի մը ընդարձակ վաստակին մէջ, ինչո՞ւ այնքան մօտիկը միայ Սրուանձտեանց վարդապետը այս ժողովուրդի հոգեկան հարստութեան գանձարանինը չէր գտնայ վիշտանքներով երբ այնքան դիւրին էր իրեն համար լման գանձը գտնել, զասաւորել ու փրկել կորուստէ . . . : Ինչո՞ւ մեր ժողովուրդին ցաւը մեր զրականութենէն ներս առնելու առաջադրութեամբ ճամբայ ինկած սերունդը — իրապաշտները — այդքան քիչ բան է կրցած ազատել այդ ժողովուրդին ապրումներէն . . . : Ասոնք, կը հաստատեմ, արտօմաթ հարցումներ են, ու կայ տակաւին միւսը. — ինչո՞ւ Մշոյ Գեղամը, Վանի Զիթունին, Խարբերդի Զարգարեանը, Կարինի զարոյցը ըլլան այդքան անհանձար, իրենց ժողովուրդին հարազատ ապրումները ապր թեթեւ, անբաւարար մշակումով մը սեւեռելու գտնաւորով չերբ ամէն պատեհութիւն ունէին հայ հարազատ զրականութիւն մը ճարտարապետելու, Ահա իրարմէ տրտում, խռովախոյզ տագնապներ որոնք կը պաշարեն դիւ, երբ կը մտնեմ իմ գործէն ներս, Բայց խելք մը կայ, միջին ողջմտութիւն մը որ կը միջամտէ կարելի ամօքումը բերելու, Ատով ես ինծի կ'արտօնեմ պահ մը ներելի անտարբերութիւն մը հանդէպ այդ ժառանգութեան գեղարուեստական արժէքին, բայց չեմ կրնար ինքզինքս անպարտ դգալ, առնուապէն փղշտացիօրէն սուտ, կեղծ, պատեհապաշտ, եթէ երբեք այդ ժառանգութեան յատակը կազմող հոգեղէն բարեխառնութիւնը ձգեմ ծաղրի, արհամարհանքի տակ, ինչպէս չի վախնար ընելէ այսօր, Խորհրդային Հայաստանի պաշտօնական քննադատութիւնը, կամ արեւմտեքի ոստաններուն մէջ իր միտքը կազմած (զխաւորաբար Բարիզ) այն երիտասարդութիւնը որ Համլէնար յայտնելէ իր ցաւը հայր չկրնայ սիրելուն (Շահան Շահնուր), իր ժողովուրդը չկրնալ սիրող արուեստագէտը, Բայց ասոնք աւելի են քան տրտմութիւնը, հոգեկան պոռնկութիւնը, Գրականութիւնը թերեւ ներուի ազատագրել բարոյականէն, ան ալ որո՞շ բարոյականէ մը, Բայց զայն անջատել արիւնէն. — անա անմարդկայինը, Աս ալ բարեխառնութիւն մը, իր կարգին, Արեւմտահայ զրականութիւնը այսպէս իրարմէ խռովիչ պատգամներու հանդէս մըն է, բարեխառնութիւններու մրցարան մը, Գտնել այդ բարեխառնութեանց յայտ եւ ծածուկ բազադրիչները, չարժումներու սիրտը, գործերուն յատակը, դէմքերուն աճպարարութեանց ու մտայնութեանց թոհ ու բոհին ետին, գիտեմ որ կ'ընդարձակէ այս աշխատանքին ծիրը, Բայց աւելի պարկեշտ է առատութեան մէջ տկարանալ քան սուղի լլկանքին:

Ե) ԴԱՂԱՓԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, որոնք, հակառակ իրենցմէ անբաժան աղմուկին, ճանքաժից, վերիվարումներուն (ուրացում, նոր կուտքերու ամբարձում, նոր տախտակներու մուկեանդութիւնը, քառսը որ կը հետեւի ամէն հզօր զլրդումներու) զարձեւալ աւելի արտայայտիչ են քան գիրքերու յաճախանքին մէջ իւրացուած վարժութիւնները ու ասոնց արդիւնք անկնիք, խելօք, տափակ գործերը, Զարթոնքի սերունդը չուներեալ գրական ընտ մը, բայց իր խեղճութիւնը պաշտպանեց խորհրդարանական ատենարանութեանց լրջութեամբը, Մինաս Չերպի ճառերը, Պէրպէրեանի ճաճանչաւէտ բանախօսութիւնները՝ սանկ 1875ի ղռներուն, Եղիայի նշույումները, որոնումները իրաւ է թէ անխառն կերպով չեն պատկանիր զրականութեան, բայց ունեցած են մեծ տարողութիւն այդ

գրականութեան յեղաշրջումին մէջ: Մօտ քսան տարի (1870-1890) արեւմտահայ գրականութիւնը չէ տուած ցեղային արժէքով (խորժէ ինչպէս ձեռք) գործեր՝ ազդեցութեանը տակ հղիա-Ձերագ-Պէրպէրեան գաղափարագրութեանց, նոր բառով մը՝ էսքէքիֆային: Ամբողջ զպրօցի մը լըջութիւնը ունին իրապաշտներու բանավիճական, կիսով քննադատական ելոյթները զիրենք մօտէն կանխող, գրեթէ խղզող սուտ ու փուտ ճաշակին դէմ որ գրականութիւնը ճիշդ իրերու, յիմար խոյանքներու, քաղցրանուագ մեղեդայնութեանց սպասին է ենթարկած: Ուրի՛շ ելոյթ՝ տիկին Տիւսարի վէպը, որ հակառակ գրական խոշոր *fiasco* մը ըլլալուն, կազմակերպուած մտածողութեան մը թելադրանքը չի դադրիր արթնցնելէ, երբ դատուի պատշաճ հեռաւորութենէ: Նոյն իսկ այսօր այնքան անխմստ ու անխելք թուող զրարար-աշխարհաբար վէճը իր կարգին փաստ մըն է ծանր, խուլ, խօլ կիրքերու: Գաւառական գրականութիւնը քիչիկ մը դեղջուկ տարազին ետին սիրելի է ինծի տեսնել զարմեալ ծանրակշիռ իրողութիւններ: Սենսացիաներու ելոյթը հայ հոգին գտնելու՝ ուրիշ գաղափարագրութիւն, Գանի քանի անգամներ նորոգուած է մեր գաղափարագրութիւնը, զարու մը ընթացքին, անշուշտ գրական ստեղծումին իբրեւ ծնունդ ու ծնուցիչ նոյն ատեն:

զ) Վիճկման, որոնք այս ժողովուրդին կեանքին վրայ բացուած լուսառատ, արիւնոտ, թուխտ կամ մեռելական համապատկերներ են, գրողը ինչպէս հասարակ վանգուածը միանգամայն իր առջին, տեսիլքին, ճշուումին ու կիրքին մէջը ընդքարչող: Միայն սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսները հսկայական պատկերներ կը թելադրեն ինծի, միշտ իմ ժողովուրդէն: Կրնա՞ք իր ամբողջ եղբերական ծանրութեանը մէջ ապրիլ ինչ որ 1895ի ջարդերը զիջեցին մեր հոգիին ջիղերուն, մեր մտքին հպարտութիւններուն, մեր հաւատքին ընդերքներուն: Ու կ'իլիկեան եղեռնը: Ու 1915ը: Ու Լոզանի դաշնագիրը: Բոլոր այս ապրումները, լման ցեղը խնդեցնող ուժգնութեամբ, արձագանգած են անտարակոյս գրողներու հոգեւորումին: Ահա թէ ինչու արեւմտահայ գրականութիւնը ըլլալով հանգերձ ծնունդը մէկ ու նոյն ժողովուրդի, մէկ ու նոյն շրջանի, այնքան տարբեր կերպարանք մը պարզէ արեւելահայ գրականութեան մեղի ընտանի տեսիլքէն: Ըլլայ ինքի մէջ ողբերգութիւն մը: Կրնաք առարկել որ գրական գործը ինքնագլուխ, ինքնատիպ մնալու գինով է որ ինքզինքը կ'ազատագրէ իր ժամանակէն: Ձեզի հետ եմ երբ ժամանակ բառին տարողութեանը շուրջ համաձայն գտնուինք: Ժամանակը ընդհանուր ապրումներուն գումարն է, կաղապարը: Ատիկէ վարտուղումը կը նշանակէ ինծի համար գտնել այդ գումարին, այդ կաղապարին այն մասերը, երեսները որոնք ուրիշներէ չեն սեւեռուած: Այդպէսով է որ Աւետիքեան մէջը կ'արժեւորուի այնքան թանկ ու իրաւ չափերով երբ կը բռնուի մօտիկը Աիլիկիւս Արեւելեան, երկուքն ալ մէկ ու նոյն վիճակներու անդրադարձ: Ատ է պատճառը որ Միլիտարի Աւետիքեան այնքան սուղ կշռեն իմ նշարին մէջ ո՛րքան ատիկա չի կրնար ընել այնքան փոքուած, փառաբանուած Ներսիսեան, երկուքն ալ նոյն հոգեվիճակէն բխող տպաւորութեանց պատկերներ, բայց որոնցմէ առաջինին մէջ ամբողջ շրջան մը բիւրեղատիպ կը պահուի, որոնցմէ երկրորդին մէջ զմայլելի արուեստագէտ մը ինքն իր գըլ-

խուճն մանր ասեղնագործութիւններու վրայ հազիւ քանի մը պուտ գոյն կը յաջողի կորզել ցեղային հոգիին միջինէն։

Ուրեմն.

— Գործեր, դեմքեր, մտայնութիւններ, բարեխառնութիւններ, զապախարագութիւններ, վիճակներ, կարճ՝ ամէն տաղանդները, երազանքը, կսկիծները, քաղցրութիւնները, ձգտումները, խոյանքները, կիրքն ու խանդը, տրամութիւններն ու լքումները որոնք գրական կերպարանքներու տակ կը սեւեռեն իրենք զիրենք սերունդի մը տեղութեան մէջ, կը կերպարեն չըջանը, ու ցեղային դիմերու վրայէն նոր լոյս մը, նոր խորութեան ահօս մը կ'ապահովեն — կը կազմեն իմ աւագ մտածողութիւնները։

Ինչպէս կը թելագրեն արագ սա տողերը, նման ձգտումներով ու ծրագրով հետապնդուած աշխատանք մը պէտք է որ նկատի աւնենայ առաւելապէս այս պայմանները համախմբող գործեր ու անձնաւորութիւններու մանաւանդ չըջանային հոգեխառնութիւն։ Հասկնալի՞ այս խոստովանութիւնէն յետոյ, որ ըլլամ կմբ՛հ՝ հեղինակներու կենսագրութեան շուրջ, բայց կարելի ջանքը չխնայեմ սեւեռելու համար հեղինակին մէջէն, ետեւէն, մարդը որ միշտ արժանի է խորունկ ուշադրութեան (օր հայը ապրեր է մարդու պէս՝ որպէսզի անոր վրայ մեզի չըլլար անկարելի արտամարդկային ճնշումներուն ամբողջ դատակնիքը ճանչնալ։ Մի մոռնաք թուրքը, այսինքն մեր գերութիւնը։ Մի մոռնաք հայը, այսինքն այդ թուրքին յորինումը եղող հոգեկան որոշ բաժին մը որ կը բացատրէ մեր անհուն, ահաւոր հակասութիւնները, անկուսները, Բայց մի մոռնաք մանաւանդ ճալը որ վեր է թուրքէն, ինչպէս թուրքէն յորինուած հայէն, ու աւելի։ Արեւմտահայ գրականութեան մէջ ներմտութեան թիւն է Ֆրանսական ազդեցութիւնը ընդարձակել իր ճիշտ իմաստէն անդին [ատրկա միայն այսօրուան Բարիկի տղոց գրականութեան մէջ է որ նկարագիր է ստացած], ու աժան ընդհանրացումներ բանաձեւել։ Արեւմտահայ գրականութիւնը խորունկ ազդեցութեան տակն է քուրմիճ, որ աղդած է մանաւանդ իր ստեղծած չարիքով մեր հոգիներուն վրայ)։ Հասկնալի՞ որ չվերլուծեմ, դասական մեթոտին համեմատ, հեղինակներու բոլոր գործերը, անոնց ամբողջումը քանի մը էջի վրայ չմտուցանեմ պանդոյրներու վայելումին, չփառաւորուիմ թուականներու ճշգրտութիւն այնքան լուրջ, այնքան փառաւոր սնտիքին անձնատուր, չգովեմ կամ չպարսպանեմ պատրաստ օրէնքներով, գոհացում ճարտու համար այս ու այն նախապաշարութիւններու աստիճաններուն։ Ու ծանրամտ այն գործերուն, զէմքերուն, երեւոյթներուն վրայ ուր այս ժողովուրդին մէկ արժանիքը, մէկ թերութիւնը, մէկ առաքինութիւնը ըլլայ տեղաւորուած, սեւեռուած, կենդանի կերպով, ինքզինքը նկատառման պարտադրող։ Ահա թէ ինչո՞ւ չյարգեմ պատկերացման, անդրադարձումի, թուումի և առաքումի աւանդական կարգերը, բաժանումները, համախմբումներու ա՛լ կաղապար դարձած կերպարանքները, ու շինեմ ինձի յատուկ գաղտնիք, հոն գետեղելու համար ամէն ինչ որ որոշ չափով հարազատ է իմ ծրագրած համապատկերին, առնուազն անոր իրութեան նպատակ մը կրնայ հայթայթել, թէկուզ թերի, անբաւարար։ Թող չըսեն

ինծի թէ պարտքեր ունիս պարկեշտութեան, հաւատարմութեան, թէ՛ գրականութեան պատմութիւնը չի զաղրիր պատմութիւն մը ըլլալէ, և ըստ այնմ կը պահանջէ իր մշակման օրէնքներուն հանդէպ յարգանք: Այդ ամէնը անո՛նց համար, որոնք բանասիրական փառասիրութեան կը մնան ենթակայ, իմ փառասիրութիւնը դիւան է իմ ժողովուրդին, հայ հոգիին: Ու ասիկա, տակաւին Մեհեանի (1914) օրերէն, Հետեւաբար կը ներեմ ինծի լայն, կարեւոր շեղումներ:

Յետոյ, խոշոր պատրանք մը կը միջամտէ անցեալը խտացնել յաւակնող ամէն ձեռնարկի շուրջը, ըլլա՛յ դորձադրող, ըլլայ մանաւանդ զայն ընդունելու կանչուած միտքերուն համար: Ատիկա ընթերցողին սղասումն է սանկ կոկիկցած, չափ ու ձևի մտած կերպարանքի մը ներքեւ այն ամէնուն որոնք որեւէ շրջանի ամէնէն ընթացիկ խոռվէները, ապրումները իրրեւ, ունեցան իրենց գլխեւները, Յայտարարել մէկուն թէ թովմաս թէրզեան բանաստեղծը հազիւ թէ կը պատկանի արեւմտահայ գրականութեան, ստեղծել է անոր մէջ խորունկ յեղաշրջում, քանի որ այդ մէկը սանկ կէս դարէ ի վեր վարժուած էր այդ անունին հետ իր մտքին մէջ յառնումը հաստատելու այլապէս պերճ, փարթամ արժանիքներու: Ձե՛ որ աշխուհական, բարձրաթռիչ, հեղասահ ու գերազանցապէս բանաստեղծ արուեստագէտի մը որակականները կրկնուեր էին քանի մը սերունդի մունետիկներու բերնով: Հասկցնել այդ մէկուն թէ այդ ամէնը հազիւ թէ աղբւր մը ունին այդ պարկեշտ, քիչ անգամ, շատ քիչ անգամ իրաւ տաղաչափին ներքին՝ տեսակարար արժէքին հետ, պիտի նշանակէր մանրամասն վերլուծման մը տաժանքը յանձն առնել: Այդ գինով միայն՝ մենք պիտի հրաժարէինք մեր գլխեւներէն: Միւս կողմէն հասկցնել դարձեալ այդ ընթերցողին թէ քերթուածներ կան որոնց համադրած խոռվէները երբ բացուին բաւարար չափով, ինք պիտի ունենայ իր առջև կենդանի հայրց պատմութիւնը, գրեթէ ամբողջ, — գործողութիւն մըն է որ կը դիմաւորուի խորունկ սկիզբի պատկերմամբ, չըսելու համար արհամարհանքով: Հոս կը յիշեմ այդ կարգի փորձառութիւն մը:

— 1921 ին թէ 22 ին, կեդրոնական վարժարանի մէջ (Պոլիս) կը վերլուծէի դասարանի մը առջև «Յարութեան շունչն է անս» քերթուածը: Թէքէեանի խժրժողները, զշարողները, կերպը գտած էին դասը ունկընդրել արտօնողու: Չհարցուցի հիւրերուն իրենց դիտաւորութիւններէն (թերթի մը խմբագիրն ու կուսակցութեան մը վարիչ զէմքերն էին իմ պատուական այցելուները) ու շարունակեցի բանալ, Առաջին երկուք առեակը ինծիմէ առած էր դասապահը: Վրայէ վրայ երեք պահ յատկացուցինք քերթուածին թարիանցումին: Իմ հիւրերը վերջին անգամ մեկնեցան անասելի տպաւորութեանց տակ, իրենց խոստովանութիւնն էր — Բայց ատիկա Թէքէեան չէ: Ու չէին գիտեր թէ հայոց պատմութիւնն էր որ կը մատուցուէր դասարանին: Հազիւ թէ խօսք անցնէր հեղինակին արժանիքներէն, ուժէն ու տաղանդէն որոնք ամէնէն լուրի տարբերներն արդէն գրական պատմութեան մէջ:

Այս օրինակը համողիչ բաւական:

Ամէն ընթերցող էրեքք քաջութիւն պիտի չգտայ իր մէջ, մտածելու թէ այն քսան երեսուն ոտանաւորները որոնց մէջ պատանութեան երեք

չորս տարիներու կրակներն ու սարսուռները կը քնանան երբ կը կարգայ Պետրոս Դուրեանի Դիւանը (Տաղ և Թառերիկութիւն)՝ ո՛ր աստիճան ընդարձակ յոգեբու, արցունքներու, երազանքի, բխրապան զգայութիւններու գինն էին, գրուելէ առաջ։ Մէկ քերթուած, այդ պատանիէն, երկու տարուան հազ ու արիւն, տասը տարուան կարօտ ու պապակ, թերեւս մեր ժողովուրդին ալքերէն յառնող տասը ու աւելի դարերու եղբրական հանդէս մըն է իրարմէ նուրբ, խորունկ, այրող զգացումներու։ Դրականութեան պատմիչը, ամէն մէկ արժանաւոր հեղինակի հետ ստիպուած է այս ապրումները ապրիլ իր կարդին ու . . . թուղթին յանձնել, աւա՛ղ, ոչ իսկ մոխիրը այդ կրակներուն։ Ահա թէ ինչու գրականութեան ամէն պատմութիւն միշտ անկատար մնալու է սահմանուած։ Դժուար է այս հաստատումին հետեւանքը. — Զեղծ։

Կարելի չափով հաւատարիմ կենալու համար իմ ծրագրին, իրագործելի արդիւնքներու սիրոյն ես ստիպուած եմ անտեսել այսինքն ուրիշներու նկատառմանը ձգել շատ ու շատ բաներ։ Կիանքը նուաճել չի նմանիր շուքի վրայ աշխատելու անձակ երանութեան։ Ու որքան շատ են այդ երանելիները որոնք կը հաւատան թէ մատենագրութեան պատմութիւն կը գրեն վասնզի գիտեն մեր բոլոր հեղինակներուն ծննդեան, մկրտութեան, ամուսնութեան, մահուան թուականները, անոնց գործերուն տպագրութեան վայրերը, անոնց վրայ հոս ու հոն ինչպէս յիշատակութիւնները։ Քանի մը տարի առաջ բախտը տրուեցաւ մեզի, նման ողբերգութիւն մը հանդուրժելու։ Պատուական՝ մատենագրութեան մասնագէտ մը, Նիթ Օւնէր մեզի բերելու մեր միջնադարեան աշխարհիկ գրականութեան, ուրիշ խօսքով աշուղներուն գործին վրայ քանի մը տիրական հաստատումներ։ Զեմ կրնար մոռնալ տագնապը (չոր կը բաժնէր ամբողջ սրահը) ժամը անցնող թուումէ մը յառաջացած, թուում, մեր գիրքերուն մէջ յիշատակուած անուանի կամ համեստ լուրը աշուղներուն։ Դարէ դար, իրենց ծննդեան ու մահուան թուականներով լուսապսակ։ Ու անուններու այդ խաժամութէն ոչ իսկ մէկ հատիկ ապրող կայծ որ դպէր մեր հոգիներուն։ Ասիկա սպաննելն էր մեր աշուղներուն սխալի բանաստեղծութիւնը։ Ու այս սրբապղծութեան հեղինակը համալսարանական մըն էր, ազգին մէջ ահաւոր հռչակի հասած իբր մատենագրութեան մասնագէտ (զէպքը տեղի կ'ունենար Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Կիւլպէնկեան Մատենադարանին մէջ)։ . . . Ահա թէ ինչու կը կենամ ամէնէն վճռական անուններու ու ամէնէն հզօր ու կարկառուն իրողութեանց առջև միայն։ Իբ Անգլիական Պրակտիկալ Պատմութիւն գործին հինգերորդ հատորը, ԻՐՈՒԹԻՆ, նուիրած է . . . Հինգ հեղինակներու միայն։ Ու մենք գիտենք թէ տասնըիններորդ դարուն այդ գրականութիւնը առնուազն տաղանդաւոր յիսուն գրադէտ, ու միջակ տաղանդով ալ թերեւ հինգ հարիւր գրչի վաստակաւոր կը համրէր իր տաղերգութեանց մէջ։

Անխուսափելի այդ զեղչով ստեղծուելիք անպատեհութիւնը սիրալո՞ւստ ես նախամեծար կը համարիմ, քան բարիքը ճշգրտութեան, պատմական հարազատութեան, մատենագրական հաստատ, անհերքելի

թուումներուն: Ձեռք ուրանար այդ բարիքին ալ տարողութիւնը որ կը հաւատամ, մատչելի է սակայն ամէն յամառ, գորշ աշխատողի, պըրպըտումէ, թիւ է. վկայութիւնէ համ առնողի, ու այն բոլոր միտքերուն որոնք հաճոյք կը զգան թիւերուն ապահովութեանը փաստէն ու արժէքէն:

Իր շրջափոխութեան ու հասակին մէջ այսպէս նկատի առնուած, մանաւանդ իմ ժողովուրդի հոգեգաշտէն իմ վերբերելիք պարզ, խորունկ, իրաւ առաջադրութեանց սիրոյն, ես կը վերածեմ արեւմտահայ գրական փաստակը չորս գլխաւոր շրջանակներու, — հարիւրամեայ համապատկերը այն իրողութեան որ անուէն ունի ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: Մտքէս անցաւ իմ աշխատասիրութիւնը նուիրել անոր հարեւրամակին: Բայց հերետիկոսները յաւ կ'ընեն հեռու կենսալով հասարակաց հարկինքներէն: Մենաւոր, հերձուածող իր մէկ զաւակին, մէկ մշակին վկայութիւնն է ուրեմն այս գործը:

Իմ Համապատկերը, ինչպէս ըսի, կ'ընդգրկէ հետեւեալ չորս մեծ րաժանումները.

ա) ԶԱՐԹՕՆԻՔԻ ՍՅՐՈՒՆԳ ԵՒ ՌՈՄԱՆՔՈՒՆԵՐ: Շրջանը ներկայացնող հատորը կամ հատորները կը պարունակեն արեւմտահայ գրականութեան նախածագ, սկզբնական օրերը: Հասկնալի է որ այդ ժամանակամիջոցը «ըրուագրային»^(*) կերպարանքի մը տակ միայն մուտք ունենայ գործէն ներս: Այդ գրականութեան առաջին աշխատաւորները, քաջնք հաղիւթ է կը մտածեն գրելու փառասիրութեան, գրական անտիքին քա այս անտարբերութեամբ ալ կը հաւատան ու կը գրեն: Այդ շրջանին կը պատկանի համապատկերը սերունդին որ տուաւ մեզի Ազգային Սահմանագրութիւնը, մեր Մամուլը, կալմակերպից՝ իր հասարակութեան ծիրին մէջ, մեր դպրոցները, ազգային վարչական մեքենան, կառնց հիմը ըլլալ գրած գրական քանի մը սեռերու, յնճարար թերկեցաւ աշխարհարարին, ու տուաւ՝ իր ընկերային անթուելի բարիքներու շարքին, մեր հոգիին քանի մը քաղցրագոյն ձայները, մեր մըտքին քանի մը սրտառուէ կայծերը յի գետին պատրաստից մեր պատմութեան հզօրագոյն սարսուռին^(**): Մեր միանգոյն քերթողը՝ Պիտրոս Դուրեան, ամբողջօրին կ'իյնայ այդ սերունդին դօտին (zone):

(*) Համոզուած եմ որ այդ շրջանը, ազգային ընդհանուր մշակոյթին պատմութեան մէջ, խոշամիտ, սիրտցաւ եւ իրաւ պատմիչի մը համար թերեւ ամէնէն թեթեւակեան համագործակցող կարելի ընծայող տուեալներ ունի իր ալիքերուն խորը ծրարուած: Ի՞նչ մարդեր են այդ երկրասարդները որոնք, ընդհանրապէս դաւառնէ, բոլորի, կամ Պոլսոյ թաղերէն որք որք, կը վազեն արեւմուտք, ու լեցուել զեքլ անոր լոյսովն ու հուրովը, կը դառնան իրենց ժողովուրդին, անոր ճակատագիրը արագգրելու ամենավաճառ առաջադրութիւններով: Միակ սա ստոյղ հաստատումը, կ'ընէ բոլոր այդ մարդերը հարիւր անգամ անելի մեծ քան զիրենք յաջորդող յաւակնող գրողները: Բայց, ինչպէս ըսի, իմ աշխատանքը արդիւնքներու վրայ չէ միայն ու միայն գրական արդիւնքներու վրայ կը դնէ իր շնչաւը:

(**) Դիտելի է որ սերունդներու վրայ սա բաժանումը չըլլայ պայմանաւոր մարձմարթիքական ճշտութեամբ տարիներու թիւով մը: Թոյմաս Թերզեանի սուսնին քերթումները

A-11 27095

A-11 37026

22027

22027

1397

գ) ԱՐՈՒԵՍՏԱԴԷՑ ՍՆՐՈՒՆԴ. որուն ծագումը կրնանք ինք-
 ցընել մինչև առաջին ջարդերը ու քիչ մըն ալ վար տակաւին (Յովհաննէս
 Յարութիւնեան, Ռուբէն Զարդարեան, Ռուբէն Որբերեան, Եղիշէ Դժու-
 եան կ'երևին իննսունական թուականներուն), բայց որուն զարգացումը,
 լիալիր փթթումը կը զուգադիպին 1895-1915 թ. քսանամեակին: Այսպէս
 տիտղոսեցի այդ մարդերը որոնք հասարակաց ունին գրաւածի (écriture)
 պաշտամունքը, արտայայտութիւնը խնամելու հոգը կամք մը, ուրիշ խոս-
 քով ընկն հրայրքը, — պարագայ՝ որուն հանդէպ անտարբեր էին իրապաշտ-
 ները. գոր սխալ, յիմար սեթեւեթի վերածած էին եսապաշտները (Եղիայի
 դպրոցը). ու աստուածացուցած՝ Ռոմանթիկները: Աւելորդ է հոս ընդգծել
 որ այդ սերունդն ալ համատարբ դպրոցի մը կերպարանքը էի պարզեր
 հեռուէն դիտողի մը: Երուանդ Ստեան, Երուսան, Թլկատեցի, զօրաւոր,
 շէտուած ակորժակները կը պահեն իրապաշտ պարզութեան: Տիկին Եսայ-
 եան անտարբեր է, իր լաւ երակին մէջ, արտայայտութեան հարցերուն
 հանդէպ, գէշ երակին մէջ պատկանելով հանդերձ Սիպիլին սեթեւեթին,
 արձակ լեթթուածներու բառակոյտին հմայքին: Տիրան Զրաքեան կ'ու-
 րանայ խորքը ու կ'ապաստանի ձևին կարելի խնամքին: Մեծարենց ու
 Թէքէեան, Պարթևեան ու Զարդարեան փոխն ի փոխ կը նուաճուին ձևէն
 ու խորքէն: Բայց ինչպէս դիտել տուի, հասարակաց՝ բոլորին համար ալ
 գրեթէ, գրական խնամքին մտահոգութիւնը: Յետոյ բացի Պարթևեանի
 խորքի ռոմանթիկմէն ու Զարդարեանի ձևի ռոմանթիկմէն, միւսները
 պարկեշտ աշխատանքը նախասիրած են իրենց գործին յստակ ընծա-
 յելու: Ուղիորդութիւն է այդ սերունդին համար յանգումի թուական նըկա-
 տել Ապրիլ 24ի (1915) եղիւնը ուր այդ սերունդը սպառնալու է շնչուեցաւ
 գրեթէ (մաղապուր արդատողներու շատ փոքր թիւ մը միայն): Միւս
 կողմէն տրուած է, ինծի՛, հոս, տիպուած ըլլալս յայտարարելու որ
 արևմտահայ գրականութիւնը — այսինքն մեր ժողովուրդի կէսին հոգե-
 կան կնիքովը ամբողջն կնքուած ստեղծագործութիւն մը — իր աւարտը
 գտած է արդէն անոր մշակներուն զանգուածովի փողոտումովը ու զայն
 կարելի ընող հոգեղէն իրականութեան՝ ժողովուրդին շիջումովը: Պա-
 տերազմէն վերջ հասակ առնող գրականութիւնը հազիւ թէ անունով
 միայն կը մնայ հաւատարիմ՝ յլացքին, տրուած ըլլալով այն տալանը
 փաստը թէ ցանցաւ վերապրողները անընդունակ եղան յարմարելու նոր
 պայմաններու: Նոր ծրուղ տքղանդները, իրենց կարգին, շատ քիչ բա-
 ցառութեամբ մը, ենթարկուեցան այն հոգիներուն ուրկէ կ'առնէին իրենց

ծնութիւններն այ ներս, միշտ անկատար, միշտ խռովիչ, միշտ անհասկնալի: Ո՞րք զնեյ
 տիկին Տիսաւորի վէպը, Ո՞րք Եղիշէ վարդապետ Դուրեանի բանաստեղծութիւնը, եթէ երբեք
 այդ խռովին գրական մեծ արդիւնքները (Մամուրեանի վէպն ու Խաբունէրը, Զերաք
 Խաբէրը, Պարոնեանի Խաբունէրը) անկանգնելի ռոմանթիզմով մը կը մնան վերաւոր, միւս
 կողմէն իր քրօնիկները (Մամուրեանի երկու «Նախախնէրը» Հայ-Իւն ու Անգլ-Իւնը,
 Անգլ-Իւնը Մամուրի երեսնամեայ հաւաքածոն, Երեւնցի և Հրաչեայի Կրօնիկները) յեն գտած
 իրապաշտներու քրօնիկին զեղեցիկ, զուսպ, գեղարուեստական կատարելութիւնը (Արփար-
 եան, Բաշալեան, Հրանդ): Դիտենք անշուշտ նաև որ Յակոբ Պարոնեան կը պատկանի բոլոր
 ժամանակներու: Այնպէս որ գլխաւոր այս տաղանդներուն սա այլազանութիւնը, ծրագրի,
 իրաւունքով, արդիւնքի, կ'արդարացնէ իմ բաժանումով՝ այդ անունները տեղաւորելու հա-
 ժար իրենց յատուկ շրջանակի մը ներսը: Կը կրկնեմ. — զպրոց մը չէ Դեղի Ինչ-Դեղիները,
 այն գլխաւոր պատճառով որ հաւաքական յղացք մը կը պակսի իրեն:

անունը, Եւրոպական, Ալբերիկեան, Ամերիկեան ոստաններու մէջ, իրենց գործիքը միայն զիջելով պահել, իրենց ապրումները սեւեռելու աշխատանքին համար, ու ասկէ դուրս՝ փոքրութիւններով, փոքրութիւններով միայն յիշելով իրենց ցեղը, անոր խոր իմաստը, իրենց վայրավատին կենցաղին պատասխանատուներ լինաւելով ու գտնելով հաւաոր անսրբութեամբ: Այն շատ քիչերը որոնք կապ մը պահեցին այդ ցեղին ընդհանուր զգայութեանց միջերբին հետ, իրենց կարգին զիս կը ստիպեն որ բացուի ուրիշ բաժանում մըն ալ:

դ) **ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԿԱՄ ՍՓԻՌՈՒՅԻ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ**. 1919էն ասդին, նոր ճակատագիր մը ընդգրկող: Սխալ չըլլար զայն անուանել *սխաբոյայի* զրականութիւն, քանի որ, հետեւելով մեր մնացորդացի տարաւորողումին աշխարհի չորս ծագերուն, պարտքին տակն է անիկա յարմարելու աւելի քան զմեզակ, զարհուրելի պայմաններու, լոկ ինքզինքը կանգուն պահել կարենալու համար: Կարճ, շատ կարճ շրջանի մը մէջ, մօտաւորապէս երեք տարի (1919 - 1922) անիկա մշակուելով Պոլիս, կը փորձէ վերանորոգել ցանկութիւններն ու ճիգերը նահատակներուն, աւելի քան յաւալից, կորովի, մօլեռանդ, բայց դարձեալ հաւածուելով քաղաքական անողոք հարկերէ, կ'ենթարկուի մեր ժողովուրդի բախտին, ցիրուցանումին: Ու մենք կը տեսնենք արեւմտահայ բարբառով մշակուած գրականութիւն մը, այդ թուականէն ասդին, Բարիդ, Նիդիպոս, Սուրբա, Պաղեստին ու գլխաւորաբար Նոր աշխարհը, կեդրոններ ասոնք եւր այդ գրականութիւնը դեռ կը յամառի ապրիլ միս մինակը, գրեթէ թողլքուած իր բոլոր սուրբերէն, ընդդէմ աշխարհ մը արդեւներու, ներսէն ու դուրսէն, քանի մը նուիրեալներու, խնդրու բուռն, սըրտաշարժ հերոսութեամբ: Խայտաբղէտ կարաւանը՝ ուր եօթնամասնամեկի պղծեցի ու կործանուած մարդեր, իրենց երկտասարդութեան զրօնները, բլիկ բլիկ, ուսամբարձ կը քալեն՝ անմօրուս, ըրածնին չճանչցող տղոց առջեւէն, կուլ տալով իրենց արցունքները՝ իրենց ծիծաղելի փրկելու վսեմ պարզութեամբ մը . . . :

Ահա, մեծ իր գիծերուն ու կարկառին մէջ այն համապատկերը որուն իրագործումը պիտի դառնան հետագայ հատորները, վերը պարզուած ծրագրին համաձայն: Միանգամընդմիջտ կը յայտարարեմ թէ այս գործը ոչ յայտնաւորք մըն է հեղինակներուն վարքն ու՝ բարքը կենսագրող, ոչ ալ բառարան մը՝ յարուկ անուններու, գիրքերու տիտղոսները, հրատարակման թուականները համառօտակի ցուցադրող: Անիկա ապրումներով հանդէս մըն է, հեղինակէ հեղինակ անձնացող, բայց խորքին մէջ մէկ ու նոյն զգայնութեան մը — իմ ժողովուրդի մէկ թեւին զգայնութեան: Մի վախճաք որ միօրինակ վերլուծումներու շարան մը կը խոստանամ ձեզի: Մեր գրականութիւնը կազմող անձնաւորութիւնները օժտուած են կեանքէն պարտադիր զանազանութեամբ մը, ու այդ անձնաւորութեանց գործը անօթն է որ կապարի ինկած է անոնց հոգին: Այնպէս որ, ժամանակէն պաշտպանուած (մէկ զարը քիչ, փոքր տեղութիւն է երբեմն հոգիները պաղքեցնել կարենալու համար իրարմէ), այս ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ չի վախճար ինքզինքը հերքելու, աղաւաղուելու վտանգէն ալ:

Աւելորդ էր նկատւում հոս ընթացք տալ ուրիշ ալ մանրամասնութիւններու՝ մեթոտը, մշակման դրութիւնը, արդիւնքները, տեսակարար կշիռի վարնող միջոցները պարզաբանող, բոլորն ալ հանդիպելի՝ գործին մարմինն ի վար։ Ի յառաջագոհւնէ, կ'ենթադրեմ որ այս հատորները ձեռք առնող մը կը հանչնայ արեւմտահայ գրական վաստակը իր ամբողջութեամբ, առոր վրայ կազմած ալ է իր դատաստանը անձնական կամ միջնորդովի վկայութիւններով, ունի արեւելահայ գրականութեան ձրդ-տուններուն մասին որոշ ընտանութիւն, ու մեր օրերու ստալ գրականութեանց վրայ ալ քանի մը հաստատ, լայն նշմարանքներ։ Այս տողերը կարող են թելադրել գրողները, որոնք իրենց բաժինները կը հալածեն նման աշխատանքներու մէջ (իմ գիրքին ընդհանուր տարողութիւնը կը հասնի մինչև 1915, ու իբր այդ զգուշաւոր կ'ընէ սիւրւաքի քանի մը հարիւրը անցնող գրական մշակները) բայց առաւելապէս ուղղուած են այն հասարակութեան որ հազիւ թէ կ'այցուի գրելու փառասիրութենէն, ունենալով զօրաւոր համակրութիւն մը իր ժողովուրդին իմացական ճիգին, արժէքներուն, իր մեալոյթին։ Սիւրւաքի մէջ մենք գիտենք թէ որքան մեծ է թիւը այն մարդիկներուն որոնք ի վիճակի են եղած համեստ մատենադարան մը կազմելու, ստար ընտրելագոյն հատորներու կողքին հայ լեզուով ալ բախտաւոր գիրքեր հիւրընկալող, շերտահանէ՝ այս ընտրանիէն դուրս, կեցուածքը պարզ մարդոց դարձեալ, որոնք կարելի ըրին օրինակի մը համար, Ամերիկայի մէջ, Հուլիոսին հանդէսին հրաշքը, ջախջախիչ մեծամասնութեամբ մը բանուորներէ գոյաւոր ընթերցողներու բանակ մը հանդերձելով։ Ուրիշ խնդիր՝ այդ գրականութեան ներքին, տեսակարար տարողութիւնը։ Փաստը չի զաղրի փաստ ըլլալէ։ Սիւրւաքի պայմաններու ծնունդ, ներկայ աշխատանքը իր տեղը կ'ուզէ այդ մատենադարաններէն ու այդ սիրտերէն ներս։

Նկատի ունենալով այն իրողութիւնը որ նման մտահոգութիւններու սպասարկու աշխատանք մը չէր կրնար յամենալ, թափառիլ մանրամասնութեանց շուրջ (ինչպէս չէր կրնար զուարճութիւն, հաճելի մարտողութեան երգաց մը ճարել իմացական ծոյլերուն, հեշտախոյզներուն՝ գործերուն ընթերցումէն խուսափող, ու անոնց միջուկը պատրաստ դեղահատներու նման ճաշակելու ակնկալու), համոզիչ ըլլալու համար՝ վիճարկել, փաստեր կուտակել, տրամաբանել ու խօսակցութեան թօնի մը մէջէն տարողներ կարելի չահեկանութիւնը դէպի թուլացում, թափում (ընթերցումը յաճախ ուրիշ քիչ բան է մեզմէ շատերուն համար), զգոյշ եմ եղած լայն մէջբերումներէ, ուրիշներու կողմէ կատարուած վկայութեանց չահագործումէն։ Կը զգամ անպատեհութիւնը պատգամաւեշտ, մարգարէաշունչ գրելու կերպի մը։ Բայց գիտեմ որ սիրոյ, կիրքի կենդանակերպէն հասնող գործեր, այդ իսկ հանգամանքով կը ցերեւիկ, հերիք է որ չնետեն-չըռնեն երանելի անպատասխանատուութեամբ մը որ բոլոր մարգարէները կը վիրաւորէ, կազմելէ ետք անոնց ուսն ու հոյակը։

Եթէ երբեք, տեղ տեղ, դուք կը գտնէք մէջբերումներ, անշուշտ՝

չափաւոր, ատիկա արդիւնքն է յստակութեան, պայծառութեան պահանջի մը: Տիրան Ձրաքեանը հեղինակ մըն է որ իր 'Նետաշխատիւն ստիպուած եղաւ լուսաբանել զիրքին ծաւալին հասնող բացատրականով մը: Միւս կողմէն պիտոր, իր դիրտերէն իսկ ծանրաբեռն իր ոճը ուրիշ մշո՛ւշ՝ թափանցումը խանգարող, նման պարագայի մը, մէջընտրումը ոչ միայն անհրաժեշտ լուսաբանութիւնն է, այլև միակ կարելի եղանակը որպէսզի ընթերցողը ունենայ աչքին առջև հեղինակին մերկութիւնը(*) Եւտոյ, հեղինակէ հեղինակ, մանաւանդ նոյն դպրոցին ու ժամանակին պատկանող, երբեմն հոգեյատակի, ձգտումներու ու նոյնիսկ թէքնիկի հանգիստութիւններ բացառութիւն չեն անշուշտ: Այսպիսի դոյզեր են Պէշիկթաշեան և Դուրեան, Վարուժան և Սիամանթօ: Ձըրի մէջընտրումներ Վարուժանէն, զայն վաւերական վարպետը ընդունելով պատկերի և բանի հետտրութեանց: Բայց մեծ կլերիկոս մը ըլլալու հարկ չէ կայ ըմբռնելու համար թէ տարազը նոյնութիւամբ կը պատշաճի նաև Սիամանթօյի: Օրինակը, օրինակները միայն կրնային այդ երկու հետտրութեանց ընդմէջ տեսանելի, չօշափելի ընել միտքին համար տիրական զանազանութիւնը դուտ բառական և խառնուածքի ծնունդ հետտրութիւններուն: Ահա թէ ինչու Սիամանթօյէն պիտի գտնէք բաւարար մէջընտրումներ: Այս բացատրութիւնները բաւ, անյնկու համար ուրիշներու: ՀԱՄԱՊԱՏԻՆԻԸ կազմող մենագրութիւններէն. —

ա) Միսաք Մեծարեցը լոյս է տեսած Հայրենիքի հանդէսին մէջ 1924ին, ուրեմն քսան տարի առաջ ներկայ աշխատանքէն: Գրական ուսումնասիրութիւն մըն է անիկա, մանրամալ վերլուծումով մը կարգացող, զայն կրկին ձեռք առնել, համադրական տեսք մը տալու նպատակով, պիտի նշանակէր չարաչար վարուել իմ արդէն սպառած ուժին հետ: Ատ է պատճառը որ այդ մենագրութեան մէջ դուք կը հանդիպիք առատ փաստի, ապացուցումի, ինչպէս կ'ըսեն:

բ) Վահագն Թէքեանը գրուած է 1934ին, ուրեմն տասը տարի առաջ, մեր բանաստեղծութիւնը չահագրդող հարցերու իբր հանդէս ու նոյն ատեն մեր հոգիին մէկ պատմութիւնը խորհրդանշող վկայութիւն, որ դարձեալ գրական ուսումնասիրութիւն մըն է, Միսաք Մեծարեցի թէքեանիկով: Աւագ պատճառը որ զայն այդ կերպարանքին տակ ներս կ'առնէ ՀԱՄԱՊԱՏԻՆԻԸ, հարկ չի կայ կրկնելու, նոյնն է միշտ:

գ) Ռուբէն Զարգարեանը, լոյս տեսած՝ 1925-26 Հայրենիքի հանդէսին մէջ, արձեւալ, մենագրութիւն մը իր կարգին:

դ) Տիրան Ձրաքեանը, ընդհանուր կաղապարին մէջ քիչ մը կը զատուի միւսներուն ճարտարապետութենէն, վասնզի սկսուած է ՀԱՄԱՊԱՏԻՆԻԸ յղացումէն առաջ, Եւտոյ, Ձրաքեան տակաւին չէ պաղած: Ասիկա կը նշանակէ թէ իր գրականութեան յարուցած հարցերը մաս կը կազմեն օրուան հետաքրքրութեանց, գէթ անոնց համար որոնք գրա-

(*) Այս եղանակը յիշողի դպրոց կազմած միւս չարաչառութեան հետ (մասնաւորաբար արևելահայ քննադատութեան մէջ որ ուրիշներուն գիրքերը կը պատմէ իր կարգին) երբ հեղինակէ մը՝ տեղի անտեղի, կը գիշէ գրութեան, կտորներ, աժան դադար մը իբր թէ ապացուցանելու դժուար փառքին ի խնդիր: *Հ. Ա. Երեմեան տուած է այդ չարաչառութեան ծանր օրինակները, իր հատորները (Գր-էք-ը Հոյ-է) լեցնելով... հեղինակներուն որ և է յօդուածներովը, նոյնիսկ առանց աղբիւր՝ իր պաշտպանած տեսակէտին:

դէտին մտերիմները եղան, և կամ անոր համբաւին զօշակիրները, և կամ նորէն, այս ու այն նկատումներով, աս ու ան փոքրելու, ստուերելու թաքուն հաշիւներով կը խօսին ու կը փառաքանեն իր հէքիաթը, հաղիւ հաղ համարձակելով կամ հանդուրժելով քանի մը զլուխ բան կարգալ ներաշխարհէն:

ե) Թէև կաղապարները պատրաստ են յետ-պատերազմեան սերունդին վրայ կատարուելիք աշխատանքին, իբր շարունակութիւնը երեք սերունդներու նուիրուած սա վկայութեան, բայց կը տարակուսիմ թէ ինծի պիտի տրուի ժամանակ այդ կաղապարները վերածելու գործի: Համասեղ, Զարեան, Տահան Տահնուր, Հրաչ Զարգարեան, Նարդուցի, Փայլակ Միքայէլեան անունները, այդ սերունդին աւագ ներկայացուցիչներն են: Ասոնցմէ Զարեան ու Համասեղ ինկած են բաւարար վերլուծման. գտած՝ դէմքի մը շնորհը, դպրոցական աշխատութեան մը մէջ որ ձեռագիր կը գործածուի ժառանգաւորացէն ներս: Այդ երկու կտորները կրնան կցուիլ այս ՀԱՄԱՊԱՍԿԵՐԻՆ, իբր լրացուցիչ: Յաւելուածական այդ հատորին մուտք կրնայ ծառայել բաժինը այն համապատկերին որ «Հայ Գրական-Ուրիւն» գիրքին մէջ յետ-պատերազմեան գրողներէ ընտրեալ կտորները կը նախաբանէ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ տիտղոսին ներքև:

Ժամանակով իրարմէ հեռու, գործադրութեան թէքնիկով բաւական տարբերութիւններ հաստատող վկայութիւնները, որոնք կը կազմեն սա երկար ու ընդարձակ շարքը, ոչ այլայլուած են, ոչ ալ նուաղում կամ զանցում: Բոլոր գրողներու խորքին, դատողութեան, արժէքին շուրջը իմ կշիռը կը մնայ հաւատարիմ իր հիմնական չափերուն: Երեսուն տարի առաջուան զնահատանքը կը պահէ իր ուժը՝ էսկանիմ մէջ, ժամանակին հետ խորացման ու արձակութեան նորոգումներով: Ի՞նչ որ գրեր եմ Հիճ Աստուածներ տռամային վրայ, օրինակի համար, Մեհեան (1914) հանդէսին մէջ, կը պահէ իր էական սկզբունքները նաև այն աշխատանքին ներսը որ լճոն Սեղբոսեանին է նուիրուած, ներկայ ՀԱՄԱՊԱՍԿԵՐԻՆ շարքին:

Իմ ՀԱՄԱՊԱՍԿԵՐԻՆ, կը կրկնեմ անգամ մըն ալ, վկայութիւն մըն է: Պատերազմէն յետոյ, մեր երիտասարդութիւնը՝ հասկնալի տազնապներու ենթակայ, ամէնէն առաջ սուրացաւ իր երեք երէց սերունդներուն ժառանգութիւնը: Ձհարցուց թէ ի՞նչ էր շահը այդ ապերախտութեան: Միևս կողմէն երէցներէն վերապրողները իրենց լքումը կրելու հերոսութիւնը չհամարձակեցան իրենց արժէքները սա կոտորածէն ազատելու այլապէս դժուար հերոսութեան: Տարիքը իր օրէնքները ունի: Ամէնէն կորովին, Պ. Արշակ Ջօղանեան, որ աւելի քան կէս դար սպասարկեց արևմտահայ գրականութեան (ու կը հասկցուի՝ անոր պատմութեան նոյն ատեն), երկրորդ մեծ պատերազմէն անմիջապէս առաջ ձեռնարկած էր իր գործերուն ամբողջական տպագրութեան, ինչ որ անոր տրամադրելի աւժերուն ամբողջական վատնումը կը նշանակէր: Վահան Թէքեան՝ երկրորդ մեծ դէմքը՝ մեր սերունդին վրայ արդար ու խորունկ դաստաստաններ, անոնց հոգեյատակէն վերբերումներ ընելու ընդունակ, լրագրութեան թիպալարտ մըն է շատոնց, ու չունի կարելիութիւն յիշատակներ իսկ

սլաւոնացիները, ինչպէս որ Բայց ոչ ոք, քանի որ երբորդ վերապրող Հեռն Սեղ-
բոսեանը, իր կարգին, վարժապետութեան տաժանքներուն՝ պարտաւոր
է աւելցնել ուրացումին ու լքումին ալ տրտմութիւնները, Յամառ, արի,
տաքէն ու պաղէն չաղդուող, ու քիչ-շատ շարժումէն անձնապէս մաս
առնող գեղացի՝ մը պէտք էր այդ խաչակրութեան համար, Այդ տխուր
պատիւը կը ներմ ինծի: Իմ սերունդիս բոլոր անձնաւորութիւնները
մօտէն ճանչցած եմ, ու ասիկա պարզ բարիք մը չէ որ եւ է մէկտէ համար,
երբ կը պատրաստուի պատմութիւն, պատկեր(համար) գրելու: Իրապաշտ-
ներէն ինծի հետ չփութ չէ ունեցած միայն Արփիարեանը: Միւս յատ-
կանչական անունները գիրքերէն չէ որ ազգած են իմ վրայ: Բոլորին
հետ ալ իմ յարաբերութիւնները բաւարար՝ որպէսզի իմ տպաւորու-
թիւնները անձնանային: Ռոմանթիկներէն քիչեր կը ճանչնամ: Բայց
արդէն, անոնց անձին ու գործին շուրջ, արեւմտահայ գրականութիւնը
կը համբէ առատ վկայութիւններ, պատասխանատու մարդոց գրիչով
Այս լուսաբանութիւնները անոր համար՝ վասնզի կը հաւատամ իմ աշ-
խատանքին մէջ առնուազն անձնականին արժէքին: Մեր գնահատում-
ները, զատատանները գրական զործերու շուրջ միշտ կը մնան վերա-
քննելի, փոփոխելի, նոյնիսկ հիմնովին մերժելի: Բայց գրողներէ մեր
անձնական տպաւորութիւնները ունին վաւերագրական տարողութիւն:

Ձեմ գրած, սա տողերու սկնալու պահուն, չորորդ սերունդին
կշիռը: Նախ, թիւին շատութիւնը բացառիկ յոգնութիւն մըն է, ճիգէն
առաջ: Միւս կողմէն գիտեմ որ երկու հարիւրի մօտ մեծ ու պղտիկ գրող-
ներ այս գործը ձեռք առած միջոցին ամէնէն առաջ իրենց անունները
պիտի փնտռեն անոր մէջ: Ձեմ վարմանար: Բայց «ի՛նչ արած», կ'ըսեն
մեր պատուական եղբայրները՝ արեւելահայերը: Անշուշտ սիրելի փափաք
մըն է ինծի համար յետ-պատերազմեան սերունդին վրայ ըսել իմ խօս-
քը, ու գտնել իրաւին, անկեղծին, գեղեցիկին բաժինը դէզին տակը
այն մեծամտութեանց, սրտառուչ միամտութեանց, անծակ տղիտութեան
կամ վաւերական աղբորմներուն, նուաճուած արժէքներուն, որոնք միշտ
կ'ապրին քով քովի՝ ամէն սերունդի փորձառութեանց մէջ: Կը հաւա-
տամ թէ այդ սերունդն ալ ձգած է՝ ցեղին հարստութեան գանձարա-
նին, մէկէ աւելի սրբութիւններ: Բայց փափաքին ու ասոր իրականա-
ցումին ընդմէջ անդունդը անդունդ է յաճախ: Նոյն պարտքս ըրի իմ
ու զիս կանխող սերունդներուն հանդէպ: Իրենց երիտասարդ են, ունին
ամէն պատեհութիւն իրենց սերունդը վկայելու, երբ այդպիսի պէտք մը
զգալի դառնայ իրենց:

Գրեթէ լուռ անցած եմ բոլոր ոչ-արտայայտիչ թէկուզ մեծահամ-
բաւ ծնունդներուն վրայէն: Տաղանդին չափ՝ յիշի, կատարուած վաստա-
կին տարողութիւնը, իմ ժողովուրդը պատկերելու մասնայատկութիւն-
ները վարած են զիս իմ ընտրութեանցս մէջ: Այսպէս 1900-ը լեցնող երկու
անուններ, մէկը՝ Յովհաննէս Ասպետ, միւսը՝ Արտաշէս Յարութիւնեան,
թերեւ իրարու հաւասար գան իրենց տաղանդներուն տեսակարար կշիռն
մէջ, որ իմաստով, պատմութեամբ հաղիւ բարեխառնուած լրագրականու-
թիւն մըն է: Բայց գեղչած եմ Ասպետը, այն պարզ պատճառով որ իր

պատմումը չի պատկանիր մեր ժողովուրդի ապրումներուն, ու լրագրողի իր իմաստութիւնն ալ պանդոյններովն սնունդն է եղած իր ատենին, ճիշդ ինչպէս է պարագան Բիւզանդ Գէշեանին որ Հանցնիր հայ գրականութեան պատմութեան: Արտաշէս Յարութիւնեան՝ գէշ բանաստեղծ, անբաւարար դատող, բայց մեր գրականութեան համար բաղմբախտ մշակ մըն է: Անկէ՝ իր դերը: Նմանապէս Վահրամ Թաթուլ և Վահան Մալէգեան, տաղանդի նոյն եղբերով մօտ են իրարու: Բայց Վահրամ Թաթուլ ինքզինքը զլացած է մեր գրականութեան, գրած ըլլալով հանդերձ մեր լեզուին ամէնէն նրբին քանի մը քերթուածները: Վ. Մալէգեան իր տեղը ունի շարքին մէջ սա մենագրութիւններուն, վասնզի ունի վկայութիւններ մեր գրական շրջափոխութիւնը լուսաւորող: Այս քանի մը օրինակները կը բացատրեն թեքն ս իմ զանցումներուն ներքին զսպանակները: Մնայ որ բոլոր զանցումները չունին տառապելիք, քանի որ «կուտ ու կուտ» ապրած են իրենց փառքը: Կար ժամանակ երբ նոյնը Արմէն ըսուած մէկը Արամազդն էր հայ գրականութեան, և Հրանդ Նազարեանց անունով ուրիշ փարթամ սնոտիք մը՝ մեծ, աստղաճառ բանաստեղծ: Բարի ուրեմն իրենց քունը՝ մոխրածածուկ իրենց փառքերուն անկնճիռ, անայց խաղաղութեամբ, ծոցին մէջը լայն մոռացումին, մոալլութեան արդար բաժինին, որոնցմէ պահ մը դիբենք անջատեց, ուրիշ կայքերու առաջնորդեց մեր յիմարութիւնը: Փառքն ալ բարոյական մը ունի հարկաւ, ու պատիժի սարիք մը: Աստուած ողորմի անոնց գլխուն, դժբախտութեան, բայց չփորձուի յարութիւն տալ անոնց գործին: Նմանապէս լուռ եմ անցած մանաւանդ 1900ը շքազարդող շատ մը փառքերու վրայէն, որոնք մեր բանասիրութեան, պատմագրական ուսումնասիրութեանց մէջ աշխատանք են վատնած, բայց զրագէտ մը մնալու համեստութիւնը չեն արժեւորած: Այս տողերուն հետ ինծի կ'այցելէ ուրուականը Մատթիա Գարագաշի, որ, ատեն մը, սկսող մեր գրականութիւնը հաւաքել պահեց իր ոսկեգարեան գրաբարին գիւտօք ու սպառնալիքովը, մեր պատմութեան երկարեց շատ գիտցուկ, յաւակնոտ իր տրամաբանութիւնը, ու կարծեց գտած ըլլալ այս ժողովուրդին պատմութիւնը: Թէոդիկի բոլոր մեղքերը անշուշտ անկարող պիտի դային իր կնոջ՝ Արշակունիին անունը ընկղմելու մոռացումին ծոցը, եթէ երբեք ինք Տիկինը, չըլլար արհամարհած գրականութիւնը, սահմանափակելով իր շատ իրաւ զգայնութիւնը լրագրական սպասի մը: Ու թող չտառապի փաղանգ մեր կին գրողներուն որոնք ինք հարկաւն լիբըլ քանքան աղմուկով սիրեցին, սիրեղեցին մեր գրականութիւնը, ասոր բառակոյտի մեղքերը այնքան տրտում յորդումի հանելով: Վահան Մանուէլեան, Տիգրան Արիիարեան, Գալուստ Անդրէասեան, Գրիգոր Շահինեան, Շաքարեան, Աղեքսանդր Շաքիեան, Գ. Պէօշկէօթիւրեան, Գր. Ծսայեան, Ծ. Միսաքեան, Ահարոն զարծեալ չունին իրենց մենագրութիւնները, հակառակ վաւերական իրենց տաղանդներուն, տրուած ըլլալով իրենց գործին անբաւարարութիւնը, ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԵՐԻՆ մէջ իրենցմէ գալիք նպաստին նիւարութիւնը: Իմ ուժերուս սպառումն է զլիսաւոր ազդակը սա զանցումներուն:

Այնպէս ինչպէս կը ներկայանայ արեւմտահայ գրականութեան սա

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ, անիկա ծնունդ է պարտքի դրացման, երախտիքի հատուցման զօրաւոր պէտքի մը։ Վերը խօսեցայ շարժառիթէն որ իմ տկար ուսերուս կը բարդէր այս պարտահատոյց վաստակը։ Երբեք մտքէ չեմ անցուցած քրմութիւն, մոգպետութիւն, քահանայապետութիւն, օրէնքներ ու տախտակներ բերողի ունայնամիտ մարդարեութիւն։ Ոչ ալ իմ գնահատութիւններուս, կշիռներուս ի պաշտպանութիւն՝ փաստաբանական կորովի տխրեցի։ Ես է որ վստահ եմ դատելու արարքին հիմնական խօթութեան՝ բոլորէն աւելի։ Գրական նորոյթը, ճաշակը, որ և է գրականութեան միշտ մահացող մեղքերը կազմեցին։ Անոնք որ նար-Պէյը աստուածացուցին, 1860ին, անկեղծ էին նախ իրենք իրենց հաշտոյն, երկրորդաբար՝ շրջանին հաշտոյն։ Դատելը իր ուժը կը քաղէ դժբախտաբար այդ միջակ տարրէն։ Քննադատութիւնը շատ-շատ նպաստ մը կրնայ բերել մշակոյթի մը պատմութեան։ Շատոնց է որ ես անոր ուրացած եմ որ և է գրական դեր, գրական ուղղութիւնները, պատրանքները, կիրքերը և յիմարութիւնները սանձահարող։ Ոչ մէկ գրող կ'ազդուի իրեն ուղղուած ու բոլորովին արդար թելադրանքներէն։ Ու բարեբախտաբար այսպէս է կտրգը։ Այլապէս աշխարհ պիտի ըլլար ողորդուած իրարու նման, իրար արժող բուրաւոր փառքերով։

Մի հարցնէք ուրեմն իմ հերոսութեան դիմը։ Այս դործին հեղինակը քառորդ դարէ աւելի կայ որ էմսէնի է ենթարկուած։ Ատ՝ իր յիմարութիւնը անշուշտ։ Բայց կը խոստովանի զր բան մըն ալ չէ տուած։ Իր մօտէն անցեր են դրուատիքը (շատ ժլատ) ու պարսաւը (յորդառատ), բայց չեն խորտակած իր պարիսպը, ուրկէ անիկա ցաւեր է միայն մարդոց անսպառ ու անծայրածիր անապարձութեան ու փոքրոգութեան։ Այսչափ։

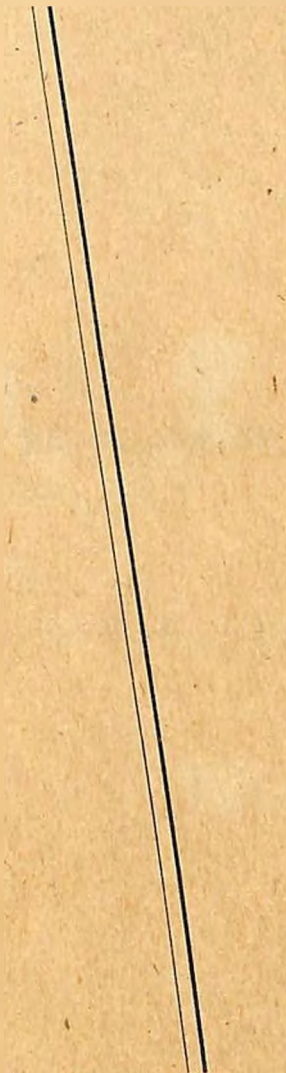
Կը յայտարարեմ որ իմ վրայ դրուած որ և է ռզդակի եջ՝ (անուղղակիները միշտ տեսեր եմ) դրուատող կամ կործանող, չեմ կարողացած։ Անիկա արհամարհանքէն ասդին առաքինութիւն մըն է, քանի որ երկու պարագային ալ բարիք մըն է տուողին ինչպէս ընդունողին։ Սիրած եմ հետեւիլ կեանքին հանդէսին երբ անիկա թուղթերու պողտանքով կը յառաջանայ։ Հրապարակի ասպետներուն, մունետիկներուն, փառք ու պարսաւ շահադիտողներուն ախորժակները երբեք չեն խօսած ինծի։

Օչական կը նկատուի մութ դրող մը, բարդ ոճաբան մը, բնաւ գրել չգիտցող մը, ամէնէն շատ՝ դժուար կարդացող մը։ Չեմ պաշտպաներ իմ ոճը, զոր չեմ փոխած անշուշտ ներկայ գործին մէջ։ Շապիկ միայն կը փոխեն մարդիկ, առանց տառապանքի։ Անոց տարած եմ սակայն որ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ կարդացուի, եթէ ոչ վէպի մը սկիզբ, գէթ առանց քիթ ու պոչի, պոռնութիւն, ինչպէս կ'ըսեն։ Ուրիշ խօսքով՝ ստիպուած եմ եղեր նիւթին չորութիւնը, օգայնութիւնը, վերացականութիւնը ամօքելու համար կենալ հիմնական իրողութեանց պարունակին, ինչ որ համազօր կուգայ տեսութիւններ չլաստակերտելու։ Կեա՛նք։ Ամէն տեղ, ամէն առիթով, նոյն իսկ մեռելներու աշխարհին մէջ՝ որ կը կոչուի գրականութեան պատմութիւն։ Ամէն մէկ հեղինակ ինծի համար հատոր մըն է,

քանի որ իր գործը համառոտութիւնն է արդէն հազարաւոր զգայու-
թիւններու, բոլորն ալ բանտուած՝ բաւերուն ծօցը, բայց ընդունակ՝
կեանքին դառնալու։ Ամէն մէկ հեղինակ նոյն ատեն հերոս մըն է ըն-
դարձակ վէպի մը որուն անունն է դարձեալ արեւմտահայ գրականու-
թիւն։ Դուք թերեւ չատ ալ յստակ չտեսնէք տարբերութիւնը որով կը
զատուի մեր գրականութիւնը ուրիշներէ, նոյնիսկ արեւելահայ գրակա-
նութենէն։ Այս վերջինին մէջ գրագէտը գոնէ վստահ էր թէ կեանքի մը
բանուորն էր, կեանքի մը որուն բոլոր լարերը կը մնային իր հասողու-
թեան։ Արեւմտահայ գրականութեան անդրանիկ գործաւորները միայն,
մահուան մղձաւանջէն զերծ հոգիներով աշխատեցան, իրապաշտները,
Արուստագէտները այսինքն այդ գրականութեան ամէնէն արժանաւոր
անունները մէկ կողմէն՝ մահուան դէմ ճակատեցան, միւս կողմէն՝ կեան-
քէն հալածուեցան։ Ու դուք գիտէք անոնց մեծ մասին վախճանը։ Կա՞յ
աւելի սրտառուչ վէպ քան այն դոր մեր երկու սերունդները ապրեցան,
յօրինեցին իրենց արցունքներովը, ոռոգեցին իրենց արիւնովը։

Ո՛վ պիտի գրէր վէպը Օշականի մը։

ԶԱՐԹՈՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

ՌՈՄԱՆՔԻԿՆԵՐ

Գ. ԽՐԴ. Ա. ՌԱԶՄԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գ. ԻՄՔ.Ք. ԱՆՈՒԱՋԻՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԻԹԻՒՆՆԵՐ

Ա

ՏՄՐԱԾՈՒԱԾ սովորութիւն է արեւմտահայ գրականութեան համար սկզբնաւորման իբր թուական ընդունիլ ժԹՐԴ դարու ճիշտ կէսը, քանի որ 1852ին կը զուգադիպի Մասիսի հրատարակութիւնը: Թեթեւ զիջում մը, ինծի կ'ընէ կարելի, այդ սկիզբը ընդունիլ Բազմավէպի հրատարակութիւնը, տաս մը տարի առաջով: Անշուշտ ընթերցողը միամիտ չէ այնքան, այս զիջումին մէջ գրականութիւն մը սկսելու փառքը, մենաշնորհը ընծայելու Վենետիկան Մխիթարեաններուն, տրուած ըլլալով հզօր փաստը որ այդ հանգէսը, գրական հասկացողութիւն մը՝ հարիւր տարի վերջն ալ իր հիմնարկումէն, դեռ չէ իրագործած, ծփալով ընդմէջ աշխարհագրութեան, պատմութեան, հնագիտութեան, թուաբանութեան, տեղագրական պարզուկ, մանր ուսմունք գիտելիքներու, ճաճանչաւոր քերթողութեան, մանկավարժական սնոտիքին, խոհանոցային տարազներու, բարձր բանասիրութեան, կարճ՝ այն բոլոր հազար ու մէկ բարձր ու չնչին ախորժանքներուն որոնք ամէն մխիթարեանի հեշտանքն ու երջանկութիւնը կազմեցին:

Վասնզի, ստոյգը ան է որ 1843էն առաջ ալ, ու այդ թուականին չատ մօտիկ, մենք ունինք հանդէսներ, գիրքեր, չքեղ գրաբարով ու պարզուկ աշխարհաբարով, տպուած Վենետիկ՝ որքան Պոլիս, Իզմիր, ու Կալկաթա: Ուրիշ հարց՝ այդ աշխատանքներուն ներսը գրական յղացքը արդարացնող բանի մը իրականութիւնը: Այնպէս որ ընթերցողը պարտաւոր է այսօր-

ուան գրական իր հասկացողութիւնը վերապահել խստորէն, չտառապելու համար այդ հասկացողութեան հետ աղերս չունեցող ու նոյնիսկ զայն հերքող արդիւնքներու փաստէն: Բազմավէպ կրնայ, խորունկ բնականութեամբ մը, հիւրընկալել քիմիաբանական սիւնակ մը տեղեկութիւն և . . . Հ. Պ. Ալիշանի ագամանդակուռ գրաբարով կերտուած մէկ սխրունքն: 1846ին Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանը իր այնքան խայտարղէտ աշխատանքներու կարգին, լրջութեամբ ու հաւատքով կը նախաձեռնէ հրատարակումը Հայաստան շաբաթաթերթին (որ 1852ին պիտի վերածուի Մասիսին), անոր խմբագրումին պարտքը յանձնելով Ալաթօնի՝ Եւրոպա ուսում ըրած (երկրագործական), իր ժողովուրդին համար տնտեսական, արդիւնաբերական քաղաքականութեան մը բարիքովը խանդավառ, և Տէրոյնեցի՝ որ միշտ այդ ժողովուրդին բարիքը կ'ըմբռնէ ազգային աւանդութիւններու, եկեղեցիին, բարքերու ամրաբազուկ պահպանումին մէջ: Պոլսոյ Բազմավէպն է այդ Հայաստանը ուր կ'երեւան Ն. Զօրայեանի անգրանիկ յօդուածները երբեմն սեպհական, երբեմն՝ Օ. Բ. (օգնական բանասէր) կեղծ ստորագրութիւններով, ընդհանրապէս դպրոցավարական, տնտեսական հարցերու շուրջ, և որուն մէջ գրական հասկացողութիւնը այնքան նախնական է որքան Բազմավէպին մէջ, եթէ նկատի չառնուին, ու ատիկա արդարութեամբ, հոն լոյս տեսնող գրաբար քերթուածները մինչև 1860:

1851ին Յովհաննէս Հիսարեան կը հրատարակէ ուրիշ հանգէս մը, Բանասէր որ քայլ մը աւելի է անշուշտ քան յիշուածները, քանի որ անոր խմբագրը պրեմտահայ առաջին ինքնագիր վէպն է որ կը ստորագրէ Խոսրով եւ Մաքսուդի որակուած (այս վէպը երկրորդ անգամ հրատարակուած է 1903ի Ծաղիկին մէջ): Հարկ կ'ա՛յ ըսելու թէ բացի անունէն (վէպ), այդ գրուածքը չի պատկանիր գրականութեան: 1861ին ունինք, Իդմիր, Ծաղիկ հանգէսը զոր կը հրատարակեն Գր. Չիլինկիրեան և Արմենակ Հայկունի: Այս վերջինը կը ստորագրէ Էլիզա անունով երկրորդ ինքնագիր վէպը: Երկուքն ալ, գէթ իբր ձգտում, գրական դործեր են, աւելի ճիշտ՝ նմոյշները սեռի մը որ ժօրո՞ղաւուն պիտի պարզէր աճման այնքան տարօրինակ հաճէս մը, աշխարհի բոլոր գրականութեանց մէջ: Երկու այդ վէպերը առնուած են օրուան իրադարձութիւններէն: Հիսարեանի՝ հերոսն ու հերոսուհին քաղուած են faits divers որակուած պատահար-

ներէ: Հայկունի 1854ի ռուս ութուրք պատերազմէն իր փորձառութիւնները կ'օգտագործէ սիրային փոքր պատահար մը զարգացնելու, իր կարգին անկարող՝ դուրս դալով զբաղան նուաճում մը կատարելու: Իմ կարծիքով, վերիպանքին պատասխանատու կը մնան Վենետիկը, զայն կապկող Պոլիսը, գրական զգայարանքին ըմբռնելի նախնականը: Արովեան մը — բացի հանճարային իր հանգամանքէն — պաշտպանուեցաւ ընդդէմ նման չարիքի մը որ չունէր գոյութիւն երեւան, ու իր վէպը (Վէրք Հայաստանէ) կրելով հանդերձ հետեանքները վարանքին՝ անծանօթ ջուրերու վրայ նաւորդի հոգեբանութեան, պարզ իր ներքին կենդանութեամբը բաւարարած է ինքզինքը, սկսելու համար արեւելահայ գրականութիւնը: Էջմիածինը և Կալկաթան անվոր մնացին Քառքեացի տէրտէրի տղուն բնական տաղանդին դէմ:

Սկզբնական նկարագիրներու սա արտագրումին հետ կ'այցցուիմ յիշատակէն Սրայիոն Հեփմեանին որ տասնեակներով ողբերգութիւններ տաղաչափած է շքեղ գրաբարով(*) (մէկ հատիկ ալ՝ աշխարհիկ բարբառով), և սակայն խորունկ, հերոսական բե-

(*) Իր կարգին շատ շահեկան աշխատանք մըն է լիակատար հատոր մը, որ զբաղէր Սրայիոն Թղեանի, Սրայիոն Հեփմեանի, ինչպէս Թադիսեանցի, Ալամկարեանցի, Վանանդեցիի ու մանաւանդ Բագրատունիի, Հիւրմիւզի, Ալիւանի, Խրիսեանի, Խ. Միսաբեանի գրաբար ստեղծագործութիւններով, — զիւցագներգութիւն, բնարական բերքաւորներ, վէպ, ռիւբրիկներ: Այսօր այդ պարտքէն խուսափելու համար ունինք պատրաստ վճիռներ՝ կեղծ-գասական, ռոմանթիկ,՝ յաճախակի գործածուած այդ ստեղծումներու հասցէին. վճիռներ՝ որոնց վերաքննութեան ժամը չատոնց է հնչած, քանի որ սանկ յիսուն մը տարի վերջը մարդիկ նոյն տարալիները պիտի չվարանին գործածել արեւմտահայ գրականութեան ամէնէն մեծահամբաւ ժառանգներուն — Վարուժանին ու Չրաբեանին գործերը երբ պիտի ջանան կարգալ — ու պիտի արգիլուին ատկէ, իրենց համար յաւելու մեռած գրելու ձևերէն իրենց զգացած դառնութեան պատճառով: Ի՞նչն էր այդ գրարարով ստեղծող մարդոց մէջ արուեստի զգայարանը, ի՞նչ կը հասկընային այդ մարդերը գրականութիւն յղացքէն: Դիւրին է վճիռ բայց ոչ արդար: Բնտոյ անհրաժեշտ ալ՝ այդ Թափանցումը, աւելի վերջի երեւոյթները հասկնալու: Ո՞ր իրաւունքով մեր ամէնէն մեծ բանաստեղծը՝ Պետրոս Դուրեան, պիտի յանդգնէր գէթ արձակ ողբերգութիւններ թխմելու, երբ առնուազն իր հանճարէն պիտի ըլլար, պարտաւոր էր ըլլալ պաշտպանուած: Ետել կ'ուզեմ՝ այդ հանճարէն փշրանք մը պիտի իյնար անկէ յօրինուած թատրերգութիւններուն մէջ: Ու տարօրինակութիւնը մասամբ կը լուսաւորուի երբ աչքի առջեւ բերենք Ալիւանի մը, Հեփմեանի մը, Բագրատունիի մը սխրալի վառքերը, վարկերը: Ուրիշ խօսքով երբ ընենք թափանցումը գրական բարեխառնութեան, ԺԹԴ դարու կէսերուն:

կումն է հանդուրժած, ինքզինքը կործանելու, երբ իր ողբերգութիւնները բեմ հանելու համար յօժարած է զանոնք վերածել աշխարհիկ լեզուին, և . . . Խտալերէնիւ Աւելի անգին ուրիշ փաստեր՝ գրական ամէն գործի ենթահողը յատկանշող, — Ժողովուրդ, միջավայր, շրջան, հոգեկան բարեխառնութիւն — կ'իյնան բաւարար վերլուծման, որպէսզի իրաւ տաղանդներու սա վրիպանքը, զառածուժը, ըլլայ հասկնալի։ Ամէն դարու կրկնուած են նման զնդծանուծներ՝ աս ու ան անհաւատալի ազդեցութեանց ծնունդ։ ԺԱ. դարուն, քիչ մնաց մեր լեզուն պիտի

Գրականութիւն մը Արամազդի ուղեղէն կազմ ու պատաս ցի բխի, գործածելու համար մաշած բայց արդար շրջաբանութիւն մը։ Անիկա առնուազն գումարն է սերունդներու խանդավառ, չարչարագին, յամառ վաստակներուն։ Ու մտիկ ըրէք զեռ ուրիշ տարօրինակութիւններ. — Սր. Հէմմեան՝ ուժով, կազմակերպուած, ինքզինքը պարտադրելու բոլոր հնարաւորութիւններով օժտուած (նիւթական, ընկերային, իմացական պայմանները այս մարդուն զայն կ'ընեն անկախ մտաւորականը, բարձրաթոյն ու ազնուական գրագէտը որ գիտնալով հանդերձ իր զատին զժողովուրդինը եթէ ոչ անկարելիութիւնը, կը շարունակէ ստեղծել Պոլսոյ մէջ բաներ որոնք վենետիկի վանքին մէջ ըմբռնելի, սիրելի էին, բայց հեռու՝ օտար՝ ցնորական՝ վոսփորի ափերուն, այս անգամ այս ափունքը տեսնելով առանց ումանթիզմի, այլ իբրեւ շատ իրաւ հանդիսարան մը իր Ժողովուրդին առօրեայ ապրումներուն), պիտի գրաւէ արեւմտահայ թատրոնին առաջին շրջանը, գործելով՝ մինչև լոյս տեսնալը Դուբանի առաջին լեռնաշէններուն, այսինքն 1866, ու պիտի քաշուի աշխարհին բեմէն երբ լոյս կը տեսնէ Աղջկաճ մը Միտրո վէպը (1891-92), այսինքն լայնօրէն հաղորդ ըլլալէ ետք արեւմտահայ գրականութեան երկու հզօր հոսանքներուն բոլոր տաղանդներուն, բայց պիտի չձգէ այդ գրականութեան մէկ հատիկ իսկ անառարկելի արժէքով հրիտակ Տիսուր՝ սա հաստատումը։ Բայց կը շարունակեմ. — Հայկ Խիւցազը, իր կարգին, արեւմտահայ գրականութեան ամէնէն մատաղ օրերուն (այդ դիրքը լոյս է տեսած 1858ին) պատրաստ, հոյակերտուած ու զիւցազնեղբուած փառք մըն է, Աստուած միայն գիտէ՝ ո՞ր Ժողովուրդին համար Դժուար չէ այդ կոթողը ոտքի նետող փառաւորութիւնը հասկնալ (վենետիկ, գրաբար, զասական գրականութեանց յաճախեմք, տաղաչափութեան ոսկեղար կայլն) բայց զժողովուրդ՝ հաշուելի խելքի, թափանցումի սա նուազման, չըսելու համար բացարձակ պակասին՝ բանաստեղծութեան զգայարանքով այնքան քիչ օժտուած սա արքային քով, որպէսզի ներքէր այդ մարդը իրեն, բաւեցով կեանք Գուանքու սա հսկայ արկածախնդրութիւնը, երբ գիտէր միւս կողմէն թէ արուեստի գործը կեանքով միայն կ'ապագայի, ոչ թէ ամականով, քերականական օրէնքներով, մակրայներով ու . . . հոս գրաբարով։ Յետոյ, աշխարհ ճանչող, խորունկ ապրումներէ անցած, խելացի, առնելազն Պոլսեցի (ըսել կ'ուզեմ իր զգայութիւններուն շաղթ թարմ պահած երիտասարդ) ուրիշ մարդ մը, 1866ին պիտի թարգմանէ լամարթինի

կործանէր Գրիգոր Մագիստրոսի մը քմայքներուն երեսէն, և թէ չըլլար կորովի կերպով պաշտպանուած Շնորհալիէն, յիսնամեակ մը վերջը: Արեւմտահայ գրականութիւնն ալ Մանտարիներու սնափառ խաղարկութիւն մը դառնալու վտանգները քանի քանի անգամներ զգաց իր մատաղ օրերուն իսկ, ոչ միայն լեզուական (դարբարը աշխարհաբարին բռնադրելու կիսադարեան փորձերը), այլ գաղափարագրական մարդերէ: Եղիա մը ուրե՛ր պիտի առաջնորդէր զայն...: Կը հաւատամ թէ Զարթօնքի Սերունդին աւագ

Les Harmoniesն ... ոսկեհամուկ ու դարձեալ աղամանդակուռ գրաբարով, 1868ին, գեղադուարճ ավուներէն (Վոսփորի) իր բացակայութիւնը գրական թեմայի վերածելու իր նանրամտութիւնը պիտի պարպէ Բնար Պառլիսիմ անունով դիւանի մը մէջ, մեզի տալով տրտում վկայութիւնը թէ ի՛նչպէս, մեր ամէնէն իրաւ ապրումները, խաթարուն, տգեղ ու ճիւղալիյն կը դառնան, երբ առ ու ան կերպով բռնանանք անոնց վրայ: Խորէն Նար-Պէյ սիրային դիւան մըն ալ հրատարակած ունի՝ Վարդեմիմ (1863), միշտ այդ գրաբարով: Այս տեղեկութիւնները, սա էջերուն վրայ, հմտութեան փաստեր չկարծէք երբեք: Անոնք կը ջանան թելադրել գրական յղացքը որ արեւմտահայ գրականութեան հոգեյատակը կը կազմէ, իր սաղմնաւորման օրերուն իսկ: Ու կը ճշդեմ իմ նկատումս: Լեզուն, կեղծ-դասականութիւնը (ճիւղալ բառը զոր Ֆրանսացիներէն փոխ առնելով բռնաշապկիլ մը պէս հագցուցին մեր գլխուն՝ իմաստակ դատողները արեւելահայ քննադատութեան, առանց խորհելու որ դասականութիւնը դիմակ չէ որ կեղծը ունենար) չեն հեղինակը սա հասարակաց վրիպանքին: Աւելանի Նուագք քերթուածաշարքը մեղաւոր չէ գրաբար տաղաչափուած ըլլալուն, այլ սկզբնական և մահացու մեղքը ունի...: Բանաստեղծութիւն չըլլալուն: Ու չեմ խանդավառ դարձեալ իրիմարի Զրաւակնիմով, այսինքն մատի չեմ փաթթեր անոնց գրաբար գրուելուն մեղքը (այդ գիրքէն կէս դար վերջը գրուած Ծփանցները (Ռ. Որբերեան), ժամանակին մէջ պիտի սառի, ոսկրանայ ճիշտ ու ճիշտ մէկ ու նոյն մեղքին՝ բանաստեղծութիւն չըլլալու մեղքին համար): Բոլոր այս իրողութիւնները զիս կը մղեն զնեւո՛ւ՝ յստակ ու վերջնական, հարցումը.— ի՞նչ գրական-գաղափարագրական սկզբունքներու, չըսելու համար հանգանակներ կը սպասարկէր սերունդը որ 1848ի ուսանողութեան կը պատկանէր (Լէքիմեան, Թլլեան, Շիշմանեան, Թէրզեան, Աճէմեան, Նար-Պէյ, Պէշիկթաշլեան, Մամուրեան): Ու անմիջապէս կ'աւելցնեմ.— ինչո՞ւ նոյն այդ խումբին ժամանակակից բայց անոր կողմէ որդեգրուած գրական ուղղութեան լրջօրէն հակադրուող գաղափարագրութիւն մը նշանաբան պիտի ունենար իրեն ուրիշ փաղանգ մը, անոր պէս Եւրոպա ըրած. կ'ակնարկեմ Զօրայեանի, Ռուսինեանի, մանաւանդ Ստեփան Ռուկանի: Ո՛ւր զնեւ իւթիւնեանը որ, իր կարգին, աշակերտն է անդիտեղելի Միսաքեանին: Ի՞նչպէս հասկնալ Գր. Օտեանը: Այս անգամ՝ իրենց գրական զգայարաններուն տեսակարար կշիռովը: Ասոնցմէ՝ Միսաքեան, Բագրատունիին հետ գրաբար ոչ միայն կը թղթակցի, այլ անոր քերթուածները կ'ընելու չափ հմտութիւն է պարզած: Ասոնցմէ՝ Օտեան, իր

դէմքերը եթէ երբեք մեր նկատառման մէջ դեռ կը պահեն իրենց որոշ վարկը, ատիկա կուգայ այն ընդհանուր իրողութեանէն թէ սերունդի մը իտէալները թէկուզ մեռած, ապացոյցներ, վկայութիւններ են, շատ թանկ այս անգամ, երբ վրայէ վրայ կ'աւելնան, կազմելու համար այն շատ ծփուն, բայց շատ ալ իրաւ, անտարագելի խկութիւնը՝ ցեղի մը հոգիմ ինչպէս կ'ըսեն:

Բ

. Գրականութեանց պատմութիւնները մասնակի ախորժանքով մը կը սիրեն լայննալ, թեւագրական ընդհանրացումներու ճամբով, տրուած ժողովուրդի մը հոգեյատակը քարտիսագրելու աշխատանքին, կազմելու համար նկարագիրներու հանդէս մը որ մերձեցումներ արտօնէր իրենց համադրութիւններուն, հոգիմ գտնելու իրենց առաջագրութեանց, փառասիրութեանց մէջ մեծ նպաստ մը ճարելով իրենց տեսութիւններուն: Բացէք ու է գոսական գրականութեան պատմութիւն: Պիտի հանդիպիք այս մեթոտին:

Անշուշտ դժուար է, առաջին անարկով, այդ շատ սիրուն, յաջող (ingénieux) սեւեռումներուն տարողութիւնը ձգել կասկածի ներքեւ, ու հերքել՝ տրուած գրական վկայութեան մը վրայ կնիքը զայն կտակող ոգիին, անհատ անշուշտ, բայց որ, իր կարգին, խորհրդանշն է ցեղին: Բայց նոյնքան դժուար՝ այդ կնիքը վերածել անխուսափելի, աննահանջ ստուգութեան մը չափանիշին: Մեր փաւստոսին մէջ քաղցր հրաշալի մը, թանձր երկնայնութիւն մը, շատ իրաւ մարդեր, մանկական ըսուելու չափ միամիտ երեւակայութիւն մը, հզօր կիրքերու ամբողջ հանդէս մը, մահ ու արիւն ու ասոնց մօտայլ յաճախանքը, և տակաւին ուրիշ այս գիծէ նրբին ոգեղէն իրականութիւններ, մեզ կը թուին առաւել քան իրաւ, ցեղային, քանի որ այդ գիրքէն հազար հինգ հարիւր

քնքուշ արձակը կարծես ճարած է հիացումին մէջը Ալիշանեան դպրոցին: Ահա փաստեր, իրողութիւններ: Կը կրկնեմ. մեր գրականութեան այս շրջանը վերակազմել, կը նշանակէ շիջած հոգեխառնութիւն մը կեանքին դարձնել: Ի՞նչպէս չցաւիլ որ այդ հրաշքը իրագործելու ընդունակ պայմանները չեն ողտագործուած անոնցմէ որոնք պահակներն էին այդ թանգարանին: Վենետիկի ճիզը (Ն. Ս. Երեմեանի բաշտալանքը՝ «Իրողութեան» շարքը) տրտում բայց քաւելի վրիպանք մըն է: Պիտի գա՞յ վերջապէս երիտասարդ Միտիթարեան մը որ մտնէր այդ թանգարանը ու մաքրէր մոռացումին փոշին մեծ մեռելներու յիշատակէն:

տարի վերջն ալ այդ իրականութիւնները արտահանելի են արեւմտահայ քրոնիկագիրներէն շատ շատին մէջ: Նոյն թանձր երկնայնութիւնը՝ իրիմեանի մը, Սրուանձտեանցի մը, Թլկատինցիի մը աշխարհիկ մեղքերու մօրուտքին վերեւ, կամարակապ ու սրտալուրջ: Նոյն իրաւ մարդերը՝ Զօհրապի, Երուսանի, Բաշալեանի, Կամարականի վէպին մէջ: Նոյն մանկունակ երեակալութիւնը՝ Դուրեանին ու Մեծարենցին մէջ: Նոյն հզօր կիրքերը՝ Զ. Եսայեանի, Օշականի, Վ. Շուշանեանի, Հրաչ Զարգարեանի աշխարհներուն մէջ: Բայց: Պիտի ներուր՝ այս հանգիստութիւնները ընդարձակել աւելի քան իրենց տարողութիւնը, ու տարածել զանոնք կարելի ընող բարեխառնութիւնը ցեղին նկարագիրներու հանրական վառարանին: Ահա՛ խնդրականը՝ արկածախնդրականը նոյնիսկ: Ինչպէս որ կուշտ եմ իմաստասիրութեան, մանաւանդ պատմութեան վրայ իր յաւակնութիւնը արժեւորել ձգտող նեղուկան, յախուռն բարիքներէն, նոյնքան մըն ալ անտարբեր եմ այդ ցեղային որակուած շատ ընդհանուր տարազներուն շատ յոսորոտ, պահանջկոտ բարիքներէն:

Կայ առջիս հարիւր տարուան վաստակ մը: Այդ արդիւնքին մէջ ես պիտի ուզէի կանգ առնել միայն ու միայն քանի մը շատ յստակ իրողութեանց փաստին առջեւ. իրողութիւններ՝ որոնք այդ շարժումը շրջանակէին, ոչ աւելի ոչ պակաս, այսինքն ըլլալին այդ գրական արդիւնքը կարելի ընծայող ժողովուրդին հարազատ մարմնաւորութիւնները: Այսպէս, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան սա նկատումները. — այդ արդիւնքը քանի մը կարեւոր կեդրոններու (Պոլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Վասպուրական և Ծովքաց Աշխարհներ) աշխարհագրական կնիքը կը կրէ: Այդ արդիւնքին մէջ, իմ ժողովուրդին նորագոյն ընկալութիւնները, ինչպէս իր արեան վաղնջաւոր մղումները, ճակատագրին անողոք մղեցնութիւնը, ինչպէս զայն դիմաւորելու մեր նոյնքան անողոք կիրքը, ապրելու գերագոյն իր իմաստութիւնը, դարձեալ ներելի հաստատումներ են: Այդ արդիւնքը ինծի կ'արտօնէ իմ ժողովուրդի քսան դարերուն մասնակի խռովները — սիրտէ և ուղեղէ, աչքէ և ականջէ, թռիչքէ և կորանքէ առաջացած — նորէն լսել յաւակնիլ, Փարսեցիք գրեթէ ճանչնալ, ինչպէս և Եղիշեմ Սրուանձտեանցի և Զապիկ Եսայեանի մէջ, Նարեկացի՝ Զրափեանի և Սիսուանքոյի մէջ, Շնորհալին՝ Մեծարենցի մէջ: Այսինքն՝ այս անուններուն բոլորին հետ մեր ներսը արթնցող յոյզերը ընդունիլ հասարակաց ակունքներէ ծորուած, շատ խորունկ, շատ վար մթութիւններէ պուտ պուտ վերբերուած: Այս

ամէնը, այո՛: Բայց նոյն ատեն վախը՝ ընդհանրացումներու սոսինձին: Ատոր համար է որ ստիպուած եմ մնալ զուսպ ու գուհանալ քանի մը ընդարձակ ցուցմունքներով:

ա) Դադլթային գրականութիւն:

բ) Մեր պատմութեան ընդհանուր բօնալիքէին հետ անոր հաշտութիւնը:

գ) Մեր ճակատագրէն իր պարզումները:

դ) Մեր նոր պատմութեան կնիքը:

ե) Մեր ցեղային քանի մը հզօր ստորոգելիները — երեւակայութիւն, ոգեղէն հարստութիւն, իրապատեցութիւն ու քաջութիւն, ձայնի եւ գոյնի խենդ մեր ախորժակները, մեր մէկէ աւելի միաքիփները (յեղափոխական, հոեհոսական, գրական, կրօնական), մեր նրբամուկ հարստացման (մեր լեզուին, ասոր քերականական ընկալչութեանց ու յատկանիշներուն հաստատ փաստները), մեր քաղցրութիւն ու պայծառութիւնները, մեր անյարիւր կամեցողութիւնը, մեր տրտմութիւններն ու անկարողութիւնները, շատ ուզելու մեր յիմար յամառութիւնը, մեր վերադարձի հզօր տրտմանը, բանաստեղծի մը բառերով՝ Յարութիւն առնելու մեր ապահով առաքինութիւնը: Դեռ կարելի է երկարել ցանկը սա սեղմ տարազներուն: Բացէք զանոնք: Դուք պիտի գտնէք ոչ միայն արեւմտահայ գրականութեան ընդերկրեայ ձգտումները, այլ և այդ ժողովուրդին հոգիին վրայ ամուր, դրեթէ անվրէպ վկայութիւններ: Ինծի կ'այցելեն անուններ, միշտ այդ գրականութենէն, որոնք այդ ամէնէն անմասն կը թուին, բայց պատրանքի մը շղարշին մէջէն: Մի մոռնաք որ մեր առաջին երեք սերունդներուն յիսունը անցնող անուններէն քառասունը կրնաք յարգալից բառերով վերածել իրենց իմաստին, պարզ ու մարդկային: Ամէնուն տրուած է չէ ըլլալ խորհրդանշական անձնաւորութիւն: Ամէնէն վիճելի անուններէն մէկն է Թովմաս Թերզեանը: Կ'ընդունիմ: Բայց զայն վտարելէ առաջ այդ գրականութենէն, փորձ մը կը ներուի ինծի անոր դիւանը տեսնել անյարիւր լոկներէն: Դա քիչ չէ, քիչ չէ — ի՞նչ որ ցեղային էր արդէն, ինչպէս ըսի քիչ վերը: Զունիմ ժամանակ՝ բանալու մէկիկ մէկիկ այդ տարազները: Բայց որոնք պիտի կազմեն հէնքը իմ վերլուծումներուն արեւմտահայ գրականութեան ամէն արժանաւոր մշակներուն անձէն ու գործէն:

Ուրեմն՝ քիչ ձրի տարազ: Ուրեմն քիչ իրաւ տարազ: Արեւմտահայ գրականութիւնը ո՛չ բառակոյտ է, ո՛չ ալ հոսհոսութիւն: Անիկա իմ ժողովուրդին կեանքն է, իր հայրենիքին ան-

միջական պաշտպանութիւնէն, այո՛, զրկուած, բայց այդ դժբախտութիւնը դարմանելու իր ճիշդ մէջ յաճախ յաջողած։ Արեւմտահայ գրականութիւնը անգուլ պայքարի չքեղ որքան տրտում փաստ մըն է ընդդէմ աշխարհ մը արգելքներու, և այս իսկ հանգամանքով՝ դարձեալ այս ժողովուրդին պատմութեան հսրազատ վկայութիւն մը։ Անոնք որ զայն կը դատեն պատրաստ հանգանակներով (գլխաւորաբար արեւելահայ հին ու նոր մուշեկ-տիկները արժէքներու շուկային) իրենց պատրանքները կը ջանան արժեւորել երբ զայն արժեզրկելու իրենց մոլեռանդութեանը մէջ, կ'արժեզրկեն ցեղային անդրադոյն ալ գեղեցկութիւններ, մասնայատկութիւններ։ Անշուշտ թերութիւնները միշտ կը սկսին առաւելութեանց ձգտումներէ։ Աւելիին փոյթն ու տագնապը յաճախ զսպանակներն են զեղծանումներուն։ Զրաքեանի մը, Նզիայի մը, Մեծարենցի մը քիչ մը շատ ձեապաշտութիւնը երկինքէն ինկած մոլութիւն մը է։ Է անիկա մէկ նոր կերպարանքը ձեւի տագնապին որ այս ժողովուրդին ամէնէն հեռու շրջաններուն ալ իրականութիւն էր դարձեալ։ Այո՛, դասական գրաբարին (Վիէննական առումով) չքեղ յիշատակարանները մեզ կը տպաւորեն բարձրորակ քաղաքակրթութեան մը վրայ իրենց արձանացուցած վճիտ, հաստատ, ներդաշնակ ու արուեստի զգայարանքի մը ամուր կնիքովը պաշտպանուած իրագործումները ինչպէս։ Բայց կարելի՞ է չտպաւորուիլ այլապէս, միւս փաստէն ալ որ Կորիւնի մը գրքոյկն է, դեռ այդ օրերէն իսկ Զրաքեանը թելագորդ. Փարսեցիէն՝ որ պատկանելով հանդերձ Եւր դարու հոգեբանութեան, մտայնութեան, կարճ տարազով մը՝ արուեստին, մեր օրերու եռապատկէս արտայայտութեան այնքան յաջող նմոյշներ կը դարբնէ, այնքան պարզուկ, միամակարդակ (uniplan) ոճէն(*) (թարգմանութեանց) բարձրանալով

(*) Բոլոր սկսող, միջին ու դասական գրականութիւնները, ինչպէս արուեստի միւս ձեւերը, շատ ուշ պիտի յանդգնին լազմամակարդակ (դէշ է բառը, գիտեմ, բայց չունիմ ժամանակ յարմարագոյնը փնտռելու) արտայայտութեան։ Մեր ճարտարապետութեան սկզբնական շրջանները գեղեցիկ նմոյշներ են այդ ոճէն. մինչ՝ ծրր դարէն վերջ, մանաւանդ Անիի կարգ մը ներքինները (intérieur) տաճարներէ՝ քանի մը պատիկ զգալութիւններու յարադրումներ են, Բոման եկեղեցիները՝ բաղդատուած գոթականներուն, կը թուին միամակարդակ։ Ուղիմոսներու թարգմանութիւնը մեր մէջ միամակարդակ արտայայտութիւն մըն է, մինչդեռ Կորիւնի վերագործած Մակարայեցուց գիրքը արդէն երկմակարդակ արտայայտութեան տարրեր կը պարունակէ։ Միամակարդակ ոճեր են՝ նորերուն մէջ, Պէշիկթաշեանի, Պէրպէրեանի, Բաշալեանի, Արփիարեանի ոճերը։ Բազմամակարդակ՝ Նզիայի, Զրաքեանի ոճերը։

բազմամակարդակ (սեքնոնիզը՝ ձայներու աշխարհին համար. բոլիբլանը՝ ձևերու աշխարհին համար) գրելու կերպի մը, պահելով սկզբնականին քաղցր, առողջ, իրաւ, ամուր բարիքը (դուք ըսէք գեղջուկ խորքը) բայց չվախնալով այդ հաստատ եղանակին քովն ի վեր ուրիշներէ ալ. ըսել կ'ուզեմ՝ շատ դարդացած գրականութեանց մօտ միայն հանդիպելի այն նորութիւններէն որոնք աչքի կը զարնեն մէկէ աւելի մտածումներ միակ կադապտրի մը (բառ) վստահելու յաճախանքով մը, ու կը ներկայացնեն միտքի մասնաւոր յօրինուածութիւն մը, համադրականին համար լաւ տրամադրուած, նետելով ածանցումներն ու բարդումները տարօրինակ դիւրութեամբ, բնականութեամբ, այնքան որ մարդ կը փորձուի իմացական սա շնորհները, սա *aisance*ը՝ մտածումին հետ խաղալու, ձգել կասկածի տակ, իբրեւ օտարամուտ, բռնադբօսեալ աճապարութիւն մը (տրուած ըլլալով ե. գարու զըպրոցին օտար մշակոյթի արդիւնք ըլլալու պարագան. եթէ երբեք երեւոյթը չկրկնէր ինքզինքը այնքան անգամներ) մինչ պատմութիւնը մեր նկատառումին կը պարտադրէ դարձեալ Օձնեցին, Քութենաւորը, յունաբան դպրոցը, Խորենացին, Արծրունին, Նարեկացին, Մագիստրոսը, — բոլորն ալ ձևի հզօր տաղնապի մը արկածեալները, գրելու արարքը կիրքի, բռնութեան հեշտագին հիւանդութեան մը վերածելու չափ առնուած իրենց դերէն, վտանգելով պարզութեան բարիքը, անգիտելով մթութեան, անհասկնալի մնալու չարիքները, ղոհելով յաճախ իմաստն իսկ այդ տարօրինակ յանդգնութեանց թոհուբոհին մէջ, բայց այդքան հեռուններէն ըլլալով յստակ, սրտառուչ ալ վկայութիւններ մեր ժողովուրդին իմացական բազմասարուած առաքինութեանց, ընկալչութեանց։ Զգոյշ եմ անշուշտ ձրի *surveillance*։ Ըսի վերը։ Բայց կը ներեմ ինծի խելքը, արտայայտութեան սա ղանցումները հասկնալու իբրեւ *surveillance* զգայնութեան, և ոչ թէ անխելքութեան՝ անմշակ իմացականութեան փաստեր իբրեւ դատապարտելու։ Քերականութիւնը արժանիք մըն է անշուշտ։ Բայց փոխաբերութեան մը սիրոյն նոր ըլլալն ալ չի դադրիր ուրիշ արժանիք մը ըլլալէ։ Կարելի է երկարել, ու շատ, շարքը սա գիծէն նկատումներու, որոնք արեւմտահայ գրականութիւնը կը հաշտեցնեն մեր ժողովուրդին հեռանկեալ շնորհներուն, կ'ազատագրեն մանաւանդ, արեւելահայ մոգական տարազով մը՝ Ֆրանսիականին վրայ ձեռուած կապկութեան մը նսեմ, ապուշ ճակատագրէն (աւելի անդին ես կը զբաղիմ մանրամասն, այս ամբաստանութեան իրական տարողութեամբը)

ու զայն կ'ընեն արդար հանդիսարան մը իմ ժողովուրդի ընդունակութեանց: Զի կրնար այս ժողովուրդը — ծնունդ՝ այնքան տարբեր բլաններով հոգեկան ցանցերու, որոնք իր հողերուն, լեռներուն, դաշտերուն, երկինքներուն անդրադարձն են իր արեան անմահ պաստառին վրայ, ինչպէս զայն ծեծող հազարաւոր յոյզերուն խողտանքը, եթէ կը ներուի այս փոխաբերութիւնը — իր արտայայտութեան՝ մէջ գոհանալ անմիջականով, նախնականով: Ինչե՛ր կան թաղուած խորերը մեր հաւաքական զգայնութեան: Երեսուն տարի առաջ, Մեհենդեկանկերը(*) (1914) երբ կ'առաջարկէին վտարել արեւելահայ ու արեւմտահայ տարազները, ու հրապարակ կը նետէին Հայաստանեայց Գրականութիւն աւելի հանգամանաւոր տարազը, գիտակ էին իրենց բրածին ամբողջ լրջութեան: Անոնք կ'ընդգային թէ այս ժողովուրդին իմացական ճիգը սխալ էր դատել նոր ցուցմունքներով. աւելի սխալ՝ հասկնալ փորձել անոր զգայնութեան փաստերը աս ու ան համալսարանին չէզոք կամ ներքինի ուսումներուն ամբարտաւան պատգամներով: Սխալներուն սխալը՝ եւրոպական արժեւորութեան վրայ միամիտ՝ չըսելու համար ապուշ հաւատքը որ 1850ի մեր մարդոց (Թիֆլիս ինչպէս Պոլիս) ինքնագոհացման փաստեր ճարեց զարթոնք, լուսաւորման պապակը շփոթելով գրական բխումին հետ, բոլորովին տարբեր իրողութիւն, tellurique ու անտարազելի: (Ահա թէ ինչո՞ւ այդ սերունդը այնքան քիչ ստեղծում ձգած է ցեղային հարստութեան գանձարանին): Կը քաւականանամ հոս արձանագրելով իմ հաստատ առաջադրութիւնը արեւմտահայ գրականութիւնը հաշտեցնելու իր դարաւոր պատմութեան հետ. հոն ծնունդ առած գործերուն ու իմ ժողովուրդի հաւաքական զգայնութեան՝ որ չի դադրիր իր արեան սեմնոնիզ կերպարանք դնելէ անկէ բխող ամէն իրաւ ստեղծումի վրայ, փոյթ չէ թէ Հայաստանի լեռներէն դէպի արեւմուտք տարագրուած ջիւղերու սարուած մը ունենայ ինքզինքը կերպագրելու: Ան՝ որ ԺՍԷ դարուն կը կոչուի Գր. Մագիստրոս, չի՞ նմանիր արդեօք այն միւսին որ ի՞նչ դարուն կը կոչուի Տիրան Չրաքեան: Առաջինը կայսերական զղեակներու վրայ իր տարագրութիւնը (Մագիստրոս իր հօրենական կալուածները լքած է յունաց կայսեր, փոխարէն

(*) Խմբակը՝ որ հրապարակ իջաւ Մեհենդեկանկերուն զրաւ մէկէ աւելի բարդ հարցեր, մեր գրական խզմտանքը խռովող (Գ. Վառուժան, Կ. Զարեան, Գ. Բարսեղեան, Ահարոն Տատուրեան և այս տողերուն հեղինակը):

առնելով կայսրութեան մէջ ուրիշ հողամասեր) երբ կը ջանայ մօռնալ, կը ստեղծէ արտայայտութեան իր կերպը, այնքան նման Զրաքեանի կերպին որուն նախահայրերը ուրիշ բան չըրին եթէ ոչ քիչ մը շատ աւելի արեմուտք քաշուիլ:

Արեւմտահայ գրականութիւնը (այն ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԵՐը զոր ծրագրած եմ գլուխ հանել) իւր յղացք կը մերժէ բոլոր այն անունները և դորձերը ուր այս ժողովուրդին ոչ մէկ ստեղծագործ շնորհը, ոչ մէկ տագնապը լըջօրէն չեն ինկած սեւեռման: Բիւզանդ Քէչեան ըսուած մարդը կրնար իր քառասնամեայ վաստակը կատարել . . . թուրքերէնով. այնքան այդ լրագրողը հեռու է իր ժողովուրդէն: Գալուստ Կոստանդեան մը, Ստեփան Ոսկան մը ուրիշ բան չըրին, երբ քանի մը փորձերէ վերջ, լքեցին իրենց ժողովուրդին գատը, մէկը անցնելով յոյներուն, միւսն ալ գաղիացիներուն սպասին: Իմ վերլուծումները, ճակատագրաբար, կ'ընդգրկեն առաւելապէս մին անձերն ու արդիւնքները որոնք փաստեր աւելցնէին Հայ Հոգիի տարողութեան, և ոչ թէ՛ առհասարակ սանկ ու նանկ արժէքներու ըլլային յայտարար: Ողջմտութիւն, յամառութիւն, յարմարեւելու ընդունակութիւն անշուշտ որ առաքինութիւններ են որոնք բաւ են Բիւզանդ Քէչեան մը ոտքի նետելու: Բայց կա՞ն իմ ժողովուրդին միջինը յօրինող տարրերուն մէջ այնպիսիներ որոնց մօտ չըլլային ասոնք հաստատելի: Յետոյ, իմ փոյթը պիտի ըլլայ խնամով կատարել ոչ թէ մեր գրականութեան զտումը ինչպէս կ'ըսեն: Ատիկա վեր է որ և է քննադատի ուժէն, ու պայմանաւոր է միայն ժամանակով: Ո՞վ կործանեց մեր 900ի գպրոցը եթէ ոչ ինքը՝ 910ը: Ու մենք աստանք որ շքեղ, ամրակառոյց համբաւներ իրենք իրենց նստան իրենց սիւններուն վրայ, իրենց փառքը կրելու անկարող, առանց որ մէկ հատիկ քննադատական յօդուած գպէր անոնց վարկին: Անոնք որ մեր 1900ը կը թափօրէին, չմեռան անշուշտ 1910ին. իսկ կը պտտէին առանց՝ շուրջառի, և ոչ ոք որ զբաղէր իրենցմով: Իմ փոյթը պիտի ըլլայ ուրեմն վնասել ու դոնել անձերու արժանիքին ընդմէջէն մանաւանդ ցեղային արժանիքները, ասիկա՝ ոչ աժան ցեղապաշտութեան մը սիրոյն, այլ դարձեալ արուեստին իսկ հաճեցումին համար: Որքան ալ լաճենք գնահատման չափերը, չենք կրնար Տիկին Տիւնարի վէպը, Մամուրեանի քրոնիկները, Ծերենցի պատմական կառոյցները դնել իրենց անձնակալով միայն պայմանաւոր առաւելութիւններէն դուրս, ուրիշ խօսքով տարածել այդ գործերը ցեղին ընդհանուր արժանիքներուն թէկուզ փոքր վառարանին:

Բայց, ըսել, օրինակի մը համար թէ Պետրոս Դուրեան կը պատկանի այս ժողովուրդին, այնքան արդար հարազատութեամբ մը, որքան՝ Հրանդը, Թլկաթիւնցին կամ Յովհաննէս Թումանեանը, չի նշանակեր բանաստեղծական բացառիկ շնորհներ ազատագրել, ասոնք օգտագործելու մտքով իրենց իմաստէն ու յարգէն վեր բաղադրութեանց մէջ, և կամ շողշողուն բայց ոսին բարատքս մը ճամբարտակել, այլ այդ տղուն զգայնութեանը մէջ հաստատել այն տաք, խորունկ, սրտագրաւ թախիժը որ իրական է մեր ժողովուրդին՝ գրեթէ բոլոր դարերուն համար: Այդ կսկիծն է որ ես ապրեր եմ Եղիշէին, Օձնեցիին, Կոմիտասին (կաթողիկոս), Ղեւոնդ Երէցին (պատմիչը), Խորենացիին, Արծրունիին, Նարեկացիին, Շնորհալիին, Լաստիվերտցիին . . . Դարանաղցիին, Դաւրիժեցիին, մանաւանդ մեր աշուղներուն այնքան աղեխարշ լացերուն ընդմէջէն: Մեր արեան մշուշն է կարծես այդ մեկամաղձութիւնը: Պետրոս Դուրեանի շեշտին մէջ զգալ տրոփը գլխագրուած Զրկանքին, զգալ է դարձեալ անտարազելի միւս իրողութիւնը որ մեր բաժինն է կարծես աշխարհի երեսին, գրուած՝ ճակատագրին մատուրներովը, մի՛ հարցնէք մեր ո՛ր մեղքերուն ի քառութիւն: Խորհած ունի՞ք թէ ինչպէս ապրեր են ձեր նախնիքները, իրենց առաքինութեանց, շնորհներուն, արժանիքներուն ընդարձակ բանականներուն հակառակ . . . : Եթէ ասիկա իրաւ է ձեր ժողովուրդին համար, իրաւ է դարձեալ տաղանդներուն համար: Ըսել նոյն ատեն թէ Տիրան Զրաքեան կը պատկանի այս ժողովուրդին, կը նշանակէ այդ Պոլսեցիին խորունկ հետաքրքրութիւնները՝ ձայնէ, գոյնէ, ձևէ, հաշտեցնել դարերու վրայով մեղի երգեք չպակսող խենդերուն (նոյն բաներէն) մէկ ու նոյն տապնապանքին հետ: Վերը խօսած եմ այդ մասին: Բայց մերժել Ռ. Որբերեանը, Ռ. Պէրպլեբեանը, Մ. Մամուրեանը այդ գրականութեան իրաւ ու արդար փառքերուն հանդէսէն, կը նշանակէ արժեզրկել թեթեւ շնորհներ միայն, մէկուն մօտ քաղցրահնչութեան զգայարանք մը, միւսին մօտ հաստատ մտածողութեան մը նախատարր իրականութիւնը, երրորդին համար աշխատանքի տենդ մը, — բոլորն ալ քիչ-շատ հասարակաց յատկանիւններ, անշուշտ ուժ, անշուշտ արժանիք, բայց որոնց աղերսը այնքան քիչ է երբեմն արուեստին հետ:

Կ'ընդունիմ որ ինծի հետ չէ ժամանակը: Դեռ լէզզոն են անոնք որոնք երկինք երկիր իրար պիտի խառնէին նման վանսալուքիւններու, ազգութեան առաքելութիւններու դերը դիւցազներգօրէն պողալով տանիքներու վրայէն: Այս քաղաքի դիւրին

է մասամբ չազդուելի: Բայց կայ միւս կողմէն դատողին ալ խղճմտանքը: Մեր ամէնէն ընդարձակ շարժումը՝ ռոմանթիզմը, դեռ կէս դարով իսկ չէ զատուած միջովէ: Ու ժամանակին փաստը գործերու վերջնական, տեսակարար արժէքին տեսակէտէն, դժուար կը հերքուի: Կ'ընդունիմ որ Ալիշանի մը քերթողական զգայարանքը այսօր դիմաւորութի ուրիշ վերապահութեամբ մը, բայց մարդիկ կենան այդ անունին խորհրդանշական գեղեցկութեան դիմաց նոյն պատկառանքով, նոյն երախտագէտ զգացումներով որոնք հասարակաց էին մեր բոլոր մտածողներուն, գրիչ շարժողներուն համար 1880ին: Ահա իրողութիւն մը: Յետո՞յ, Բայց կան ուրիշներ ևս: 1870ին, 1880ին, նոյնիսկ 1890ին մարդիկ նոյն հմայքով կ'արտարերէին Վանեցի վարդապետի մը անունը: Հայրիկը (Խրիմեան) ազգային գերազանց խորհրդանշանն էր ԺԹԴ դարու երկրորդ կէսին: 1940ին այդ մարդը կը դատեն աւելի իրաւ ու արդար չափերով: Գրականութեան պատմիչ մը թող ճաթեցնէ իր գլուխը հասկնալու համար թէ ո՞ր հրաշքին միջամտութեամբն է որ լոյս տեսնելու իսկ անարժան հատոր մը, օրինակ՝ Մարգարէի Արայոմէան Նըկէյը արժանանայ չորս տըպագրութեան, ժողովուրդի մը մէջ որ իր գիրքերը իրենց փոշիներուն տակ թաղելը ազգային նկարագրի կը թուի վերածած ըլլալ: Ասոնք ալ ուրիշ տարօրինակութիւններ:

Գ

Արեւմտահայ գրականութեան սկզբնածագ շրջանը՝ դժուար սեւեռելի՝ որքան գրականէն դուրս պայմաններով չահեկան, կ'ըլլայ քիչ մը աւելի պարզ եթէ երբեք զայն կերպարող քանի մը հիմնական հանգամանքները իյնան արագ, ամփոփ, բայց բաւարար վերլուծման: Ասիկա չի նշանակեր իրողութիւնները օգտագործել ի հաշիւ կանխամտածեալ տեսութիւններու: Փաստ է որ 1850էն առաջ մենք գիրք ու թերթ ունէինք: Փաստ է որ 1850էն յետոյ ու շատ աւելի մօտ ժամանակներու վրայ մենք տեսնենք արգիւնքները, հիմնովին իրար հակառող, (հերքելու աստիճան) արուեստին մեծ օրէնքներէն մէկը որ միութիւնն է, տակաւին Արիստոտէլի օրերէն: Ընչո՞ւ, գրեթէ քանի մը տարիներու միայն տարբերութեամբ իրար յաջորդող քերթուածաշարքեր՝ նոյն հեղինակէն, ըլլան այդքան իրարու հակադիր, մեղի թելադրելով նսեմ, խորապէս տրտում նկատողութիւններ: Ով

որ կարգայ Տխրունին (Նաագէ, Աշխան), պիտի տառապի անշուշտ ո՛չ միայն այդ քերթուածներուն ծանրատաղտուկ չափէն, այլ վանոնք ներշնչող վիճակներուն այս աստիճան գրականացումէն, աւելի՛ գէշ բայց ճիշտ բառով մը՝ հռետորայնացումէն։ Բայց սխալ է ենթադրել որ Լուսնկայն Գերեզմանաց Հայոցն ալ գրուած ըլլայ նոյն թուականներուն։ Այս քերթուածին սիրտ հասնող պարզութիւնը լեզուին հրաշքը է՛ն՝ միայն որ կը հայթայթէ։ Լեզուն երբե՛ք՝ կախարդական բանածաւք, նման հրաշքներ բացատրել յաւակնող։ Յետին Հառաչքին (Մ. Պեշկապաշեան) ոչ նուազ խնամալ, գրեթէ շողշողուն գրաբարը անկարող է մնացած այդ բանաստեղծութեան գրական արժէքը կործանելու։ Արեւմտահայ գրականութիւնը իր երեք շրջաններուն մէջ ալ կը պարզէ՛ նման երևոյթներ։

Որքան ալ կրկնեմ, ինծի այնպէս կը թուի որ քիչ է դարձեալ։ Այն մայր մոռահութիւնը որ ինծի թելադրած է ներկայ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ, գտնելն է գրական յղացք, գրական հարադատ զգայարանքը ու ասոնցմով բեղմնաւորուած աշխատանքները, որոնք կազմած են հիմնանիւթերը իմ վաստակին։ Գիտեմ որ մեր օրերուն գրական կեանքը այնպէս մաս ունի ժողովուրդի մը համայնական ապրումներուն մէջ։ Անցած են դարերը ուր արուեստագէտները, ու իրենցմով նուաճուած զգացումները աւելի շատ՝ անձնական տրամագրութիւնները կ'արտարերէին, ու կը վկայէին ներքին, անհատական տագնապներ։ Այսօր ամէնէն ետակերտին գրողն իսկ դեմպին մէջն է իր ժամանակին։ Բայց սկսող գրականութիւնները այն խառնակ դաշտը կը ներկայացնեն ուր, ամէնէն շատ՝ արուեստին հետ տարտամ աղերսով դործեր՝ փաստեր՝ պատրանքներ կը ստեղծեն արթուն դատողներուն մտքին մէջ անգամ։ Այդ վախն է որ զիս կը մղէ խնամքով զգուշանալ գրացուցակներու կամ բանասիրական ամփոփոյթներու և պատմական յիշատակարաններու վրայէն (որպիսիներն են Վահան Չարդարեանի և Հ. Գալեմիսեանի հրատարակութիւնները, — Յիշատակարան, Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան) կատարել տպաւորող բայց կեանքի չվերածող անուններու (*).

(*) Կ'ընեմ զիջում մը այդ մասին, սակայն դիմելով Հրանդ Ասատուրի որ իր Գիտնականութիւն (1921) հատորին յառաջաբանին մէջ շատ ամփոփ ձևով մը կը պատկերէ մեր լեզուով լոյս տեսած բոլոր կարեւոր աշխատասիրութիւնները։ Ըստ այդ ցուցակին ունինք. — (կը զանցեմ ժթբա դարը կանխող ձեռնարկներ)։

1. Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի Տարեգրութիւնները (1800-1807), Եղա-

փոխադրումներ: Ոչ ալ տպագրականին պատմութիւնը ջանամ համառօտակի թելագրել, աս ու ան հատորին ցանկը օգտագործելով:

Արեւմտահայ աշխարհաբարով — որքան ալ աղճատ ու տկար ըլլայ անոր պատկերը(*) — մեզի հասած գործերը բանով

նուկ Բիւզանդեանները (1804-1820), Պարապառումները (1824-1828) որոնցմէ իմ տեսածները՝ Պարապառումները որ և է կապ, ազերս չունին գրականութեան հետ (ութը հատոր):

2. Հ. Յովհաննէս Զօհրապի Պատմութիւն Աստուածաշունչ Գրոցը, Նոր Կտակարանը:

3. Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի Առձեռն Բառգիրքէն զուրս Բանաստեղծութիւն չորս եօթններուն վրայ ռոտանաւոր գիրքը (1810):

4. Դիւան Բիւզանդեանը (1812-1816) զոր կը հրատարակեն յաջորդաբար Հ. Գ. Գապարահեան, Հ. Մատաթիւս Փիւսկիւնճեան և Հ. Մ. Զախախեան:

5. Հ. Մինաս Բժշկեանի Ռոպէնանը, Ազովրոսի Առակները (1818-20):

6. Հ. Մ. Այտընեանի Վճնակուն Քերականութիւնը (1866):

7. Գ. Փէշտիմալճեան Պատուելիի Կրթութիւն Բաղադաւարութեանը (1829):

8. Միքայէլ Ռէստէնի Զիրմերը և Բժշկարանը (1840էն առաջ):

9. Սենեքերիմ Տէր Մինասեանի Ճամբորդութիւնը (Անատոլու, 1839ի Սղանակ օրացոյցին մէջ տպուած):

10. Անդրէաս Փափաղեանի Աստուածաշունչը (1845-1848 իզմիր):

11. Յ. Տէրոյնեցի Բասմալայ Խորհրդածութիւնը (1844):

12. Յակոբ Կրճիկեանի Մեղաբարանութիւնը (1845):

13. Սէրփիլէնի Մանկաստանութիւնը:

Այս քանի մը ցուցմունքներուն հետապնդած գաղափարը (լեզուականէն անկախաբար) ընտելացնելն է ընթերցողը այն հիմնական հասկացողութեան որ մինչև Բազմալիւպի հրատարակութիւնը կը կազմէ հոգեյատակը մեր ժողովուրդի ընտրանիին (աշխատողները) և զանգուածին որ կանչուած է կարգաւոր այդ արդիւնքները: Չեմ զբաղիր լրագրութեամբ որուն մանրամասն պատմականը փորձուած է քանի մը անգամ: Հազիւ հետաքրքրուած եմ տպագրութեան պատմութեամբ որ բանասիրական իսկ չէ, այլ տարբեր հետաքրքրութեան մը փաստը: Ու անմիջապէս վկայութիւնը. — այսքան անպատրաստ զետնի վրայ՝ Մասիսէն 15-20 տարի վերջ՝ Դուրեանի և Պէշիկեշեանի ռադիկալ, Ռուսիանեանի քարգամանութիւնները: Պէտք չէ մոռնալ որ այս արագ շրջափոխութիւնը կը թելագրէ տարօրինակ մերձեցում մեր Ե. դարու մեր գրական շարժումին, գիրերու գիւտով սկիզբ առած, որ քառօրդ դարու մէջ կը գտնէ իր լիութիւնը:

(*) Կուտամ նմոյշ մը Գրիգոր Աղաթօնի մէկ նամակէն, գրուած Բարիլէն 1842ին: «Ես շատ հանգիստ եմ բազմաբախտ Աղայիս սայիէն (ստորագծումները մերն են), որուն պարտականութիւնս (երախտալիսութիւն ըսել կ'ուզէ) անբաւ է . . . ազնիւ եղբայրս, զիտեմ ուսման ի'նչ

մը, կողմով մը միայն նոր կը թուին մեղի, մեր հին մատենագրութեան հիմնովին անձանթով և Ատիկա աշխարհիկ, աւելի ճիշտը տնտեսական—գիտական հետաքրքրութեան աւելնալն է ընթացիկ ախորժակներուն վրայ: Եթէ մտռոյք է որ գրիչ բռնողներու ստուար մեծամասնութիւնը կը շարունակէ հաւատարիմ մնալ ժԸՐ դարու մտայնութեան — գլխաւորաբար Վենետիկեան հրատարակութիւններով կազմաւորուած — ու կը գործածէ քիչ—չատ յաւակնութիւն հոսող գործերու մէջ (կրօնական, աստուածաբա-

ստեղծ ջանք ունենալ, կը համարձակիմ այսօր ժամանակիդ ինչպէս խուլ-լանիւս ըլլալ հասկնելու, այսինքն ի՞նչ գիտութեան որ պարապիս առանց մաթեմատիքայի չըլլալը յայտնի է, անոր համար կ'աղաչեմ գաղղիներէն թուաբանութիւն սորվելու սկսիս, բայց թէորիններովը, փորձերով, այնուհետեւ աճեալրա, իլլէ երկրաչափութիւն: Ջանք ըրէք հոգ վարժապետ մը գտէք ասոնք սորվելու, զէրէ, ժամանակին ինչ գիտութեան սկսելու ըլլաւ ասոնք պէտք են, քեզ նայիմ սիրելի եղբայրս:

Ահա ուրիշ մը Յ. Կրճիկեանի Մեղաբարոյութիւնի յառաջառնէն, 1843 թուականին, օգտօրոյսութեան պատճառաւ Պրուսա դացի. հոն տեսայ դեղեցիկ դաշտեր, կանանչազարդ լեռներ, ու առողջարար քաղաք, արգաւանդ հողեր. ուստի շատ ուրախացայ: Բայց առաւել ևս ուրախացայ, երբ տեսայ այն ազնիւ ծառը, թթնին, որ Եւրոպայի մէջ այնչափ աղքատ անբաւ հարստութեան պատճառ կ'ըլլայ: (Երկու կտորներն ալ քաղուած են Վ. Ջարգարեանի Ռիշտակուարութենէն):

Այս երկու նմոյշներուն հեղինակները այդ օրերու մեծագոյն անձնաւորութիւններն են մինչև պետական բարձրագոյն պաշտօններու առաջնորդող արժանիքներով, Գրիգոր Աղաթօն թուրքերու կայսրութեան անդրանիկ քրիստոնէայ նախարարն է ԺԹԸ դարուն, Եւրոպական համբաւի հասած գիււանագէտ մը: Յաւոր Կրճիկեան՝ Սահմանադրականներուն իմաստուն մենտորը, որ գիտցած է պետական ամէնէն բարձր (թուրք) մարդոց համակրութիւնը իր մասին՝ օգտագործել ի նպաստ լուսաւորութեան դատին: Կուտամ նմոյշ մըն ալ Չամուրճեան պատուելի աշխարհաբարէն & . . . Տասնեութերորդ դարուն մէջ՝ ինկիլիժէտա և Նէմցէստան և Ֆրանսա էլ մը փիլիսոփաներ ելան՝ որ որպէսթէ ամէն բանին քննութիւնը լիմպուցած ըլլալով՝ սկսան այն քննել որ մարդկային ընկերութիւնը ի՞նչ պարագաներով հաստատուած կրնայ ըլլալ, և ըսին որ մարդոց առաջին վիճակը վայրենութիւնը և բարբարոսութիւնն է, ետքը բարբարոսութեան վիճակէն ձանձրանալով՝ շուտ մը մէկտեղ եկան, ընկերական կեանք մը հնարեցին, իրենք իրենց օրէնքներ դրին, գլխաւոր իշխաններ և թագաւորներ հաստատեցին, ընկերական կապը չի քակելու պայման և դաշինք գրին, և ասով ընկերական կեանքը հաստատուեցաւ: (ՃԱՆՔ՝ Առաջին մարդոց կրօնութեան վրայ, Քաղաքացիական ճարտարութեան կցուած, 1842): Իրարմէ տարրեր մտայնութեամբ մարդերու ձեռքը սա գործիքը (աշխարհաբարը) քառորդ դար չանցած պիտի գտնէր գրական հարադատ նկարագիր մը: Գր. Օտեան արդէն մեզի կը պատկանի:

նական, պատմական գիրքեր, մեծ մասով թարգմանութիւն) ժ՛լր դարու անգոյն գրաբարը, նոյնքան ստոյգ է որ աւելի համեստ, աւելի օգտապաշտ նպատակներու համար ուրիշ խմբակ մը, կամ նոյնիսկ պաշտօնական, տիտղոսաւոր գրագէտներ (Այիշանի Յոշէէրը, Նաւգինէն Հայրունին) պիտի տկարանան շրջանի խօսուած բարբառը ընտրելու, ու պիտի տան այս կերպով արեւմտահայ գրականութեան առաջին գրաւոր արդիւնքները: Այդ խմբակը որ աւելի յետոյ պիտի դառնար *Զարթոնքի Սերունդ* անունին տակ ծանօթ փաղանգը, իր անդրանիկ կազմութիւնը (բացառեցէք Ռսիսը, Զօրայեանը, Ռուսիկեանը, Մամուրեանը) ստացած ըլլալով ժ՛լր դարու աւանդութեանց տարփանքովը լեցուած մարդոց միջոցով, պիտի պարզէ, ժամանակին հետ այս անդրանիկ մղումին ու եւրոպական յաւելումին իրարու անհաշտ ազդեցութիւններուն կնիքը, ամէնէն շատ լեզուին, ու երկրորդաբար՝ գրական յղացքին վրայ, — մանրամասնութիւն՝ որ բաւարար յստակութեամբ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ լեզուական հարց մը կը քաշքշուի մինչև 1890 արեւմտահայ մամուլին մէջ. ինչո՞ւ մանաւանդ վաւերական տաղանդներ, քանի մը իրաւ ու ինքնատիպ բխումներու հետ կը ցուցադրեն գրական յղացքը հերքող տկարութիւններ:

Ատեն է որ իյնան վերլուծման, այն երկու հիմնական ազգականները (Վենետիկ և 1848ի եւրոպան) որոնք երեան կուգան կանխող դարու կէսերուն, ու կը թելադրեն ոչ միայն մտայնութիւնները, այլ և գրական գործերը. փոխադարձաբար իրարու վրայ պահելով սեղմ ճնշում մը: Եւրոպայ իր բժշկական ուսումը ըրած Յովսէփ Շիշմանեան մը, Պոլիս դարձին պիտի չվարանկ իր արհեստը զսկելու այն սրբազան մղումին որ իր մէջ արիւն էր եղած *Վենետիկի*:

Այն հիմնական ազգականներուն արտահանումին կ'աւելցնեմ երրորդ մը. — ատիկա՝ մինչև 1850 ամբողջ հայ ժողովուրդին մէջ կերպարանք ունեցող դժուար տարազելի հասկացողութիւնն է չեմ ըսեր գրականութեան, այլ իմաստի կրթանքին, ընդհանուր տեսակէտէ մը առնուած: Դեռ այդ թուականին կատարուած չէ դժբախտ հերձուածը արեւելահայ և արեւմտահայ բարբառներուն միջև: 1850ին Մոսկուա, Կալիփթա, Պոլիս, Տփլիս, Վենետիկ տպուած գործեր — երբ չեն պատկանիր բարձր սեռերու, այսինքն՝ քերթողութեան, աստուածաբանութեան — իրարու գիւրաւ վերածելի լեզու մը կը գործածեն: Հարցուցէք սակայն ի՞նչ էր գրական յղացքը *Տերոյնցի* (1801-1888), Կրիզոր

Պոստելիի (Փէշտիմալճեան) (1773-1837), Գեորգ Դպիրի (1737-1812), Յովնան Վանանդեցիի (1772-1840), Աշտոկարեանցի (17:6-1834), Մեսրոպ Թաղիսարեանցի (1803-1858), Խաչատուր Միսախանի (1815-1891) գործերուն ներսը, դուք պիտի այցուիք փրարու անյարիր, չըսելու համար ներհակ մտածումներէ: Փորձեցէք նոյն հարցումը մեր Ռոմանթիկներուն, Իրապաշտներուն վրայ, ձեր միտքին ներկայացածը առնուազն ինքն իր մէջ ամբողջ պատկեր մըն է, հաշտ՝ հեղինակներուն, ինչպէս՝ շրջանին: Ու ահա աւելի տարօրինակը. — Ե. դարուն, ԺԲ. դարուն մեր զբաղէտները անշուշտ որոշ չափով կարգացած էին դասական գրականութիւնները: Մագիստրոս Պղատոն է թարգմանած . . . գրելու համար այնքան յիմար, անպայծառ ոճով մը: Որ գրական յաջգին(*) կը հպատակին մեր հին գրականութեան ամէնէն իրաւ իրագործումներն իսկ: Այսօր, քիչիկ մը ճիգով, ճարտարանքով, կը ստիպենք մեր մտածումը՝ բանաստեղծական թէքնիկ մը գտնել Աղբաճառներին (Նարեկացի), երբ իրողութիւնը հիմնովին հեռու է գրականէն: Այս հարցումները զիս կ'ընեն զգոյշ ոչ թէ պատասխանէ, այլ ենթադրութենէ իսկ: Այս ժողովուրդը 1850էն առաջ երբեք չէ մտածած գրական յղացքներու ցուցմունքին տակ գործեր ստեղծելու: Ու դասական ու նոր ժամանակներու գրականութեանց մէջ ընթացիկ տիպարներ — զբաղէտներէ — մեղի համար կը նշանակեն ուրիշ իրականութիւն: Կարգացէք Թաղիսարեանցի մը կենսագրութիւնը ու կարգացէք մանաւանդ գործերը: Ի վերջոյ վարժապետի մը գրչին տակ մենք բնական կը գտնենք Առաջնորդ Մանկաց մը, Պարս-Քիւն Էն Զեյնալարէն մը (Հնդկաստան անցած է 1825ին), Ճառ Օրէնդարաց Դաստիարակութեան մը (աղջիկներու համար վարժարան է հաստատած): Բայց որ հասարակութեան կարիքներուն համար գրեց Վարդգէսի վեպը (Կալկաթա, 1846), Վեպ Վարդգէսի (Կալկաթա, 1847), մանաւանդ Սոս և Սոսիէն (Կալկաթա, 1847) որ ԺԹԵ դարու առաջին կէսին շատ մշակուած սկզբի մը (poèmeը օտարներուն) մեր մէջ ընտելացումն է անշուշտ(**): Տեղը չէ հոս այդ վէպերուն, պօէմա-

(*) Տարալը յստակ է շատ, մերժելով իրեն օտար ամէն անդրադարձ. մանաւանդ մեր մէջ սիրելի երանգ՝ քանի որ մեր նոր գրականութիւնն անգամ ստիպուած է այդ տարազին հիմնովին հակընդդէմ իմացական գործունէութիւններ գրագէտի պատմութեանը հովանաւորել. գործերը Ալիշանի, Խրիմեանի օրինակի համար:

(**) Ինձի կը ներուի մտածել ԼԵԱՆՈՒՆ ՎԼԻՍՏՈՐ ԵՍԵՅԱՆԻ որ լոյս տեսաւ Մոսկուա, 1865 ինչ Լեւոն Սեփարեանի իր ենթատիպով՝ ժամանա-

ներուն զեղարուեստական տարողութեամբը զբաղելու: Մեր նոր գրականութիւնը անշուշտ չի կրնար ուրանալ 1850էն առաջ աշխատանքները(*), եթէ երբեք անոնց դործերովը չզբաղի ալ:

Ուրեմն, Արեւմտահայ Գրականութեան հասկացողութիւնը ընելու համար աւելի մատչելի, ատեն է որ զբաղիմք քանի մը ուրիշ տիրական փաստերով, որոնք դար մը հեռուէն ա'լ գտած են իրենց ծանրութիւնը, կշիռը: Ատոնցմէ ոմանք, ինչպէս մինչեւ Բաղդադի հրատարակումը, աշխարհաբարին հետնուածը, զբաղան հասկացողութիւնը անցողակի յիշուեցան արդէն: Կը մնայ այդ ուրուագիծներուն ամբողջ թելադրանքը հաւաքել քանի մը խիտ էջերու վրայ, մտնելու համար Զարթօնքի Սերունդին յօրինումին:

Կարճ ու կտրուկ՝ գրաբարով իրագործուած ու գրական յղացքէ մը բոլորովին անմասն այն աշխատութեանց վրայ, որոնք մինչև 1850 մեր իմացական ճիգը կը համադրեն: Ոչ ոք մեղադրեցէք: 1846ին Հայաստանը խմբագրել յանձն առնող գիտունը՝ Գ. Աղաթօն, այս անժամանակութեան մէջ (գրական յղացքէն) հաւասար կուգայ իր ընկերոջը, Տէրոյնցի, ու քիչ մը աւելի վերջ՝ ուրիշ անունով (Մանուկ) այդ թերթը սանկ քառորդ դարէն աւելի վարող Կ. Իւթիւճեանի որ սուղիններէն կը տարբերի թերեւ աւելի ճկուն, գործնական շնորհներով, թերթը ապրեցնելու իր մտահոգութիւններուն մէջ աւելի իրատես, աւելի հասկցող, քանի որ վեպը գլտէ շահագործել, զանգուածները իրեն կապուած պահելու համար:

Պատմական, կրօնական, բարոյախօսական, գիտական, տնտեսական, մանկավարժական, դպրոցական բազմազանակ ձեռնարկներ, նոյնիսկ տիտղոսաւոր գրողներու ստորագրու-

կալից վէպը: Բայց Սիմեոն Շահազիզ զբաղէտի դասական բոլոր հանգամանքները լիովին կը համախմբէ իր տիպարին ներսը, տառապելով հանգերձ հիմնականին նուազումովը (կ'ակնարկիմ՝ տաղանդին): Աւելին՝ կը գրէ մոլոր լուրդի մը համար, առնուազն ուսանողութեան, որ արդէն հեռաւոր հիւսիսի ոստանները կը պտտցնէ իր ծարաւը լոյսէ, իմաստէ: Ըսել կ'ուզեմ 1850էն ապրին է որ մեր մէջ (երկու հատուածներն ալ ունիմ նկատի) կերպարանք կ'առնէ գրական յղացք մը, ու ասոր սպասարկու գրագէտին տիպարը, բոլորովին տարբեր, անկէ որ ի դօրու էր դարերով:

(*) Ինչ հետաքրքրական կարաւան մըն է ԺԲ. և ԺԹ. դարերու (այս վերջինին առաջին կէսը) գիտնականներուն, պատուելիներուն, դպիրներուն անուանացանկը: Մոռցէք պահ մը ներկային բոլոր աղբիւրները որոնք քիչ չատ կը բացատրեն գրողներու կազմաւորումը: Այդ հին օրերուն, աշուղները յիշեցնող պարզութեամբ մը մարդեր են այդ գիտ-

Թեամբ, իրենք իրենց համար այլապէս չահեկան, զիս կը ձգեն անտարբեր: Բայց դրականութիւն մը Արամազդի ուղեղէն չի բխիր: Մի մոռնաք ասիկա: Ու ատոր համար է որ կը ներսմ ինծի սանկ արագ ակնարկի մը մէջ տեսնել համայնապատկերը որ մեր ժողովուրդինն էր կանխող դարու կէսերուն:

Դ

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ. — Թէ՛ Վենետիկ, թէ՛ Իզմիր՝ հակառակ իրենց շատ որոշ գրական արդիւնքներուն, դուրս կը մնան իմ հետաքրքրութենէն: Գրականութեան մը ենթահողը միշտ ժողովուրդ մըն է: Վենետիկը՝ վաճմիկ, Իզմիր — վաճառանոց մը: Մեր ժողովուրդը Պոլսոյ մէջ է որ առնուազն իբրեւ քանակ ու ցեղային համադրական օրակ՝ կը գտնէ իր նորագոյն լիութիւնը, Մշակոյթ մը ստեղծելու ընդունակ ազդակներու հանդէսով մը: Դուք գիտէք թէ ԺԹԴ դարու կէսին մենք հոն ունինք հարիւր հազարը անցնող թիւ մը, ուր մեր պատմական հայրենիքին խուշ խորունկ, անթեղեալ ձգտումները կը շարունակեն ապրիլ նախ իրենք իրենց համար, ու նոյն ատեն այն հաւաքականին համար որ այդ տարօրինակ քաղաքին կաղապարն է, մեր գործօնութիւնները կազմակերպող: Խառնուրդ, ուրեմն: Որ, մէկէ աւելի դարերու անընդմէջ հոսումովն է գոյաւորուած՝ թուրք կայսրու-

նակները, մատաղատի ու անհանգարտ, որոնք տեղէ տեղ պիտի վազեն թիւ մը աւելի «պաշար» ամբարեւու: Բաճախ մինակնին, գլուխնին քարէ քար վարնելով պիտի սորվին կէս երկվեցեակ լեզուներ: Տէրոյնց մը, առանց դպրոց մը տեսած ըլլալու, իր ժամանակին աստուածարանական ամբողջ հմտութիւնը ոչ միայն կուլ պիտի տայ, այլ և օտար լեզուներու թարգմանչութեան պաշտօններ պիտի կատարէ Սպարապետութեան մօտ, ու ժամանակ պիտի ձարէ իր հարիւր յիսուն հատորները հեղինակելու ինքնագիր թէ թարգմանածոյ: Նոյնն է պարագան Դէրոզ դպրին, պատուելի փէշտիմալճեանին, Խաչատուր Միսաքեանին որոնք ուսուցիչ, գրող, հեղինակ ըլլալու համար չեն անցած ոչ մէկ իրթանքէ, ու իրենց յօրինումը իրագործած՝ իրենցմով: Մեր նոր գրականութեան մուտքին այս անուններուն արձագանգը զգալ անոնց մօտ որոնք կը կոչուին իրիմեան, Հրանդ, Թլկատինցի, Զարգարեան ոչ միայն անտեղի չէ, այլ թերեւս արդարութեան հաւաստիք մը: Ինչ փոյթ որ մամուլ, կրթական կազմակերպուած կեանք մը զիւրութիւններ հայթայթեն: Դուք գիտէք հարկաւ որ քսանի մը հազարը կ'անցնէր թիւր վերի անուններուն ժամանակակից վարժապետներուն: Գրագէտը՝ սերիշ յղացքի մը գինն է անպայման:

Թեան բոլոր ներքնամասերէն զէպի երջանկութեան Դուռը՝ ինչպէս կը սիրեն անսւանել իրենց Մայրաքաղաքը, սգեփներէն յաղթական՝ Եւրոպա խուժող, իրենց սկզբնական թափը կորսնցուցած բայց այդ կորուստին չհաշտուող թուրքերը։ Պոլիսը չէ անշուշտ Պազտատ մը, Գահիրէ մը, Քորաթովա մը, Կընստա մը։ Բայց աւելին է մեզի համար, քանի որ մեր հայրենիքին ամէն անկիւններէն հոն է որ խուլ, թերեւս դարուոր ձգողութեամբ մը կը բացուին մեր ժողովուրդին ոչ միայն կենսունակ տարրերը (այսինքն անոնք՝ որոնք տասը դար առաջ սպարապետներ, կեսարներ, Վասիլոսներ պիտի տային Քիւզանդիոնի Գահին, և որոնք տասը դար վերջը տուին այդ կերպարանքներուն աւելի կամ նուազ փայլուն ստուերները անկրանցու, աւելի յետոյ Էֆէնսիւնեու, պէյեու, նոյն իսկ փաշաներու շքախումբովը)։ այլ այդ բացառիկ տարրերը կորուստէ փրկող, զանոնք արգասաւորող, մշտաւորող անհրաժեշտ միւս խմբեր, զանդուածը, ա՛ն՝ որ թիւի, բարքերու, հաւատալիքներու և հոգեկան շատ ամրակազմ կազապարներու շնորհիւ պիտի դիտնայ հակադէպ սպաննող մշակովիներու դանդաղ բայց անվրէպ թոյնին, ու պիտի ըլլայ այդ բոլոր տարրերուն միախառնումովը նոր խնդութեամբ նոր մարմին մը, նոր ժողովուրդ մը։ Էջեր քիչ կուգան Պոլիս հաստատուած նոր այդ հայութեան ամէնէն աւագ նկարագիրներն իսկ արտահանելու։ Քաղաքական պատմութիւն մը այդ ջանքին մէջ պիտի հասնէր համադրական շքեղ արդիւնքներու։ Իմ մասիս պարտաւոր եմ զգոյշ ըլլալ։ Բաւ է ինծի դիտել տալ որ դրականութեան մը կարելիութեան համար էական քանի մը հանգամանքներ ոչ միայն գոյութիւն են առած (դրամ, luche պահանջ, արտաքին յարաբերութեանց ընդարձակում, ցեղային բնադրներու հակադրեցութիւններ, ուրիշ բարձր մշակովիներ, խմորներ [որոնցմէ ոմանք դուրսէն, ոմանք հայրենիքէն, Վենետիկ, Երուսաղէմ, Էջմիածին ուր մեր միտքին ձիրանաւորները կը զբաղին երբեք գիրով ալ], մանաւանդ տպագրութիւն) նոր ժամանակներու ճնշում), այլ և այդ Պոլսէն գուրս, Կալկաթա ու Վենետիկ, ծնունդ են տուած դրական որոշ իրադրութեաներուն։ Հզօր է Վենետիկի տաղաչափներուն հմայքը։ Կը կարգացունի կրնաք երեւակայել ինչ հեշտանքով՝ Տեսարան Հայկայ, Արամայ եւ Արայի, Արփիական Հայաստանի, Ոսկի Դար Հայաստանի քերթուածները Միլլա (Յովհան) Վանանդեցիի (1772-1840), այսինքն մեր պատմութեան դրական օգտագործումին առաջին փորձերը, զեռ այդ պատմութեան միտքին բոլորա-

ներէր մարդոց ներսը արթնցնելով հեռաւոր կարօտը, հիւանդու-
թեան մը չափ տրտմանուշ խռովքները որոնք մեր աշուղ կա-
թողիկոսներուն, գրիչ բռնելու ընդունակ կրօնաւորներուն ու
ժողովրդական երգիչներուն մօտ թելագրած են մանաւանդ տա-
ղաչափեալ, միամիտ բայց արտայայտիչ յօրինումներ: Քիչեր
միտքէ կ'անցնեն կարեւորութիւնը զոր պատմող քերթողութիւնը
ունէր այդ օրերուն, հին գուսաներգութիւնները յիշեցնող, գործ՝
ժողովրդական երգիչներու, նախնական գործիքներու վրայ, իր
բառերուն թեւերը արձակող ու ձայնին ալլապէս սրտառուչ
նպաստովը կրկնապէս ազգեցիկ, շարժելով մարդոց հոգիները,
արցունք հանելով, թափանցիկ միջնորմներուն ետին՝ ողումին ու
նուագին հեշտագին հետեւող կողալներուն աչքերէն: Յիշեցէք
Սայեաթ-Նովան ու պիտի անդրադառնաք իսկոյն թէ այդ դա-
րերուն գրականութիւնը ունէր իրեն յատուկ ճամբաներ, ամ-
բօխներուն հասնելու: Ուրեմն իր մշակուած դասակարգին (եկե-
ղեցական, ուսուցիչ, ամիրա եւայլն) և ժողովրդական բանաս-
տեղծներուն միջոցով գրական որոշ զգայարանք մը իրականու-
թիւն էր գեռ կանխող դարու սկիզբները: Աւելցուցէք կրօնա-
կան առաջին տագնապները, գլխաւորաբար կաթողիկ քարոզ-
չութեան թափանցումը, իր օգտագործած միջոցները, իր տա-
րածած ընթերցումները, ստեղծած հակամարտութիւնները ու
միտքերու փոխանակման ձեռով թելագրած փոխ-ազգեցութիւն-
ները: Աւելցուցէք Կիրքը (գլխադրեցէք) զոր մեր ժողովուրդը
կը գնէ, առանց փոխաւու, իր հացի հարցէն դուրս ուրիշ կարգէ
բոլոր հարցերու հասկացողութեան և լուծումին մէջ. պարզ ի-
րողութիւնները (մեռելի մը թաղումը, նահատակի մը սրբացումը,
ազգային զգացման արձակուած արհամարհանք մը) տանելով
հսկայ խռովքներու: Կազմաւորման իր processusին մէջ գտնուող
ամէն ընկերութեան նման 1800ի այդ հայութիւնը (Պոլսա-) նոյն
ատեն կրկէս է (հոգեպէս) ծանր բախումներու: Քիմարներու
սպասարկել չի նշանակեր մեր ժողովուրդին իմացական անկա-
խութեան ձգտումները, որոնումները, հերձուածները (ամէն
դարու կան անոնք: Օձնեցին (է. գար) յատուկ հալածանք կը
յայտարարէ աղանդաւորներուն դէմ) մաս ընդունիլ անոր հո-
գեխառնութեան: Ան սր, շահու և դիրքի ակնկալութիւններէ
հեռու, այդ 1800ի դռներուն, կը փնտռէ իր եկեղեցիէն անդին
կարելի ուրիշ փրկութեան դրութիւններ, յիմար մը չէ: Ու այդ
մարդիկը իրաւ մարդեր են երբեմն: Ազգին խղճմտանքին մէջ
իր աւանդութեանց կշիռին համազօր է՝ հասկնալու, ապահովու-

թեան դարաւոր պահանջը: Ասկէ՝ տաւման պարզ ու բարդ հոգիներուն: Մեղի հասած ցանցաւ վկայութիւններ (մէկն է ասոնցմէ ժեօ՞ դարէն երեմիայի Օբադիայի մէկ ուրիշն է Աւետիս Պէրպէրեանի Պարսկահայեր) բաւ են հարեանցի մեղ թելադրելու հոգեկազմը այդ ժողովուրդին որ նախնական ապահովութեան մը բարիքին մէջէն խոյն կը գտնէ իր բնազդներուն դարաւոր սխտիմը, այն չարազէտ անկասկածիւնը որ իր նախարարութիւններուն կերպարանքովը ասլեցաւ հայերէ բնականա՞ծ հոգերուն վրայ: Նոյն անխելք կոյր սաստկութիւնը, հակամարտութիւնը, յամառութիւնը, երբ կարիք կայ խելք, տրամաբանութիւն գործածելու: Իրարու կը յաջորդեն պատրիարքներ, իշխանութիւններ դիտու պառլամենտոզ արագութեամբ, անխելքութեամբ: Զանազան աստղերու տակ ծնած բախտեր կ'ելլեն ու կ'իջնեն, պարզելով անտարազելի հանդէսները մարդկեղէն կարելի փոքրութեանց, սոզոսկումներուն և վսեմ ազնւութիւններուն: Ամիրան, այսօր անիմաստ բաւ, հարիւր տարի առաջ արքայական հարստութիւններու մանրանկար խորհրդանիշ մըն էր մեր մէջ: Պէտք պիտի ըլլար այդ ընկերութիւնը կազմող կարեւոր տարրերը հոս լիշել առանձին առանձին, մեր մաքին մէջ իրազօրծելու համար անոր հարազատ կերպարանքը: Ատիկա դուրս է այս աշխատութեան սահմաններէն:

Բաւ է կեդրոնանալ այդ ընկերութեան. —

ա) Էպստոփին, որ բախտի հասած վարդապետութեան մը (բնական քննութիւնը՝ Հ. Սրէնսըր) ապացուցումն է կարծես, երբ հազար ու մէկ արդելքներու ընդդէմ, մայր հայրենիքէն հազարաւոր մղոններով հեռու քաղաքի մը մէջ միջոցը կը գտնէ ինքզինքը համագործելու, ու կուտայ նոր ու միջին տիպարը մեր ժողովուրդին համադրական շնորհներուն ինչպէս մեղքերուն: Դէմք, լեզու, հոգեխառնութիւն, ամէնէն խիտ տարազները հոգեղէն իրականութեանց դուք զօտարութիւն չունիք տարբարութեան միջին Պոլսահայերուն յատկանիշներուն ասլե:

բ) Հոգեբանութեան, որ հակառակ յաւակնոտ տարազ մը թուելուն, պարզ խտացումն է մեր հայրենիքին անջատուն հոգիներուն (ծնունդ թերեւ իր աշխարհադրական պայմաններուն ու պատմութեան կարգադրութեանց) առաջին անգամ հրաշքով մը իրագործած հաւասարակշռութեան (*), ուր անշուշտ չէին կրնար

(*) երբեմն մտածեր եմ մեր քաղաքակրթութեան համապատկերներուն, — վաղարշապատ, Դուին, Սնի, Սիս ոստանաքաղաքներուն մէջ ինքզինքը ոճի հանած: Կան տարրեր մեղի հասած: Բայց չէ հառած

լուել մութ ձայները (ոչ մէկ շրջան մեր միջին կիրքերը, զմեզ կործանող հակամարտութիւնները այնքան լայն ասպարէզ չեն դտած որքան՝ այն երեք չորս դարերուն, որոնք կը շրջանակեն Պոլսոյ հայութեան պատմութիւնը, տարօրինակ կերպով մը նախաթուրք Բիւզանդիոնը յիշեցնող բայց նոյն ատեն վկայութիւն ալ բերող հիմնական մեր շնորհներէն, շինելու, կեանքը հագնելու, ուրիշներու վրայ զայն արդիւնաւորելու, ինքնանալու, իր պապերուն արեւելութեւնը, յարմարելու, տեսելու տիրական կշռութները)։ Խոշոր խռովքներու արձակարան մըն է այդ հոգին, տարօրէն առածիգ, իր զսպանակները կոտորելու չափ երբեմն ինք իր մէջ խորասույզ, երբեմն ինքզինքը սանձազերծ ըրած։ Մի ըսէք թէ

հոգին իսկ այդ քաղաքներուն։ Ի՞նչ էր միջին հոգեխառնութիւնը այդ քաղաքները լեցնող մարդոց, անոնց ճաշակները, անոնց լեզուներ, արուեստի զգայարանները, անոնց ապրումին առօրեայ հաճոյքներուն, վիշտերուն հանրահանգէսը։ Ի՞նչ էր միջին գոյնը անոնց՝ մորթերուն։ Ի՞նչ՝ մայրքին երանգաշունթիւնը։ Ինձի պատահած է այս հարցումներուն տրտում տալնայինները ապրած ըլլալ։ Այդ Պոլիսի մէջ, երբ յոգնած, մտամոլոր կը թափառէի հայերէ բնակուած անոր թաղերն ի վեր, ըսց պատուհանէ մը ցաթած հասուն աղջկան մը զիմացի՞ծէն անդին, գտնելու ջանադիր հաւանական կարինը, վասպուրականը, Ծովքը, Ակնը, Փոքր Նայքը, Նոյնիսկ Կիլիկիան։ Բանի որ այդ զեղծան ու բաց գրաւչութեամբ թաւիշը այսօրուն կերպաս մըն էր, հիստուած այդ աղջկանը պապերուն արեան բաւիղներուն ծոցը։ Հատ շատ հեռու տեղերէ և դարերէ։ Խանութի մը մէջ իր ուրազը դարնող պատանին՝ ուրիշ վկայութիւն։ Շաբաթ գիշերները ցաւագար իր մարմինը հագիւ ժամ քաշկոտող աւերակոյտ պառաւը՝ ուրիշ հոգ, միշտ այդ հեռու հայրենիքէն, որուն սպասող՝ գերեզմանը... Ու պանդուխտները։ Ու գազան վաճառականները։ Ու գիշախանձ քահանաները։ Ու յիմար գրողները։ Ու սրտառուչ մանուկները... Կեանք։ Ով քեզ չափեր է այսպէս յիմար։ Պոլիսը այս է ահա իմ ջիղերուն ընկալչութեանը խորը։ Ու անոր զրականութիւնը որ հարկադրաբար պիտի անդրադարձէր այդ ամէնը, աւելի՛ հանդէսն ալ ժամանակին, ուրիշ ժողովուրդներու քոփէ ի վեր իր տեղը ճարելու հարկէն խթանուած, խորունկ գերութեան մը բազմասարիք արգելքներուն ընդդէմ։ Ահա թէ ինչո՞ւ մեր նոր գրականութիւնները ես փորձուեր եմ այնքան թանկ արժէքներ։ Պատմութիւնը մեռելագորութիւն է միայն երբ չի ծառայեր մեզ քիչ մը աւելի ճանաչող ընելու։ Ո՞ւր է, երբ ելլէք փնտռելու, հոգին այն քանի մը հազար տարիներուն որոնք անցեր են մեր գլխին վրայէն։ Յիշուած ոտաններուն մէջ կեանքը ի՞նչ ձեւայ, արիւնը՝ ի՞նչ ձայն, սիրտը՝ ինչ կրակ կը թերադրէին իմ մեծ, դժբախտ, բայց սխալի կերպով իրաւ նախնիքներուն, այս անգամ ոչ Հայկէն, Արամէն, Վարդանէն, Տիգրանէն միայն պատմող, այլ այն սնանուն զանգուածէն որ ժողովուրդի միջինն էր, է։ 200 տարի վերեւ Պետրոս Դուրեան մը ո՛ր ժողովուրդին ձայնը պիտի խորհրդանշէ...

այս սեւեռումները շատ բարակէն կը մանեն, առնուազն խնդրական կը մնան ու կը տառապին իրաւ, հաստատ ապրումներ տալ զիստ համար: Անոնք են այդ ժողովուրդին հոգիին իրական լարերը սակայն: Ու մեր գրողներու շնորհաւորականութիւնը չի հերքեր հաւասարակշռութիւնը որ մշակոյթ մը յատկանշող տարազ մըն է նոյն ատեն: Արփիար Արփիարեան գրագէտ մըն է անշուշտ, ու ըստ սահմանի՝ անջրպետով բաժնուած այդ հոգեբանութեանէն (անգունդը ընդմէջ գրողին և հասարակութեան՝ փոքր համայնքներու մօտ, աւելի քան իրաւ է սակայն) բայց իր ամէնէն նուրբ, եւրոպական սրամտութեամբ տոգորուն էջերուն վրայ անգամ սպրիկ Պոլսեցին, թափանցող ու խելացի արհեստաւորը, յեղյեղուկ, ճկուն, գործնական միջինն է իր պապերուն:

գ) Ռումանիզմին, որ ծնունդի պատգամ մը է անշուշտ, ոչ ալ ձրի վերագրում մը: Անիկա կ'որակէ այդ ժողովուրդին ամբողջ պատմութիւնը, կ'ընէ բացատրելի այդ պատմութեան բոլոր վերիվարումները, անոր լքումէ և սլացքէ հաւասարապէս տառապող դարերը, և է նոյն ատեն անոր առօրեայ ապրումներուն պարտադիր շրջանակ մը: Ըսել թէ անիկա օգտակար, անհրաժեշտ ալ պատրանք մըն է, կը նշանակէ մեր ժողովուրդին հաստատ պաշտպանութիւնները (հողէ, երկինքէ, հոգիէ, արիւնէ) ըլլալ ձեռքէ հանած, սպառած: Պոլսոյ մէջ իրարու յաջորդող կայսրութիւններ կիրքի ռումանթիզմին ապացուցումը կ'ընեն անշուշտ: Բայց հոգիի, միտքի, զգայնութեան ռումանթիզմ մը — մեր գրողներուն կէսը կ'իյնայ այս սահմաններէն ներս — գծուար չէ հաստատել ցեղէ ցեղ: Ինծի տրուած է ողողուիլ այդ ռումանթիզմով, թուրք գրողներու (1850էն առդին) ամէնէն խորունկ ու իրաւ քերթուածներուն մէջ, ոչ՝ զըրքունակ, գիտուն տաղաչափութեանց ճամբով, այլ հարազատ խառնուածքէ բխած զիւղումներուն քոյն ի վեր, ուր մեր գրականութեան շատ մօտերիմ պոլսական ապրումները (Դուբեան, Պէշիկշառլեան, Թէրզեան, Աճէմեան, Չերազ, Պէրպէրեան, աւելի վերջը՝ Տիկին Յսայեան, Սիպիլ) եւ կը հաստատէի նոյն խռովիչ յոյգերու, սրտապրաւ զգացումներու, թախիծի և տըրտում մ'սիրազգածութեանց հանդէսի մը մէջ: Էքրէմ պէյի մը (Բիւճայիզատէ) քերթուածները և Տիկին Յսայեանի մը Սէլհ-թարի Պարթէշերը ոչ միայն իբր ռումանթիզմ հաշտ են իրարու՝ այլ և այդ զգեղազուարճ ամուսններն ի վար ճերմակ պալատներու, զմրուխտ զառթափերու և լեզակ սաւաններու թելա-

գրած պատկերապաշտ նրբութիւնները, Զրաքեանի մը բուանքիյիզմը (ձեռք և գոյնէ), Թէքէեանի մը ներքին հեշտախտաւոր անուշութիւնները այդ Պոլիսին ուղղակի ձայներն են մեր նոր հոգիին խորերը իբր ակունքներ բացուած: Մեղադրել Արեւմտահայ Գրականութիւնը այդ ուսման թիւ մին համար, կը նշանակէ այս ամէնէն ոչինչ հասկցած ըլլալ: Աքանչելի բնակարի մը ծոցէն քաղած է իր զգայնութեան ամբողջ սարուածը Յովհաննէս Թումանեան, — Արեւելահայ մեծագոյն բանաստեղծը, Տէրեանին հետ — հասնելու համար ամէնէն հասարակ նկարչութեան: Լոռին Պոլիսը չէր ի վերջոյ: Ու գաղտնիք չէ որ մեր ամէնէն փնտռուած բանաստեղծները — Դուրեան, Պէշիկթաշլեան, Թէքէեան, Նոյնիսկ Մեծարենց — գոյնի և զգացման սա ուսման թիւ մէն է որ կը սպասարկեն, անշուշտ առանց ուղեւոր, գիտնալու նոյն խակ, զի առոր մէջն է որ յօրինուեր է իրենց հոգին, ու հոգին այս ժողովուրդին: Զեմ լայննար այդ ուսման թիւ մը պաշտպանելու, Պոլսոյ վրայով, մեր մշակոյթին ինկած միւս արտայայտութեանց մէջ ալ: Վանի մէջ իր հասակը, լիութիւնը գտած բարբառ մը բոլորովին տարբեր նկարագիրներ պիտի պարզէր: Կարինէն գալիք մորթի, մարմնի, ձեւի դրութիւն մը պիտի տպաւորէր տարբեր ազդակներու իբր հանդէս մը: Մեր իմացականութեան կեդրոնը փոխադրեցէք Պոլիսէն ուրիշ վայր մը, դուք պիտի ունենայիք ուրիշ պատմութիւն մը:

յ) ՆԵՐԱՐԵԱՆ, որ իրականութիւն է այդ քաղաքէն մեր իրագործած մշակութային ամէն կերպարանքներու վրայ: Իր նախատարրը ամբողջութեամբ մեր հայրենիքէն քաղած մեր ժողովրդական երաժշտութիւնը (հակառակ որ անոր աստուածային կազմակերպիչը պատահական անցորդ մը ըլլար այդ քաղաքէն) Պոլսոյ մէջ միայն գտաւ իր կատարելատիպ գեղեցկութիւնը, իրաւ արուեստին անհերքելի կնիքը: Ով որ ապրեր է Կոմիտասի համերգները, Պոլիս, չի կրնար հաշտուիլ երաժշտութեան հրաշքին, այդ քաղաքէն դուրս: Ինծի տրուած է տաժանագին գառնութիւնը այդ փորձին: Սի արհամարհէք հողը, ջուրը, օդը, ցնդի մը աներեւոյթ ծորումները որոնք մէկուն մէջ աչք են, միւսին մէջ փող, երրորդի մը մէջ սիրտ ու քերթուած կամ մեր երգերուն շարապար: Լեռնական ու հաստ տարրէն — մեր ժողովուրդը այս տարազները ոչ միայն չի մերժեր, այլև կը փառաւորուի անոնցմով, իր հայրենի հողերուն վրայ — այդ Պոլիսը ստեղծած է կարելի խառնուրդը նուրբին, ազնիւին, բանկին, խորունկին, սրոշ չափով ամուրին, պարզ վերագործներ ա-

սոնք, բայց որոնք մոգական լոյսով մը բարձր իրականութիւններ կը դառնան երբ գործածուին, օրինակի մը համար որակելու արեւմտահայ աշխարհաբար, քննարկան իրաւ սեղծումները, մեր վեպին բանի մը յաջողութեան, մեր միջին առաջնութիւնները՝ պատիւէ, սիրտէ, լրջութենէ, հաւատքէ, խանգաղանքներէ մեր զգացած իրաւ հեշտանքները: Երկար է այս թուումը ու կը յորդի ընդհանրութեանց արտօնած շրջանակէն: Կուգամ աւելի հաստ, շօշափելի իրականութեանց որոնք սակայն շեշտօրէն կը մնան ենթակայ դրական ստեղծումի մը, ընդհանուր արդիւնքներ հետապնդող տարտամ ալգակներու կշիռին: Այդպէս է որ կրօնական պառակտումները, իրենց բոլոր զարհուրանքին հետ, պատճառներ են որպէսզի զգալու, մտածելու նոր կերպեր հանդուրժուին: Թէ՛ կաթոլիկութիւնը, թէ՛ աւելի վերջ բողոքականութիւնը զուտ մոլեռանդական ու ետապաշտ *complexe*-ներու արտայայտութիւններ չեն միայն, այլևս գրգիռ՝ որպէսզի ընդունուին աւելի բարձրատիճան մշակութիւններու եթէ ոչ կնիքները, դէթ թեւադրանքները: Աս ու ան ձեռով իր նիւթականը միջակէն վեր բարձրացնելու յաջողած ընտանիք մը այդ յարաբերական դիւրակեցութիւնը, չըսելու համար հարստութիւնը պահպանելու, ապահովելու սիրոյն, պիտի յօժարի իր տղոցը դաստիարակութիւնը պատշաճեցնել շրջանին տիրական օտար տղեցութիւններուն, տարբերելով չիներէն, Ամիրաներէն, որոնք նոյն այդ պայմանները պիտի պատշաճեցնեն թուրքերու մտայնութեան: Գաղտնիք է՛ որ ԺԹԷ դարու սկիզբները եւրոպական կրթութիւնը մուտք ունէր Ֆրանսական, իտալական, — հոս այս բառերը հեռու են այժմու քաղաքական, մշակութային տարողութիւնէն, ու կը թեւադրեն պարզ՝ կրօնականը — ազդեցութիւններու ենթակայ՝ տուներէ ներս: Լըվանքեմը արդէն գոյութիւն ունէր, ինչպէս լատինը՝ այսօր Պաղեստինի մէջ, թէ՛ իբր մտայնութիւն, թէ՛ իբր հաւաքական արտայայտութիւն: Ամիրաներէն քիչ չեն անոնք որ այդ պահպանակները (*soupage*) մտածեցին օգտագործել աշխարհի մը մէջ ուր հարկւներու (ընտանիքներ ու ասոնց յարաբերակները) ինչքը, գոյութիւնը, կախուած էին աս ու ան եպարքոսին բախտէն որ իր կարգին սուլթաններու քմայքին կը մնար ենթակայ (ամէն եպարքոս, հազնելէ առաջ պաշտօնին խիլան, իր ծոցին գրուած ունէր իր կտակը . . .): Աւելցուցէք Միսթարեանները, պապական բրորականտան, առեւտրական շահախնդիր ճկունութիւնները մերիններուն, ցեղային ալ անյարիր նկարագիրը որ նոյնքան իրաւ է որքան ապառաժէ

աւելի հաստատ միւս յամառութիւնը դարձեալ այդ յատկանիշներէն ոմանց: Դուք կ'ունենաք 1830—40ի Պոլիսէն իրաւ մտապատկերներ: Յետոյ կան քանի մը դարու վրայ քիչ շատ ամբողջիւն, նկարագիր ստացող խաւեր: Արհեստաւորները, սեղանաւորները (այս դասակարգն է որ մնայուն պիտի սնուցանէ ամիրայութիւնը), կրօնաւորները, պատուելիները, վաճառականները իրենց հոգերէն անդր-տնկուած բոյսերուն տարօրինակ կենսունակութեամբը (երբ հողը սիրէ զանոնք): Ու պետական սպասին մէջ մասնաւորուած մարդոց ուրիշ դասակարգեր: Կան որ բանակի կարիքներուն հայթայթիչներ պիտի գիտնան Ֆնալ սրղուց որդի: Աս մէկը պիտի շինէ թնդանօթները, ան միւսը՝ նաւերը, երրորդ մը՝ դրամները պիտի տպէ: Չորրորդ մը՝ զգեստները: Հինգերորդ մը՝ վառօդը . . . : Ու ասոնց կարգին նաեւ աւելի բարձրորակ մարդերու փաղանգը, — տպագրիչն ու ճարտարապետը, նկարիչն ու երաժիշտը: Ճարտարապետութեան մէջ այդ մարդոց հրաշքները մինչեւ այսօր այդ Պոլիսին ամէնէն նուրբ արտադրութիւնները կը կազմեն: Այս թուումներուն միտք բանի՞ն, — շատ պարզ սա իրողութիւնը որ Արեւմտահայ Գրականութեան նախասկիզբի պայմանները կը զուգադիպին Պոլիս կադմաստորուած հայ համայնքին սա պայմաններուն: Ու այս ուրուած պատկերը կը ստանայ աւելի թանձրութիւն երբ լրացնէք զայն մեր գաղթականութեան ալ անհրաժեշտ նպաստներով որոնք ամէնէն աւելի երկու ճամբով շարունակած են կենսաւորել այդ համայնքին մարմինն ու հոգին հաւասարապէս: Պաւառներէն կենդանի միսի ձեով նոր տարրերուն շարունակական պատուաստն է հինին վրայ: Հարիւր տարին բաւ է որպէսզի արիւնը ձերանայ ու մեռնի, քաղաքներու մէջ: Այս բնախօսական դատապարտութիւնը մերինները անզօր հռչակած են զիւղէն նոր փոխադրումներով: Աւելի յատկանշականը ան որ, գաւառներէն Պոլիս գաղթը բացառիկ ալ հանդէս մըն է: Ակնէն բոլորիկ հասնողը պիտի պատսպարուի երկիրացիներու անքօյթ ապաստարանին մէջ որ թաղ մըն է այդ Պոլիսէն ու կրցածին չափ, իր ներքին ապրումներուն մէջ կը պահպանէ հեռու հայրենիքին կնիքը — ուտեստ, հագուստ, բարբառ, բարք, բոլորին համար ալ մոլեռանդ բժշկանորութիւն մը, տիրական, սանկ կէս դար մը մինչեւ: 1850ին այդ համայնքը մանրանկար հայութիւնն էր կայսրութեան գաւառներուն: Արեւան վրայ գործադրուած սա բարերար պատուաստին կ'աւելցնեմ տարողութիւնն ալ իմացականին, այս անգամ հեռաւոր, շատ օտար գաղութներէ, զիրքի, դրամի բարերարու-

թեան ձևերուն տակ: Աս մէկը Հնդկաստանէն, ան միւսը Իտալիայէն, երրորդ մը Մոսկուայէն պիտի սիրեն իրենց սիրելի հայրենակիցներուն (Պոլսոյ մէջ իսկ այդ ծագումները կը պահեն իրենց խռովիչ ձգողութիւնը) հասցնել իրենց բարիքները: Այնպէս որ հիմնական այս ցուցմունքներուն իմաստը կ'ըլլայ աւելի պարզ երբ տեսնէք այդ ընկերութեան վրայ ժամանակին ալ կնիքը: Այդ ժամանակը ԺԹԸ դարու առաջին կէսին կը զուգագրուի ու կը ներկայացնէ այլապէս տիրական ազդեցութիւն մը: Ատեն է որ անցնիմ այդ ազդակին արտահանումին ու տեսնեմ Պոլսահայութեան քաղաքական պատկերը, 1830ի ու աւելի վերջի տասնամեակներուն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ. — Որ իր կարգին կը մնայ ենթակայ, որոշ չափերով, թուրք կայսրութեան մէջ մուտ գործող քաղաքական, ընկերային մէկ քանի նոր ազդակներու: Ո՛չ բանգիւտութիւն, ո՛չ ալ բարատոքս՝ իմ կողմէն այդ վիճակը ընդարձակել, հասնելու համար վերանորոգչական ոգիին արժամանկուն իսկ, որոնք Պոլիս գալէ առաջ, արեւմուտքի ժողովուրդները արդէն կ'ընեն տրամագիր նոր կարգերու ընկալչութեան: Վերի բարակրաֆին մէջ մեծ գիծերով ես աչքէ անցուցի հայ համայնքին մասնալատուկ կարգ մը իրողութիւնները: Հոս կը յիշեմ բախտորոշ թուական մը, մեր գրականութեան սկզբնաւորման շատ մօտիկ, — ատիկա 1839ն է, այսինքն՝ Թանգիւմարի հրատարակութեան անմոռանալի տարին: Ընդարձակ այդ արարքին (acte) ամբողջ տարողութիւնը դուրս եմ սեւեռելու յաւակնութենէ մը: Ոչ ալ այդ յայտարարութիւնը կ'ենթարկեմ ժխտական կամ դրական վերլուծումի: Կը գոհանամ յիշատակելով միայն այն քանի մը տարրական սկզբունքները որոնք դարերով աստուածպետական բռնութեան մը տակ ապրող ժողովուրդներու արտաքին ու ներքին կեանքին մէջ կանչուած են որոշ գեր մը, փոփոխութիւններ իրագործելու: ԺԹԸ դարու մուտքին, ամենախիստ միջնադար խորհրդանշող այդ կայսրութեան վարչական մեքենան եթէ ոչ հոգին՝ գէթ թուղթի վրայ, կ'արդիանար: Թուրք տիրապետութեան մեծ նկարագիրները որոնք տառացի կրկնութիւնն էին, քիչ մը աւելի չարափոխուած նոյնիսկ՝ արաբ տիրապետութեան, ճշուումին կ'ենթարկուէին ֆրանսական կրկնակ յեղափոխութիւններով (1789, 1830) ձեռք ձգուած մարդկային սկզբունքներու: Հիմա, ընկերային և քաղաքական հսկայ վերլուծարուններու վարժուած ու պատրաստուած մեր միտքը հակամէտ է այդ ամէնուն իմաստը թեթեւ դատելու: Բայց այդպէս ընելով

այդ միտքը կը թուի մոռցած ըլլալ միակտուր գերութիւնը որ մեր ժողովուրդինն էր Թանգիմաթէն առաջ: Ռազաքական պատմութեան մը ամէնէն սրտայոյզ գլուխը պիտի կազմէր, թէկուզ ամիօրի, այն պատկերը զոր իբր կեանք պարտաւոր եղան ապրիլ մեր հայրերը նսեմ այդ դարերուն... Թանգիմաթը կը խոստանար հպատակներու հաւասարութիւն երկրի մը մէջ ուր աղօթի միակշիւթի մը մօտէն անցնիլ մը արդար պատուհասումով այդ անհաւատը կրնար մահուան առաջնորդել: Կը պարտադրէր դատարաններու անկախութիւնը միշտ երկրի մը մէջ ուր, արդարութեան անուշով, անիրաւութեանը չունէին արտօնութիւն դատարան իսկ դիմել կարենալու: Կը ջնջէր Քրիստոնէութիւնն ու Իսլամութիւնը իրարու հակադրող խտիրը: Կ'ըլլար յանձնառու ընդարձակ այդ կայսրութիւնը կազմող, ալլազան ցեղերու խառնուրդ հասարակութեան մը բոլոր տարրերուն կրօնքի, ներքին ինքնօրէնութենէ ազատութիւնը յարգելու: Թուրքերը, գէթ այդ թուականներու մեծ եպարքոսները՝ կը հաւատային որ սանկ 50-60 միլիոնը անցնող, ու տասնէ աւելի հնադարեան կազմակերպութիւններով ցեղերէ բաղկացող կայսրութիւն մը առնուազն քաղաքական գեղեցիկ յաջողութեամբ մըն էր, ինչպէս կը տեսնէին ատիկա իրենց դրացի ռուսին, իրենց բարեկամ անգլիացիին կողմէ իրագործուած: Օսմանեան կայսրութիւնը երկու դար Եւրոպայի մղձաւանջը ըլլալէ և ուրիշ երկու դար ալ անոր ցանկութիւններուն նիւթ դառնալէ վերջ, Ժիթթին կը ռնուցանէ պատրանքը միաձոյլ պետութեան մը վերածուելու: Թուրքերէն ու խօսքերէն դէպի իրականացում դիւրին չէ ճամբան: Եթէ 1839ի արարքով հանդիսաւոր այդ խոստումները չիրագործեցին իրենք զիրենք, բայց ըրին աւելի բան մը որքան սպասելի(*) էր: Առանց մոռնետիկի, ձայնասփիւռի, պետական վարդապե-

(*) Մեր՝ օրերու ամբողջապաշտ պետական վարդապետութեանց մենաշնորհն է ուրանալ օրէնքներուն, թուրքերուն, խօսքերուն որն է հեղինակութիւն, ժողովուրդները բարեփոխելու փորձերուն մէջ, առանց անդրադառնալու այն մեծ իրողութեան որ կոկորդներու կայսրութիւններ, 1920էն առիւն, ոչ միայն հնաբաւոր դարձան, այլ և եղան յաւակնոտ միտքին բոլոր նուաճումները բարձրադաշակ ուրանալու: Լրագրող մը, իր կոկորդով, օգնութեամբը ձայնասփիւռին, իտալական կայսրութիւն մը լատակերտեց: Շոգենաւներու ներկող մը, իր կոկորդով, միշտ ձայնասփիւռին նպաստով, երկան բերաւ երբորդ Բայիւր, պատճառ դառնալով նոյն ատեն մարդկութեան գերագոյն աղէտներէն մէկուն: Առանց կոկորդի, այսինքն խօսքի, այս հրաշքները հրաշքներ կը մնան:

տուլթեանց տեսաբաններու, պարզ բարեկամեցողութեան մը շնորհիւ, թուրք կայսրութեան մայրաքաղաքէն առնուաղն վերջ գտան դարեր տեղող անժուռութիւն սեղմումներ հազուստ-կապուստէ: Ջնջուեցան մարդկային արժանապատուութիւնը կործանող արգելքները որոնք հպատակներուն (թուրքերը կ'ըսեն բայա որ կը նշանակէ արածուելիք ոչխար) կեանքը, դեռ 1840ին, կ'ընեն միջնադարեան ողբերգութիւն: Անտելի է մի առ մի թուել այդ արարքին հետեանքները: Արեւմտահայ Գրականութեան պատմիչը կ'արձանագրէ թանկագին փաստը սակայն, որուն համեմատ երկար լուծի տակ դրեթէ անբանացած քրիստոնեայ հասարակութիւններ մէկէնմէկ տէր դարձան իրենց գլուխներուն: Այդ հասարակութիւնները ի վիճակի էին ընկերութեան (société) վերածուելու: Թանգիմաթէն օգտուող տարրերուն մէջ հայ ժողովուրդը պիտի ըլլար ամէնէն խմաստունը ու ամէնէն ձեռնեւրէցը: Թուրքերու հետ դարաւոր կենակցութիւն մը գլխաւոր ազդակն է այս արդիւնքին: Մեր պատմութեան ամէնէն տաքօրինակ, անբացատրելի մթութիւններէն մէկը՝ մեր ժողովուրդին թաքուն խմաստութիւնն է, չըսելու համար ընազղը, որ բախտորոշ ռոպէներու վարած է զինքը, անոր առնել տալով պատասխանատու քայլեր: Չեմ իջներ մինչև Ե. դար: Բայց կը կենամ քիչիկ մը ութերորդ, իններորդ, տասներորդ ու երկու տասներորդ դարերու համապատկերին առջև, ուր մենք անհասկնալի քաղաքականութիւնն ենք սրգեղեր մեր խորագէտ առած ժողովուրդին, ժողովուրդներուն լուծը կրելու՝ քան մեզի կրօնակից ու դրացի յոյնին: Արաբներուն հետ լեզու մը դժուարեւր որքան ալ դժուար, է առնուաղն աւելի պարկեշտ քան վստահիլը քրիստոնեայ յոյնին: Աւելի վերջը, Ժ. Գ. և Ժ. Ե. դարերուն մենք եղեր ենք նորէն թուրքերուն հետ: Այս փաստերը սովորաբարէն մի օգտագործէք հիմա, ինչպէս ուղեցին ընել թուրքերը 1932էն վերջ, մեր ժողովուրդը իրենցմէ հասուած դաւանելու չափ: Իրականութիւնը այն էր որ բարբարոսութեան, ահաւոր զրկանքներուն հակառակ որոնք չպակսեցան մեր զըլ-խէն, թուրքին բովանդակ արեւապետման շրջանին, մեր ժողովուրդը չարհամարհեց թուրքը թերեւ այն քիչիկ մը անկեղծութեան, խօսքին հանգէպ հաւատարմութեան գինով, ու թերեւ քիչիկ մը անկեղծութեան, պարկեշտութեան փաստերուն համար իսկ որոնք երբեմն կը դիտուին նախնական, նոր ժողովուրդներու մօտ (որոնցմէ էր թուրքը): Մենք Բիւզանդիոնի նեղութիւնը այնքան խորունկ առած ենք որ, այդ քաղաքին հիմնումէն մինչ-

չև կործանումը, մեր ըողոր բարեկամեցողութեանը հակառակ, միջոց մը չենք գտած իրականութիւնը տեսնելու, հասկնալու... Թուրքերը մեր արդէն իսկ ջնջուած անկախութիւնը նոր է որ կը ձգտին արժևորել, մեր երեսին տալով մեր վրիպանքը երբեք ազատ ապրած ըլլալու: Քանի մը հարիւր տարի առաջ, անոնք մեզի ընկեր են մեր ատելութեան մէջ ընդդէմ յոյնին զոր աւելի քան կ'արհամարհեն: Ահա թէ ինչու մեր ժողովուրդը, առաջին իսկ նպաստաւոր առիթը կը փութայ շահագործել, անշուշտ ոչ թէ թուրքերուն լայնամասութեամբը, գէթ մեզմ հանդուրժողութեամբը(*): Այդ թուականներուն մենք հեռու ենք անկախութեան երազէն, թէև կ'ընդգզանք զայն շատ աղօտակի: Թուրքերը կը կարծեն իմաստասիրական ընդունակութիւններ արժևորել, գէթ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած իրենց եպարքոսներուն ուղեղովը, քաղաքական մեր շիջած բնադդները հիմնովին չորցնել, երբ կը քաջալերեն մեր անտեսական ընդունա-

(*) Այս ՀԱՄԱՊԱՏԿՈՒՄԻ ընթացքին ինծի պիտի տրուի պատեհութիւն մեր պատմութեան ամէնէն եղբրական սա տագնապին, հայ-թուրք problèmesին հետ զբաղելու, ընթացիկ տեսակէտներէն տարբեր տրամադրութիւններով: Նախ պէտք է գիտնանք որ մեր դրականութիւնը իր խորքին մէկ ընդարձակ բաժինը պարտական է թուրք զուլումին՝ մեր գլխուն: Մեր աշխարհայեացքին մէջ թուրքին տիրապետութեան առաջացնցած ծանր ուղղութիւնները՝ ուրիշ տագնապ: Սիւսմանթոն թուրքէն կուգայ գրեթէ ամբողջութեամբ: Մեր ուսմանթոն թուրքը (թատերական և բանաստեղծական մարդերու վրայ) բացատրելի է թուրքերուն ներկայութեամբը ոչ միայն մեր աշխատանքին գինը առնելու ձևով, այլ մեր հոգիին մէջ ալ, հոն գնելով անջնջելի խարանը մեր տրտմութիւններուն, մեր կորանքին: Ամբողջ Արևմտահայ Գրականութեան մէջ մեր ժողովուրդի իրական կեանքին տարտամ բաժինը ուսոր իբր գարման առաջարկուած հակազդեցութիւնը (գաւառական գրականութիւն), առանց թուրքին, անիմաստ իրողութիւններ են: Թուրքէն կուգայ՝ ըսել կ'ուզեմ անոր հարկադրած գրաքննութեան, մեր ամէնէն մեծատաղանդ մարդոց ձեռքով (Արուեստապէտ Սերուդին) մշակուած գրականութեան ապալգային իր կերպարանքը: Թուրքէն՝ մեր օղապաշտութիւնը, լուսնապաշտութիւնը, գեփիւռ, ժաննակ արածելու նանրանքը, քանի որ բուն, իրական, խորունկ կեանքը մեզի համար արգիլուած քոտի է յայտարարուելու: Խորքի սա աղդեցութիւնները կ'ընդարձակուին, Արևմտահայ Գրականութիւնը գերիի հոգեբանութեան մը ծնունդ ընդունելու աստիճան: Ֆրանսական ազդեցութիւնը մեր վէպին կորանքը միայն արժեք մեզի: Սեւ լեռին մարդը, Անգլիական ճամպակոն, Մայսան, Արափսիան, Սիրամոյրը, Աղջկան մը սիրտը-ին հէտը գինն են՝ իրենց անկանգնելի վրիպանքին մէջ, այդ ազդեցութեան: Աւելի անդին, աւելի լայն մանրամասնում:

կութիւնները, մեր առևտուրի յանգեցնութիւնները, դատական ճկունութիւնը, առիթներ շահագործելու մեր պապնական խելքը, ու լաշն կը բանան նորոգուելու վրայ թափ առնող իրենց վարչական հաստատութեանց գոները: Թուրք եպարքոսներուն համար, իրենց երկրին արևմտացումին ռահպորդներն են հայերը, որոնք կը խօսին իրենց լեզուն, իրենց ամէնէն զտարիւն, բարբառային նրբութեանցը մէջ, իւրացնելով ոչ միայն շէշտը, այլ և գոյնը, ժողովուրդ մը ամէնէն աւելի ինքզինքը ընող ազգակին՝ լեզուին: Յետոյ կայ մեր ալ խորունկ ընդունակութիւնը, արևմտեան մշակոյթին սպասարկելու մեր ձեւը, որ մեր պատմութեան մէջ այնքան տրտում ահօտի մը կերպարանքովը կ'երկըննայ ու կ'երկննայ, դարէ դար: Այսպէս, մինչ թուրքերը իրենց բանակները կը ջանան կազմակերպել, նորոգել, արդիական պատերազմին առակ ընծայելու համար զանոնք, ու այդ ճիգին մէջ սպառելով իրենց կենսունակութիւնը ամբողջովին, մեր ժողովուրդը սկիզբ կուտայ լուռ իր ճակատամարտին, ասիկա՝ ամէն ճակատներու վրայ: Թանգիւմարէն քառորդ դար չանցած, մեր ժողովուրդը գրաւած է, կայսրութեան բոլոր կարևոր կեդրոններուն մէջ, ո՛չ միայն արհեստներու մարդը այլև առևտուրը, փոքրաքանակն ու մեծաքանակը: Քիչ չատ աչքի ինկող քաղաքներու մէջ շուկան ամբողջութեամբ ինկած է չորպանինեւրուն (այսուր ուսող, որ կը փոխաբերէ ով գիտէ բարքի ինչ հեռաւոր տրտմութիւն: Յիսուն տարի առաջ այդպէս անուանուած թուրք մը պարտաւոր էր իրեն հասցուած այդ նախատինքը քաւել տալ յանգեցողին) տիրապետութեան ներքեւ: Կը նազուինք մեր ուզածին պէս: Կարմիր կօշիկ, սուր կրելու իրաւունք, ձի նստիլ, առանց սաւանի կիներու երեւումը փողոց, նամբան կրնալ շարունակելը՝ չազդուելով հեռուէն գալիք բուրֆի մը կօշիկները սրբելու պարտաւոր սարսափէն, ներկուած տուներ բնակիլ, զանգակներ կախել մեր ժամերէն, սեպհակսն խանութ ունենալ, — բոլոր այս տարրական իրողութիւնները հարկը տարի առաջ ահագին տարողութեամբ արարքներ էին: Ազատագրութեան սա թափը բարձր շրջանակներու մէջ կը պարզէ ուրիշ պատկեր: Սմիրայութիւնը եղանակ մըն էր՝ մեր ժողովուրդը կառավարելու չափ, թուրքին հետ լեզու գտնելու: Անոնց շրջափոխութիւնը երևան եկած նոր եղանակը՝ մեր թափանցումին իրաւութիւնն է պետական գաւառներէ ներս: Բացի զինուորականէն միւս շրջանակները, մանաւանդ ելմակաւն ու բժշկականը, հաճոյքով կը բացուին մերիններուն: Մեր իմացական ընտրանին,

1850-ի դռներուն, է նոյն ատեն պետական պաշտօնեայ, նոյնիսկ պաշտօնատար: Այսօր այնքան դժուարհասկնալի սա փաստը, ծառայելու՝ օգուտով, հաւատարմութեամբ թուրքին ու հայուն հաւասարապէս, տիրական է իր ամբողջ պայծառութեամբ այդ օրերու Պոլիսին մէջ, ուր, ամիրաներուն յաջորդ, այս անգամ ժողովրդավար սկզբունքներով խանդավառ ուրիշ սերունդ մը, միջոցը գտած է ցեղային նկարագիրը և աւանդութիւնները, յարմարցնելու(*) նոր պայմաններով իրեն մատուցուած վիճակներուն: Առեւտրով, արհեստներու գործադրութեան մէջ հետապնդուած նորութիւններով, պետական գործառնութիւններով հարստացած վաճառականներու զաւակները (իրենց քովն ունենալով ուսումնատենչ բայց աղքատիկ տղաք) կ'ընեն եւրոպական ուսում, արեւմտեան համալսարաններու մէջ (գլխաւորաբար Բարիզ), կը վերադառնան Պոլիս, իրենց առածը արժեւորելու, սպասարկելու հաստատ տրամադրութեամբ: Հարկ կ'աճընդգծելու ընդարձակ տարողութիւնը սա փաստին. — մեր գրական չորս սերունդներուն ամէնէն համատարն է անիկա, ամէնէն պատրաստուածը, նուիրուածը. մեծը նոյն ատեն. բայց որմէ Արեւմըտահայ Գրականութիւնը չէ ժառանգած համապատասխան արդիւնք, թերեւս այն գլխաւոր, այսօր միայն՝ յստակ զգալի ազդակին իսկ պատճառով որ այդ սերունդին գործօնութեան չեղտը կը դնէ ընկերային, բարենորոգչական, օգտապաշտ ախորժակներու վրայ, և ոչ թէ ազատ, անշահախնդիր ստեղծումին: Ամէնն ալ գործեցին, իրենց անհատական նախաձեռնութեանց ձայնովը, բայց երբեք մտքէ չանցուցին խցել իրենց ականջները իրենց շրջապատի հաղար ու մէկ կարիքներուն: Զրաքեան մը 1860-ին, անհեթեթ ըլլալուն չափ յիմարական է: Յետոյ չմոռնալ զանգուածը վարող թաքուն ալ պահանջները: Մեր իմացականութիւնը մեր պատմութեան մէջ մենք միշտ գործածել ենք մեր աւելի դրական կարիքներուն: Առանց Պերկսոն կարգացած

(*) Սրտառողջ փաստ մըն է հետեւեալ անէքզոտը: Գրիգոր Օտեան. պետութեան կողմէ բարձրագոյն շնորհի մը արժանացած, երբ զարդարուն ձիու մը վրայ իր հօրը բակը կ'ուղղուի, այս պատուական հայրը մատուցը ցոյց կուտայ թաղին եկեղեցիին դուռը: Օտեան կ'իջնէ ձիէն, կը մտնէ ժամ, կը դնէ գլուխը հողին՝ Աստուծոյ տունին մէջ, ու կը վճարէ իր պապերուն պարտքը: Յետոյ կը բարձրանայ իր ձիուն քամակը, ու հայրը այն ատեն, դրան առջև, գինքը կ'առնէ վար երկվարէն: Նորոգուած պետութեան մը աւագ պաշտօնատարը իր հայութիւնը ոչ միայն չէր ամչնար պահելէ, այլև զայն ցոյցի կը հանէր ամէնէն հրապարակային յոյգերու մէջ:

ըլլալու, մեր պապերը համոզուած են որ իմացականութիւնը կենդանիին նիւթական կարիքները զիմաւորող գրութիւն մըն է մեր մէջ: Մինչև այսօր մեր զպրոցները, գէթ մեր հայրերուն ներքին համոզմանը խորը, հացի համար կը գործեն (ուրիշ խընդիր որ մեր կրթութիւնը, մեր վարժապետներուն խնամարկութեան տակ, դարձեր է բոլորովին հակառակին իրմէ սպասուածին, հրապարակ նետելով գրական հետաքրքրութիւններով ու գետնուած սերունդ մը: 1885ին, 1910ին Պարտիզակ ըսուած գիւղին մէջ հարիւր երիտասարդէն յիսունը գրագէտ էր . . .): Այն ահագին տագնապը որ Զարթօնքի Սերունդին բոլոր աշխատաւորները կը համախմբէ, կը կեդրոնէ, ազգային գիտակցութեան պարտադիր մշակումը չէ մեր զանգուածներուն ներքը, այլ՝ զպրոցներու ցանցի մը տարածումը բոլոր հայաբնակ վայրերու մէջ: Ու զպրոցը հոս համանիշ է վարդանէն առաջ հացին, գրաբարէն առաջ թուաբանութեան: Բոլորն ալ կը մտածեն մեր մոռովուրդին իմացական ուժը գործածել շուկայի տիրապետումին: Սրգիւնքը չէր կրնար հերքել այս լայն գաղափարագրութիւնը:

ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ. — Զոր յստակ ըմբռնելու համար կը բաժնեմ մէկէ աւելի ստորազիւճակներու: Զիս շահագրգռողը այս վիճակով մեր գրականութեան գալիք փաստերուն տարողութիւնն է անշուշտ: Մայրաքաղաքին մէջ այդ վիճակը չեմ մանրամասներ քանի որ վերի բարակրաֆներուն մէջ կատարուած են միւր ձեցումներ: Ամիրայութիւն, պետական պաշտօնատարութիւն, նոր բառով մը էֆէնտիւթիւն, առեւտրական նոր աղնուականութիւն, արհեստաւորներով զարգացած բարեկեցութիւն մեզի անծանօթ տարազներ չեն: Ու գիտենք նաեւ որ գրականութեան մը կարելիութեան համար մշակներուն չափ անհրաժեշտ է անգաստանը, այսինքն այն տարրը որ կ'ընդունի արուեստի գործերը: Պոլսէն դուրս, քանի մը կեդրոն վաճառատաններու մէջ, բոլորն ալ պոլսամերձ, Իզմիր, Պրուսա, Էտիւրնէ, մանրանկար ընկերութիւն մը՝ բայց որ աւելի հարագատ է խորքի պահանջին: Զեմ կրնար մոռնալ առաջաւոր միւս կեդրոնները, մասնաւորաբար Կեսաբիան որ դեռ 1850ին կը զգայ snishakականիմ կիրքն ու կշիւը: Երբ կարգերու սա արշալույսին, Անատոլուի բոլոր կարեւոր քաղաքներուն մէջ մենք կը հիմնենք առեւտրը, կը պարտադրենք մեր արհեստները: Այնպէս որ զպրոցներէն առաջ ու անոնց հետ մեր քաղքենի զասակարգը արդէն կը սրբէ եթէ ոչ կարգալ, գէթ ազգային աւանդութեան մը հպատակ՝

գիրքերը քաջալերել: Մի տարուիք մտածելու այս ամենուն բարասոխալ տարողութեան: Գրականութիւնը միշտ զգայուն է հանդէպ ցնսեալականին: Յետոյ, ուրիշ ալ փաստեր: — Կրօնական պրոպականտ, կաթոլիկ և բողոքական խողովակներէ, որ կը թափանցէ, կը սպրդի ներքին կիրքերէ փորուած (mine) մեր ընկերութեան խաւերէն, կը լարէ մեզ իրարու դէմ ու պատճառ կ'ըլլայ նորանոր բաշխումներու մեր ուժերէն: Ըսել թէ մեր արդի գրականութիւնը իր ծանր մեղքերէն ումանք, օրինակի համար հետորութիւնը, օգտանութիւնը, գրարարով նանքամտելու ախորժակները մեծ չափով պարտական է կաթոլիկութեան, կը նշանակէ, կաթոլիկէ հայ հոգեւորականութեան վնասելի ստացած կրթութիւնը գործածութեան մէջ տեսնել Պոլիս, ուր Բագրատունի մը, միայն մեծահարուստ տան մը մէջ երէց չէ, այլ և փառք մը: Ըսել թէ Ալիշան խորունկ ազդեցութիւն մը ունեցած է մեր գրականութեան վրայ, կը նշանակէ ճշգիւ տարողութիւնը կրօնական առաքելութեան: Նոյն ձեռով 1830ին իսկ Իզմիր հաստատուած բողոքականութիւնը, ամերիկեան ապահով, գործնապաշտ իր ոգին պիտի արձակէ դէպի մայրաքաղաք ու չըջամերձ վայրեր: Մի քանի թէ ի՞նչ է աղերսը սա «հոգեւոր» որակուած գործօնութեանց՝ մեր տնտեսականին հետ: Առանց կարլ Մարքսով երգում ընելու, պարզ պարկեշտութեան մը գինով, պարտաւոր ենք հաստատել որ այդ նորօրեայ զարտադրամեքենան խորը գրեթէ միշտ օգլիւին ցնդոն է որ կը մնայ ծուարած: Դեղին այդ պրոպականտն է որ Աստուծոյ չորագոյն հողերուն վրայ իսկ (այդ տեսակէտով ամէնէն անժառանգն է Պաղեստինը և ուր ոսկին կարողացած է լսել ժողովուրդ մը սեղծել. անհասկնալի՝ առաջին ակնարկով, քանի որ նման ժողովուրդ մը չատ չատ Խալիլա ըմբռնելի իրողութիւն մըն էր բայց իրականութիւն է այսօր Սուրբ Երկրին մէջ,) ծնունդ է տուած ժողովուրդներու: Եթէ զաւելնելով անտուն, անօթի գաղթական հայը նոր չէ որ ափ կ'առնէ գթութեան դռները, ու նոր չէ որ առանց զաւակի բայց փառքի անօթի ուրիշ թշուառական մը, կամ իր հասարակութեան աս ու ան օրէնքէն նեղուող ունայնամիտ մը պիտի անցնի գլուխը իր եկեղեցին կործանելու պաշտօն ունեցող առաքելութեանց, ու պիտի որսայ իր ձուկերը, ջուրերը պղտորելէ վերջը: Եթէ կաթոլիկութիւնը ծաւալ գտաւ բարձր խաւերու մէջ, բողոքականութիւնը նախասիրեց մեր ներքին կիրքերով յարախօսով խաւերը օգտագործել, կոհակը տուած հսկայ ընկերութիւններու, հայթայթելով՝ գործ, ուսում, զրամ

ու գիրք, մարդերու՝ որոնք իրեն բնիկ ընկերութեան մէջ գիտութեան սերմերու ընդունարան միայն կարող էին հանդիսանալ: Դիտել կուտամ որ կրօնականին հազցուած սա պատմութեան տնտեսական է դարձեալ, բայց հետեանքին մէջ՝ նպաստ մը մեր գիրին, ի՞նչ ոչ գրականութեան: Եթէ Վենետիկը, այսինքն կաթոլիկութիւնը մեր լեզուին (աշխարհաբար) բնականոն զարգացումը, երկար ատեն՝ աւելի քան կէս դար, պահեց իր սպաննող ազդեցութեան տակ, բողոքականութիւնը իր գործնական ոգիովը, իր միջնաբերդէն, ձեռնարկները վարեց օրինակելի թափանցամտութեամբ մը: Ամէն միտմոտարի կաշիին տակ լուտերի մը փառասիրութիւնը կ'ապրի: «Նոթաբա՛ն Պէրա՛նի Գիտէլեա»-ը միայն ամսաթիւրթ մը չէ (Իզմիր, 1834-1854, յետոյ՝ Պոլիս՝ Ա-եֆէթ. աւելի յետոյ Նիւ-Եորք՝ Հայաստանի Կոնստանտնուպոլիս, այլ և ոգի մը: Թարգմանուած Կոստանտնուպոլիս, անտորա-գիր պարսաւները (pamphlet) միայն լեզուական յուզումներ չեն արծարծեր, այլ և կ'անդրադառնան մեր հասարակութեան խորիմներուն իսկ ամբողջութեան: 1800ին իր հոգեկան միութեան մէջ պղտորուած մեր ժողովուրդը (կաթոլիկութիւն, ամիրայութիւն, պատրիարքարանի բախումները) 1850ին անշուշտ խաղաղութիւնը հեռու է գտած ըլլալէ: Բայց գիրքը այլեւս պէտք մըն է. իրաւ է թէ շատ զանազանակ ձեւերու վրայ ու չափերով: Մեր ընկերութիւնը չէ՝ հասունցած անշուշտ գրականութիւն մը կերպադրելու ծանր պատասխանատուութեան, բայց անոր մէջ կերպարանք առած են զայն թելադրող ազդակներ: Ատոնցմէ ամէնէն իրականը տնտեսական թոյլատու կացութիւնն է, Թերթ մը, գիրք մը գնելու արարքները դար մը առաջ փաստեր են, կենդանի խօսքին համար ժամուն բնական զատ ուրիշ միջոց չունեցող մարդոց հոգեբանութենէն:

ԳՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ. — Ըսի վերերը, չափազանց շահեկան նիւթ մըն է մինչև 1850 ու 1860 մեր գրական հասկացողութեան մանրակրկիտ վերլուծումը: Ըսի նոյն ատեն իմ անբաւականութիւնը նման ձեռնարկի մը համար (ուժէ, նախանիւթէ, ժամանակէ անբաւարարութիւններ): Այնպէս որ ստիպուած եմ գրել զոհանալ ցարդ ըսուած ընդհանրութիւններով: Յաւելումները կը հպատակին այլևս դուռ գրական գաղափարներին ու իր արտայայտութեան իմաստին: Թէ՛ յղացքը (գրական), թէ՛ ատոր ծրնունդը՝ գործերը, դարձեալ կը կրեն բոլոր ծագումներու, սկիզբներու հասարակաց յայտարարներ: Մեր գրականութիւնը չէր կրնար բացառութիւն կազմել, մանաւանդ որ ժամանակը (ըսել

կ'ուզեմ արագութեան, փոխադրութեան, շփումներու, իրարմէ ազդուելու, հասուննալու, նմանելու արարքներուն համար անհրաժեշտ տեղութեան տիրական նշանակութիւնը: Երկու դար չըսելու համար չորս դար խուլ, մուսլ աշխատանքի պէտք ունեցաւ ֆրանսական գրականութիւնը գոնէ Մօնթէնի մը կարելի ընելու համար: Բայց ժԹԴ դարը մի շփոթէք ԺԳ. ԺԴ. դարերուն հետ) այլապէս հզօր ազդակ մըն էր արդէն: Այդ է պատճառը որ գրականութեան պատմիչը այդ շրջանները տեսնելու մէջ զգայ վարանքներ, հաստատէ հակասութիւններ տպաւորութիւնէ, մտադրութիւնէ, մանաւանդ արժէքները գնահատելու պարագէն: Ու դարձեալ այդ է պատճառը որպէսզի անիկա ըլլայ ստիպուած գործերը, ինչպէս գրական զգայարանքը հասնալ փորձելու մէկէ աւելի կերպարանքներու, մէկէ աւելի թելադրանքներու տակ: 1850ին Բարիլը, մանաւանդ Վենետիկը տիրական կեդրոններն են արեւմտահայ գրական յղացքը կազմաւորող: 1880ին՝ այդ դերը անցած է անժառանգ Պոլսին ու քիչիկ մըն ալ անիմաստ Թիֆլիսին: 1900ին մեր գրականութեան մէջ իտարբերդը, Վանէն ետքը (1870) այդ կարգի դերի մը մէջ ոխալ չէ կասկածիլ: Եւ որովհետեւ Արեւմտահայ Գրականութիւնը հայրենազուրկ հոգեբանութեան մը ծնողնքն է նոյն ատեն — ինչ որ կը նշանակէ՝ գրականութիւն մը բոլորովին անպաշտպան, բոլորովին ենթակայ պատահական ամէն ազդակներու վատ ու բարի կնիքներուն — անհրաժեշտ է որ վերլուծուին, բաւարար պայծառութեամբ, անոր բաղադրիչները. գէթ հաշտեցնելու համար այդ գրականութեան այնքան խալտաճամուկ փառքերը, մեղքերը ցեղին ընդհանուր խառնուածքին: Ո՞ր հրճքին գինն են Նար-Պէյը, Թէրզեանը... Ձրաքեանը, Հարցուցէք ու կեցէք:

ԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. —

Արեւմտահայ Գրականութիւնը ենթարկուած է

ա) Միսիթարեան յլացքին, որ, քաղցր ու որոշ բարիք, մէկ, նոյնիսկ մէկ ու կէս դար, դարձեալ որոշ ու բացարձակ չարիք մըն է ուրիշ բայց աւելի բախտորոշ կէս դարու մը վրայ, Արեւմտահայ Գրականութիւնը հիւծող: Այս նկատումներուն մէջ ես չեմ ծանրանար լեզուականին վրայ միայն: Ու պարտաւոր եմ յայտարարել որ իմ ծրարէն դուրս է կշիռի գարնել նպաստը, բարիքը զոր մեծ Սեբաստացիին Միաբանութիւնը բերած է մեր հիւսարակութեան բաղմատեսակ կարիքներու գոհացումին: Ատիկա հատորներու վայել վաստակ մըն է ինքնին: Միսիթարեանները

իրենք լաւ պիտի ընէին մտածել այդ բարերարութեան^(*) ու սրբազրէին անպատասխանատու մարդոց (իրենցմէ) միջոցով իրենց իսկ ստեղծած չարիքը: 1905ին պէտք է գրուէին Հ. Սարգիսեանի (որուն պէնէնիզէնի համբերատարութիւնը չի կրնար արգարացնել դատողի միամտութիւնը) և Հ. Ս. Երեմեանի (որուն անհուն շատաբանութիւնը հաւասար կուգայ խելքէ հիմնական անժառանգութեան) գիրքերուն նման անմաստ գործեր (կ'ակնարկեմ՝ 200 ամեակի Յօբէլէակա՝ Հաբոբին և Գրագէտ Լայեբ շարքին), որոնք տարօրինակ բրածոներու տպաւորութիւնը կը թողուն, առաջինը՝ երկրաբանական դարերու այլուրութեամբ մը ներկայէն, երկրորդը՝ աւելի հին, քառասային բաներու նման կ'ապշեցնեն ընթերցողը: Արեւմտահայ Գրականութեան պատմիչները միւս կողմէն պէտք է ազատագրուէին այդ Միաբանութեան դեբիւ վրայ (միշտ մեր գրականութեան սպասին մէջ) կանխակալ, կաղապարեալ, աւանդութեամբ պղնձակուռ, չքնաղ ալ կարծիքներէ: Ու չմոռնալ որ անարգարութիւն է Բագրատունին դատել, ծիրենեփառ, եղակի Բերթոլի վարկը այդ իսկ չարիքին համար գլխիվար տապալել, ինչպէս Ալիշանին մէջ գտնել յամառիլ բոլոր ժամանակներու հզօրագոյն քերթողներէն մէկը: Իմ ՀԱՄԱՊԱՏԻՆԸ առթանձին ու բաւարար ընդարձակութեամբ

(*) Մարդ կը ցաւի որ Միթարայ Ուստին հիմնարկութեան երկհարկաւոր այդ բերեալին առիթով, անոր գրական գործունէութեան եւ գործիչներուն նուիրուած հսկայ ձեռնարկ մը այնքան հիմնովին անգիտանայ արդի դատումին, թափանցումին ղերը: Հ. Բ. Սարգիսեան չանդադառնալ որ 1905ին իր հրատարակած հատորը իբրեւ ոգի, արժեկշիռ, մանաւանդ արտայայտութիւն առնուողն կէս դարով հոս է իր ժամանակէն, Բագրատունին 1850ին միայն նման կրկնեւոյթի մը տպաւորութիւնը կը թողու: Զի ներուիր երազներու, բանդագրութեան վրայ յամառիլ, ու մնալ իր ժամանակէն այդքան հեռու, անմասն: 400 մեծադիր էջերու ընթերցումը ոչինչով կը լուսաւորէ մեր մտքին մեծ պարապը այն երկու դարերէն որոնց դէմ վերջին կէսը այնքան լայն արձագանքներով խռովեց ամբողջ հայութեան հոգին: Վանականներու լեզուական խաղարկութեանց վրայ մանուկի իր հիացումներուն հաւատարիմ այդ դատողը չէ իսկ կասկածած թէ այդ վանքի դիւաններուն խորը ինչ թանկ փաստեր կ'ապրին, որոնք լաւագոյն հոգածութեամբ երբ բերուէին մեր հետաքրքրութեան, մենք կ'ուենայինք մեր նորագոյն պատմութեան վրայ շատ աւելի պայծառ, իրաւ հասկացողութիւն մը: Գանի մը լուսանկարներ, անոնք ալ այնքան ծանօթ խելք վերեւտիկը: Բայց ո՞վ չի գիտեր որ այդ կղզին մեր ամէնէն ամուր թանգարանն էր, փորձանքներէ այնքան լաւ պաշտպանուած: Բագրատունին եղակաւ քերթող արժեւորելու համար գրուած այդ հատորը կ'իյնայ մեր ձեռքէն նոյնիսկ մեր բոլոր բանկամեցողութեանը հակառակ:

գլուխ է նուիրած Ալիշանին, անշուշտ այդ անունին զուգորդ հիացական հոգեբանութիւնէն բոլորովին ազատ հոգեբանութեամբ մը, քանի որ պատուական արքային գրական մեծ վաստակին մէջ Արեւմտահայ բարբառին մօտիկ լեզուով մը իրագործուած թէեւ քիչ բայց բաւարար մասեր կան մեր գրականութեան պատկանող: «Ետոյ՝ ՀԱՄԱՊԱՏԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՆԻ ՆԱՐ-ՊԵՅԸ, որմէ հատոր մը առնուազն (Սոս-էրէ Հայկա՛ն) կը պատկանի դարձեալ Արեւմտահայ Գրականութեան: Բայց հակառակ իմ բոլոր բարեկամացողութեանս, ինծի համար անհնար է եղած արժեւորել Հ. Եգ. Հիւրմիւզը որուն ներդաշնակ գրաբարին հմայքը ոչ միայն իր օրերը, այլ և իրմէ վերջ, իր աշակերտներուն միջոցով մեր ռումանթիկ քերթողութեան անդրանիկ արշալոյսը մինչև, մնացած է տիրական: Զանց ըրած եմ զբաղիլ այդ բանաստեղծով, փորձելէ վերջ անկէ որ և է քերթուած վերածել արեւմտահայ աշխարհաբարին: Բարասարէ Վերսէ Որդա՛նայ (անձնը՝ Հիւրմիւզին ինքնագիր բանաստեղծութեանց հատորին) ունի ներդաշնակ լեզու, ներդաշնակ բառեր, հեղասահ նախադասութիւններ, անուշիկ ու տափակուկ կենսաշերտեր, այն անտանելի տաղաչափութեան ամբողջ ոսկեփոշի սնտուիքը որ արեւմտահայ քերթողներու ամբողջ սերունդ մը ժամովաճառ է ըրած սանկ ու նանկ, անուշիկ ու նոնօշիկ մանկաբանութիւններու քերթումին: Պէշիկթաշլեանի տաղարանին երեք չորրորդը գրուած է այդ դժբախտ ազգեցութեան ներքև ու չի պատկանիր, «նովին իսկ մեղօք», Արեւմտահայ Գրականութեան: Նոյնիսկ մեր ամէնէն մեծատաղանդ քերթողը՝ Պ. Գուրեան, չէ կրցած ինքզինքը ազատագրել այդ չարաղէտ ախորժակներէն, ու գրած է հինգ տասը հատ միջակ, նոյնիսկ ատկէ վար ոտանաւորներ, աս ու ան պարագաներուն թելադրանքը «քերթողաբար» երգելով...»

Ահա թէ ինչ կուգայ Հիւրմիւզի ոտանաւորէն. —

Իրախսին աստուածասունկ վայրն ու վկան ես դուն յաւերժ.
Պատկերն անոր ալօսակի վերբերելով իսկ բու վրայ:
Քու առօսներ կ'ոսկեզօծեն ասամներս բու հօտերուն.
Ոսկեգիսակ կը պննուի բլուրներու խաւները բու:
Մասիսներդ պուսելով յօգներն իրենց, ըսպառնալին,
Կը սասեն հովն հիւսիսային.
Քու մարգերուդ՝ յաւեսագուարն զեփիւռն է միտ գեղապարիկ:
Երջանիկ հայկազն մանուկ, սիրէ երկիր բու հայրենի:
Կոյր ընգերին մեջ լեռներու խորասուզուած հեղձամղձուկ՝

Պիտի պելեն հոն տարածուած ոսկին մասներն ուրիշներուն.
Այլու արեան վտակներով պիտի մարգերը ներկուին,
Նիգակախուռն վաշտեր դաշտէն ծածանելով տարատեսիլ:
Դուն ծաղկեցուր զուարնալից քու հովտակները (երջանիկ)
Աղբիւրն արծաթ պարտեզներէդ քալէ՛ վէս վէս գեղանեմող:
Երջանիկ հայկազն մանուկ մրշակէ հողըդ հայրենի.
Անկէ շինուած՝ արարչակերտ՝ նախաստղծին մարմինը (կոյս)
Առաւ դրոշմն անմահութեան փշուրովն իսկ ասուածաւունչ.
Հոն, կերպարանքը երբ փայլեց նախամօրը մեր բոլորին՝
Ամօթահար եղան ծաղկունք, իրենք իրենց մէջ կործանած...:

Կուտամ գրաբարն ալ

... Դրախտին ասուածաւունց զոս դու յաւերժ վայր եւ վրկայ,
Ըզնորին ընդ աղօս վերբերելով ի քեզ պատկեր.
Զանդեոց քոց զասամունս ոսկեզօծեն արօք քոյին,
Ոսկեգիսակ պըննին ի բլուրքս քո խաւինք ճարակաւորք:
Շարժեալ Մասեաց քոյ ըզյօնս ըսպառնալից սաստն հիւստոյ,
Եւ ի մարգըս քո զեփիւռք յաւեսազուարնք գեղապարեն:
Երջանիկ մանկսի հայկազն ըզհայրենիդ սիրես գերկիր.
Ի կոյր ընդերքս լեռանց խորասուզեալ հեղձամըղձուկ,
Պեղեսցեն ալք հեճաղօս զոսկին ի յալս անդ դարանեալ.
Ի բոսոր վըտակս արեան ալլուր զարօքս ներկեսցեն
Նիգակախուռն վաշտ ընդ դաշտքս ծածանեալ տարատեսիլ,
Իսկ դու զհովիտքս քոյին զըւարնալիցքս ծաղկեցո.
Արծաթաղբերք ի դրախտքս քո գնացեն վէս վէս գեղանեմեալ:
Երջանիկ մանկսի հայկազն ըզհայրենիդ մրշակեա հող.
Անսի նախաստղծիկն հաստեալ իրան արարչակերտ,
Ընկալաւ զանմահութեան դրոշմ ի փշուրն ասուածաւունչ,
Եւ նախամօրն համայնից այն ինչ փայլեալ անդ կերպարան,
Զամօթի հարան ծաղկունք՝ յանձն ըզկորսանս յայնժամ առեսլ:

(Երգ Երկրորդ. 322-339, Բարսեղյան)

Կ'ընդունիմ որ գրաբարին քաղցր, դաշնաթաւալ վայել-
չութիւնը ենթարկուած է աշխարհաբար յեղումին մէջ որոշ
նուազման: Միւս կողմէն ստիպուած եմ յայտնել նոյն ատեն
որ այդ կորուստը գինն է թարգմանողին անդաշն ոճին: Բայց
ատկէ աւելի տխուր՝ միւս վկայութիւնը. — ինչ է մեզի տըր-
ւածը այդ մեծաշունչ քսանի մօտ տողերուն մէջ (չմոռնալ որ

քերթուածին չորս երգերն ալ, ուրեմն 1750 տողերը, պիտի պատմեն այդ երկրին փառունան, փլուրան, աշխարհադրական յօրինուածքը, շատ քիչ չափով մարդերը) եթէ ոչ՝ հէքիաթի մը . . . շուքը:

Հիմա, նոյն դպրոցէն, բայց այս անգամ իրաւ բանաստեղծի մը բերանով.

Լեռներ, լեռներ հայրենի, անմահական դրօշոտներ՝
Որոնց արփին կը դնէ քաղ, ու մըշուսն ալ պատմունան.
Լեռներ սառե ծոցերով, գըլուխներով ձիւնաներ՝
Զոր կ'օժանէ լուսընկան:

Զեր նակասները կոյս են լոկ Ասուծմէ համբուրուած,
Թըխակարկառ ուսերնիդ կը լուայ կապոյսն երկընքին.
Վիճերու մեջ, ուր լինեք կը քնանան մեցակեաց,
Ասղերը սոսկ կը ծաղկին:

Քարայրներէն՝ որոնց մեջ հովը գայլի պէս կ'ոռնայ՝
Գետեր բըխած, գարնան դեմ կը գահվիթին փրփրաներ,
Ու կ'երթան ձեր ոտներուն սըփուել գորգեր միշտ ծաղկեայ՝
Ուր կը նըսին հովիւներ:

Կը սողայ շանքն օձի պէս ձեր գըլխուն շուրջ կրանիսէ,
Ումէ բռնկած կը մըխան եղեւիներն օրերով.
Արծիւն այցեղ ասղերէն միայն իր կուսը կ'ուսէ,
Կը խըմէ ջուրն ամպէն գով:...

(Յեւէն Սէրտը, Հայրենի Լեռներ. Դ. Վարուժան)

պէտք չկայ կուլ տուած ըլլալու դրաբարին բոլոր փափկութիւնները, մերժելու համար Հիւրմիւզի աշխարհաբար յեղուածին այն հաստատ արժանիքը որ լեզուով միայն չէ պայմանաւոր, այլ այն աւելի բանով որ խորքն է, նիւթի մը բարիքը: Անշուշտ երկու քերթողներէն սա մէջբերումները հաւասարապէս կը տառապին այն տարտամով, քնդհանուրով որ տեսակ մը մշուշ է իրականութեան ուսերուն փռուած, զայն բանաստեղծականին համար շուրջառող: Բայց Հիւրմիւզի համար դժբախտութիւնը՝ նիւթին մանկայնացումն է, հասարակացումը: Վարուժանի լեռներն ալ կը մնան օդակառայ, բայց առնուազն լեռներ են, տեսնուած ցարգ անսովոր գոյներու, գիծերու, կարկառներու համանուագի մը ընդմէջէն: Ու Հարց. — ո՞ր ժողովուրդի կը պատկանի Բաբասդաշի վերաբէ Ուշագանայն: Ու մտքիս վրայ կը բըռ-

նանայ անբանաստեղծ ժԸԴ դարը, գաղիացի, անգլիացի, գերման իր քերթողներու (Տը Լիլ, Բօթ, Տրայտըն, Լէսինկ) չքախուժմով, որոնց համար յղկուն բայց ոսին կամ բարեխակուռ, սիրուն բայց անթուռ կամ անմեղ տաղերը կը կաղմեն տաղաչափական ճարտարանքին հսկայ փաստերը: Ու մենք գիտենք որ Մխթարեանները տակաւին 1940ին ալ չեն մտած 1840ին իսկ մէջը, ի քերթողութեան անշուշտ փորձ մը Բաբայանի արդի աշխարհաբարով վերկենցաղելու, անշուշտ դատապարտելի չէ ի յառաջագունէ: Կը հաւատամ թէ քաղցրութեան, ներդաշնակութեան հզօր զգայարանքով մը օժտուած տաղաչափ մը այդ գիրքէն կրնայ հանել բնագիրը կրկնող ներդաշնակ, քաղցր քերթուած մը: Բայց ի՞նչ որ անկարող է եղած Ծփանէի (Ռ. Որբերեան) փրկելու, պիտի ծանրանար նոյն անողոք խստութեամբ նաև աշխարհաբար Բաբայանի մը վրայ: Այն ատեն կը ներկայանայ անխոստափելի տարակոյսը, այս անգամ քերթողին խորքն իսկ վտանգի ենթարկող: — Տաղաչափութիւն: Ինչ որ ալ ըլլայ աստիճանը սա տարակոյսին, կայ փաստը Հիւրմիւլդի հըմայքին որ Վենետիկէն Պոլիս կէս դարու հասակով իրական էր: Վարուժան սրտառուչ բառեր ունէր անոր տողին անուշուրթիւնը փառաբանող: Հիւրմիւլդի վրայ սա նկատումները ալլապէս ալ ունին տարողութիւն քանի որ կը հաւատամ դարձեալ թէ Պէշիկթաշլեանի, Թէրզեանի, Նար-Պէյի, Սէթեանի, Պէրպէրեանի, նոյնիսկ Ալիշանի իբրև քերթող պարզած վրիպանքներուն խորը կայ ու կը մնայ այդ տարաբախտ պատրանքին ազդեցութիւնը — ցերդաւեցակ ոսանաւորին փառք: Արեւելահայերը մեզմէ կանոն անդրադարձան ատոր, բայց իրենց կարգին իշխուռ համար հակագիր պատրանքին, որ հաստ ու պարզ նիւթին ֆէթիշն էր այս անգամ, հասարակ քարոզ . . . տաղաչափեալ: Տեղն է մերժելու փցուն տարազը կեղծ-դասականութեան, զործածելու համար իրաւ բառը, բանաստեղծական անբաւարարութիւնը որ կը բացատրէ թէ ինչու երկու հարիւր տարի Մխթարեաններու դպրոցէն մեզի չէ եկած հարազատ բանաստեղծ մը: Ու այս հաւաստումին իսկոյն կը հետեի միւս տագնապը՝ եզակի ցերդաւորին ոսկեպաճոյճ փառքը փորձի ենթարկող: Հասկցաք անշուշտ որ հարցը կը վերաբերի Բագրատունիին: Ու բառէ առաջ՝ փո՛րձը՝ այդ մարդէն քանի մը էջ վերածելու արդի աշխարհաբարին:

Հայկանոյշ (Հայկի ազջիկը որուն խօսնայրն է Հրանդը) պատերազմի ատեն գերի է ինկած Բէլեաններուն ձեռքը ու արգելարանին մէջ «արմուկը ծունկին», «ձեռքն ալ ծնօտին»,

... նստած կ'ողբար արտարալից
 Սուգն հասցուցած իր հօրն ու մօր, Թորգոմական մեծ բանակին,
 Ու Հրամսգին իր սիրելի, զոր չէր գիտեր ինչ էր եղած.
 Լոյսի լինեմ շիր պղպրջակ կը քափքըվեր մարգարսահաս.
 «Կը շընչե՞ս դեռ սիւքը կեանքին, քե ոչ ինկար կոյսիդ սիրոյն,
 Ո՞հ մահ նախանձելի քան սա քեռւառ կեանքն իմ վարան,
 Զի չեմ գիտեր քե ինչ անցքեր պիտի անցնին իմ վրայս:
 Այլ մեռած քե կենդանի, վստահ եղիր ո՞վ իմս Հրանդ,
 Մըսադիւր զիս պիտի տամ մահուան զիրկին քան քեմամուդ»:
 Այն ասեմ մարդիկ գալով աղջիկն առած կը տանէին,
 Կոյսը կուգար արիաբար ու կը կենար անեղ բեմին
 Պակեոսեալին լիրբ, բարկացայտ աշուրներուն դեմ յանդիման:

(Հայկ Դի-շաշ, Դրուագ ԺԵ. 246-257)

Ու բնագիրը.

Արմուկն ի ծուկն՝ ձեռն ի ձեռն նըստալ ողբայր արտարալից
 Զոր հօրն եւ մօր հասոյց սուգ, զոր Թորգոմեան գընդին մեծի,
 եւ Հրանսայ իւր սիրելւոյն, զոր ոչ գիտեր քե զի՛ եղել.
 Շիրք ի լընաց լուսոյն պըղպջակք բօքափէին մարգըրսահասք.
 «Շընչիցե՞ս, ասե, կենաց սիւք, քե անկար ի սէր կուսիդ.
 Ո՞վ մահ նախանձելի քան զվարանաց կեանս իմ քըռառ,
 Որ չգիտեմ զինչ եւս ընդ իս անցանիցեն անցք յառաջոյ:
 Այլ մեռեալ քե կենդանի՝ անեուտես լեր ո՞վ իմս Հրանս,
 Մըսադիւր տաց զանձն ի գիրկըս սեաւ մահուան քան յոսոխիդ»:
 Անդր յայնժամ հասեալ արանցն՝ առեալ զաղջիկըն տանէին.
 Դայր կոյսն արիաբար, անեղ բեմին կայր առաջի,
 Յանդիման բարկացայտ լըկսի աշաց պակեոսեալոյն:

Կուտամ ուրիշ գրուագներէ կտորներ, առանց բնագրին,
 վասնզի իմ նպատակը գրարարէ աշխարհարար յեղումի նմոյշ-
 ներ զնել չէ ձեր առջին, այլ էջեր ուր ձեզի ըլլար կարելի, բա-
 նաստեղծի մը շունչը, զգայնութիւնը, կրակն ու քնքշանքը,
 թափն ու զօրութիւնը զգալ: Դիւցազներգութեան մէջ լեզուին
 նպատակը չորրորդական կը մնայ: Հոն մեղ վարողը սաստկութիւնն
 է պատկերացման, բռնութիւնը՝ յոյգերուն, խոյանքը երեւակա-
 յութեան, գուպարը մեծ բախումներուն և ոչ թէ քնարերգա-
 կանին փափկութիւնը, քնքշութիւնը, տարտամ քաղցրութիւնը:
 Բագրատունիին ոճը թարգմանելի է առանց տոյժի, ամէն ան-

գամ որ քերականական խրթին օրէնքներու նուաճումն ալ երկրորդաբար չունի իրեն փառասիրութիւն: Հիւրմիւզի քնարական տողերը այլապէս դժուար կը փոխադրուին նոյնիսկ աշխարհաբարի, հակառակ իրենց դիւրին, բնական պարզութեան: Շարունակելով Վերի տեսարանը, ընտրովի կուտամ հատուածներ: Բէլն է խօսողը Հայկանոյշին

« քեւ քեզի համար, կ'ըսէ,
Մեծ յանցանք եր նկատ առնել չարահրնար մեզմէ փախուսող.
... Արդ ըսէ դուն ինձի քե ո՞րն բնորոշիք քո արտիւն մեզ
«Զմեզ քե Հրանդը»: «Հայրն իմ, կ'ըսէ կոյսն, բնորոշի:
... Ի՞նչ՝ միտքն անոր. ես պատաստ անոր կամքին, բոլորովին.
Երբ ան՝ Սերն Ասքընուն, իր պատիւին, գոհի փառքին
Անփոխանորդ(*) ու անարատ իմ կուսութեանս (բոլոր մեկ)
Մոռցաւ գութեմ իր աղջկան, ես ալ անձն իմ կը մոռնամ հոս:

Կը հետեւի խօսակցութիւնը ընդմէջ գերի աղջկան և բռնակալին.
նիւթ՝ աղջիկին հրաւիրութիւն՝ Բէլին հարսնանալու որպէսզի ըլլայ
անկա «տիեզերաց տիկինը»,

... պատշուիլ չորս ծագերէն
Ու լուսնի պէս, արփափայլ փոխան ոսկի արեւին.
Բոլոր ծովերն ու ցամաքներ, կրդիները ազգաց ազգաց
Թե մերձաւոր, քե հեռաւոր, տեսնել ոտքիդ խոնարհամած:
... Նդիր ուշիմ, դասէ յսակ, պիտի շահիս երեմն ալ դուն
Կորսընցընես եւ կամ զանոնք, — քո անձդ ու հայրդ ու քո
աշխարհ:

Յետոյ կ'ընէ երգում իր «արեւին» ու «անկէ իր թագին ինկող
նշոյլին» վրայ որ տեսնութեան պիտի փոխէ աղջկան հօր մասին
ունենցած սէրը, ինք որ խնայելով չէ իջած գլխովը դու-
պարին մէջ.

«Մեծագոյն իմ զօրութեամբ ու տիտանեան բարձր բազկով
Հօրդ կեանքին խնայելու պատուէր տալով իմ զօրեւորն.
Կը վկայեն ասոր այսեղ ու հեռաւոր զօրապետներ.
Պիտի զարնեմ Թորգոմեան տունդ այնուհետեւ ես անողորմ,
Ըսկըսելով հպարտացած քո ծնողքիդ իսկ բանակին.
Պիտի կտրէ սուրս այս արեւն քո աչքերէդ. սասկեցընէ
ձեռքերն ամբողջ Թորգոմեան որդիներէն սերմանուած...»

(*) (Անփոխանորդ = անփոփոխելի):

Ու աղջիկը

Այրասիրտ եւ իմաստուն՝ այսպէս դարձուած(*) մը կը կռուէր.
 «— Ընտրեցի ես մահն, ստոյգ: Իսկ փրկութիւնն հօտս, աշխարհ-
 ւերկնաւոր վրեժխնդրին հօր աջին ես կը ձգեմ, [հին՝
 Հաստ աղեղին ու բազուկին ու գրկալիւ իր կորովին]:
 Կազաններու սերն իսկ քննով, մումուումով է քաքախուն.
 Բռնաւորներն երբ իմացան, սիրել կ'ըցան:
 Բաւ չէր քեզի առագաստիդ, արքունիդ զիս հրաւիրել
 Աղջիկն Հայկայ ու Թորգոմայ, Նոյ սրբազան նահապետին.
 ... Պիտի տեսնես քե գեղանի աղջիկ չունի միայն Թորգոմ
 Այլ քաջարի, կռուի, արեան մէջ մըկըրտուած ալ աղջիկներ:
 Ով չի՝ գիտէր արհամարհել մահն՝ ան սերմէն չէ Թորգոմին.
 Բաւ լիցի մեզ ելել յարկէն նըւիրական մեր հայրերուն
 Երկնաւոր օրհնութեան եւ մտնել տունն ամպարիշտին...:

*Մոլեգնած Բէլը կ'ըսէ թէ Հրանդն է որ աղջկան սրտին մէջ
 որջացած այդ բաջաղանքը գրուցել կուտայ:*

«Եւ սակայն», ... ա՛նարկ կ'ըներ բերել առջին այն պատանին:
 «Սակայն ի՞նչ, կրկնեց աղջիկն: Հրանդն ինչաւ հոն կռուին
 երանի, բիւր երանի՜, ան մահացաւ ինծի համար. [մէջ...
 Զե կորուրած, կարծածիդ պէս. ինձ է պահուած Հօր ծոցին]:
 Ու գեղանի կոյսին անուշ ու մեծամեծ աշուրներէն
 Կը լողային արցունք առատ, փափուկ այտէն ալ ցոլացիկ՝
 Առաքինի սըրտին եռանդն, գեղն առաւել փայլեցնելով.
 «Երանելի դուն կ'ըլլայիր, կրկնեց գոռոզը զայրագին,
 երբ Հրանդն ըլլար սասկած: Պիտի ցոյց տան զայն աստուածներ.
 Պիտի տեսնես քե բուռիս մէջ կենդանի է Հրանդը բու,
 ձննուղի պէս զոր քե նընշես պիտի մեռնի առուկիդ (ափ) մէջ:
 Խօսին վրայ, մտնուցին ներս երիտասարդը կապկըպուած.
 Աչքը երկու սիրողներուն սեւեռապինդ իրար վրայ,
 Աչքը աչքին, սիրտը սրտին (առանց բառի) ու խանդակաք:

*Ու այսպէս այս տեսարանը կը շարունակուի: Բազրատունին
 գոռաբուռութիւնն չի զգար այս կարգի թատերական յարգարանք-
 ներէ քանի որ... պաշտպանուած է զիւցազներգականին հրա-
 շալիէն ու իր ալ անսպառ Բանէն: Ան չայցուի շատ, զուր
 խօսքին տագնապէն, հերիք է որ իր բառերը ննչեն ամուր,*

(*) Replique.

ձայնեղ ու արդար (լեզուական օրէնքներու հանգէպ)։ Մնաց-
եալը, այսինքն ամէն ինչ գրեթէ որ մարդկային տոաման կ'ընէ
իրաւ, ապրուած ու ատով նաեւ հաղորդական, դուրս է իր կոս-
կածէն անգամ։ Կուտամ քանի մը տող ես։ Աղջիկն է ըսողը

Մեռնիմք, ոն, կ'ըսէ աղջիկն, մեռնիմք, մեռնիմք, արիւրեամբ
... Հոն, երկնային երանութեանց, սրսկապունին մեջ Դրախտին,
Առաքաւսին, զրգարունին, անմահական հաւսնաւունին

Մեջ պսակուի մեծ սրտին կապն, մեծ զրգապինդ սարփանքը
Այսպէս ըսին երկուքն անոնք ու կուլային փոփկապին։ [սուրբ]։

(Հայ Դէ-ցաշ, Դրուագ ԺԵ. 300էն սկսեալ)

Ի՛նչ որ ըսի Հիւրմիւզի աշխարհաբար յեղումին համար, չափով
մը կրնայ ըլլալ ճիշտ նաեւ վերի յեղումներուն համար, այս
անգամ ալ Թերեւս ուժգնութեան, հոնտորութեան, կորովի պա-
հանջներուն տեսակէտէն։ Բայց հարցը ուրիշ տեղ է։ Բարբառաւոր
պարագայական, առնուազն ոչ-քնարական քերթուած մըն է,
կանխող դարու կէսերուն միայն որոշ, սեղմ շրջանակէ մը ներս
հանգուրժելի շահեկանութեամբ մը։ «Հայկ Իւլցազն»ը զրուած
է «Բառսուն գարեբու լուրեան վեհօր լուծելու» վսեմ առաջա-
դրութեամբ։ Այսինքն՝ իմ ժողովուրդիս պակասող զիւլցազներ-
գութեան մը ճարտարապետութիւն։ «Օ՛ն անդր», պիտի ըսէինք
բոլորս, Վենետիկյիներուն նախասիրած մէկ բացազանչութիւնը
արժեւորելով։ Եւ չէ որ պիտի մերժէի իրաւունքը զգարերու
վրէժը լուծելու» յաւակնութեան։ Ատկէ աւելի ոչինչ կալ ուր-
բազան որ եւ է հայ գրողի հոգիին խորը։ Ու չեմ մերժած այդ
յաւակնութիւնը Ալիշանին, Նար-Պէյին, Լիւսն Սեդրոսեանին,
Արշակ Զօպանեանին, Դանիէլ Վարուժանին, Ռ. Որբերեանին,
Սիւրբանիկին, Կոստան Զարեանին, Բովհաննէս Թումանեանին
և . . . մեր ժողովուրդին, որ հեղինակն է Աստուծոյ Դաւթին։
Այս անուններուն բոլորին ալ ես կը մերժեմ յաջողութեան ոչ
թէ փառքը այլ երջանկութիւնը, գայն գտնելով միայն ու միայն
ժողովրդական յեղումին, Աստուծոյ Դաւթին, որ հակառակ աշ-
խարհ մը տկարութիւններուն, մեղքերուն՝ դարձեալ մինակն է
այս խումբին մէջ։ Ու անա նորութիւնը թերեւս։ Այս խումբէն
ամէնէն անժառանգը կը նկատեմ նահապետը կարաւանին՝ Բազ-
րատունին, որ առնուազն մշակուած իմացականութիւն մըն էր,
ու իբր այդ, պարտքին տակը՝ հասկնալու տարրական ճշմարտու-
թիւնը մը, — դիւցալներգականին զգայարանքէն իր հիմնական

զուրկ ծնած ըլլալը։ Ու կը մերժեմ Հայի Դէ-ցաշին այդ գետինին վրայ ոչ իսկ նախնական յարմարութիւն մը։ Ու իր առիթով ու իրեն համար, դարձեալ կը մերժեմ այդ յարմարութիւնը դարերով նուիրագործուած փառքերէն ազգերու գրականութեանց, — Յեւեալին, Ներսիսեանի Աղապէսին, Կարապետ Երզնկեանի, Դաւիթ Կարապետեանի, Հանքեանի, բոլորն ալ սենեակի գրագէտներու խելագատակէն ծնած ու վրակալն։ Իլեակն, Ողբակն, Ռուսի Ներսիսեան, Երզնկեան, Սահակեան, Սահակեան Դաւիթ՝ ժողովրդական յօրինումներ են, ըսել կ'ուզեմ ծնունդ ոչ-սենեակական գրողներու։ Դաւիթ, Կարապետ, Երզնկեան՝ խառնածիններ։ Ռաֆայէլ, Գրիգորեան, ըսել կ'ուզեմ՝ պատմական զգայարանքներէն ալլես անզգալի ըլլալու աստիճան հեռացած, մեզ օտար թուող բայց իրենց օրին խորապէս ժողովրդական յօրինումներ են, ու իրր այդ՝ վկայութիւններ։ Բագրատունին ոչ միայն կը ծանչնայ մեր քաղաքակրթութեան պարծանքները նկատուող առաջին շարքէն բոլոր գործերը, ալլե ունի գծրախտութիւնը Իլեակէն զատ (ուրուն թարգմանութիւնը փառք մըն է ու փոստ մը նոյն ատեն թէ որչափով սպաննել ուզենք յաջող ծնած արուեստի գործ մը, դարձեալ կը մնանք անզօր մեր վանտալութեան մէջ) մեր լեզուն բերիլու Դաւիթ Կարապետեան, չքեղ բառակոյտ մը, թերեւս միակ պատասխանատուն Հայի Դէ-ցաշի վրիպանքին։ Կը հրաժարիմ հոս մանրամասն փաստերու կուտակումէն։ Իլեակն, իր հայերէնին մէջ սոնգամ մեզ կը տպաւորէ։ Նշան՝ թէ ունի իր ներսը կեանքի խորագոյն տարրեր։ Նոյնն է պարագան Մանգո Դէ-ցաշին, որմէ Նահապետեան մասը (Աբրահամ, Եսաւ, Յակոբ, Յովսէփ) անմահ պատմութիւն գեղ չգերադանցուած նմոյշներ կը մնան, ժողովալ ու ամբողջ, հրաշալիին մէջ թեւաւոր բայց պահելով իրաւ կապը աշխարհին ծանրութեան, ձգողութեան։ Սենեակական մեծ գրագէտներու — Վիրգիլիոսէն մինչև Միլտոն ու Վոլթէն ու Ֆիրդուսի — յօրինումները եկած է ատենը որ վերածուն իրենց հարազատ տարողութեան։ Ի՞նչ որ Հայի Դէ-ցաշը կ'ընէ այնքան բռնազբօս, կեղծ, սուտ՝ նոյնութեամբ իրական է անշուշտ Դաւիթ Կարապետեանի մէջ։ Ու Անդրիաշի մեծ բանաստեղծին չքեղ երեակոյտութիւնն ու լեզուական հզօր շնորհները ոչ մէկ անպատեհութեամբ մերձաւոր ազերսներ ունին Բագրատունի անունին տակ մեր մտապատկերած գրական կարողութեանց հետ։ Այս կարճ խօսքերէն վերջ որոնք Հայի Դէ-ցաշը իւր խորք կը ձգտին արժեւորել ինչպէս չքեղ որքան անհասկանալի վրիպանք մը, կը ծանրանամ անոր հեղինակին ալլապէս պատասխանա-

տու հանգամանքին: Բազրատունին Թաղիադեանցի նման թափառական վարժապետ մը չէ, մշտադրաւ, տեղ մը դադարի անկարող, որովհետեւ հազար ու մէկ չարքերէ հալածուած, աճապարագին ընթերցումներով իր միտքն իսկ կազմելու ատեն և միջոց չվայելող, այլ՝ հաստատ կրթութիւն մը, լայն մարդասիրներու, մանաւանդ արհնուական պալատներու մէջ ալ աւելի լայն ժամանակներու հրամայող երջանիկ, Պարթեւեանին բառով՝ գերերջանիկ երէց մըն է, որ մտքի իր շնորհները խնամած է կարելի բարիքներուն մշտական աղբիւրներովը, ու կը ճանչնայ, իր վկայը դրելու ատեն, բոլոր գասական գլուխ-գործոցները, ոչ՝ արագ, հապճեպ, թեթեակի ընթերցումներով այլ այն խորացմամբ պայմանաւոր վերծանումով որ կրօնական կրթութեան արիւրական նկարագիրն էր՝ անցնող ու աւելի անցի դարերուն. — քիչ բայց խոր: Անշուշտ կարգացած էր օտարներուն հետ Վարդգէսի Վեպը, Վարդէնիս Վեպը, Աւ և Սեդէպէն: Կարգացած է Վանահայրի Աբգէական Հայաստանի, Տեաբան Հայկայ, Աբասայ և Աբայի, Սպի Իսր Հայաստանի անորակելի բայց 1830-40ի շրջաններուն համար այնքան նոր, տարօրինակ պոէմները, Հայի Դիւցաշի ծանօթութեանց մէջ յիշատակուած Շաթոպրիանը, իր Génie du Christianisme գործին փառքին ընդմէջէն: Այս ծանօթութիւններուն ու յիշատակութեանց թեւադրանքը ան՝ որ Վեբ Հայաստանի մը յղանալուն և գործադրելուն չի նմանիր Հայի Դիւցաշեակները (այդ թուականներուն սիրուն փառասիրութիւն մըն էր հրգեցնէր ողբալը որոնք տուններուն հետ կ'այրէին անշուշտ մեծափառ գիրքեր ալ: Բազրատունին 1830ի Բերայի հրգեհին ողջակէզ է տուած Հայի Դիւցաշի սկզբնական յեղումը, որպէսզի աւելի վերջը քախաւնում, աղաշում, պաղաւտում՝ նորէն գրէ, այս անգամ յիշողութեամբ՝ իր դիւցադներգութիւնը, որ, համաձայն իր հիացողներուն, վերջին կերպարանքին տակ, կը գլէ կ'անցնի առջի բխումը: Ինչ կարիք աւելորդ չարութեան, չարամտութեան: Գրողի բնագոյով մը դժուարութեան մէջ չեմ հասկնալու Բազրատունի վարանքը, Հայի Դիւցաշը մամուլին յանձնելու: Բայց ամէն արբայ, երբ մեղաւոր է մեղքերուն ամէնէն անմեղովը, գրելու, քերթելու մեղքովը, կը մնայ շատ զաղփաղփուն, ակար արարած մը, կնիկներու փառասիրութեամբ մը: Վերցուցէք Բաբաստանի (1851) և Նոստի (1855) փառքերը, դուք պիտի չունենայիք 1858ի հերոսական արարքը, Հայի Դիւցաշը մամուլին յանձնելու: Աս ալ իմ չարութիւնը: Զեզի անծանօթ են այսօր մեզի անըմբռնելի տաքնապները որոնք դժոխքի

վերածած ըլլալու էին կանխող դարու կէսերուն Ս. Ղազարու խաղաղիկ մենաստանին սրբասուն խցիկները ուր վարդապետներ իրենց երկու ականջները ստիպուած էին քառապատկելու, որպէսզի բռնեն թափառական շշուկները իրարու աշխատանքներուն շուրջ։ Օ՛ր երիցս երանեալ մանկամտութիւնը հայոց մեծ զիւցաղներգակին որ իր քերթուածին, քերթուածներուն սեւագրութիւններէն իսկ կը սարսափի, ուրիշներու ձեռքն անցնելու, որ իր գործը ձգած, կը տառապի Հիւրմուշին գրելիքէն, գրածէն ու ասոր հետեւող հաւանական ալ փառքէն, կանխագիշ, ինչպէս կ'ըսեն։ Ասոնք անլուրջ մանրամասնութիւններ չեն, այլ հոգեվիճակի փաստեր)։ Բագրատունին որ բարիքն էր շահած Խիւսիւն շքեղ փառքին, որեւէ մէկէ աւելի ի վիճակի էր զգալու Հայ Դիւցաղին անբուժելի խթութիւնը։ Բայց պէտք է կարճ ըլլալ։ Իմ նպատակը քննադատել չէ այդ քերթուածը, որուն դատապարտութիւնը արդէն ծնունդէն քսան մը տարի վերջ վճռուած էր, անվերադարձ։ Ըսեր եմ քանի մը անգամներ, պիտի ըսեմ տակաւին. — հայոց գրականութիւնը մէկ է։ Ու այս առածին իսկ կշիռովը՝ Հայ Դիւցաղը, Բագրատունը, Նաւաթը կը մտնեն մեր գրականութեան սրբարանը։ Մեղադրել զանոնք իրենց լեզուին մեղքերովը, կը նշանակէ ուրանալ արուեստը։ Կը յիշեմ կարծիք մը, Սորհրդային Հայաստանի «գրականագէտներէն» հրապարակ դրուած, որուն համեմատ, Հայ Դիւցաղը վերածուած արդի բարբառներէն մէկուն (Արեւելահայ կամ Արեւմտահայ) պիտի կրնար կենալ ոտքի։ Հոս մեծ է, չըսելու համար վճռական՝ իմ տարակոյսը։ Կ'ըսեմ տարակոյս, վասնզի այդ փորձը՝ Ալիշանի Տէր-Նիկին կամ Հայր-Նիկին վրայ գործադրուած, նոյն իսկ լորձնաշուրթն հիացուած այն քերթուածին վրայ ուր կը նկարագրուի Դրախտին մէջ Հայր Աստուծոյ կնքահայրութեամբ Ադամին և Եւային հարսնիքը, ձախողանք մըն է բացարձակ։ Կրնաք այդ ձախողանքին պատասխանատու նկատել թարգմանողը։ Նոյն իսկ այն պարագային երբ իսկապէս ճարտար, բանաստեղծ ծնած վաւերական արհեստաւոր մը ոտանաւորի, ստանձնէր այդ տառապազին հերոսութիւնը, Հայ Դիւցաղը մեր նոր բարբառներէն մէկին վերածելու, այդ աշխատաւորը ճակատագրուած է տրտում կորանքի։ Լըքոնդ տը Լիլ փառքի կոթող մը ըրած է Խիւսիւն ֆրանսերէն յեղումը (նոյնն էր պարսեան Բագրատունին համար, նոյն գիրքէն), բայց մտքէն չէ անցուցած փորձը կրկնել Նիւսիւնին, վասնզի զիսէր անիկա։ Վերթուածին (Հայ Դիւցաղ) յեղումը մեր բարբառներէն մէկուն,

վերի ենթադրութիւնը ընդունելով ապահով կարողութիւն (ծնունդով բանաստեղծի բախտ մը) թերեւս պիտի արժէր մեզի հառաւորական մասեր, սանկ քառորդ էջը չանցնող, ասոնք ալ պակասաւոր դարձեալ, քանի որ ներշնչումին ամէնէն իրաւրոպէն Բագրատունիի մօտ հակակշռուած է միշտ քերականէն (զուր տեղը չէ որ մեր կեանքը կը վատնենք քերականութիւններ յօրինելու: Անիկա իր խմայական գործունէութիւնը սկսած է . . . Ֆրանսերէն քերականութիւն մը հրատարակելով: Աւագտիկ չէր իր փառասիրութիւնը Տաբէրէն, մանաւանդ՝ Խաչատուրեան) որ չի կրնար չմիջամտել ու այդ րոպէին սեւեռմը վերածել ամէնէն առաջ՝ քերականական օրէնքի մը ճարտար կիրարկումին . . . : Հայկ Դիւցաշի քսան հազարը անցնող տողերէն մէկ երկու հազարը, երջանիկ փոխադրութեամբ մը մեր նոր բարբառներէն մէկուն թերեւս հանդուրժելիս, այսինքն արժեն այնքան որքան կ'արժեւորենք այսօր ամէնէն քիչ բանաստեղծ Պէրպէրեանին տողերը, նրբամաղ (լեզուական տեսակէտէ) Սէթեանին հրապանչութիւնները: Բայց ոչ ոք մտքէ կ'անցնէ այսօր այդ անուններով, մանաւանդ անոնց քերթուածներովը փառաւորուիլ: 1905ին գեռ Մխիթարեաններուն համար Բագրատունին եղակի քերթողն էր, չմոռնալ ասիկա: Մնացեալ հազարաւոր, բիւրաւոր տողերը հիմնովին գուրս կը մնան ոչ միայն մեր զգայնութենէն, այլ պարզագոյն, պարզունակ իսկ արուեստէն: Դիտեմ որ Մխիթարեանները, պահպանողականները, տաղաչափները պիտի փութան հաւար փրցնել, առանց անդրադառնալու որ այս տողերուն հեղինակը իր վճռական դատապարտութիւնը չէ խնայած ամէնէն փառաւոր յիշատակարաններուն, մեծագոյն գրականութեանց մէջ դարերու խունկովը սրբացած: Տուր անունները Դիւցաշ Կոռասեանին, Նրբաշէն Լեզաշեանին, Հաւրիսին, ու Նիւաշին, — բոլորն ալ աւելի քան հինցած, հեռու, բոլորովին պաղած ու օտար մեզի: Զուր տեղը չէ տալը որ կը տրուի Վիրգիլիոսի բերանը Բագրատունիին ստուերը ընդունելու ատեն, Պառնասոսի բարձունքներէն

«Զկես փառաց իմ կապեցեր . . .»

ու նոյն քերթուածին վախճանին կը փոփոխ յաղթական տողը

«Դաք Լեւեմի ի Պիմդոս, բնմայեցաւ ի Վիրգիլի»:

Մ. Պէշկոպաշեան (Տաղ և Թարգ. Վիրգիլ առ Պառնասեայ
Առ Բագրատունին Մեծ)

Այս ամէնը բա՞ւ՝ բացատրելու համար լայն, գրեթէ կործանա-
րար վրիպանքը Արևմտահայ ամէնէն օթտուած բանաստեղծ-
ներէն մէկուն, որ չես գիտեր ո՞ր հրաշքին միջամտութեամբը
գարծեալ ձգած է մեզի տասնեակ մը գոհար քերթուածներ,
թերեւս Բագրատունիին ի հեճուկս: Եզակի քերթող մը պարտքին
տակն էր ոչ թէ յիսնամեակ մը, գէթ քանի մը դար արհամար-
հելու: Սաւառնի Դաւիթը իր բոլոր մանկամտութեանը հակառակ,
կը կարգացուի այսօր գրուածի պէս: 1858ին, շեփորով, ուսան-
նայով, յաղթերգութեամբ մեր աշխարհը իր մուտքը ընող Հայ
Դիպաշնը, դեռ քսանամենի, թանգարան էր առաջնորդուած:
Իրապաշտները սրբապիղծներ չէին անշուշտ: Բայց Արփիար-
եան, հակառակ Մխիթարեաններու համար զգացած արդար ու
խորունկ համակրանքին, արդէն կ'ընդգլխէ՝ այդ գիրքէն՝ մո-
միան: Անշուշտ այս ամէնը կը պատկանի գրականութեան պատ-
մութեանց տրամաւթիւններուն: Եթէ 1885ին այս ամէնը իրա-
ւէին մեր գրական խղճմտանքին միջին ողջմտութեան, գարծեալ
այդ ամէնը եղերապէս սրբապղծութիւն մը կը նկատուէին գրող-
ներու այն խումբին կողմէ որոնց զգայնութիւնը ճարտուած էր
Մխիթարեաններու յաճախանքին մէջ: Անոնք որ մտիկ են ըրած
լուսահոգի Յովհաննէս Սէթեանը երբ կը բացատրէր Բագրա-
տունին, չեն կրնար մոռնալ այդ պատուական տաղաչափին
խորունկ յուզումը: Խօսեցայ որ 1900ին Պարտիզակցիները ինչ
պատկառազին հեշտանքով կ'արտասանէին Բաբարոսն՝ Եղիշէ
Դուրեան վարդապետով մտած այդ գեղացի վարժապետներուն
հոգիին ներսը: Յետոյ, ինծի համար, այդ գիրքը, մանաւանդ
տնոր հեղինակին նախաւոր քերթուածները ամէնէն չարաղէտ
ազգեցութիւնը գործած են Արևմտահայ քերթողութեան վրայ:
Ալիշան մը գլինն է իր կորանքին մէջ, այդ հիացումին: Թէրգ-
եան մը՝ ուրիշ գոհ: Սէթեան մը՝ ուրիշ: Պէրպէրեան մը ուրիշ:
Մանաւանդ Նար-Պէյ մը՝ ուրիշ: Յետոյ, այդ տրտում աղէտը
քաշքշուած է տակաւին Իրապաշտներէն ալ ասիին: Ծգանքները
իբրեւ ոգի կը պատկանի այդ գիրքին վարկով երգում ընող վի-
ճակի մը: Կը յիշեմ, դառնութեամբ, Հրա-Երանքը, այնքան
գործնական, սրատես, իրատես մեր մէկ գործիչէն (Խրիմեան)
որ վճարելի միամտութեամբ մը 1850ին իսկ չի վախնար կեղծ
սեռի մը սպասարկելէ, անշուշտ իր շուրջի ոգեւորութենէն առ-
նուած ու տարուած: Երբ Ալիշանով, Մ. Պէշկիթաշեանով,
Թէրգեանով ու Նար-Պէյով մեզի հասած քերթողական գիւտն-
ներուն վրայ մեր դատաստանը ընենք, առանց նախապաշա-

բուժի, պիտի տառապինք այդ դիւաններուն մէջ մեզի օտար տարրին տիրական միջերկրով: Այդ անունները աժան հերոսութեամբ մը չենք կրնար վտարել Արեւմտահայ Պրականութենէն: Ըսի անգամ մը թէ ի՞նչ էր տարողութիւնը կեղծ տարազին — կեղծ-դասական — զոր Արեւելահայ տիրացուները (գատելու աւարքը անոնց մօտ քիչ անգամ ուրիշ բան եղաւ) թուքտ հաստատուններով դործածեցին, կշռելու համար զրական արդիւնքներ որոնց մէկ ու հիմնական էր մեղքը. — չպատկանիլը արուեստին: Մխիթարեան յղացքը, իր մեծ բաղադրիչներուն մէջ այսպէս քիչ մը աւելի հանգամանաւոր կերպով վերլուծման ենթարկել, սա տողերուն վրայ, անշուշտ չի նշանակեր Մխիթարեան դրական դործունէութիւնը զարնել չափերու: Ատկէ անդին կը նայիմ: Իմ տալնապն է տալնապը հասկնալու թէ ո՞ր աղէտին գէնովը մեր վաւերական արուեստագէտները (մեր Մեծ ու կրտսեր Ռոմանթիկները, բոլորն ալ խառնուածքին բարիքովը պաշտպանուած) զառաւելան, ու 1850էն առդին, երբ մեր իրաւունքն էր այդ մարդոց անձը, ձայնը, խառնուածքը ընդհանրականացնալ մեր հետ, ըլլան ձգած մեզի սուտ, յաճախ կեղծ, առնուազն մեր հոգիին քիչ հաղորդ դիւաններ: Ի՞նչ էին զգայնութիւնը, երազանքը, արուեստները այն տաղանդաւոր հիւանդին որ կախարհի մը պէս անցաւ այդ Պոլիսին մէջէն. շփուեցաւ անոր թաքուն ու յայտ դեղեցկութիւններուն ու ատոնց քովն ի վեր՝ նաեւ իր հաղարաւոր եղբայրներուն, այդպէս պարզ ու իրաւ, այդ ոստանին մօտայլ դռններուն կամ արքանի պողոտաներու եզրին, հեռաւոր հայրենիքին ու եղբրական պատմութեան խուլ պատգամներովը ձեռնուած ու դատապարտուած կրելու անարգ շղթաները իր մտածումին ու հոգիին անցուած . . . : Իր ողորմելի Թատրոնները (Մ. Պէշիկթաշեան) չեն պատկանիր այդ ժողովուրդին: Իր այնքան փնտռուած, տարփագին գեղգեղուած երգերը հազիւ թէ, իրենց քանի մը հատին թեւերովը դպրոցական հանդէսներու տափակութիւնը կը պատուեն ու կ'անցնին, բայց չեն յաջողիր գալ մեզի . . . : Ո՞վ՝ հեղինակը այս սրբապիղծ կորանքին . . . : Ոնոնք որ 1950 - 1980ին, հանգարտութեամբ պիտի թղթատեն — չեմ ըսեր կարգան, քանի որ նման հերոսութիւն մը այսօր իսկ չատ քիչերու վիճակուած ճշմարիտ հերոսութիւն մը կը նշանակէ — հազարի հասնող էջերը Թովմաս Թէրզեանի դիւանին, պիտի տառապին ոչ այն խաղաղ, սկեպտիկ տառապանքը զոր պարտաւոր են իրենց ներքի մատենադրութեանց երկրախոյզները, երբ հին տաղարաններու անհատ-

նույն ուսանաւորները սանկ, կը քրքրեն, գտնելու յոյսով բառերու դէզին տակ պուտ մը կրակը իրաւ յուզումին, կեանքին, ու վարժուած՝ անխուսափելի յուսախաբութեանց, պիտի դնեն մէկդի գրքոյկը, բայց պիտի մնան երազուն, բռնանալով իրենց մտքին վրայ, տեսնել կրնալու համար մարդ մը, այդ անունին տակ, որ ապրեր էր Մ. Պէշիկթաշլեանին պէս, տառապեւ մարդոց իրաւ ցաւերէն մէկ քանին, անցեր խռովքներէ, այս ամէնուն փշրանքները հողին մէջ տարտղնուած զանակներու նման թելագրելով, բայց անկարող իր անձը աղատագրելու գրական սնտոիքէն, որ անբանաստեղծ մարդոց կրթանքն է մեր ընկալուչ պատանութեան վրայ անջինջ կերպով կնքուած: Ինչո՞ւ մենք այսօր չըլլալինք հպարտ իր դիւանով ուր հարիւրամ մը առաջուան մեր հոգիին երեսները կրնալ ըլլալ «քանդակուած», գործածելու համար խոշոր բայց արդար տարազ մը: Ո՞վ կործանեց Թէրզեանը: Ու այս մեղադրանքի շարանը՝ այսպէս գրեթէ բոլոր Ռումանթիկներուն համար: Մխիթարեաններու վանքը իր բոլոր իրաւունքին մէջն էր իր վանական ապրումներուն հետ քիչ շատ հաշտ քերթողական յղացքներ կենագործելու: Ալիշանին ես կուտամ մղոններով երկարուն աղատութիւն իր Մալ-Բաշին մէջ Առ Յիսուս վերտառուած երկոտասանիկներով քերթուածներու, բայց կը տառապիմ որ պատուական Արքան իր այդ բառամոլութիւնը, քերթուած լատտակերտելու զիւրութիւնը, առանց ապրումի, անցած ըլլալու սեղանին առջեւ, գրիչը թուղթէն թուղթելու մոլութիւնը կտակէ՝ պարտադիր ու անողոք, իր շունչէն ազդուելու ընդունակ մատաղութիւններուն: Մխիթարեան յղացքը այս չարիքը մեր գրականութեան վրայ մասնաւորած է քնաբեզականիմ մեջ: Դարձեալ նոյն չարիքը մեր Թատրոնին վրայ ստիպուած ենք մատնանիչ ընել, քանի որ Թէրզեան, Հէքիմեան, Թղլեան, Պէշիկթաշլեան հոն վարժուած են այդ սոժան, աճպարար կառույցներուն փառասիրութեան: Դարձեալ մեր պատմութիւնը տառապած է այդ ազդեցութեամբ: Ի՞նչ մնաց սակայն անդին: Ինչպէս կը տեսնուի, կարծուածէն շատ աւելի է այդ ազդեցութիւնը: Եթէ երբեք Արեւմտահայ Գրականութիւնը չէ կործանած այդ ազդեցութեան վատառողջ ճնշումին տակ, ատիկա արդիւնքն է ուրիշ ազդակներու, հակազդեցութիւններու, ներքին որքան արտաքին: Մտքի առջեւ ունեցէք միւս տիրական փաստն ալ: Խաչատուր Միսաքեան անունով մարդ մը, Պոլիս, խոր իր հիացումին մէջն իսկ Բագրատունիին, պիտի գտնէ կերպը Արեւմտահայ Գրական յղացքը ոչ թէ լիակատար

հանգամանքներով իրագործելու, այլ այդ յղացքը ազատագրելու Մխիթարեաններուն հմայքէն: Անիկա չունէր ո՛չ պատրաստութիւնը, ո՛չ տաղանդը, ո՛չ միջոցները Վենետիկի արքաներուն: Բայց 1860ին (Աֆէան կ'ենթադրեմ այդ թուականներու ծնունդ) կը գրէ լեզուով մը, ոգւով մը որոնք 1880ը կը թելադրեն արդէն: Զեի և խորքի սա խոր, տիրական ազդեցութիւնը Մխիթարի դպրոցին, Իրապաշտներուն շատ կորովի հակազդեցութեան գիմաց, քիչ քիչ պիտի ընկրկի: Իրաւ է որ 1890ին Ալիշանի յորեկեանը համազգային տարողութեամբ վկայութիւն մըն էր, բայց գրականէն դուրս մղումներու ծնունդ: Այդ թուականին, մեր երիտասարդութեան ընտրանին, այն հատուածը որ գրողներու դասակարգը կը հանդերձէ, պատուական Մխիթարեանին պաշտամունքը կը պաշտէր ազգային, հայրենասիրական պատկառանքով: Երայց հեռու էր անոր գրականութիւնը ոչ թէ ճանչնալէ այլ կարդալէ: Բանաստեղծ Ալիշան մը գիրքերու խոստովանութիւն մըն էր, բայց երբեք իրականութիւն մը՝ այսինքն պահը անդրադարձող կենդանի խորհրդանշան մը: Իմ ծրագրէն դուրս է Վենետիկէն, մասնաւոր Վիեննայէն մեղի հասած շատ օգտակար ուրիշ գործերու զնահատումը ընել: Ատիկա, ըսի վերերը, իրենք՝ Մխիթարեանները ի վիճակի են կատարելու ձեռնհասօրէն: Մեր պատմութեան, լեզուին, բանասիրութեան չուրջ այդ դերը Մխիթարեաններուն, անշուշտ իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԵՐԻ ընթացքին մէկէ աւելի առիթներով պիտի իյնայ վերլուծման: Մեր պատմութեան չուրջ Մխիթարեան մտայղացքին նեղութիւնը, մասնագիտական չորութիւնը, զուտ բանասիրական ալամերժ ակնարկները պիտի գրուին սեղանի, Ալիշանի, Ծերեմեցի, Եղիշէ Դուրեանի առիթներով: Կը փոկեմ այս բարակրաֆը ազդեցութեանց, առանց տրամութեան ու յաւակնութեան: Ալիշանի դպրոցին ուղացող աշակերտ մը Հ. Յովհան, մեր գրականութեան մէջ անունի մը փառքին հասնելու համար պէտք ունի բաղմամբիւ տառնամերու: Այդ դպրոցէն ուրիշ մը, Ս. Կարոն, փոխանակ անհատանալով տակաւ կը դառնայ բառաչափութեան հեշտանքներուն, կրկնելով քիչ փոփոխութեամբ այն տարօրինակ իմացական պատկերը որ տիրական է մեր մտքին մէջ՝ ամէն Մխիթարեան ճաճանչաւէտ քերթողի համար: Պատերազմէն (1914) առիւն իրմէ մեղի հասած հատորները — Մաքալաբներ, Պոհեմական — ոչ միայն չեն աճեցներ այդ անուշիկ, յաւէտ մանուկ զգայնութեան կշիռը մեր նկատառման մէջ, այլև կը փնտսեն, արմատէն սարսելու աստիճան, այն շատ իրաւ համակրութեան որ այս

դարու սկիզբներուն իր ոտանաւորը ունէր մեր վրայ, գլխաւորաբար լեզուական յորդ շնորհներով պայմանաւոր: Ահարոն այն մոլորեալն է հիւմ որ ոչինչ է հասկցած ահաւոր աղէտէն: Ու հակառակ անոր որ իր զգայնութիւնը դառնազին հարուածներ է ստացած Արեւմտեան ոստաններու մրուրէն ու տրտմութիւններէն, մենք չունինք իրմէ այդ ամէնուն շուրջը հարազատ վկայութիւն: Մխիթարեաններուն մեղքը է անշուշտ որպէսզի մեր լեզուն զեղեցիկ բառերով, գէշ, առաւելն միջակ քերթուածներ յորինենք: Բայց Մխիթարեաններուն է մեղքը Վարուժանի դործին մէջ տակաւ զգալի նուաղումներուն, — բոլորն ալ բառական հոետորութեամբ սաղմնաւոր:

Արեւմտահայ Գրականութիւնը ենթարկուած է

բ) Արեւմեան ազդեցութեան, զոր մտովի կը հակադրեմ Արեւելեանի՝ հետ, այնքան տիրական՝ մեր հին գրականութեան ամբողջ հասակին ու Արեւելահայ Գրականութեան ալ կիսադարեան հոլովութիւն համար (յետ-Հոկտեմբերեան [1917] Արեւելահայ Գրականութիւնը կը հպատակի ուրիշ լրդունկներու: Այդ մասին աւելի ուշ): Արեւմտեան այդ ազդեցութիւնը մարդիկ սովոր են մասնաւորել Խրանստիանին վրայ: Մեր քննադատներուն համար ընթացիկ բեմ մըն էր այդ մասին վիճարկել, փաստաբանել ու պատգամախօսել: Կը յիշեմ, առաջին մեծ պատերազմը կանխող քանի մը տարիներուն, Արեւելահայ գրականագէտներ (*), վիպող ինչպէս զատող, հերոսական գիւտը ըրած ըլլալ կը կարծէին, այդ շրջաններուն այնքան տիրական բառամոլութիւնը, զարդապատութիւնը, նրբամաղումները (Արուեստագէտ Սերունդին մեղքերը ատոնք, որոնք պիտի իյնան վերլուծումի իրենց տեղը) վերադրելու Ֆրանսիական (իրենցն է բառը) ազդեցութեան. առանց կասկածելու որ Նոր Ժամանակներու (Վերածնունդէն ասդին)

(*) Թէեւ բարբարոս բայց պարկեշտ է բառը երբ բաղդատուի Արեւմտահայ յաճախուած տարազներուն՝ յոխորտ բայց այնքան ալ ոսին, քանի որ կը ծածկէին այնքան հրանելի անիմաստութիւններ: Գրական քննադատը մէկն էր անոնցմէ: Գեղեցիկագէտ քննադատը՝ ուրիշ մը: Այսինքն վկայութիւններ որոնց տարողութիւնը դառն հակասութիւն մը կը պարզէր այդ մարդերով մեզի մասուցուած ռասարակ լրագրութեան: Նոր է որ մեր գրողները ընկերաբաններ են, առնուազն մեր ժողովուրդին զբոխուն պատգամներ որոտացող: Մեր հարկւրաւոր թերթերը ամէն օր խմբագրական կ'աղան: Ու գեղեցիկագէտ քննադատը ա'ն՝ որ գիրքի մը մասին երկու սխեմակ հասարակ խօսքի գիւրդութիւնն էր վաստկեր:

եւրոպական գրականութեանց մէջ, ֆրանսականը, արդար իրաւունքով մը, կը նկատուէր ու էր ամէնէն պարկեշտ ներկայացուցիչը ժուժկալութեան, պարզութեան, արամաքանական հաստատ առաքինութեանց, — տարազներ որոնք այդ գրականութիւնը կ'ընեն դասական, պարկեշտ, մարդկային: Հարց կուտամ սակայն. — Արեւելահայերը իրենց շատ սիրած պարզութիւնը, ժողովրդապաշտ ընտանութիւնը, մանաւանդ հասկնալի մնալու համար իրենց հեշտագին զիջումը գետնաքարշ տալիսութեան, ձեւի հարցերուն շուրջ՝ ուրկէ՞ սորվեցան, իրենք որ իրենց մտային պատրաստութիւնը ընել սիրեցին գերմաններուն մօտ, այսինքն այն գրականութեան մէջ որ մինչև այսօր չէ լուծած արտայայտութեան իսկ իր տաղնապները, ըլլալով եւրոպական գրականութեանց մէջ այն մէկ հատիկը ուր լեզուին վրայ շահագիտութիւն մը առաջին պայմանն է վարկի, արժէքի... 0՝ այդ շնորհունակ պատգամախօսները որոնք իսահակեանն ու . . . Նիցչէն համեմատութեան եղբեր կ'առնէին, առանց վախճալու կամ կարմրելու, ու սիմվոլիզմով (symbolisme) կը լուծէին Սիամանթօն, Մեծարենցը իրենց ամէնէն պարզ զգայնութեանց իսկ համար: . . . Արեւմտահայ Գրականութեան վրայ ֆրանսական ազդեցութիւնը մտքէս չանցնիր հերքելու ճիգ մը փորձել: Բայց չեմ այն մարդոց հետ որոնք կը կարծեն մեծ բաներ ըսած ըլլալ երբ իրենց կարճառօտ որքան կարճատես ակնոցներով կը տեսնեն գրական միջին տարազներ մեր աս ու ան գրողին գործին ներսը: Այսպէս Դուրեանի մը ողմանթիզմը, Պէշիկթաշլեանի կամ Նար-Պէյի կեղծ-դասականութիւնը, Զօհրապի մը իրապաշտութիւնը կամ Սիամանթոյի մը խորհրդապաշտութիւնը պատրաստ պիտակներու կը վերածուին՝ որպէսզի բացատրուին իրենց համար շատ անսովոր բարեխառնութիւններ: Շահալիզ մը, Գամառ-Բաթիպա մը, Յովհաննէս Յովհաննէսեան մը, Աւետիս Խահակեան մը վաւերակոն քերթողներ են այդ մարդոց համար, թերեւս այն զլիսաւոր պատճառով որ չեն դարպասած ֆրանսացի քերթողներուն: Իրականութիւնը հեռու է սակայն այդ պարզութենէն: Արեւմտահայ Գրականութեան մեծ վարպետները ամէնէն աւելի հետեւին են ֆրանսական ազդեցութեան մը գէմ: Ո՛չ մէկ նշան՝ այդ կերպ ազդեցութեան մը, օրինակ՝ Պետրոս Դուրեանի մը վրայ որուն քերթողութիւնը ոչ մէկ ժամանակի, դպրոցի կը պատկանի, քանի որ թէքնիկն է որ կուտայ ազդեցութեանց մարմին մը, ու Դուրեանին ամէնէն նիհար երակը իր անբաւարարութիւնն է ոտանաւորի արհեստէն: Մարդիկ՝ պիտի ներեն

պահ մը մեծ այդ վարպետներէն մէկը ընդունիլ Տիրան Զրաքեանը որուն ձեւը հայհոյութիւն մըն է ֆրանսական գրականութեան դարաւոր յղացքին դէմ(*): Ստիպուած ենք այդ վարպետներէն մէկ ուրիշը ընդունիլ Տիկին Նսայեանը որ նոյն խակ այդ քաղաքակրթութեան ուստանէն ու անոր ամէնէն առաջաւոր կարգերու բարձէն վերցուցած իր մէկ վէպին մէջ (Սպասման Որսհին Վեջ) կը գրէ մեր իրապաշտներէն շատ սիրուած, անսեթեւեթ, գրեթէ հայեցի տարադու մը, իր թափթըփածութեան մէջ թըլկատինցին յիշեցնող, բայց անոր պէս կեանքի յորդ մթերքով մը: Կարելի էր շարքը երկարել այս մերձեցումներուն: Կը դուհանամ ամէնէն կասկածելիին՝ Մեծարենցին՝ վրայ կեդրոնացնելով ամբաստանութիւնը, հասնելու համար քննադատներէն

(*) Մարսէլ Բրուստի վառքէն վերջ ֆրանսացիները ծանր յարձակումներով կարծես ցեղային վրէժ մը փորձեցին լուծել A la Recherche du Temps Perduին հեղինակէն, անոր նախադասութեան օրկանական անսովորութիւնները վերաձեւով իրենց իմաստէն անդին տարողութեան մը, ու խորքին այնքան հարուստ, այնքան նոր կենսամթերքը արժեզրկեցին անխելք անգթութիւնով մը: Բրուստի արժէքը անշուշտ իր վէպին աշխարհին խորութեան օւ լայնքին մէջ է որ կ'իրանայ: Զրաքեան 1900ին չէր կրնար ճանչնալ այդ շատ զարտուղի գրագէտը (գէթ այսպէս կը վկայեն զինքը մօտէն ճանչցող գրագէտները): Արդ, իրողութիւն է որ ինտորայի Նեւրալլաւիւրի գրուած է Բրուստի թէքնիկով: Անոր մէջ անհեթեթ է լինտուել ու գտնել ֆրանսական ազդեցութիւն: Յետոյ, մեր բոլոր զարտուղի գրողներուն համար մենք կ'ախորժինք այդպէս նախատիպաներ յօրինելէ: Ատիկա մեր հին մատենագրութեան մէջ կերպը կ'առնէ տեսակ մը խաչակրութեան: Արեւելահայերը 1900էն վերջ, իրենց մեղադրանքները աւելի ընդարձակեցին, ձեռն անցնելով անդին, խառնուելու չափ խորքին: Շիրվանդատէի համար Դանիէլ Վարուժան գոեհիկ պոռնկագիր մըն է: — Անուրջ հետաքրքրութիւն մըն է, իմ կարծիքով, յետ-ձոտեմբերեան քննադատութեան կողմէ, Եղիայի, Մեծարենցի, Արեւմտահայ քերթողներու հասցէին համարանքի շարժում մը, տեսակ մը հակազդեցութիւն նիւթի տագնապի մը ենթակայ սերունդի մը համար, որ իր քանի մը ձեւն ուղանաբանները սպառելէ վերջ (Խորհրդահայ բանաստեղծներու կապարճին աղքատախնամ պարունակութիւնը) բնազդաբար ուրիշ բանեմ, առնուազն նորութեան, թէկուզ Սիպիլի զարգանութեան կարօտը ունեցաւ, հասկնալի հոգեբանութեամբ մը: Զրաքեանի վարկը ուրիշ տրամութիւն, միշտ Արեւելահայ դատողներու գրիչին կամ խօսքին մէջ: Ֆրանսական ազդեցութիւնը, ինչպէս որ եւ ազդեցութիւն, ինքզինքը կ'իրագործէ միջնակ ուղեղներու վրայ միայն: Բսել թէ Սիամանթօ կը բխի ֆրանսացի սէնպոլիսդներէն, կը նշանակէ շատ պարզ իրողութիւն մը բացատրել, — անոր տողին նկատարդրը, ասոր պատմական ծագումը, որմէ դուրս արդէն ոչինչ կայ երաճանեանի մօտ սէնպոլիսդ իրաւ, ծանր տաքնապանքը թելադրող:

հազիւ ընդգլխացուած շքեղ սա իրականութեան, որուն համեմատ՝ հարադատ տաղանդը միշտ դուրս է աղգուելու տկարութենէն: Մեծարենցի հետ ոտանաւոր թխողներու ամբողջ բանակ մը հանդուրժեց Արեւմտահայ Գրականութիւնը, 1900էն վերջ, որոնց անուններն իսկ տրամութիւն, չըսելու համար մեղք մը պիտի նշանակէին սա տողերուն վրայ: Ու ճիշտ ասոնց մէջ է որ մարդիկ կրնան արգարացի փնտռուողք մը փորձել կրաւորականութեան: Այնպէս որ Արեւմտահայ Գրականութեան բոլոր յաջողուածքները, այդ իսկ հանդամանքով, վեր կը մնան օտար աղգեցութենէ: Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ արդէն: Գրականութիւնը ծնունդի, արեան երեւոյթ է, ըսելը եմ այնքան անգամներ: Զայն փոխանակելը՝ արկածախնդրութիւն: Մինք ունինք ատոր ալ փաստերը, տրամօրէն համողիչ: Կամ հիմնովին անտաղանդ մարդեր են Մամուրեան, Սրբուհի Տիւսար, Յովսէփ Շիշմանեան որոնցմէ մեր ժառանգած վէպերը այդ փոխադրումներն են առանց այլեւայլի, կամ ամէն աղգեցութիւն այդպէս վիժուածներու կը վերածուի: Խորքի immunite՝ այդպէս ստորագրելէ յետոյ, կը դառնամ ձեւին, ըսելէ վերջ թէ սովորական մարդերու վրայով գրական աղգեցութիւններու փաստը ոչինչ կ'ապացուցանէ: Զեւ լեզուն է անշուշտ: Ըսել նոյն ատեն որ մեր աշխարհաբարը ենթարկուած է ֆրանսական աղգեցութեան, ճշմարտութեան տարր մը աճեցնել է իր պարունակէն անդին: Տեղն է որ զատուին երկու իրարու մօտ բայց բոլորովին տարբեր յղացքներ: Ասոնցմէ մէկը լեզուն է, բայց ան զոր աօրեայ խօսակցութիւնը, դպրոցները, մամուլը, թատրոնները կը լծակեն ու կը նետեն հասարակաց վայելումին: Ասիկա գրականութեան հետ հազիւ թէ աղերս մը ունենար: Կ'ընդունիմ թէ այս կերպ հոսկցուած գործիքի մը վրայ աղգեցութիւնները միշտ կը մնան հասկնալի: Այդ տեսութեամբ ֆրանսականը ունեցած է որոշ դեր մեզ գրականութեան գործիքի վրայ: Միւս երեսը յղացքին այդ լեզուն ներքին, անտարազելի ճարտարապետութիւնն է, այն շատ դժուար առանձնացուելիք իրողութիւնը որուն համեմատ նախադասութեան մը մէջ բառերու յարդարանքը, շարքը հազարամեայ թելադրանքներու կնիքը կը փաստեն: Ու գրական գործերը միշտ այս աշխարհէն կ'առնեն իրենց ոճը: Այդ երեսին համար խօսիլ աղգեցութիւններէ, հասկնալ է մարդկային հոգին: Այնպէս որ Արեւմտահայ Գրականութեան համար մեղադրանքի գերագոյն փաստը ինքնին կը վերածուի անկնիք ամբաստանութեան մը: Խորքի սա պաշտպանութիւնը անշուշտ այն

ատեն լրջութիւն մը կը զգենու, եթէ երբեք ժողովուրդ մը ունի շնորհը զայն կերպագրելու: Ասեղծում մըն է լեզուն բայց ոչ գրականութիւն մը, զործիք մը, քաղաքակրթական նշանակ մը, կարգ մը իրաւ տուրքերու յայտարար հանդիսարան մը, բայց երբեք՝ այդ գրականութիւնը (*), երբեք՝ այդ քաղաքակրթութիւնը, երբեք՝ այդ տուրքերուն լիութեան հանդիսարանը, քանի որ դարէ դար անիկա պարտաւոր է հպատակել շողարձակութեան, նուազութեան փոփոխ բախտին: Լեզուով գրականութիւն մը որակաւորելու միամտութիւնը միայն մեկնարաններու մենաշնորհը չէ, այլ բոլոր անոնց որոնք կ'ուսուցանեն: Դեռ լեզւէն են անոնք որոնք կը հաւատան թէ կանոնաւոր քերականութիւն մը, հմտական առատ փաստեր, նոյնիսկ մտքի որոշ բացութիւն առաջնակարգ ազդակներ կը կազմեն գրագէտը կերպարով: Բացէք 1880ի թերթերը, հանդէսները ու կեցէք քիչիկ մը տրտում դովեալին ու փառքին գլմաց որոնց ծանրութեան տակ իրենց ոսկեգարը կը չքաղարդեն մեր վարժապետ-գրողները, սկսելով եղիայէն մինչեւ Պերպերեաններն ու Օրմանեանները, Գուրգէնն ու Թովմաս Թէրզեանը, Սէթեանը, Եղիշէ Վարդապետ Դուրեանը: Որեւէ բան գրելը և գրականութիւնը

(*) Առանձին տրամութիւն մը՝ պարտքին տակն ըլլալ հզօր սրբագրութեան, ու ըսել անսովոր բաներ — գէթ մեզի համար — վերադարձով ամբասարիստ միամտութիւններ: Ռէմի տը կուրմոն սրբապիղծ մը նկատուեցաւ վասնզի լատին գրականութեան այլապէս իրաւ, լաթին. գէթ աւելի մարդկային արժէքները գտնել կը յաւակնէր անկիւն շրջանի (Բ. և Գ. դարերու գրողները) արձակին ու քիչ մըն ալ ռոմանաւորին մէջ, իր փաստերը, Բայց գործերը, որոնք մինակնին կը վկայեն զարգացած, խորացած, առնուազն իմաստնացած մարդկութենէ մը՝ երբ գրագէտը երկար մաշումներէ զգաստացած հոգիներու տաղնապը կը հաճի տեսնել վերջապէս, ու իր տեսածները կ'ըսէ առանց առ ու ան իշխանաւորին առտէն կամ քաջալերէն ազդուելու: Վերգիլիոս, Որմանիոս, Ուլիզիոս չքեղ անուններ են, չքեղ դարու մը քաղաքական փառքերովը լուսապսակուած: Բայց որքան քիչ՝ մարդկայինին, իրաւին բաժինը այդ քերթողութեան ներսը: Հարցը կը փոխադրեմ մեր մատենագրութեան ու կը կենամ անոր ոսկեպարուն որ մեզի տուած է չորսը հինգը շանցնող ազգային գործեր: Ասոնցմէ Ագաթանգեղոսը, Գլակը, Փաւստոսը խմբագրուած են, ամենայն հաւանականութեամբ, չորրորդ դարուն: Ասոնցմէ Փարպեցին, Վարդ Գեորգեանը (կորիւն) և Եղիշէն ինչպէս Մանուկովնիի աղօթքներն ու ճառերը կը կազմեն Ոսկեպար որակուած շրջանի մը ժառանգութիւնները: Ու ստիպուած են, դաստիարակ, ոսկեպարային առաքինութեանց ամբողջ հանդէս մը լուսապսակուել, որպէսզի այս ժողովուրդին իմացական գերագոյն ճիգը ուս պլանսայի արժեւորենք, առանց անդրադառնալու որ այդ ճիգը գրական չէ՝ երբեք: Շարժումին վարիչները երբեք չեն այցուած գրական

այնքան տարրեր՝ իրենց խորագոյն էութեանը մէջ, մեզի համար, մօտ կէս դար, դարձան իրարու հումանիշ, համասուս փառքեր: Այնքան յատկանշական է փաստը որուն համեմատ Պ. Դուրեանի ոտանաւորները խմբողները, հաւաքածոյի մի ծածքին տակ, պարտքն են զգացած այդ փոշնջը քննութենէն անցընելու այդ օրերու բաղմահեղակ վարժապետի մը: Մխիթարի գպրոցին հիմնարկումէն ասդին հաղարները կ'անցնի թիւը գրաբար քերթուածներուն որոնք առնուազն կանոնաւոր արտայայտութիւններ էին, քիչ անգամ լեզուին դէմ ամբարիշտ թերացումներով: Ու այդ ուխտէն զտարիւն քերական մը՝ Մատաթիա Գարազաշ, Եղնիկի համաձայնութեամբ պիտի թարգմանէ Հասկնալը (Լ. Ուսսիկ), հպարտ ու յաղթական, առանց կասկածելու արարքին առնուազն ապարարչութենէն: Մաղաքիա Վարդապետ Օրմանեան պիտի չվախնայ, նոյն այդ լեզուով բառ չափելու փառքէն: 1900ին մարդիկ տակաւին կը տառապէին այդ վարժութիւններուն մեղքովը երբ Տիգրան Եէլքէնճեան անունով ոսկերիչի մը ոսկեգարեան գրաբարով թարգմանութիւնները օրհնաբանելու համար,

տագնապէ՛լ իրենց համար տխրալանք՝ կրօնականն է: Ու եթէ մօտ կրթանքներ են երկուքն ալ — քանի որ հոգիին լաւագոյն տարրերով են պայմանաւոր — չեն երբեք նոյն բաները: Գրականութեան մը համար դասական չըջաններ գտնելը մեկնաբաններու, քննադատներու սիրական պատրանքներէն մէկն է: Ու Մխիթարեանները ամէնէն առաջ մեկնողներ են: Ինծի համար անհնար է չայ Գրականութեան համար օսկեղաք ընդունիլ չըջան մը ուր այդքան քիչ է ինքնաստեղծ յօդերին բաժինը: Ու մանաւանդ մարդոց վերագրել իրենց մտքէն երբեք չանցածը: Թէ մեր լեզուն (գրաբարը) այդ չըջանին միայն մեզի կը պարզէ կարելի կանոնաւորութիւն, կորով, արդարութիւն, չի նշանակեր թէ այդ իսկ փառքով անիկա արտօնուած է գրաւել տեղը գրականութեան: Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ Ֆիկին Սիպիի ոտանաւորը, իբր լեզու, յաղթանակ մըն է բայց իբր բանաստեղծութիւն՝ անորակելի թշուառութիւն: Բազրատունիի գրաբարը ուրիշ հրաշալիք, բայց իբր գրականութիւն դարձեալ անորակելի թշուառութիւն մը: Այս երկու օրինակները բաժնէ՝ որպէսզի ոսկեգարու հէքիաթ մը ինքնին վերածուի իր հէքիաթային տարողութեան: Գրականութիւն մը, ամէն բանէ առաջ, ժողովուրդ մըն է: Ու ժողովուրդի մը մէջ, շատ մը փոքրքրու կարգին խօսքին ալ չնորհքը ունի գոյութիւն: Թող ըլլային գրուած, այդ ն. գարուն, գործեր որոնք ի. էն մինչև ժ. Գար չայ Գրականութեան պահեստը կը կազմեն, այնքան խեղճ, թշուառ՝ իբրև արտայայտութիւն, բայց որոնց ետին ինծի կը արուի գտնել իմ ժողովուրդին սրտազարկը, — այն ատեն ես պիտի չվարանէի այդ դարը որակել իսկապէս ոսկի ալ, աղամանդ ալ եթէ կ'ուզէք: Այս հարցը ինքնին առանձին նիւթ մըն է՝ այստեսակ ծանօթութեան մը մէջ ինքզինքը շատ նեղ զգացող:

քիչ կը գտնէին մեր լիզուին գովական տարաղները: 1500ի մեր ձեռագիրները, նոյնիսկ Ժէշ դարու մեր տաղերը, քերթուածները որոնք պատրաստ գործիքը կը կիրարկեն՝ դրաբարին, իրենց անհուն շատարանութեանց ղէգերովը, խորունկ յուսաբեկութիւն մը կը ներշնչեն այսօր մեզի, մեր ժողովուրդին այնքան իրաւ, պարզ շնորհներէն (ստեղծելու արարքին մէջ), իրենց բերած այնքան իրաւ, չքեղ հակափաստովը (որ հասարակ տաղաչափութիւնն է, ասոր մոլութիւնը, գեռ Ե. դարէն, մեր նշանաւոր հայրապետները^(*) զուարճութեան առաջնորդող մինչեւ քսաներորդ դար, ուր Լուսաւորչի Աթոռին մէկ գահակալը (Մ. Խրիմեան), այս դարուն սկիզբը ոտանաւոր պատմութեան կ'ընէ համբուրելի անծակ միամտութեամբ մը, անգէտութեամբ մը ... բանաստեղծութենէն), ու կը հերքեն գրեթէ մեր հպարտութիւնը միշտ այդ ժողովուրդին յորդ շնորհներէն, որոնցմով անիկա, այդ դարերէն քիչ վերջը, կերպը գտած է մեր նոր զոյգ գրականութիւնները հոյակերտելու, միշտ մեր ուժերու ծիրին մէջ, իր բնաւգներուն ցուցմունքովը, ընդդէմ աշխարհ մը արգելքներու: Այս մասին այսքան: Ֆրանսական ազդեցութիւնը, հեռու՝ ըլլալէ ստրկօրէն կրուած՝ անիմաստ լուծ մը մեր խմցական յօրինուածութեան վրայ, խորքի, սգի, ձգտումներու ներդաշնակ կնիք մըն է, անխուսափելի, ու ատով դարձնալ մարդկային, քանի որ մեր օրերուն ինչպէս հինգերորդ դարուն միշտ կան յառաջամարտ ու վերջամեաց ժողովուրդներ: Ե. դարուն մենք

(*) Պէտք է կարդօցած ըլլալ առնուազն Ներսէս Շնորհալիի Յիսուս Որդին համուրդուող համար այդ ողբերգութեան անհերքելի ստուգութեան, զրէին տակ մարդու մը որ իրաւ, չըսելու համար մեծատաղանթ բանաստեղծ մըն է նոյն ատեն: Ու թղթատն՝ Մխիթարի զպրոցին արշիւներուն մէջ քնացող բիւրաւոր քերթուածները՝ ուսանողներու, ուսուցիչներու խօլ, յուղիչ եռանդին արդիւնք, ու խորհիլ անոնց որոնք, իրաւ, օժտուած գրողներ (օրինակ Եղիշ Դուրեան), աս ու ան թեւագրանքներու անձնատուր, բազմութիւնները հաճեցուցին ու երգեցին, տաղ ու տող չափեցին ու քերթողի իրենց պսակը չահեցան խորունկ հիասթափումներու գինով: Պատմած եմ թէ ինչպէս Համբարձում Երամեան ուսուցիչը հերոսաբար իր Յուշեր խմբագրած էր Ապոլոնի բարբառով ու կը պաշտպանէր իր այդ արարքը Գր. Մագիստրոսի մը կիրքովը, երբ այս երանելի իշխանը Հագարացի բանաստեղծի մը հետ մրցումի մը սիրոյն, կերպը գտած էր, չո՞րս օրուան մէջ երկու կտակարանները խտացնելու հազար չափուած տողերու պարունակին, հիացընելով անշուշտ այդ Հագարացին որ այդ գինով պիտի դառնար քրիստոնէութեան լոյսին: Մագիստրոս և Երամեան իրարմէ հեռու են հաղարի մօտ տարիներով, բայց երկուորեակներ կը թռին ինծի, իրենց մտքովը:

յոյներուն Աղեքսանդրիան ու Աթէնքը մաշեցուցինք մեր Թարգմանիչներուն ուսումնատենչ, ծարաւ հոգիներովը. ԺԹԴԻՆ՝ Բարիզը ունեցանք մեզի ընծայարան մէկ ու նոյն ձգտումներով: Եղնիկ մը իր լեզուական կատարելութեան մէջ անշուշտ այնքան բան կը պարտի սակայն այդ Պոլիսին որքան Բարիզ իր ուսումը ըրած Թովմաս Թէրզեանը այդ Բարիզին, — այսինքն զրեթէ ոչինչ, եթէ երբեք նկատի առնենք երկուքին ալ խորագոյն ձրգտումները: Եղնիկ՝ վարդապետ մըն էր ու իր փաստերը կը փնտռէր. Թէրզեան՝ վարժապետ մը, ու հետամուտ էր իր դափնինն: Բայտեքուն: Մենք փոխադրեցինք Պոլիս, Եղիւսեան դաշտերուն (Բարիզի Շամ-գ-էլիզէն) շէնչող, պայծառ, ումանթիկ խանգավառութիւնը, մանաւանդ այդ դաշտերուն վրայ, կանխող դարու կէսերուն թրթռացող մտայնութիւնները, մարդկային բարձրագոյն առաքինութեանց հանդէպ ընդառաջող հոգեբանութիւն մը, գաղղիական արժէքներու quintessence-ը, առանց անգրագաւնալու որ մեր Պոլիսը հազիւ թէ նախասնեակը կը կազմէր նոր ժամանակներու...: Մեր քաղաքական ոլորտները ծնունդն է այս միամտութեան: Մենք արձագանդի մը պէս կըրկնեցինք մեր բեմերէն, դպրոցներէն, մամուլէն ինչ որ լսիւ էինք, կարդացեր էինք, ապրեր էինք այդ դաշտերուն (միշտ՝ Եղիւսեան) մէջ...: Այս ամէնը, անշուշտ, չէ որ կը կազմեն զրահանութեան մը հոգին: Այս ամէնը բոցի մը պէս, հրթիռի մը պէս կուգան ու կ'անցնին: Ամբողջ երկու չըսելու համար երեք սերունդ, այդ փոխադրումներուն միայն իր մեղքերը կը մնայ պարտական այսօր, իսկ իր արժէքները յօրինած է ցեղին խոր, հեռաւոր գործարաններէն, այն խառնարանէն որ հաւաքական աւազանն է մեր քանի մը հազարամերով վազող արեան բոլոր թրթռումներուն: Թէ Զարթօնքի Սերունդին զրահան վրիպանքը այս տեսութեամբ միայն կ'արդարանայ, ինծի համար զուրս է կասկածէ: Անոր խեղալներուն ամբողջ ստրիքը կուգայ դուրսէն ու կը պահէ այդ եկամուտի նկարագիրները, հակառակ անոր որ այդ խեղալներուն անընտել մարդ մը չէր այս ժողովուրդին հոգին: Աւելի յետոյ, 1900ի դռներուն, ֆրանսական ազդեցութիւնը տիրական եղաւ մանաւանդ մեր Իրապաշտներուն իմացականութեան վրայ: Ասոնք այդ ազդեցութիւնը հազիւ թէ կ'ընեն զգալի իրենց սակեծագործութիւնը կեդրոնացուցած ըլլալով իր ժողովուրդին մանաւանդ ներկային: Ըսել թէ Զահրապ կը մնայ հպատակ Մորասանեան թէքնիկին, կը նշանակէ ըսել թէ կեանքին դէմ կենալու կերպերը իրարու նման են երկու

գրողներուն ալ մօտը: Կ'ըլլամ կարճ սակայն, հաստատելու համար որ Արեւմտահայ Դրականութեան խորքին վրայ ֆրանսական ազդեցութիւն մը գրեթէ ձրի տարազ մըն է երբ զայն ուզենք սահմանել մեր իմացական ու զգացական ումանթիզմին, մեր խանդին ու հրայրքին, մեզի շատ սիրելի քանի մը կիրքերու վրայ, — հայրենասիրութիւն, արդարութեան ծարաւ, պաշտամունք, համամարդկային երազներ, բոլորն ալ աս ու ան չափով հասկնալի, իրաւ, փաստուած՝ մեր պատմութեան քառուղիններուն: Դարձեալ անիրաւ տարազ մըն է այդ ազդեցութիւնը, մեր Ռումանթիկներուն ձեւը երբ ուզենք տեսնել անոր ետին, տակը: Միայն Պէշիկթաշլեան բանաստեղծը չէ որ թեթեւ տաղերու մէջ պիտի ախորժի սպառելէ իր այնքան իրաւ, մեղանուշ զգայնութեան հուրքն ու տրտմութիւնները: Նոյնը ըրած էր, անոր տղաւորութեանը, ֆրանսական ամէնէն սիրուած բանաստեղծը՝ Պէռանտէն, որուն երգերը թափանցած են խոնարհագոյն հիւզերէն ալ ներս: Արեւմտահայ Դրականութեան մեղքերը ես կը գիցեմ իր մշակներուն անսահման խանդավառութեան, անոնց կիանքը տրորող հազար ու մէկ անձուկներու, անոնց ժողովուրդին խորունկ վերութեան, որոնք առանձին առանձին արդէն բաւ էին կործանելու ամէնէն աւույզ ծնած գրական ընդունակութիւնները անգամ: Ո՞րը անոնցմէ ունեցաւ առնուազն հանգիստ քանի մը տարի՝ ստեղծելու համար այնքան անհրաժեշտ: Ո՞րը անոնցմէ իր երազները չեղաւ ստիպուած մատաղ մատաղ ծաւլել թաղելու: Ո՞րը ապրեցաւ առանց ահի, այպի, թէկուզ պարզագոյն ապրումները մարդոց միջինին: Այս տաղերուն հեղինակը ունի իր ետին աւելի քան կէս դար՝ գիտակցուած ապրումի: Ու չի յիշեր օրը ուրկէ չըլլար անցած առնուազն Թուրքին դարձանքը: Այս հոգեկատակէն սխալ չըլլար վերքերել մեր գրականութեան անբաւարարութիւնները նոյն իսկ այն տեսակ սեռերու մէջ որոնք անհատին ուժերով կը թուին պայմանաւոր. ինչպէս է քնարերգութիւնը: Դարձեալ այդ ազդակներուն կրնանք վերագրել տկարութեան քիչ մը շատ ընդհանուր երեւոյթները, որոնք մեր՝ Արեւմտահայ վէպը կ'ընեն անաւարտ ձեռնարկ, երբ ամբողջ ժողովուրդի մը լայնատարր կեանքը կը փռուէր մեր գրողներու հոգեւոր լաքերուն գիմաց, այնքան անկոխ, գրեթէ կոյս, չըսելու համար խոպան, ահա քանի մը հազար տարիներէ ի վեր: Յետոյ միշտ յիշել թէ Արեւմտահայ Դրականութեան սկզբնածագը չըջանը ուղղակի կրունկին տակն է վանականներու կամ ասոնց ոգիովը սնած վարժապետներու: Այլ ի՞նչ հարկ՝ Պէր-

պէրեան մը բացատրելու համար կոչում ընել Ֆրանսացիներուն։ Գրական ազդեցութիւններուն ամէնէն իրաւը մենք կրած ենք չորրորդ ու աւելի կանխող դարերուն։ Հաղիւ հազ լեզուաբաններ կը կասկածին այդ ազդեցութեանց ահաւոր լայնքէն։ Ասորինները տուած են մեզի մէկ կարեւոր մասը մեր կրօնական *termes* երուն։ Պարսկներէն առած ենք զինուորական, վարչական բառերը գրեթէ ամբողջովին։ Եզնիկ կարգացող մը եթէ մագիստրոս մը չէ լեզուաբանական, ստուգաբանական մարդերու վրայ, մտքէն իսկ չանցներ թէ այդ շքեղ շէնքը թէ՛ իբր իմաստ, թէ՛ իբր ատաղձ կուգայ հիմնովին օտարներէ։ Բայց անոր ոճը մերն է։ Ու ատիկա կը փոխարինէ բոլոր հետեակ տրամութիւններուն կորանքը մեր մէջ։

Արեւմտահայ Գրականութիւնը ենթարկուած է .

գ) Թուրքին, որ ահաւոր որքան անհերքելի ազդակ է ահա, մեր ժողովուրդին ոչ միայն հոգին ալ և իմացականութիւնը, փորձառական խելքը, ըսել կ'ուզեմ բարոյականին ըմբռնողութիւնը դարերով իր թանձրութեան, զարհուրանքին տակ զգետնուած պահող։ Գրականութիւն մը ժողովուրդ մըն է։ Ուրքան կրկնեմ՝ քիչ է նորէն։ Ու ժողովուրդը թուղթի մէջ սե գիրերու մըջնացում մը ըլլալէ առաջ՝ ընդարձակ իրականութիւն, իր հողերուն վրայ, իր երկինքին տակ, քովն ի վեր՝ ուրիշ ժողովուրդներու, կրեւով վանոնք կամ տիրելով անոնց։ Զուր տեղը չէ որ աւելի քան տասը դար մեր հողերուն վրայ մեր պապերը ապրեցան անապրելին։ Ու Թուրքը ամէնէն տիրական սարսափն է մեր հոգիին։ Ու ահա տարօրինակը. — այդ սարսափը գրեթէ անզգալի է Արեւմտահայ Գրականութեան ո՛չ ձեւին ո՛չ ալ խորքին վրայ, մանաւանդ ԶԾԻ չարագուշակ գէպերէն առաջ։ Երանելի շրջան՝ Արեւմտահայ Գրականութեան անդրանիկ քառորդ դարը, ուր մենք մեր անցեալին գինով տարփողները կամ մեր Պոլսին անուշիկ զեփուհները ունինք մեզի ներշնչարան, երբ մեր ներքին անխնայութեան մեր մէջ յառաջացուցած քոսը չունինք կարգաւորելու։ Թուրքը մեր նոր գրականութեան մէջ նիւթ պիտի ըլլար 1920էն վերջ միայն (1910ի մեր յարաբերական ազատութիւնը մենք գործածեցինք միջազգային գաղափարադրութիւններ երկելու, և մոռցանք թէ մեր զոհերուն արիւնը գեռ թոց էր ոչ միայն մեր հողերուն, այլ և մեր հոգիներուն երեսին)։ Ինչո՞ւ այս անբնականութիւնը։ Ազգային զգացումներու ծիրանի մշուշին մէջէն, մեզի անհրաժեշտ մեր

պատրանքներուն դրուծիւնը յօրինելու ատեն պահ մը հասկնալի, այս բացակայութիւնը մեր արիւնն իսկ հրդեհող տագնապին թերեւս գրականօրէն ըմբռնելի, բայց կենսաբանօրէն (biologiquement) ահաւոր բարատուքս մըն է, ահաւոր հակադրութիւն մը նոյնիսկ: Ուրքան կրկնեմ՝ քիչ է. — Գրականութիւն մը արեւան երեւոյթ է, միտք, խելք, ոճ՝ արուեստ ըլլալէ առաջ: Ու այն հողերուն վրայ ուր մեր ժողովուրդը թափեր է քրտինք ու սերմ, թաղեր է մեռել՝ ու հոգի բուսցուցեր, այդ հողերուն վրայ անիկա կեանքին այդ հիմնական արարքները դորձադրեր է թուրքին հետ, մէջ, քով: Հիմա չեմ լայննար թուրք հոգեբանութեան վրայ հաստատելի ուրիշ կողմերու արտահանումին — վաչկատուն, դաղթական, վայրագ, գիշատիչ, նախնական, յաղթական, խուժանայոյզ, ամբողջովին կիրք ու արիւն ժողովուրդի մը նկարագրէն: Այս տողերը կարգացողներէն շատ շատին համար ասոնք բառեր են դժբախտաբար, ու քիչիկ մըն ալ անհասկնալի: 1918ին երբ գլուխս ազատելու համար, գերման սպայի տարազով փախուստ տուի Պոլիսէն, անցնելով Պուլկարիա, այդ դժնդակ խելամոտումը ունեցայ Պուլկար երիտասարդ սպայի մը հոգիին առջև: Զիս ձերբակալող, զարդացած, քանի մը լեզու խօսող ու շատ բարեկիրթ երիտասարդը չէր ըմբռներ թէ ի՞նչ պէս ինծի պէս առնուազն գրող երիտասարդ մը, ըլլար ստիպուած թուրքէն փախչելու: Մեր խօսակցութեան իբր արձանագրիչ քարտուղար ծերունի Պուլկար մը — վարժապետ ասիկա — միջամտեց այնքան յուզիչ կորովով մը որ իմ աչքերը թրջեցան: Անիկա ապրեւ եր քուրքը, ու կը ցաւէ՞ր Գերմանիա ըրած սպային անհասկացողութեանը վրայ: Ու ասիկա այսպէս է մեր երիտասարդ մտաւորականութեան ալ համար: Բայց այս շեղումէն դառնալով, երբ կը շարունակեմ իմ մտածումներու շարքը գասաւորել, կը կենամ 1870ի մարդոց հոգեբանութեան: Մեր գրականութիւնը Պոլսոյ մէջ է որ կը դտնէ իր շնունդը բացառաբար մինչև 1890ի օրերը: Արդ, ով որ կը կարդայ Թրքահէն (Պ. Դուրեհան), Հաւէճ (Վ. Թեփեհան), Փէպէն (Վ. Թաթուլ), ըսել կ'ուզեմ՝ այդ քերթուածներուն հոգին իսկ կազմող անտարազելի ապրումներուն ամենախոր թեւադրութեանցը ըլլալու համար հաղորդ, եթէ չէ կրած թուրքը իր ջիղերու սարուածին վրայ, այդ քերթուածներուն ետին պիտի կասկածի՝ շատ շատ, քաղցր, խուսափուկ, նրբին տեսիլքներ, անոնցմէ որոնք հրաշագեղ այդ ամերուն վրայ կը բուսնին ոսկի Դալլագէ մը, մարմար դարպասներու վրայ կ'սկսելու տեղ թրթուալով, կամ միջին փողոցի մը

ամայքներու երեսին, ցածուկ դռնէ մը յորդող կախարդանք՝ երբեմն աչք ու երբեմն երես միայն, բայց մայքան իրաւ որ իւրինց այդ կերպարանքը ա'լ պիտի չեւլէ հողիիդ ալպումէն։ Օտար արուեստագէտներ տուած են այդ զգայութիւններու մօտ յուզումներ այդ քաղաքէն, բայց չեն տուած ինչ որ մերինները առած, ապրած են անկէ, իրաւ, մարմար սարսուռը որ մարմին մըն էր, նաւակի մը՝ խորը ընկողմանած, կառքի մը դանդաղ օրօրին անձնատուր, և կամ նոճիի մը ներքեւ լալու ատեն իր աչքին ուղունքները արցունքին մէջ լողացնելով։ Ու աւելին։ Իմ քսանամինի օրերուս, այդ զգայութիւններուն դառն տաղանային մէջ, կեանքը կրելու անկարող, յոգնած, ես անցեր եմ անդին պաշտօնական թուրքերէնէն, (որ ամէնէն տրտում գերուութիւնն էր մտքին հարկադրուած), իրենց՝ Թուրքերուն իսկ երկտասարդութեան, փնտռելու համար Թուրք հոգին իր իսկ զրահանութեան ու ամէնէն շատ բանաստեղծութեան (*) մէջ։ Ու իմ գտածը բոլորովին տարբեր բան մըն էր, չարաչար հերքող՝ իմ ակնկալութիւնները։ Թուրքերուն ռումանթիկները (Էֆրիմ, Ապսիւղ Հազ Համիս, Թիվֆիդ-Ֆիլիք, յիշելու համար ամէնէն յատկանշականներէն քանի մը անուններ) կերպով մը կը կրկնեն մերինները,

(*) Թուրք բանաստեղծութեան համար սա հետաքրքրութիւնը — հիմա կրնամ դատել — քննադատական ակնորոշութիւնէ հեռու հակում մըն էր իմ մէջ, քանի որ կրօնա-բարոյական ոտանաւորը, յորմէ կ'ախորժին միայն բռնակալութիւնները, ես կ'աւելի մերիններուն իսկ մօտը։ Անոնց սիրային ոտանաւորը դարձեալ փարթամ բառակոյտ մըն էր, դասական մշակոյթի — այսինքն՝ արաբերէն-պարսկերէն տաղաչափութեան հեշտանքին — օպասարկուներուն, պաշտօնական, պսակաւոր քերթողներու վեղմնեմ անսպառ օրէնքներուն մէջ շղթայուած։ Բայց խենդն էի ժողովրդական սիրային երգերուն, այնքան իրաւ, տաք, երբ հոս ու հոն թափուած երկտասարդ արիւններուն հոգին էր որ կ'ելլէր թռչելի, բերնէ բերան, պատմելու համար մարդոց ամէնէն հարագատ ցաւը, սիրու ցաւը, նոյն ատեն մարդոց գերագոյն քաղցրութիւնը սա աշխարհի երեսին։ Թուրք բանաստեղծութեան համար իմ սա տկարութիւնը արեւն երևոյթ է անշուշտ։ Իմ ծննդավայր քաղաքը, Բիւթանիոյ Պրուսան, այսքան հեռուէն թերեւ քիչ մը վնեմացած (Ֆրէտեան առումով) երբ կը փռուի հիմա իմ հոգեզաշտին, տարօրինակ հանդիսւորան մըն է, արդար զրգարան մը, ինչպէս պիտի ուզէր պատկերել Ալիշան, ուր սակայն դրախտին հարսնիքին տեղը իշխէին ուրիշ, այս անգամ իրման ապրումները անյապաւրդ բրիտանարդին, որ օրերով կրնար թափառիլ, կայքէ կայք, ձեւ ձեւ, գտնելու համար ալիքը իր սարսուռներուն, բայց իրմէն դձուր, ուրիշ անդունդներու ներսը... Բացառիկ համայնապատկեր, գետնէն ու բարձրէն, ջուրէն ու կանանչին ծովէն, բայց մանաւանդ մարդկայինին հանքերէն — կին, աղջիկ, տղայ, մայր, իշխանուհի ու ահաւոր՝ թրքութիւնը

մանաւանդ Դուրեանն ու Պէշիկթաշեանը, ասոնց մեղքերուն մեծ մասերովը մեղաւոր, բայց թելագրելով նոյն տրտմանու զգայութիւնները: Թէ Արեւմտահայ Գրականութիւնը հիմնովին կ'անգիտանայ այս ամէնէն որեւէ հետք իր ճարտարապետութեան վրայ, աւելի՛քան իրականութիւն է անշուշտ: Բայց թէ անիկա չաճաճ դնացքը Վենետիկցի արքաներուն ճաշակին կամ Թիֆլիսի ժողովրդապաշտ գիտուններուն կողմէ որդեգրուած ուղղութեան — աս պարագան արդիւնքն է հաւանաբար Պոլսի/ն: Հեռու ինձմէ նանրամտութիւնը՝ Արեւմտահայ գրական ճիգը արժեզրկելու, անոր սկզբնական շրջանին մէջ պարզուած անխուսափելի տկարութեանց, նուաղումներուն պատկերը աճեցնելով, ինչպէս կը սիրեն ընել նորերը, Արեւելահայերը, ոչ ալ փառաւորուիլ այն տղայական փառքը որով իր ժամանակը զեղծանեցաւ իրաւ դեղեցկութիւններ իրենց տարողութենէն անդին ճառագայթման հնթարկելով, զտնելով օրինակի մը համար թովմաս Թէրզեանի մէջ մեծատարած, ազնուական, չքեղ քերթող մը, Պէշիկթաշեանին խորհրդաւոր անձնաւորութեան նշեալաբախտ հմայքը տարածելով անկէ ստորագրուած հասարակ տեղիքներովրայ (իր երգերուն ստուար մասը): Այս կարգէ զեղծանումներ ամէն ժամանակներու համար ալ են: Միւս կողմէն հեռու ինձմէ ստիկստութիւնը՝ բառամարտ, զարդախաղ, կեղծ-դասականութեան

կարգացողներուն (Թուրք հօնաները): Ու շէնք, պարտէզ, պալատներ, հիւղակը՝ ասոնց շուքերուն, մզկիթ ու դամբարան, հսկայական յիշատակարան աղօթատեղիները սուլթաններուն, իւրաքանչիւրը իր պատմութեան հանդիմանալի, մահուան դաշտեր, դաշտիկներ, խորշիկներ՝ երբեմն լման հովիտներ խորշոմող, երբեմն տուններու հանդոյցին խորը ընդելով, բնկան, ընտանի, երկու նոճիի կերտներովը հսկուած, կամ հորիզոնը ընադարձակ սուզի մը մէջ պատանող՝ սեթեւիշով մեռնողներուն... Տեղերը հոգի մը ունին, Գանի քանիւնք ըսած են ատիկա մեր անընկալ ջիղերուն: Բայց կուգայ օրը երբ կը հասկնանք, իմ ծննդավայր քաղաքը մեծ ծով մըն էր մարդկային կիրքին, հիւանդներու հանդիսարան մը Գարնան փերջերուն ան ի՛նչ սրտառու յորսմութիւն էր թափառիլ ջերմուկներու պարտէզներուն, ուր բանաստեղծին երգած թաւուտները կը նմանէին Փանթասթիք թաղարներու, իրենց ծագին պարման աղջնակը, ամբողջ աչք ու դանդաղ, դեղին, դեղին, դեղին բայց այնքան յուզիչ, մահուան հետ դէմ դէմի, մօրկանը կուշտին որ չքեղ շէնք մըն էր իսի, խաղալով պղտիկի մը մաղերուն հետ, գլխի մը վրայ ուր կաղապարը կար մահուան արեւեմտին... Ան ի՛նչ իրաւ բան էր վարը, իր հոգին վրայ իր ձայնը արձակած բայց կատանշով անտեսանելի ծերուկի մը երգը, որ կը պոռար, կը պոռար կիւսքին սուտը, մինչ տաք ջուրերուն քոլորչին, արեւէն բոց առած, կը թռէր՝ ձայնը զահաւորելով... :

թիւն, ցուցամով հոետորութիւն որակել ինչ որ այդ Պոլիսին վրայով ինկաւ Հայ Հոգիին հաւաքական կերպարանքին ներսը, մանաւանդ երբ մէկը փորձէ դառնալ այդ Հոգիին ամբողջական թելադրանքներուն, և ուզէ հասկնալ թէ արեան ո՞ր երակներէն լոյսին եկան Արեւմտահայ ամէնէն աղնուական բխումները, իր ամէնէն փարթամ քերթողներուն, վիպողներուն մեղի կտակած անմահ գեղեցկութեանց մէջէն...: Երբեմն մտածել եմ պատկերին որ այդ գրականութեանը պիտի ըլլար, եթէ երբեք իր մշակման կեդրոնները ըլլալին Հայկական Բարձրաւանդակը՝ իր կարինով, լեռնահանգոյց Վասպուրականը՝ իր Վանով, և կամ քաղցրաջերմ աշխարհը Ծովացի՝ իր խարսբերով: Դուք մի տարուիք որ այդ վայրերէն մեղի եկած գրական արդիւնքը արդէն ունի կերպարանք մը, մեղի հաստատ ընդհանրացումներ արտօնող, ընդհանրացումներ որոնք քիչիկ մը աժան տուրքերու, շատ շատ սեղմ շնորհներու կապուած կը մնան ձեր մաքին մէջ: Այդ տեղերէն մեղի հասնող գրական արդիւնքները հազիւ թէ կը պահեն իրենց անփոխարինելի գոյնը, երբ կը հանուին իրենց բնիկ բարքերէն ու կը փոխադրուին հաղարաւոր մղոնով հեռու տարավայրեր: Զիջումով մը պիտի փորձուիմ ենթադրել պահ մը թէ Վանի մէջ բարգաւաճող գրականութիւն մը պիտի գտնէր թերեւս այն ոգին որ Պապիկ և Թառնիկ հատորիկին մթնոլորտը կուտայ, բայց աւելի՛ ազատագրուած, աւելի՛ յղկուն ու թանձրատիպ — ա՛ն՝ որուն մտածել կը մղունք օրինակի մը համար Վանէն ազատագրուած Վրթանէս Փափաղեանի մը մեղի ձգած վէպերուն մէջ — բայց պիտի չհասնէր այն հոծ ու քաղցր յուզումին որ Շաքարեանի մը պատառկները կ'ընէ այնքան իրաւ, ապրուած ու գեղեցիկ: Տիգրան Ամիրճանեան մը անշուշտ իբր խորք աւելի՛ կ'արժէ քան Մկրտիչ Աճէմեան մը: Բայց ոչ մէկ հաստատ փաստ մեզ կ'ապահովէ թէ Վարուժան մը կրնար բխումի գալ Վանայ ծովուն ալքերէն: Միշտ նոյն գիջումով պիտի ընդունիմ Ծղիկի՛ք ընդարձակ դրական շարժման մը կեդրոն: Կ'ունենայինք, նման սլարաբայի մը, ինչ որ ատկէ մեղի հասած գրողներուն մօտ թանկ է ինծի — հարազատութիւն, իրաւութիւն, հայեցիութիւն: Բայց երբեք՝ ան միւսները որոնք Արեւմտահայ Գրականութեան ամէնէն աղնուական անունները, փառքերը, փաստերը եղան, ստեղծումի մէկէ աւելի երևաններու, մարդերու վրայ: Հազարներ կան, աշխարհի չորս ծագերուն ռացմաւոր քափովներ ինչպէս Սիպիլն է կամ Տիրան Զրաքեանը, կամ Միքայէլ Կրկնեանը, բայց դուք հազիւ թէ կը հանդիպիք

Պ. Դուրեանի մը, Մեծարենցի մը, այսինքն այս տղոց ամէնէն անփոխարինելի մասերուն որոնք Պոլսոյ արեւին, ջուրին ու լեռներուն կը պարտին թերեւս այն սրտիւն, սիրազին, սիրտ առնող համը, աբուր որոնք քիլիւրիֆ կը թուին, չհերքելով հանգերձ ցեղին արեան ընդարձակ ենթաշխարհը բայց կը կերպարանեն նոյն ատեն այդ ցեղին, ուրիշ ալ ընկալչութիւնները, շնորհները: Ինչպէս կը տեսնէք, ազգեցութիւններու հարցը իմ մէջ ընդարձակ ապրումներու թելադրանք մըն է: Ու կը հաւատամ թէ այդպէս է նաեւ ամէն իրաւ դատողի, պարկեշտ համագրողի համար: Չուրանալ անխուսափելին, ճակատագրականը — հողն ու ջուրը՝ ուր կ'աճին ոչ միայն սերմերը, այլ և միտքին ալ հունտերը: Չուրանալ լոյսն ու արեւը որոնք կը բաշխուին մեզմէ վեր օրէնքներով: Բայց զգուշանալ քանի մը տոգոյն թէ և գեղանի տունկերու հանդէս մը Ֆլորայի մը վերածելէ: Բայց զգուշանալ քանի մը խօլարոյսերուն յիմարութիւնը դատապարտութեան իբր տախտակ կախելէ ճիտին խորհրդաւոր անձնաւորութեանց որոնք անքան շատ են այդ գրականութեան մէջ: Ֆրանսական գրականութիւնէն ամէնէն շատ ազդուողը մեր մէջ Արշակ Չօպանեանն է, որուն դործին ստեղծական մասը անքան քիչ եղաւ սակայն, բայց որուն դործը ամբողջ սերունդ մը դաստիարակեց: Ֆրանսական ազգեցութիւնը առաջին մեծ պատերազմէն վերջն էր որ վնասեց մեզի. ու ասիկա՝ հակառակ՝ շատ իրաւ, շատ շքեղ տաղանդներու: Արդէն Տիկին Եսայեանի վէպին մէկ կարեւոր մասը կը կրէր այդ ազգեցութիւնը: Բարիզեան տղոց մշակած վէպը լեզուովը միայն կը պատկանի մեր ժողովուրդին: Հոգին նահանջած է անոնց բոլորէն: Հեռացէք ձեր դարէն, ու եղէք հարիւր տարի մը աւելի ետ, ԻԱ. դարու կէսերուն, նետելու համար նայուածք մը Արեւմտահայ գրական ճիւղին վրայ (ենթադրելով որ մինչև այդ թուականները բախտը զայն պիտի պաշտպանէր անժուժելի վտանգներու դէմ): Այն ատեն՝ դատող մը պիտի ըլլար աւելի՛ արդար, մանաւանդ սա ազգեցութեանց հաշտոյն, ու աւելի՛ իմաստուն, վասն զի այդ դատողին համար պարկեշտութիւնը (իմացական) պարտք պիտի դնէր հասկնալու ըաներ որոնք կ'անցնէին իր փորձառութիւնները: Քրիստոսի երկու հազար թուականին Բարիզ կամ Պոսթոն լոյս տեսած վէպ մը, գրուած նոյն իսկ ամէնէն շքեղ հայերէնով, պիտի նմանէր Բարիզի մէջ լատիներէն հրատարակուած վէպի մը, Քրիստոսի 1700 թուականին, ու պիտի արհամարհէր անշուշտ գրահմուտներու բոլոր ճարտարութիւնները որոնցմով աս

մարդիկը ուզէին Հոռովմեական ոգիին վերազարթումը գտնել այդ վէպին մէջ... , ըլլալուն՝ բոլորովին տարբեր բան մը այդ քըննադատներուն ենթադրածէն:

Կ'ընդունիմ որ տաք-գլուխ, աս ու ան յաւակնութիւններով կրկնաւոր, նոյն իսկ յաճախ պարկեշտ մտածողներ, մեր օրերուն, իրենց հողերէն տարագիր, ու իրենց հոգիին բռնադրուած բոշայութենէն զրգւուած, աս ու ան տպաւորութեանց տակ, իրաւ իրենց վիշտը պահ մը հասկնալու իրենց տաղնապէն բռնաւար, արհամարհանքով, չըսելու համար զայրոյթով, նւառն իրենց ձեռքէն «սնտորքը» որ Արեւմտահայ հայրենասիրական, պատմամուլ, ուղուցիկ և հիմնովին կեղծ, հետտրեւալ Բանաստեղծութիւնն (*) էր մինչև իրապաշտները, ու տակաւին քիչիկ մըն ալ ասդին: Բայց այդ տրտում կորանքին պատասխանատու հեղինակները նկատել Հիւկոն, մանաւանդ Լամարթինը (ինչպէս չէ վարանած, չշատ մեծ զիւտ մը արժեւորող միամիտի մը խանդովը) ընել այդ անխմտա իմաստութիւնը Նր. Շահապիլ, Նար-Պէյլի ռոմանթիկ մը բացատրելու, գատապարտելու խաչակրական հերոսութեանը մէջ. ինչպէս հեշտադին հպարտութեամբ մը կ'ընեն միշտ Արեւելահայ բոլոր վարժապետ-գատողները, երբ յանուն աս ու ան հանգանակներու՝ առաւելապէս քաղաքա-ընկերաբանական, կը փորձուին զբաղիլ Արեւմտահայ Գրականութեամբ,

(*) 1943 ին մարդեր եղան որ Դ. Վարուժանի Գիտակի Սայլը քերթըւածը ջանացին խեցեւծուի ենթարկել, անոր պարունակութիւնը, այսպէս ըսուած զբական եթէ ոչ սալոնական ճաշակի դէմ մեղք մը յայտարարելով, դատադիրքի մը մէջ. իբր թէ դատադիրք մը ժողովուրդի մը չպատկանէր այլ հանդիսարան մը ըլլար աս ու ան նախարարներուն իրենք զիրենք ցուցնելու: 1943 ին այդ մարդերը զեռ չեն համարձակիր այդ նիւթերուն խորքին վրայ իսկ ուղղել իրենց յարձակումը, անշուշտ քիչիկ մը ամօնալուծ, ինչպէս սրաւանաբար ուրուային զգայութիւններով, իրենց մէկ փոքրիկ, շատ խեղճ մասը այդ նիւթերուն կապուած կասկածելուն: Դեռ կան ուրիշներ, լէգէտն ասոնք, իորոք 1920 ին, արդէն գատապարտած էին Արեւմտահայ Գրականութեան ամէնէն հզօր այդ լարը, ջովինիսական, կեղծ, օսիակ վերագիրներուն տակ խղճով զայն, առանց մտածելու որ Արեւմտագէտ Սերունդը այդ զգացումէն հաներ էր ամէնէն մեծ վայելուչ քերթուածները երբ ինչէր գրուած Հայկին լեզուովը: Նոյն իսկ անկանգնելի նկատուած հայրենասիրական երգերը եօթնասուն, ութսուն տարի առաջ այդ օրէն, ապրումներ էին, բոլորին հասողութեանը մէջ իրենց ուշը ընկալուած: Մինք հիմա, աման հերոսութեամբ մը երբ կ'ուրանանք այդ ապրումները, կա'մ օստոնականներ (իմացականութիւնն ալ աչք մըն է ու ենթակայ հիւսնողութեանց) ենք, կա'մ խաբեբաներ:

անոր մեղքերը խոշորացոյցի ենթարկելու նսեմ հաճոյքին մէջ դնելով այնքան տափակ, ապայժմէ կամ ցնորական իմաստութիւն, իմաստակութիւն, օրինակի մը համար՝ Պ. Դուրեանի կսկիծը հանելով այդ տղուն տնտեսականէն. ինչպէս կ'ընեն միշտ, այդ գրականութեան արժանիքները կործանելու ստեն, հասնելով այնքան անգութ վճիռներու, օրինակի մը համար Յ. Պարոնեանին՝ միայն՝ վերածելու չափ այդ գրականութեան ամբողջ տարողութիւնը: Խնկի, խանդի, տխմարութեան ու ապերախտութեան սա փաստերը պետական պաշտպանութեանն ալ բարիքը ունին իրենց կռնակին:) պիտի նշանակէր, հետեւելով ընդհանրացման նոյն կերպերուն, Արեւելահայ Գրականութեան շատ ընդարձակ, շատ սխրագին իմաստն ու փառքը, ցեղագրոյժ գեղեցկութեանց այնքան թանկ փաստերը զամբիւղի՝ դատապարտելոյ որովհետեւ այդ գրականութեան մէջ մեծահամբաւ արժանիք մըն էր իր ատենին Գաւառ - Քաթիպան, իր բանաստեղծութիւններով: Ծիծաղելի պիտի չըլլա՞ր այս հասարակ տաղաչափութեան կշիռը խորանարդել ու նոյն արարքով տապալել ամբողջ Արեւելահայ Գրականութիւնը: Ուրիշ հատորի մը մէջ (Զագակչի Արեւելահայ Եւրեւսայ Գրականութեան) ես աւելի հանգամանօրէն զբաղեւ եմ երկու գրականութեանց փոխ-յարաբերութիւններով, հոս առանձին ընդլայնելու համար Արեւելահայ ազգեցողութիւնն ալ 1860ի մեր ձգտումներուն կազմաւորման տեսակէտէն: Նօթի ձեւին տակ Ընծայարանի մէջ (Ս. Յակոբեանց Վանք) կատարուած այդ աշխատանքը յոյս չունիմ կարգաւորել հրատարակութեան մը վերածելու: Իր այդ ձեւին մէջ հատորը կը պարունակէ հիմնական եզրակացութիւնները մեր ժողովուրդի մօտ հարիւր տարուան ճիգին, գրականութեան մարզին վրայ, երկու հատուածներուն ալ բաժինովը:

Արեւմտահայ Գրականութիւնը վերը աչքէ անցած մայր, տիրական ազգեցողութիւններէ դուրս ունեցած է ուրիշ ալ պարտքեր. — խնդիր մըն ալ աս է ինքնին, բայց ոչ այնքան ընդարձակ ուրքան կանխողները: Եղան դատողներ որոնք այդ գրականութեան շրջափոխութեան մէջ տեսնել ուզեցին անգլիական, գերմանական ազգեցողութիւններ: Պատրանք մըն ալ հոս ունի անշուշտ գոյութիւն բայց շատ աւելի տրտում, Ի վերջոյ գրականութեան համար Բարիդ ուսում անսով, պատրաստուած, այդ հանդերձումը տարիներով արժեւորած գրող մը երբ կը թարգ-

մանէ քառորդ հարիւրը անցնող վէպեր մեր լեզուին ու կը ստեղծէ ճաշակ մը, պատասխանատուութեան զգացումով մը պարտաւոր է տոգորուիլ իր կարգին, ինքնագիր դործի մը առջին, ու չգրել Անգլիական Նախնային անունին տակ ծանօթ եղջերուաքաղը: Մ. Մամուրեանի սա վրիպանքը շատ շատ իր շրջանին փառքը կը կազմէր ու անոր համբաւին լուսապստիւր: Բայց 1900ին ու անկէ ասդին ոչ ոք մտքէն անցուց Լեոն Սեղբոսեանի մը վէպերուն տալիակ, ջուրոտ լաւատեսութիւնը, օգտաւշտութիւնը, քարոզ նաւավարելու խանդը ու մանաւանդ վարժապետական թշուառութիւնը նկատի առնել լրջութեամբ, ու այդ խօսքերու աղմուկ թէքնիկը Արեւմտահայ վէպին մէջ արմատացնելու ճիգ մը հանդուրժել: Անշուշտ շատ շնորհալիօրէն ողորմելի Բասիմը մեծ վիպասան դաւանողներ և նոյնքան երանելի Սմբատ Բիւրատը դիւցազնօրէն կարգացողներ անմասն էին գրական թշուառութենէն որ միջին ճաշակն է միջին ընթերցողներուն: Բայց պէտք է մոռնալ ուրիշ ալ բաներ: Լեոն Սեղբոսեան որ գերման համալսարաններուն ամէնէն իրաւ նուէրն էր Արեւմտահայ Գրականութեան, արժեցուց իր ճակատագիրը լուսանցքի մարդ մը մնալու: Չմոռնալ նաև սա փոքր ալ մանրամասնութիւնը — անոր քնարական երգերը առաջ են այդ Գերմանիայէն, ու անոր Լեւոն Աղջիկը Զուլիգերիա գրուած է, այսինքն Գերմանիոյ ամառանոցը: Լուսանցքի մարդ, նոյն իսկ ու մանաւանդ իր թատերգութիւններով (ինք պիտի ակնարկէր Թաւերակեմ), հակառակ անոր որ ասոնք իբր յղացք ու գործադրութիւն (գէթ անոնց մէջ ամէնէն աւելի հռչակի հասածները, ինչպիսին է այնքան անհասկնալի կերպով մը Հին Ասորիները ու ներկայացման բախտը չգիմաւորած Շիլայի ասորիները, դրուած հաւանաբար Ռոսսիայիներէն թելադրանքին ընդմէջէն, նոր կարգերու դադափարագրութիւն մըն ալ համեմուած) կուգան անշուշտ այդ Գերմանիայէն: Վերը յիշուած խաղերուն մէջ Պառլիմենտին, Զառայի Զանգիւրի թատերական մանր ճարտարանքները գերմանական ազդեցութիւն մը չեն պարտադրեր անշուշտ մեր թատրոնին: Մեթոտով, յամառութեամբ, վարժապետի մը լրջութեամբ հետապնդուած սա գրական գնացքը Լեոն Սեղբոսեանին, ոչ առաջինն էր ոչ ալ վերջինը, գերման ոգին (գրական) մեզի փոխադրել ուղող ձեռնարկներու: 90-ական թուականներու նուրթիւններէն էր, Եւրոպայի (ըսել կ'ուզեմ՝ Պրանսայի) ու մեր մէջ, հեշտագին յոյսերով հաւատք ունենալ գերման ոգին վրայ որ իր կշիռը տուած էր այնքան փայլուն եղանակով մը Սըտանի

մէջ (1870 Սեպտ.) ու վազներէն վերջ աշխարհին տուած էր Պիղմարգի հետ Բոխը, թելագրելով գերմարդերու միջը Նիցէէն մինչև մեր օրերը . . . : Մաքրապաշտները յանձին Արփիարեանի կը հաւատային Արծրունիի, (իր կարգին՝ գերմանութեան առաքել մը Արեւելահայոց մէջ) անքան որ Արշակ Զօպանեան՝ այդ օրերու մեծ գրական տրիթունը, իր Ծաղիկ (1895) հանդէսին մէջ լայն էջեր չվարանցաւ նուիրելու Հիւսիսի Գրականութիւններուն, առանց կասկածելու որ այդ գրականութիւններուն ամէնէն ուժովին մէջ է որ իրենց ուսումը ըրած էին Արեւելահայ գրագէտներուն ամէնէն յաւակնոտները, մեզի շատ ծանօթ իրենց յաւակնոտ վրիպանքներովը, գրական սուերը ծաղրանկարային չափերով իրենց հրապարակը փոխադրելով . . . : Շատ լուրջ մարդ մը, աս ալ վարժապետ, բայց Գերմանիա չըրած՝ Ռ. Պէրպէրեան, թարգմանեց Ուլանդ, Կէօթէ, ու այս վերջինին Հէֆան և Տորֆան, բնագրին մէջ իսկ անընթեռնի, իսկ թարգմանութեան մէջ անտանելի պոէման։ Ու վերջացնելու համար կը յիշեմ Միքայէլ Շամտանձեանը որ աւելի քան քառորդ դար իբրև մասնագետ-հոգեբան-քննադատ գերման ապրանքներու (միշտ գրական), այդ ոգիին տարփողը սիրեց ընել զժառիտաբար թէ բարեբախտաբար, միշտ առանց հետքի։ Արեւմտահայ Գրականութիւնը գերմանականին միայն մեղքեր մնաց պարտական։ Մեր ոչ մէկ քնարերգակը կրցաւ հասկնալ Հայնէն որուն լեզուն թռչուններն իսկ կարող են հասկնալ սակայն։ Հոս չեմ կրնար լայնալ, այդ ազդեցութիւնը աւելի հանգամանաւոր տեսնելու համար Արեւելահայ Գրականութեան մէջ ուր հսկայ, մահացու կերպարանքներ առաւ ան։ Նիցէէն ու Վրթանէս փափազեանը կամ Աւետիս Իսահակեանը զուգակշռել հոն, զինն էր այդ իմար ազդեցութեան։

Կը մնայ քանի մը խօսք ընել անգլիականին ալ մասին։ Մուտքի սա ընդհանրութեանց մէջ այսպէս թելագրուած սահկատողութիւնները ՀԱՄԱՊԱՏԿԱՆԻ ընթացքին պիտի ստանան որոշ կշիռ, թանձրութիւն, շարժումներու, գպրոցներու յատկանշումներուն առիթով, մասնաւորապէս այն հեղինակներուն հետ ինչպէս են Լեոն Սեղբոսեան գերմանականին, Ռ. Որբերեան՝ անգլիականին համար։ Այս վերջինը արտադրած է մէկէ աւելի տրամութիւններ, մեր գրական ընդհանուր յեղաշրջումին մէջ յստակօրէն զգալի։ Այդ ազդեցութեան սկիզբն է բարբարոս զիրք մը Աշխարհաբար Ասորի-առաջնը որ կանխող դարու կէսերէն իսկ ծաւալում ունեցաւ մեր տուններէն ներս, դառնալով ընթեր-

ցուածի գերադանց մատեան մը, իր ներքին արժանիքներէն բո-
ւորովին անկախ առաւելութիւնով մը, իր ձրիութեամբը որ այդ
օրերուն չքեղ առաքինութիւն մըն էր: Լեզուական դեր մը ան-
շուշտ սրբապղծութիւն պիտի ըլլար ենթադրել Իզմիրէն իր
assaultն սկսող այդ շարժումին վերադրել: Բայց ստոյգ էր աւելի
հաստատ քան մը — ատիկա ալ՝ անգլիական փառաբանութեան
յարատե աճումն ու ընդարձակումը Մերձասոր Արեւելքի մէջ: Ու
այդ քաղաքականութեան ամէնէն մարմնացեալ խորհրդանշանը,
բամպակի վրայ առուտուրը որուն մէջ փորձագէտի հմտութիւն
ունին մերինները: 1880ին Մանչէսթըր խորհրդանշան մըն էր
հայ դրամի ազնուականութեան: 1860ին մենք սորված ենք այդ
քաղաքին թելադրանքները: Գրիգոր Օտեան իր մէկ քրօնիկին
մէջ (Բարիզ եւ Լոնտոն) երբ իր հիացումը կը տարադէ «աշ-
խարհի վրայ կէտ մը միայն» եղող այդ քաղաքին մասին «որ
սակայն աշխարհը կը կառավարէ», սրամիտ, արթուն, խելա-
ցի քաղաքական նկատողութիւններու կը սիրէ ընթացք տալ,
հետածելով գրականին: Մ. Մամուրեան որ վաթսուական թըւա-
կաններուն ըրած է այդ Անգլիան, քառակուսած է իր՝ մեղքը
անկարող գրագէտի, այդ այցելութենէն հանելու համար անկա-
րելի գործ մը, Անգլիան Նափականն որ չէր գիտեր թէ ո՞ր ժողո-
վուրդին ոգիէն է թելադրուած, այնքան սուտ է հոն հայը, ու
անկարելի՝ անգլիացին: Ոչ մէկ հեղինակ եկած է մեղի Անգլիա-
յէն, նոյն իսկ աւելի վերջը, այսինքն 1900էն ալ վերջը: Ընդ-
հակառակը: Հոն կորսնցուցինք մեծ արժէք տաղանդ մը՝ Ալեք-
սանդր Շաքլեանը: Եւ սակայն անկլո-սաքսոնները, ըսել կ'ուզեմ՝
լինգւիստ և Ամերիկան, իրենց միսիոնարական շատ ամուր կազ-
մակերպութիւնները գործի են կանչած, մեր ժողովուրդին . . .
երկինք մը գոնէ ապահովելու, երբ այնքան դիւրին էր անոր
երկիր մը ճարելը: Կրօնական այդ առաքելութիւնները՝ կաթո-
լիկ թէ բողոքական (*), Արեւելքին ըրին կարելի չարիքը, ասոր

(*) Ընդարձակ ողբերգութիւն մըն է, Արեւմտեան իմացականու-
թիւնը հիմնովին արժեզրկող, սա կրօնական գործունէութիւնը, զոր
Արեւմտեան ազգերը փորձեցին հեռու և մօտ Արեւելքներուն մէջ: Զիս չի
չահագորգուր թիւը չինացիներուն և հնդիկներուն (երկու անհուն զանգ-
ուածներուն համար ալ քանի մը միլիոնը չանցնող) որոնք այդ զոհողու-
թիւններով, ուրացան իրենց հայրերուն կրօնքները և մկրտուեցան: Բայց
իստա է որ Ամերիկեան Պորտը, Թուրքիոյ մէջ գործի սկսելէն ասդին,
այսինքն ամեն երեք քառորդ դարու մէջ, միլիոններու փոխարէն մէկ
հատիկ քուրդ մը չյաջողեցաւ ֆրիստոսի փարախին առաջնորդել (միշտ
նկատի չունիմ լըվանիէնները, հայերը, յոյները, արաբները որոնց հա-
մար կրօնափոխութիւնը անկարելի էր, վրէժխնդրական սնամառութիւն

հողին շահագործելով: Ու կը ծանրանամ ուրիշ փաստի մը, այս անգամ կրօնականէն անդին տարողութեամբ մը: Ատրկա Պոլսոյ մէջ չքեղ միջնաբերդն է, հանրածանօթ մոպերդ-Գոլէճ անուանով, որուն մեծատարած փառքը չէ որ կ'ուրանամ — թող հոգին լուսաւորէ Տէր այդ միլիոնատէրին բայց չմոռնայ անկէ պահանջելու, դատաստանին օրը, հաշիւ իր դրամով գործուած չարիքներուն, քանի որ այդ անունով կանգնած հաստատութիւնը Արեւելքը ապաստելէ վատ քիչ բան ըրաւ — այլ մեր գրականութեան վրայ անուղղակի ի դուրս դրած չարազէտ ազդեցութիւնը կը ջանամ հասկնալ: Ոչ ոքի դադտնիք է որ 1876էն առաջ (այս թուականը այդ գոլէճին հաստատումինն է Պոլսոյ դեղածիծաղ ամիսներուն), Արեւմտահայ Գրականութիւնը գեղեցկութիւն մըն է, վարկ մը, նոյնիսկ փառք մը: Մեր աւագանին չ'արհամարհեր մտքի մշակը, հերիք է որ քիչիկ մը ընթացիկ առաքինութիւններ պաշտպանեն անոր տաղանդը (դուք մի չափազանցէք Դուրեանին ողբերգութիւնը, զայն վերածելու

մը, կամ խեղագրութիւն): Եւրոպական և ամերիկեան այդ միբրններու կրթական առաքելութիւնը կը նկատեմ սակայն զերագոյն՝ չարիքը ոչ թէ զանոնք՝ այդ ուսումները ընդունողներուն, այլ աւելի մատուցանողներուն: Անգլիացիները իրենց երկրին դիրտն է որ այդ առաքելութեանց ձեռով շահագործել կը փորձեն Արեւելքի մէջ: Ու չկայ աւելի նողկալի, տիրորէն չարաշուք հոգեբանութիւն մը քան ան որուն օէնպոլն են մասէօները, մօնթէները, բաղմատեսակ միսսները երբ կը սորվեցնեն Արեւելքի տղոց իրենց երկիրներուն համար այլևս արգիլուած ուսումներ: . . . Ասկէ կէս դար առաջ Արեւմտահայ գրագէտ մը՝ Թլկատինցի, անմահ էջի մը վրայ սկսեալ է մէկ տախտակը այդ մշակոյթին: Պոլսոյ Էմկէն միայն դրական գոհար մը չէ, այլ է նշանատախտակ մը: Պաղեստին, ուր կը գրուին սա տողերը, անգլիական հոգածութեան, հոգատարութեան բարիքները ահաւոր արդարութեամբ մը փոխակերպած է աննահանջ չարիքի, զանգուածներու հոգիէն ներս: Վասն զի անգլիացիներու հաստատած զպրօցներուն մէջ գործող միտքերը ահաւոր անգթութիւններ են իբրեւ իմացականութիւն, իրենց երկրին անարժան, ու անկանգնելի կերպով յիմար: Դուրս չեմ զգար ինքզինքս, այս նկատողութիւնները ընդունելով ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ մէջ: Արեւմտահայ Գրականութիւնը իմ ժողովուրդին գրականութիւնն է, ու Արեւմտեան միտքին լաւագոյն ապրումներուն հետ (որոնք անոր զաւակներուն ամէնէն ազնուականներունը եղան) գործ ունեցան դարձեալ զանգուածները, միշտ մօայլ բայց զանգուղ հակազդողներ: 1860 ին, 80 ին, 95 ին, 91 ին մեր ժողովուրդը աչքերը յառած էր այդ Արեւմտեանին, անկէ մատնուելու համար չարաչար: Ուրիշներէն օգնութիւն մօտալու թշուառութիւնը չէ որ հօս Ժենիմ նկատի, այլ ինքնաբերաբար մեզի օգնութեան եկողներուն մօտ հոգեկան փտախտը:

համար ընկերային պայմաններու հրամայականի մը: Նման տղոց ճակատագիրն էր և է միշտ այդ ողբերգութիւնը: Աշխարհի բոլոր ոսկիները անկարող պիտի ըլլային այդ արեան թշուառութիւնները ամօքելու: Բայց տարէք իր բուն իմաստին միւս ալ գեղեցկութիւնը որ Մ. Պէշիկթաշլեանին ընծայուած շքեղ յարգանքը եղաւ): 1876էն ետքը, միշտ այդ չարաշուք ուսումով, մեր առեւտրականներու, ունեւորներու, աւագանիին միտքը տարուեցաւ հանրային սպասէն ձեռնթափ ըլլալու քաղաքականութեան մը, եթէ երբեք այդ սպասը կրօնականէն տարբեր նպատակներ ունենար: Մեր հարուստներուն տղաքը, մեր մտքին ամէնէն ընդունակ տարրերը կորզուեցան մեղմէ, շատ շատ՝ պատուելիներու, տրտմունակ, բրածոյ բրօքէսէօրներու փաղանգ մը պարգեւելու համար մեղի, երբ կարօտ էինք այնքան իրաւ ուժերու: Ու փաստերուն փաստը: Մեր գրականութիւնը, իր սպասին համար, եղաւ ստիպուած գոհանալու անհատական խեղճ ու պատառ ձեռնարկներէ (Շահնազարեան, Պէրպէրեան, Մէզպուրեան վարժարանները. աւելի ուշ՝ Կեղրոնականը) դուրս եկած կամ պարզագոյն նախակրթութիւնն իսկ չունեցող տղոց ուժերուն, մինչ ամէն տարի տասնեակներով առեւտրականներ կը հանգերձուէին միշտ այդ գուէճին մէջ պանքաներու, դիւանագիտական ասպարէզներու, միջազգային մեծ ընկերակցութիւններու գործածութեանց, մեր հասարակութեան լաւագոյն ուժերը այս կերպով մեղմէ գողնալով: Ոչ մէկ անուն որ մեղի ըլլար եկած այդ իմաստի վառարանէն: Լրագրական յօդուածներու և կամ կրօնական խեղճ ու պատառ փշրանքներու տակ իրենց ստորագրութիւններով հպարտացող յիմարներուն չարիքը ուրիշ: Ու վճռական է սոսկաւ Պոլսէն դուրս, ամերիկեան այդ ոգիին չարիքը ուրիշ թշուառութիւն: Տարսոն, Եփրատ գուէճները (*) նոյն մտայնութեան միւս մարմնառութիւններն են, իմացական ու կրթական շատ խնամուած գործունէութեամբ մը անշուշտ,

(*) Գաղափարներու ղուգորդութեամբ մը կը գրեմ անունը Սանասարեանին որ մեր գրականութեան համար ամբւ անուն մը կը նշանակէ (մեր իմացական միւս գործունէութեան վրայ իր դերը՝ պայծառ, դուրս է նկատառումէս) ու զիս կը մղէ գերման ռալաուլենբուրգ մեղքը տեսնելու այս արդիւնքին մէջ: Այդ վարժարանին սպայակոյտը թող ըլլար առած իր ուսումը Գերմանիայէն դուրս, մենք, ապահով եւ, կ'ունենայինք, առնուադն Սրուանձտեանցի շքեղ երազին իրագործումը, այսինքն՝ Հայ Հայրենիքին ամբողջական ուսումնասիրութիւնը, և ոչ թէ ճշակատր ուսուցիչներու թէկուզ հերոսական փաղանգը: Այնքան բախտորոշ է պարզաներուն դերը երբեմն:

բայց որոնց գերը գերթէ կը կրկնէ Ռուպերդ Գուլէճի առաքելութիւնը, կամ՝ Ամերիկա խողովակելով ամբողջ աղետահաւան արիւնը մեր ժողովուրդին, կամ զայն լճացման դատապարտելով աւելի քան ամուլ փառասիրութեանց մէջ: Պատուելիներու աւելի կամ նուազ վաւերական (լուս իջնէ Պարթեւանի հողքին) հօտ մը, որուն նախանձախնդրութիւնը կայանար Մայրենի եկեղեցին ծիծաղելի ընծայելու ստորին չարափառութեան մէջ, և կամ հալածէր հայ դպրոցը: Ինծի այնպէս կու գայ թէ այդ գուլէճներուն ներսը խմորուած սա ոգին ունեցաւ անակնկալ արդիւնքը . . . Թլկատինցի մը յօրինելու, այդ մարդուն մէջ սրելով, արդար ցատման մը իբր հակադդեցութիւն, խորունկ կիրքեր, զայն մղելու չափ իր ուժերէն անհունապէս վեր առաջադրութեանց: Հրաշք մըն է Թլկատինցիի նախակրթարանը այդ փառաշուք գուլէճներու շուքէն խզուած: Հրաշք մըն է նոյն տեղի գեղացի վարժապետին զմայլելի հայրենասիրութիւնը: Ամբարիկեան ձեռապաշտութեան դէմ Խարբերդցի զրողներուն մէջ մինչ և այսօր զգալի զօրաւոր ու դառն կեցուածքը պարտաւոր եմ արձանագրել: Ուրիշ խնդիր՝ այդ զրողներու խումբով մեր գրականութեան մէջ սեւեռման ինկած տախտակներու արժէքը:

Ե

Ազգեցութիւններու նուիրուած սա գլուխները իմ ՀԱՄԱՊԱՍԿԵՆԻՆ տարրերը կը պարունակեն առանձին հատորէ մը: Ատիկա կ'ընեն, ինձմէ վերջ, ուրիշներ: Պայծառ են ինծի համար ազգակները, աւելի պարզ՝ ասոնց տարողութիւնը: Հարիւրամեայ իր կեանքին մէջ Արեւմտահայ Գրականութիւնը հարկադրաբար չփոփոխ կը մտնէր օտարներու հետ, ամանց քով իր միտքին հանդերձումը հետապնդելով, ուրիշներէ՝ իր հոգին ազատագրելու ճիգին մէջ զգեստնուելով, բայց միշտ անսառով իր խուլ բնագոյններուն: ՀԱՄԱՊԱՍԿԵՆԻՆ մարմինն ի վար, ինծի պիտի ներկայանան բազմաթիւ առիթներ, Արեւմտահայ Գրականութեան վրայ սուտ ու փուտին, կեղծին ու պօռոտին բարազիւնները խնամքով փրցնելու, նետելու, առանց որ և է նկատառման, նուիրագործուած բոլոր հոգակներէն հիմնովին անկախ նախանձախնդրութեամբ մը, ու գտնելու Արեւմտահայ գրական արդիւնքին մէջ հարազատ, հայեցիմ, մարդկային, մնայունը, ինչ փոխ որ քիչ իբր քանակ: Ինծի համար յաջողակ հատոր մը Թլկատինցիէ,

անհուն կարեւորութիւն ունի, իմ ժողովուրդիս հոգիին թափանցումին տեսակէտէն, քան ամբողջ երկու հարիւր տարուան բանաստեղծութեանց լեռնակոյտը Մխիթարեան դպրոցին, մէջն ըլլալով, անհուն Ալիշաններուն ու Եղակի Բաղրատունիներուն բառակոյտ լիշատակարանները: Ասկէ ոչ ոք, բայց մանաւանդ դալիք սերունդները չունին տառապելիք: Իմ կարգիս եւ քաւեր եմ մեղքը այդ դպրոցին: Ինչ տառապանք է մատենադրութեան ուսուցչի մը համար կենալ դարու մը առաջ, նոյնիսկ ամէնէն շքեղներէն, ինչպէս են մեր Ե. և ԺԲ. դարերը, սրբազան սարսուռովը քու ժողովուրդիդ հոգիին հետ շփումի մտնելու, քեզ ցնելու քու պապերը, (քեզի պէս յիմարներ մեծ մասով) պարեզօտի մը մէջ սանձած իրենց հզօր առնութիւնները, աւելի՛ անկաշկանդ սպասարկելու համար միտքին, ոգիին, երազին, ու այդպէս հանդերձուելէ վերջ, դտնել՝ միայն ու միայն հասարակ տեղիք, մեկնողական բաջադանք, ազօթքներու անհատնում, միօրինակ տեղատարափ, բոլորն ալ վաղածանօթ, ու զայրանալ ահաւոր պակասէն՝ որով այդ փառքի շրջանները կը մնան խաբանահար. պալլաւե՛ն իմ ժողովուրդին. անոր պարզագոյն իսկ ապրումներուն: Ասիկա եւ տառապիւր եմ գալիք սերունդներուն հաշտոյն: Ու պէտք է խոստովանիլ հոս որ ՀԱՄԱՊԱՏԿԱՆՆԵՐԻՆ հիմնական ազդակներէն մէկն ալ աս է եղած իմ մէջ, երբ կործանած սիրտով մը եւ ինծի ներեցի սա ճշմարիտ արկածախնդրութիւնը:

Մեր հրապարակային փառքերուն այսպէս երբ հաշուեյալ դարը կը ձեռնարկեմ, արդար է որ մնամ այցուած, պատկառանքին իսկ մէջը իրական, զգաստ, համեստ ուրիշ ալ մտածումի մը: Ասիկա մերժումն է այն շատ կարելի տօնքիչօթութեան որ ամէն ատենի համար ալ ի դօրու է մեր մէջ, Ըսել թէ Արեւմտահայ Դրականութիւնը — այսինքն՝ անոր լուսագոյն, հարազատ մասը — մեր ստեղծումն է միայն, կը նշանակէ Արեւելահայ պարզապաշտութիւնը կրկնել: Նոյնիսկ այն պարագային երբ այդ գրականութիւնը մշակման կեդրոն Պոլսոյ տեղ Կարինը ըլլար ունեցած, դարձեալ դժուար էր զայն ազատապիւր ժամանակին կնիքէն: ԺԹԷ դարը խորտակման, ճամբաներու, թափանցումներու դարն էր, ու կղզիացեալ գրականութիւն մը, այնպէս ինչպէս ներուէր մեզի երեւակայել Կիլիկիա (ԺԲ. դարուն), չի կրնար մտապատկերուիլ այսօր: Իրենց շրջանին յատուկ, զայն կնքաւորող բոլոր մեծ հետաքրքրութիւնները, տաղնապները, սարսուռները այցելած են մեծ մասը մեր գրողներուն: Ինչպէս որ Նալպանտեան մը հազարդ է անհուն Ռուսաստանը յուզող

ազատատենչ մտածումներուն, մնալով այս ամէնուն հետ դարձեալ զաւակ մը իր ժողովուրդին, նոյնպէս ձեռով մը գէթ, դժուար չէ հաշտեցնել իր ժողովուրդին կարգ մը ապրումներուն հետ Ստեփան Ոսկան մը որ եթէ երբեք դաւեց իր կոչումին, տրամագրելով իր հասուն տարիքը ուրիշներու, բայց իր առջի երկտասարդութեան մէջ իմացական իր ոգիսականը, իր պայքարող խառնուածքին տարօրինակ յիշատակը կտակեց մեզի։ — Բաներ՝ որոնք երբեմն պակսող գիրքերը կրնան փոխարինել։ Ուրեմն Արեւմտահայ Գրականութիւնը օտար ազդեցութիւնները չէ կրած ստրկական համակերպութեամբ մը։ Անիկա շատ աւելի անկախ է նոյնիսկ խորքին մէջ քան Ե. դարը, քան ԺԲ. դարը մեր մատենագրութեան։ Բոլոր դուրսէն տարբերը, անիկա գիտցած է օգտագործել, իրեն յատուկ իւրացման չափերովը, զանոնք հալեցուցած անճանաչելի ընելու աստիճան։ Անշուշտ, Լամաութիւնի Լնակը կարգացած էր խորունկ յուզումով մեր Պետրոս Դուրեանը, իրեն Լնակը գրելէն առաջ։ Անշուշտ այս տղուն զգայնութեան մէջ կան տարրեր որոնք կը թելադրեն Առաջին Մտածողութիւններ (Լանսոքին) քերթուածաշարքէն սրու հոգեվիճակներ։ Բայց երբ ուզենք ուրուային այս տպաւորութիւնները քիչ մը աւելի թանձրացնել, կերպարանք մը պարտադրել անոնց, պիտի տառապինք մեր դժուարութիւններէն։ Երկու Լնակները իրարմէ կը տարբերին ոչ միայն երկու մարդերու, թէկուզ՝ բանաստեղծներու տարբերութիւն մը, այլ նոյնիսկ ժողովուրդներու տարբերութիւն մը։ Չեմ վերլուծեր Լամաութիւնի Լնակը, հազար անգամ անցած այդ փորձէն։ Բայց մեր Լնակը մեր իսկ քերթուածն է, տարօրէն տրտում, իրաւ, անխնամ, պակասաւոր բայց զմայլելի շողիւններով, զգացման խորունկ պրկումներով ու այն անտարազելի քաղցրութեամբ որ այս ժողովուրդին արեան շուքն է, խուլ, ըսեր եմ տեղ մը։ Նոյնիսկ ուղղակի փոխադրումները (*) մենք կը փոխակերպենք։ Աննման

(*) Զարթոնքի Սերունդին համար գրական նանրամիտ փառասիրութիւն մը չէ հիմնական ազդակ մը զանոնք գրելու մղելու, ինչպէս է այնքան յաճախ պարագան Արեւեստագէտ Սերունդի թէկուզ բարձրագոյն դէմքերուն համար, ու ինչպէս է գրեթէ առանց բացառութեան, այսօր, Սփիւռքի գրողներուն շրջուած փառասիրութիւնը որ զանոնք ինքնատիպ ըլլալու կը հարկադրէ, եսամուլ ու նարկիսական շատ հզօր ակնորժականերով։ Այսօր մարդիկ կը գրեն ամէնէն շատ իրենց անձին համար, քանի որ չկայ ատկէ դուրս զիրենք խանդավառող հոգեկանութիւն։ 1860 ին մարդիկ իրենց անձը ունէին անշուշտ, բայց զայն տառնանցները,

նմանողութեան առասպելը վարժապետներու տարազ մըն է, արդարացնելու համար իրենցմէ անհասկնալի տարօրինակութիւններ, երբ բարձրեւել շրջումով զբաղանութիւն ընելը եսին ցուցադրումին հոմանիշ կը դառնայ: . . . Միջակներուն, անտաղանդներուն մօտ, աղքեցութեան հարց մը դարձեալ անտեղի է յուզել, քանի որ մարդ իրեն յարգովը (բառը հասկցէք ոսկերչական իմաստով) կը թարգմանէ: Այս տողերը գրուելէն յետոյ տարի վերջը ոչ ոք մտքէն պիտի անցընէ ո՛չ միայն կարգաւ, այլ իբր գրական գործ մը գոյութիւնն իսկ ընդունիլ Անգլիական Նախապետին կամ Մայրային, ինչպէս է արդէն իրականութիւնը այս գործերէն հազիւ քսան կամ երեսուն տարի կանոն լոյս տեսած Հիւսարեանի Խորոշ և Մաքուրի վէպին (կրնաք այս անունին աւելցնել նոյն հեղինակէն Նեոն կամ Կապուտ Աշխարհին, Հայկունիի Էլիշան): Ըսել թէ վերջէն Բաթմէն (Տիկին Ջալիլ Եսայեան) վրայակին մէջ զօրաւոր կերպով մը զգալի են շեշտը, շունչը, հզա-նակը Փրանսական տպաւորապաշտ — հոգեբան — վերլուծասէր

զայն պատշեղ չանցուցին մտքերնուն, պարզ այն աւագ պատճառով որ մօտիկն էին իրենց պապերուն որոնց ազնուագոյն առաքինութիւնն է եղած իրար հօգալ (ոչ անշուշտ բարձր խաւերու — նախարարութեանց — հաւանաբար օտարամուտ եսապաշտութեան հանրածանօթ վճիռը հերքելու զօրութիւն ունին սա բառերը հոս, այլ արտայայտել՝ մեր ժողովուրդը ապրեցնող ընկերային համերաշխութեան մութ փոստը, որուն համեմատ մեր գեղերը կը հասնէին հիւանդին, անկարին. հարուածեալին, չունեցողին, ահաւոր վտանգներու շրջաններն անգամ հանդուժելու վանդաք կարող ընելով): Ամիսներով մեր տունը, իմ մանկութեան, խմորի տաշտը սարգերու բոյն է եղած. բայց մենք անօթի չմիացինք: Դառնալով 1860-ի մարդոց հոգեբանութեան, արդար է այս վիճակը պարզարանել հոս, ու տալ կշիռը այդ համալսարանական ուղեղներու ծանրութեան: Ոչ մէկ փոքր սնափառութիւն՝ երբ Միլտոնի Պէշիկթաշեան մը «Քաջորդույն թաղումը» (որ հայ «Քաջորդի» ընդհանուր վերնագրին տակ խմբած է մէկէ աւելի քերթուածներ, առանց քաղցմանութիւն ծանօթութեան) քերթուածին ստորոտը կը դանդէ փոխադրութեան հասցէն, վասնզի կայ անոր մտքին համար իր անձէն շատ վեր հսկայ խանդավառութիւն: Այդ թուականներուն (1862) Զէյթունի ապստամբութեան խելացիոր փառքը կ'ապրին բանաստեղծն ու քարափի Մշեցի բեռնակիրը հաւասար առքով, ու կրթուած երիտասարդ մը չայցուի իսկ ուրիշին ապրանքը իւրացնելու առնուազն անպարկեշտութեան խայթէն: Ու ատիկա իրական է գրեթէ այդ սերունդի բոլոր ներկայացուցիչներուն: Անոնք հեղինակելը չէին արժեւորել մեր օրերու կշիռներով: Գոհ էին երբ իրենց ժողովուրդին հոգին յուզող գեղեցկութիւններ կարող ըլլային անոր մատուցանելու: Մնացեալը զիրենք կը ձգէր անտարբեր: Ն. Ռուսինեան՝ հաստատ, զրապաշտ, օգտապաշտ բժիշկ մը, երբ թուրք սպարապետի մը հետ (Սատրա-

դպրոցին, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ կասկածիլ, աւելի յետոյ համոզուիլ այն կենսագրական իրողութեան, որուն համեմատ Տիկին Եսայեան իր կեանքին մէջ ապրած է այնպիսի շրջաններ ուրոնք արժանի էին այդ ձեւով վերլուծուելու և լոյսին իյնալու: Ինչ որ գործ մը կը զատէ արձագանգի մը ճակատագրէն, զայն ընելու համար իրաւ, ու ատով զերծ՝ մեր մեղադրանքներէն, ատիկա ոչ իր գրական թէքնիկին կատարելութիւնն է, ոչ ալ լեզուն, ոչ ալ գրական ծաղիկներուն առատութիւնը այդ գործին վրայ, այլ ան պարզուկ փաստը — վկայութիւն մը ըլլալու իրաւ ապրումներու: Ու կոնջ մը սիրտը Վոսթորի կամ Սէնի ափերուն իրար հերքող տրոփիւններ չունի, իր ներքին տիեզերքին յայտարար: Բայց գիտենք ամէնքս ալ՝ այդ տրոփիւնը նոյնը չէ: Այս օրինակները բաւ կը նկատեմ փակելու համար ազդեցութեանց առասպելը:

զամ Ֆրանս ֓աշա) կ'անցնի Կիլիկիոյ դռներէն, կը թարգմանէ ֆրանսացի այսօր հիմնովին մոռցուած բանաստեղծի մը Ma Normandie, զայն վերնագրելով Կիլիկիա, երբեք չայցուիլ քաղաքներէն կցելէ, վասնզի թարգմանութիւն մը չէր որ կատարած էր, այլ բնագիրը հարիւր անգամ գերազանցող գեղեցկութեամբ (որ յարաբերական տարազ մըն է ոչ միայն մարդոց զգայարաններուն այլ անոնց միտքին ալ համար) իրաւ քերթուած մը ստեղծած: Բժիշկ Վ. Թորգոմեան սխալի մէջ չէ երբ այդ քերթուածը իմքնագիր կը յայտարարէ 4. Ամսօրեայի մէջ Ռուսիաների վրայ իր ընդարձակ ուսումնասիրութեան ընթացքին, Պէշիկթաշլեանի մօտ նոյն քերթուածին Միմնյոն յուսով խայտայ բնութիւն վերտառութիւնը՝ քաղաքներէն, պատահական խղճահարութիւն իսկ չէ: Արդարեւ այդ սերունդին համար այսօրուան դիւրագգածութիւնները ոչ միայն անգոյ կրնան նկատուիլ, այլև նոյնիսկ ամօթալի: Ի՞նչ հերոսական պարզմտութիւն՝ երբ փափուկ, ջախջախուած, ներահիւս ջիւղերով տղաք, առանց տարակոյսի կ'անցնին իրենց աշխատանքի սեղաններուն ու կը գրեն, կը գրեն, կը գրեն, ահաւոր տարապարհակին կործանարար ծանրութիւն իսկ չզգալով իրենց դատապարտեալ մարմիններուն վրայ, որպէսզի հայոց խեղճ ու պատու դերասանները, բոլորն ալ իրենց պէս նոյն առջէն վարակուած, այդ գրուած խօսքերը փոխադրեն զիրենք լսելու փութացող հարիւրաւորներու հոգիներէն ներս . . . Գանի մը տարիներու ընթացքին, Պ. Դուրեան բանաստեղծը տասնէն աւելի ուղերթութիւններ յօրինած է: Ու չեմ ենթադրեր որ գրական իր զգայարանքը այդ ամէնուն սնոտիքը չըլլար կշռած: Նոյնն է պարագան Մ. Պէշիկթաշլեանին, Աւելի՛ն, Երկուքն ալ ոչ միայն գրած են (թարգմանելը ուրիշ բան չէ արդէն) այլև իրենց հիւծած թոքերը դատապարտած են բնօրին իրողութեան ու դերասանական բղառումներուն, միշտ իրենց ժողովուրդի սիրոյն:

2

Այս ամենը ըսի, ունենալով մտքիս մէջ պայծառ տեսու-
թիւնը (intuition) այն ամբողջ գեղեցկութիւններուն որոնք՝ քիչ
անգամ անխառն, միակտուր, անառարկելի, ինչպէս են իբրեւ
քերթուած՝ Պ. Դուրեանի, Մեծարենցի, Վարուժանի, Պէշիկ-
թաշիհանի քանի մը գոհարներուն մէջ, իրապաշտներու քո-
նիկներուն և վիպակներուն մէջ, կամ Զրաքեանի, Տիկին Եսայ-
եանի տպաւորապաշտ էջերուն մէջ, — կարօտ չեն որ և է գրա-
կան պատրաստութեան, իւրացուելու համար ուղղակի հաղոր-
դումով մը, թափանցումով մը։ Այս անուններուն հետ աղբե-
ցութիւններու հարց մը առնուազն տղայամտութիւն պիտի նշա-
նակէր նոյնիսկ այն պարագային երբ Պ. Դուրեան մը ծիծաղելի
մէկէ աւելի քերթուածներով չըլլար աղարտած իր մեծ բանաս-
տեղծի այնքան աղուոր դործին ամբութիւնը (Սրիմանի ուղ-
ղուած տաղերը օրինակի համար)։ Բացի Հայնէէն, ԺԹԵՐ դարու
ամենաղգի մեծ ռոմանթիկ բանաստեղծներու մեզի ձգած գո-
հարները ցեղային փոքր շողիւններով միայն կը զատուին Պ.
Դուրեանի անմահ քերթուածներուն փառքէն։ Մտածել իր մա-
սին օտար ազդեցութեանց, առնուազն փոքրողութիւն է։ Բայց
այդ ազդեցութիւնը անծածկելի՝ Նար-Պէյլին, Սիպիլլին, Աճէմ-
եանին (յիշելու համար քանի մը անուն) գործերուն ներսը, փաստ
մըն է դարձեալ ոչ թէ Հայ Գրականութեան օտարները կապ-
կելու, կրելու տկարակազմութեան, այլ այդ անունները անձ-
նապէս ու առանձնապէս հարուածող բնախօսական խօթութեան։
Աշխարհի բոլոր զարգացումը, զարգարանքը անբաւական պիտի
դային անկանգնելի խառնուածքներ քերթողական իրաւ հուրքով
մը օժտելու։ Ատեն է որ ազատագրուի Արեւմտահայ Գրականու-
թիւնը իր վրայ բարդուած բոլոր անմիտ որքան անիրաւ մեղա-
դրանքներէն, մանաւանդ սուտ փառքին յիմար դափնիներէն։
Ատեն է որ յանուն աս ու ան նախապաշարումներու մենք չը յա-
մառինք Ալիշանի մէջ չքեղ, Բագրատունիի մէջ եզակի քեր-
թողներ փառաբանել, երբ այդ անուններուն մեզի կտակած ոտա-
նաւորները այնքան դպրոցունակ յօրինումներ են յաճախ։ Այս
առաջադրութեամբ է որ ձեռնարկած եմ ներկայ աշխատանքին։
Կ'ուրանամ, անշուշտ առանց նզովելու, բոլոր կեղծ փառքերը
մեր դրականութեան, ամէնէն առաջ այդ դրականութեան հան-
դէպ իմ ունեցած մոլեռանդ պաշտամունքիս սիրոյն, ու երկրոր-

դարար՝ արդարութեան մը համար որ զգացում մըն է ամէն գրական աշխատանքին ներսը, երբ ճանչնալէ ետքը առխարհփին շարճ ու բարին (ինչպէս կը պատկերէ ժողովուրդը լայն, վերջնական փորձառութիւնները կեանքէն) հին ու նոր ժամանակներու բոլոր գրականութեանց ամէնէն բազմադրուատ գլուխ-գործոցներուն վրայ, կը տառապի մէկ ու նոյն տառապանքովը համաշխարհիկ սուտին, բոլոր վարժապետներուն, քննադատներուն, մեկնողներուն դարաւոր ճիգովը, հնարքներովը յօրինուած ու կարծրացած, ոսկոր դարձած: Յիշեցէք ամէնէն մեծ անունները ամէնէն մեծ գրականութիւններուն: Հոն են անոնք, դարեւրու դափնիներով որոնց դպիւրը դեռ սրբապղծութիւն մը կը նկատուի: Ըսի բաւական առաջները թէ Անգլիացիք, արեւելի թերեւս արեւմուտքի մէջ, իրենց գրականութեան հանդէպ գերագոյն չարիքը կը գործեն երբ 16-17 տարեկան տղոց տարի մը ամբողջ Իրաք Կրօստէւ մը կամ Յուդէա Կեսար մը կը վերլուծեն, սպաննելով մատաղատի այդ իմացականութիւններուն մէջ կարելի, առնուազն հաւանական ծիրը գեղարուեստական յուզումին: Մեզի համար տարբեր չէր պարագան 1900ին, երբ Հայ Գրականութիւնը Հիւրմիւլի, Ալիշանի ոտանաւորներուն վերածած էին մեր ուսուցիչները: Թանկազին խառնուածք մը, բանաստեղծ նոյն իսկ, եղիչէ Դուրեան, որուն տարի մը աշակերտած եմ, Արմաշ, խորունկ արհամարհանքով մը կը մերժէր Արեւմտահայ Գրականութեան մը գեղեցկութիւնը, իր վարած վանքին մէջ այդ գրականութեան ուսումը, ճանաչումը անկարելի նկատելով, ու հայերէնի դասը հասկնալով Վենետիկեան ռոմանթիկ գրաբար քերթողներուն աշխարհաբարի վերածում մը, քերականական կանոններու պրպտումով և քերականական ու տրամաբանական կրկնակ լուծումներուն անհուն ու անդարման ձանձրոյթովը:

Արեւմտահայ Գրականութիւնը ունի իր մահացու մեղքերը: Իմ առաջագրութիւնս է այդ մեղքերը քաւել տալ, առանց ազդեցիկ առ ու ան հրամայականներէն: Ատոնցմէ ամէնէն մեծերէն նկատուող՝ ազդեցութեան քակ յօրինուած մը ըլլալու մեղքը, առաջ թէ ինչ եզրակացութիւններու տարաւ գիտ: Կայ տակաւին անոր վիզին նետուած ուրիշ մեղադրանք մը — ատիկա՝ իր ապագայնութիւնը: Հոս ընթացք չեմ տար այդ ամբաստանութիւնը չքացնող մտածումներու, չըսելու համար տոգիւմէններու շարանքին: ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ Կայեցիութեան գիւտը ունի իրեն զսպանակ, զէզին մէջը այն հարիւրաւոր հատորներուն որոնք արեւմտահայ բարբառով լոյս են տեսած: Ինչպէս

քիչ էր քանակը մեր իրաւ, ինքնատիպ, ուրիշներու ոչինչ պարտական քերթուածներուն, բայց բաւ՝ մեզի համար իրենց որակին փառքովն ու գինովը, նոյնպէս քիչ է քանակը այդ հայեցիին՝ գիրքերու գէզին մէջ, որոնք արեւմտահայ բարբառով լոյս են տեսած: Բայց այդ քիչը՝ բաւ՝ նորէն, որպէսզի ես ըլլամ խանդավառ, զայն ներկայացնելու համար հիացումին ու պաշտումին բոլոր այն տղոց որոնք մանաւանդ Սփիւռքի ապաստանող, կործանող ազդեցութիւններուն տակ օրէ օր կը հեռանան, կ'ուծանան իրենց ժողովուրդին հոգեգրութենէն, ու գրականութիւնը կը ձգտին հասկնալ իբր գուարճութիւն, շատաբանութիւն, համբաւ: Այդ գինով է որ Սարոյեան մը հայ գրականութեան (Սփիւռքի) վրայ գէմք մը կը դառնայ երբ ինքնատիպ խաղարկութիւն մըն է միայն իր վիպային գործը, հեռու՝ գրական խոր խառնուածքի մը պաշտպանութենէն:

Բայց Արեւմտահայ Գրականութիւնը միայն մեղքեր չունի, խորանարդուած կամ քղամիթներու նման բռնի իր ուսերուն նետուած: Մեղքերը հասարակաց ապրանքներ են, ու անոնց արժէքին վրայ լայննալ, զառածիլ՝ իմացական անիմաստ բարոյախօսութիւն: Երբ արեւելահայերը մատի կը փաթթեն զանոնք, առնուազն կեղծաւորներ են, եթէ ոչ՝ ծիծաղելի փարիսեցիներ: Մեր մեղքերը՝ լէգէոն: Ինչո՞ւ չէ: Իրե՞նցը: — Բայց բանակ, բանակ, բանակ: Ամէնէն մեծատաղանդ գէմքն իսկ անոնց մէջ ծանրաբեռն է ահաւոր ինչպէս անխուսափելի հասարակ տեղիքով: Չեմ գիտեր, երբ ռատիօերգակ սերունդը անցնի, իր տեղը տալով մնայուն արժէքներու խուզարկու ուրիշի մը, ի՞նչ տառապանքով անայց գերեզմանումին պիտի առաջնորդէ արեւելահայ քնարերգութեան բոլոր, գրեթէ բոլոր փառքերը, յիշատակարանները որոնք խունկով ու մոմով փառաբանուեցան մինչև 1917ը: Արեւմտահայ Գրականութիւնը, մեղքերուն հետ քով քովի, նոյն բնականութեամբ, ունի պարզ, իրաւ, երբեմն մեծ ալ առաքինութիւններ, արժանիքներ, գեղեցկութիւն նոյն իսկ, որոնց պակասը պակաս մը պիտի նշանակէր հայ հոգիի յղացքին ներսը: Անունները աւելորդ են: ՀԱՄԱՊԼՏԿՆԻՆ մէջ լայն ու լայն պիտի տրամագրուին ձեզի այդ երեսները: Բայց վերցուցէք ամբողջ արեւելահայ քնարերգութիւնը, դուք հազիւ թէ պիտի ցաւիք Թումանեանի մը, Տէրեանի մը քանի մը յաջողակ քերթուածներուն կարօտէն: Ի՞նչ է արեւելահայ թատրոնը եթէ ոչ Տիալօլի վէպ: Ու ասիկա այսպէս՝ գրական միւս սեռերուն համար (արեւելահայ վէպը յարգանքի արժանի ժառանգութիւն մըն է): Անշուշտ, աշխարհին մէջ ի՞նչ բան է անխառն՝ որպէսզի ըլլան ասիկա Արեւմտահայ Գրականութեան ալ գեղեցկութիւն:

ները: Ասոնք միշտ ալ քով քովի են ապրեր հասարակին, տըժ-
գոյնին, բռնաղբօսեալին, ֆեզանցեին (ինչպէս կ'ըսեն իրաւամբ
Գաղիացիք), մուլթին, չըսելու համար սուտին, կեղծին հետ:
Դուք ատրկա կը զգաք արդէն մեր բոլոր մեծ անուններու գոր-
ծին մէջ, խորունկ ցաւով անշուշտ: Բայց պէտք չունիք ատոր
համար աւաղելու, ջարդուկոտոր գալու: Այս է ճակատագիրը
ուրիշ գրականութեանց մեծագոյն անուններուն ալ: Վիգթորեան
շրջանի պսակաւոր քերթողէն՝ Թենիսլըն, գիտէ՞ք թէ ինչ քիչ է
թիւը անխառն քերթուածներուն, այսօր կարդացուելու արժա-
նի: Ու խորհի՛ւ՝ այս մարդուն մէկ քերթուածը, 1870ին, անգ-
լիական թերթերը ձեռքէ ձեռք կը խլէին 100000 տուար վըճա-
րելով. . . Գրական ճաշակը, ինչպէս բոլոր ճաշակները ուրիշ
բան չեն եթէ ոչ այս կարգի այլանդակութեանց օրինականա-
ցումը, ժամանակի մը համար անշուշտ: Ասոր համար է որ իմ
ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԵՐԸ փոյթ չէ ըրած օգտուիլ մեր մէջ ընդհանրացած
գրական որեւէ ճաշակի եզրակացութիւններէն, հիացումներէն
կամ քմայքներէն: 1900ին Արշակ Զօպանեան, կոնսակցական
կիրքերու ծնունդ անիրաւութեամբ մը, անգթութեամբ մը երբ
հոս մը կ'որակէ Հրանդը (որմէ իր Ծաղիկին մէջ ունէր զմայլելի
էջեր պատուասիրած, եթէ կը ներուի այսպէս ըսել) մէկ փաստը
կուտայ այդ նորոյթին: Իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԵՐԸ մնացած է ինք թրեւ
հետ, հարազատ՝ իր տպաւորութիւններուն:

Կրնայ առարկուիլ որ հարիւր տարուայ գրական բազմա-
պիսակ, որքան ընդարձակ յարդիւնք մը դատելու, կշռելու, գնա-
հատելու արարքները ծանր գան մարդու մը ջիղերուն: Ծաշակի
վրայ կառոյցները երբ կը դատապարտեմ ուրիշներու քով, չեմ
ենթարկեր իմ ալ աշխատութիւնը նոյն մեղադրանքին, քանի որ
անձնական ամէն կեցուածք անձնական է. ի վերջոյ, ու ատով՝
անվստահելի: Կ'ընդունիմ որ գրականութեան ընդհանուր պատ-
մութիւնը կարելի եղածին չափ առարկայական տուեալներու
պարտաւոր է առաջնութիւն ընծայել: Բայց այսկերպ ըմբռնում
մը տարօրէն մօտ է մատենագրութեան, որուն սահմանը տուած
եմ ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԵՐԻ մուտքին: Ըսած եմ նաեւ որ իմ գործը գրա-
կան գործ մըն է, գիտունի մը փառասիրած հաստատ հմտութեան
պաշարը ըլլալու փոխան: Յետոյ ունիմ գերազանց մեղմացուիչ
դեպք յանցանաց մը, գործածելու համար նուիրականացած բա-
ցատրութիւն մը: Արեւմտահայ Գրականութեան հարիւրամեայ
ապրումներուն հիմնական գումարը ես իմ հաշուոյս առած եմ
իմ ջիղերուս ճամբովը: 1895ը գիտակցութեան անդրանիկ շըր-
ջանն է իմ մտքին համար: Բայց իմ գիւղին մէջ, այդ թուակա-
նին, 1860ի հոգեբանութիւն մը, հիմա կը զգամ, հասարակաց

էր, Բագրատունի լուծել տուող, Հայկ Դէ-յաւնը գոց ընել պարտադրող մեր վարժապետէն մինչև կորաքամակ ծերունին, ժամու բակին, արիւշին շուքովը, երբ իր գաւաղանը կը զարնէր սալաքարերուն, յու 20-30 տարի առաջուան երգերը (աղգայինները) տէրտէրին հետ կ'երգէր, ատենը հեղ մը անկճիկ տալով դուրսի ձիու սմբակներուն, թուրք ոստիկաններու կողմէ սրարշաւ ձգուած, փնտռելու յեղափոխականները . . . : Այդ ապրումները այսօր կը նոյնացնեմ Զարթօնքի Սերունդի ապրումներուն հետ, ու կը հաւատամ թէ Ստեփաննոս Փափազեան 1866ին, Մինաս Զերազ 1869ին երբ կ'ատենաբանէին Աղգային Սահմանադրութեան տարեդարձներուն առիթով բազմախոսուն ժողովուրդներու առջև, կը թրթռային իմ սարսուռներով, միշտ այդ 1895ի մօտերուն, այս անգամ ջարդին ուրուականովը անմբռնելի մըղձաւանջի մը վերածուած . . . : 1900ին, Արմաշ ևս ճանչցայ իրապաշտները, սկսող միւս Սերունդը (Արուեստագէտ), ապրեցայ իմ Սերունդին բոլոր զարհուրանքները, և կը շարունակեմ ապրիլ Սփիւռքի նստմասանը : Այնպէս որ իմ ամբողջ գործին մէջ չէի կայ էջ մը որուն ետին իմ սիրտը անկաթէ չըլլայ : ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԻ՛ն ապրումները Զինացի տղու մը ապրումները չեն : Անոնք իմն են, եղեր են, արեան ճամբով : Յետոյ, ըսեր եմ այս գործի մուտքին, թէ իմ դատած բոլոր արդիւնքները ինծի համար աւելի են քան գումար մը ծանօթութեանց : Փորձեր եմ զանոնք երեւան բերող բոլոր ձեռնարկները : Ու եթէ երբեք իմ տպաւորութիւնը, Ալիշանի մը գործէն, այս ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԻ՛ն մէջ, օրինակի մը համար, նկատուի շատ անձնական, ու ատով անվստահելի, այդ պարագան անկարող է փոխելու Ալիշանի քերթողութեան նկարագիրը, կամ զայն չի դարձներ իր նախաւոր փառքին : 1901ին, տասնըութամեայ պատանի, ես, դէմ երթալով պատուական Արբային մահուան առիթով համաղգային սուգին մէջ, գրականին բաժինին, իմ վրայ հրաւիրեցի Եղիշէ Դուրեանի զայրոյթը : 1939ին Դուրեանի աշակերտին՝ Թորգոմ Դուրեանի հետ իմ վէճը թարմ է մտքիս մէջ, միշտ այդ գրական արժէքին շուրջը :

Այս հատորին աշխատաւորը ոչ փառամոլ յիմար մըն է, ոչ ալ սողոսկուն նախանձորդ մը : Անիկա արդար, ամուր, իրաւ փողարն է իր ժողովուրդին արդար, ամուր, իրաւ փառքերուն : Անիկա ոչ մէկ ակնկալութեամբ ապրեր է Պ. Դուրեանին հանճարին գովքէն, ոչ ալ ճանչցած՝ Թիկատինցին, որպէսզի անոր անունով հասած գործին մէջ մեծաղաղակ հռչակէ իր դտած գեղեցկութիւնը :

Իմ Սերունդին բաժինը այս է ահա Արեւմտահայ Գրականութեան փառքին : Յաջորդ Սերունդին կը մնայ իմ գեղումները սրբագրել :

Գ. ԽՐԴ ԵՐԱՐՈՐԴ.

ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

ՏԷՐՈՅԵՆՑ ՊԱՏՈՒԵԼԻ
ԽԶՏՐ. ՄԻՍԱՔԵԱՆ
ՆԻԿՈՂՈՍ ԶՕՐԱՅԵԱՆ
ՆԱՀ. ԴՈՒՍԻՆԵԱՆ
ՅՈՎՀ. ՀԻՍԱՐԵԱՆ
ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ
ԳՐ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

Գ.ԻՐԱՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

Իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ, Արեւմտահայ Գրականութեան սկզբնական ձգտումներուն, մշակման պայմաններուն շուրջ իր առաջին գիրքովը, տուաւ այդ գրականութիւնը ըմբռնելու, արժեւորելու, գնահատելու արարքներուն մասին քանի մը հիմնական փաստեր: Անոնք ո՛չ զարդ են, ո՛չ ալ օրինակուռ ջատագովականներ: Ատենը եկած կը նկատեմ ընդհանրութիւնները ձգելով, անձերու և գործերու մասնաւորութեամբ, չըսելու համար մասնագիտացած վերլուծումին:

Մուտքի բաժանումներէն առաջին սերունդը, այն զոր սովորութիւն է ալ *Զարթովի Սերունդ* անուանել, նիւթը կը կազմէ այս երկրորդ գիրքին: Ինչպէս դիտել տրուեցաւ, միշտ այդ մուտքին մէջ, մեր գրական սերունդները դժուար է բանտարկել ժամանակի եզրերով, քանի որ մեր գրողները գրեթէ միշտ քանի մը սերունդի վրայ կ'երկարաձգեն ապրելու արարքը (նիւթականէն դուրս իմացական ալ երանգով մը առէք այս տարազը մէկ քանիներու համար): Բայց ստոյգը ան է որ աւելի յաճախ, առ առաւելն քառսրդ դարու մը վրայ, գրական յղացքը կը յեղաշրջուի կատարելապէս: Գրողներէն շատեր, քիչ տարբերութեամբ, պիտի սպասարկեն նոր ըմբռնողութեան: Տիկին Սիպիլ, հարազատ ծնունդ մը մեր ռոմանթիզմին, իր պատանեկան ներշնչումները ռոմանթիկ վահանին պաշտպանութեամբը գրի առած (Ողջոյն տամ քեզը գրուած է 1885ին), 1890էն վերջ կը ստորագրէ մեր Իրապաշտ քերթուածները. 1901ի Յւլիէ հաւաքածոյին մէջ, յիշուած քերթուածին՝ լեզուական սրբագրութեամբ մը (ի՞նչ տրոսում չարագրութիւն) տեղ տալով, կը կարծէ ծառայած ըլլալ Իրապաշտներու դատին: Տիկին Տիւսաբի վէպերը լոյս կը տեսնեն երբ ռոմանթիկ ըմբռնողութիւնը իր

նահանջը դրեթէ վերջացուցած է մեր գրական անդաստանէն։ Խաչատուր Միսաքեանի վարկը 1850ին արդէն ամրախարխիս, պաշտօնական իրողութիւն մըն է։ Երբ ուզենք այդ վարկը գունաւորել գրական ըմբռնողութեամբ մըն ալ, կ'ունենանք Արեւմտահայ Դրականութիւնը կանխող մտավիճակին ցուքերը։ Բայց այդ 1850էն վերջ այս մարդը պիտի դրէ Սֆէան, որմէ հրատարակուած պատառիկներ մեզ կը թելադրեն իրապաշտիկ, «բարուական» (de mœurs) վէպին առաջին մտալոյցքը։ Նոյն այդ մարդէն լրագրական յօդուածները (1858–62) մեզի կը բերեն Զարթօնքի Սերունդին ամէնէն չելտ ակսորժակները։ Տէրոյինց կ'իյնայ իբր գրող 1850էն ետ, վենետիկէն փախստական աշխարհիկ արքայի մը ուղեղովը, լեղուովը, հետաքրքրութիւններովը, բայց պիտի շարունակէ պայքարիլ Զարթօնքի Սերունդին սկզբունքներուն դէմ, վայելելով լաֆն ժողովրդականութիւն։ Իր մահը (1888։ Միսաքեան մեռած է 1891ին) թուական մըն է ուր արդէն մեր իրապաշտ վէպը տուած է իր առաջին գործերը (Վարժապետի Աղբիւր, Անհրապաժ Սերունդ)։ Մ. Աճէմեան, Թ. Թէրզեան, Ե. Դուրեան երեք սերունդի հանդանակները հասկնալու, դատելու չափ ապրած են։ Այս իրողութիւնները հոս արձանագրել կը նշանակէ մեր գրական սերունդներուն կենդանագրումը, անոնց գրական հասկացողութիւնը և ասոր կարելի չըջափոխութիւնը նկատի առնել այնպէս ինչպէս տրուած է մեզի զանոնք տեսնել իրական ժամանակի մը մէջ։

Որո՞նք, ուրեմն, անունները, այդ ընդհանուր տարազով մեր գրականութեան մէջ պիտակուած։ Պատասխանը դարձեալ ենթակայ կը մնայ շփոթութեան, անուշադն հակասութեան։ Մկրտիչ Աճէմեան 1850ի սերունդին մէջ իր սկիզբը կ'ընէ։ Կ'անցնի մեր շողշողուն ռոմանթիզմին բոլոր չահատակութիւններէն։ 1890ին մօտերը անիկա իրապաշտ բանաստեղծ մըն է։ Մահուան տարին (1911) չարհամարհելի Վարուժանի փառքը (անձնական վկայութիւն)։ Ո՞ւր դնել այս անունը։ Մեր գրագէտները շատ բաժանական չեն ինչպէս են վոլթէռ, Հիւկօ, որոնց ընդարձակ գործունէութիւնը կը տոկայ նման դժուարութեանց։ Ո՞ւր դնել Նար-Պէյը, նոյն նկատումներով։ Այս անստուգութիւնները կը միջամտեն ահա՛ որպէսզի շատ կարծր կաղապարներ չնկատուին այդ տարազները։

Զարթոնքի Սերունդի յորջորջումին ետին ես կ'ուզեմ տեսնել բոլոր այն անունները որոնք Արեւմտահայ Դրականութեան սկզբնածագ շրջաններուն՝ կա՛մ կ'ուսանին կա՛մ կը գործեն,

վուրդը, իր աշխատաւորներուն եռանդովը, դրեր է շատ ու շատ բան: Ատոնք բոլորը մէկիկ մէկիկ բանալ, ցոյցի հանել, ատոնց գեղեցկութիւնն ու գինը վերստին արժեւորել պիտի անցնէր զբօրական համապատկերի մը սահմանները: Միւս կողմէն զբաղանութեան մը պատմութիւնը միշտ դժբախտութիւն մըն է, ըսեր եմ, քանի որ պարտաւոր է այդ բոլոր թաքնուած, հնոտի ու աղօտ մոյնքի մը տակ իրենց կեանքը կորսնցնեցած, կրացուցած իրողութիւնները, փաստերը, ապրումներու յայտարար նշանները շատ զգուշութեամբ օգտագործել: Սերունդի մը մեզի ձգած վկայութիւններուն քանակը որքան ատաւ է երբեք: Հապա որա՞կը: Ի՞նչը առնել ն. Զօրայեանի մը հրիտակէն, — ասոր արժէ՞քը իր ժամանակին համար, թէ շայն կանխող աւելի ընդարձակ շրջանի մը վրայ իբր հակապատկեր այնքան ընդարձակ թելադրութիւնները: Մա՞րդը՝ որ այդ սերունդի ընդհանուր ձգտումները կը համադրէ, զանոնք կը վարէ՝ ինչպէս կը տարուի անոնցմէ, ըլլալով նոյն ատեն մեր ժողովուրդին մէջ խաւի մը նմոյշը, — այն անձնաւորութիւններէն որոնք անհանդարտ, որոնող, յանդուգն, բարի, քմշոտ, յաւակնոտ, նորապաշտ, կը նետուին մէկ ծայրէն միւսը իրենց ցանկութիւններուն խթանին ներքեւ, ու, համաձայն իրենց ոտքերուն տակ ինկած կրկէսին, կը բարձրանան գահերու բարձունքը, կը վարեն բանակներ ու երկիրներ...: Եւ սակայն ն. Զօրայեանի մօտ մարդուն սա չահեկանութիւնը իր կարգին կ'անդրադարձէ շրջանին ալ հազար ու մէկ ախորժակները: Մէկ հատիկ այդ օրինակը բա՞ւ՝ որպէսզի հասկնալի դառնան գրեթէ անյաղթելի դժուարութիւնները: Մեր զբաղան սերունդներուն լիակատար ուսումնասիրութիւնը տասնեակ մը պատրաստուած, իրենց գերին լիովին ընդունակ ու գրագէտ աշխատաւորներով իսկ հազիւ նուաճելի պարտականութիւն մըն է: Այս գիտակցութիւնը իմ տառապանքն է ահա, նոյն ատեն իմ յանդգնութիւնը ինծի ներքի ընծայող սփոփանք մը: Կը հաւատամ որ մեծ բարիք մը կը կազմէ, այս ժողովուրդին հոգեկան առողջութեան տեսակէտէն, փորձել այդ սրբազան ճիգը — մանրամասն ճանչնալ մեր սերունդներէն իւրաքանչիւրին հոգեգրութիւնը: Այն ատեն միայն Սփիւռքի տժգոյն ուրաջողները պիտի տառապէին իրենց կարգին, լաւ հայոյելը, արուեստով արհամարհելը երբ կը վերածեն զբաղանութեան...

Այս չորս դասակարգերէն ա)ը

— Զարթօնքի Սերունդին աշխատաւորները, կը կազմէն Արեւմտահայ Դրականութեան Ա. շրջանին ամէնէն պղտոր, մթազնած բայց կեանքով, եռուզեռով, կիրքով ու հսկայ ցանկութիւններով չափազանց հարուստ բաժին մը: Արդարեւ ինչպե՞ս Պարսիզպան (1809–1856) այսօր անուն մըն է մեզի համար այնքան անարտայայտ որ հազիւ կը հանդուրժենք Գ. Օտեանին շքեղ ջատագովականը, արտասանուած անոր մահուան հանդէսին, եթէ երբեք չըլլայինք համոզուած Գր. Օտեանին խորունկ անկեղծութեան, հայրենասիրութեան, առնուազն ազնուազգի մարդկայնութեանը: Խաչատուր Պարտիզպանը սակայն չափազանց քիփիկ անձնաւորութիւն մըն է: Իր մեղքը՝ գրաւոր վաստակ մը ձգած չըլլալը ապահովաբար: Բայց ահա ձեզի ուրիշ անուն մը, աս ալ խաչատուր՝ Միսաքեանը, որմէ մեզի հասած տպագիրը անշուշտ անբաւական՝ գրագէտի դէմք մը պարտադրելու մեզի, բայց որուն ձեռագիրները (իւր կենսագիրը՝ Յ. Գ. Մրմրեան, կը հաւաստէ թէ քանի մը հազարը կ'անցնէին իբր էջ անոր անտիպները, — քերթուած, մտածուած, վէպ, թարգմանութիւն, բոլորը իւսկիւտար, ժամու մը ինորհրդարանին մէկ նկուղը թխմուած, ու հաւանաբար այսօր ալիւր դարձած՝ ժամանակին, առնուազն մուկերուն ատամներովը) թերեւ կը հերքէին տրտում առասպելը այդ մարդուն կեանքին երկայնքովը հիւսուած, կը պարզէին մահէն ասդին անկէ յամառող հէքիաթ մը, բայց ապահովաբար կը բերէին մեզի հաստատ վկայութիւններ, վաւերաթուղթ՝ կանխող դարու մեր ընկերային, իմացական, գրական վիճակներուն վրայ: Դրականութեան պատմութիւն մը երկու խաչատուրներն ալ բաւարար տուեալներ չունին արժեւորելու: Բայց նոյն այդ պատմութիւնը կը գործովի երկու այդ աշխատաւորներուն դերէն, իրենց ժողովուրդի բարիքին համար իրենց վատնած կորովէն, կամքէն: Ընդարձակեցէք քիչիկ մը ձեր նայուածքը որպէսզի տեսնէք բժիշկները, ճարտարապետները, քարտուղարները, թարգմանները, մասնագէտները, պետական պաշտօնատարները, նուիրուած ուսուցիչները, պատրաստուած, արի լրագրողները, եկեղեցական գործիչները, նկարիչները, ազատ արուեստներու սպասորեարը — բայց բոլորը որոնք այդ 1850էն քիչ առաջ ու քիչ ետքը անհուն խանդով մը իջան պայքարի կրկէսը իրենց ժողովուրդին, ու «բարւոյն պատեալովն պատեալովն» մէջ եղան սրտայոյզ զինուորներ . . . : Այս անունները կ'անցնին հարիւրը: Բայց ահա ողբերգականը:

Անոնցմէ հազիւ քանի մը տասնեակ՝ զբաղանութեան մը պատմութեան մէջ մուտքի մը փառքը կը վայելեն։ Ու այդ տասնեակներէն ալ՝ չատ քիչները անոնք, որ այդ զբաղանութեան պատմութեան ատաղձը կուտան։ Զբաղիլ, առանձին առանձին, անոնց իւրաքանչիւրով, հայ պատմութեան համար պիտի նշանակէր փորձել դեղեցիկ հանդիսարանի մը փառքը, ուր իրենց կեանքին վկայութիւններովը առնուադն՝ անոնք պիտի արդարացնէին իրենց վրայ վատնուած աշխատանքը։ Ատիկա վեր է իմ ուժերէն։

Տրտում այդ դիտակցութիւնն է որ ահա կը միջամտէ ու համադրական եղանակը կը պարտադրէ իմ աշխատանքին։ Յետոյ երբ կը գործադրեմ այս եղանակը, վստահ եմ որ այդ անունները չունին տուժելիք իմ մասնակի զանցումէն։ Գրիգոր Օսեան կենսագրուած է քանիցս (Երուանդ Օտեանի յիշատակները 1892-93ի Մասին մէջ), և իր արժէքաւոր յօդուածները հատուրիկներու արժանացող կադմարարեանի մը կողմէն)։ Նահապետ Ռուսինեան ներշնչած է դարձեալ Հ. Ասատուրը, Երուանդ Օտեանը (յիշուած հանդէսին մէջ), և թելադրած՝ Տքթ. Վ. Թորգոմեանի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը Հանդէս Ամբաստանի մէջ (1902-3), եթէ նկատի իսկ չառնենք Արփարեանի կցկտուր բայց այնքան հարուստ նշմարները։ Գրիգոր Օտեանի յառաջաբանը՝ այդ մարդուն փիլիսոփայութեան դասագիրքը բացող, ուրիշ վկայութիւն։ Խաչատուր Միսաքեան հատորիկ մը արժած է Յ. Գ. Մրմրեանին։ Հոգածու միտք մը պիտի կրնա՞ր Ն. Զօրայեանէն հանել նման հատորիկ մը։ Կը հաւատամ։

Այսպէս առաջին թէք այդ սերունդին կը համախմբէ սա անունները — Խաչատուր Միսաքեան (1805-1891), Նիկողոս Զօրայեան (1821-1859), Նահապետ Ռուսինեան (1819-1876), Ասեղեան Ոսկան (1825-1901), Գրիգոր Օսեան (1834-1887)։ Այսօր, դժուար՝ եթէ ոչ անկարելի՝ այդ անուններով մեզի հասած պատահիկներէն ազատագրել զբաղէտի արդար տիտղոս մը՝ զբաղան պատմութեան մը մէջ իրենց մուտքը արտօնող։ Բայց նոյնքան դժուար՝ զանցել անոնց իմաստը, դերը, Արեւմտահայ Գրականութիւնը իր սկզբնական շրջանին մէջ պաշտպանելու տեսակէտէն։ Զեմ մոռցած անունն ալ Իսթրանբուլին՝ իր կարգին մեծ երախտիքներու տէր աշխատաւոր մը, Կան տակաւին Իզմիրի դպրոցին աշխատաւորները, — Գալուստ Կոստանյեան, Գրիգոր Զիլինկիրեան, հոն աշխատող Արմենակ Հայկունին։ Ստիպուած եմ յիշել Յովնանեան Հիսարեանը որմէ երկու վէպ և քերթողական դիւան մը հասած են մեզի, Յակոբ Ոսկանը որ 1848ի սերունդին

բոլոր խանդը կրելով հանդերձ իր ջիղերուն մէջ, փշրանքներ միայն ձգած է մեզի:

Զարթօնքի Սերունդին այս թեւը կը տեսնեմ միակտուր, en bloc, ինչպէս պիտի ըսէին գաղիացիները: Միանգամ ընդմիշտ պարտաւոր եմ յայտարարելու որ այդ թեւը, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ մէջ իր մուտքին իրաւունքը լիուլի կ'արժեւորէ գործօնական մարգերու վրայ հսկայ իր դերով, և ոչ թէ գրականին մէջ իր վաստակած երախտիքներովը:

Այս թեւին հասարակաց յայտարարները գտնելէ առաջ, խիստ չըլլար զատորոշում մը, այս անգամ ոգիի տեսակէտէն, գործադրել: Այսպէս գրական ախորժակներու մէջ ակնբախ հանգիտութեան մը հակառակ, մտքի, հոգիի յորինուածքով զխնովին ներհակ անձնաւորութիւններ են Գրիգոր Օտեան և Ստեփան Ոսկան, Խաչատուր Միսաքեան և Նիկողոս Զօրայեան: Այս զանազանութիւնը վեր է երանգային պայմանէն: Տուէք պատեհութիւն որպէսզի Ստեփան Ոսկան գործադրութեան ղեկ իր գաղափարադրութիւնը, դուք պիտի ունենաք բացարձակ հակապատկերը այն մտատիպարներուն որոնք Գրիգոր Օտեանի մը ուղեղը բարեգարգած են վաղ պատանութենէն մինչև վաղ կործանումը, չափահասութեան դռներուն: Աւելի սեղմելով բառերը մենք կ'ունենանք ոգեպաշտ և դրուպաշտ ցանկութիւններ:

Զօրայեանի և Ռուսինեանի թեւը (որուն կը պատկանի Իգմիրի դպրոցին մէջ կոստանդնուսի ներկայացուցած մտահոսանքը) հազիւ թէ այցուած է գրական ռումանթիզմէն, թաթխուած ըլլալով հանդերձ, ամբողջութեամբ, իմացական ռումանթիզմին ամէնէն տաք մղումներուն մէջ: Գրականութիւնը, անոր մօտ, վերածուած է շատ համեստ թէև շատ արդիւնաւէտ դերի մը: Այդ դերը ընդհանրացման նպաստն է, զանգուածներու ընկալչութենէն ներս այն տուեալներուն, յստակ ու հաստատ գաղափարներուն որոնց արժէքին, ակդեցութեան ու մեր ժողովուրդին ընձեռելիք շատ հսկայ բարիքին վրայ այդ թեւը դրաւ իր գործունէութեան բովանդակ հրայրքը: Աւելի քան յատկանշական է որ բանաստեղծական խառնուածքով, շատ իրաւ ընդունակութիւններով ու մանաւանդ Բարիլի 1848ի գրական շրջանակներուն մէջ իր ճաշակը յորինող երիտասարդ մը՝ Ն. Զօրայեան, Պոլիս ինքզինքը նուիրէ գրելիք մանկավարժական հետաքրքրութեան: Իր գործերէն հատորի մտնողները (Նկարագիր աղբայն դաստիարակութեան, Տեղեկութիւններ բազմալեզու արհեստներէն վրայ, Վարձուքներ ընթերցանութեան, (1848 - 1852) բաւարար փաս-

տեր են այդ ոգիէն: Ու ինչպէս վերը դիտել տրուեցաւ, այս հետաքրքրութիւնը մեզի պիտի չթուէր այնքան տարօրինակ եթէ երբեք Զօրայեան իր ուժերը ըլլար մասնաւորաժ ուսուցման աշխատանքին: Յայտնի է որ, այդ շրջանին, այդ երիտասարդութիւնը, ամէն բանէ առաջ, հիմնական պակասներու սարսափին մէջն էր որ կը գործէր: Ունէ՞ր այդ երիտասարդութիւնը այն յստակ մտատեսութիւնները որոնք գրուեցան Իրապաշտներուն Արուեստագէտներուն իմացական խղճմտանքին առջև իբր անյետաձգելի առաջադրութիւններ: Դիւրին չէ պատասխանը: Բան մը միայն յստակ է սակայն, — ատիկա մեր զարթօնքին սրտառուչ, խանդոտ ու երիտասարդ կրակն է, բոլորին ալ հոգիները իրարու հաղորդ պահող:

Պէտք է մ գլխար այդ սերունդին համար պատմական սկիզբներ, զարգացման նախապայմաններ, շրջափոխումը ընդունելի ընծայող ընդլայնումներու: Բաւ է յայտարարել որ բոլորն ալ կը մնան ենթակայ իմացական այն ճնշումներուն որոնք տիրական էին 1850էն առաջ Պոլսոյ պայմաններուն մէջ: Զօրայեան Ամիրաներու կը սպասարկէ ոչ միայն ուսումին ստացման այլ և այդ ուսումը արժեւորելու տեսակէտին մէջն ալ, վարելով քատուղարի պաշտօն: Ռուսինեան հայ Ամիրայութեան ազատագրուելու կերպը յաջողած է փոխել պետական պաշտպանութեան: Բան մը չգրող (Մանգաթաֆէնը գրականութիւն չէ) Սէրվիլէնը, Մեհաբի վրայ մաքուր հայերէնով traité մը հրատարակող Կրճիկեանը կը պատկանին, Ռուսինեանի դիժով, Թրքական շրջանակներու: Օտեան, իր հօրը մէջ վայելած է ամիրայութեան լաւագոյն շնորհները (Պօղոս Եաղըճեան՝ Օտեանի հայրը, չէ գործածած Տիտղոսը, բայց ապրած է տարազին թեւադրած բարքն ու մտայնութիւնը): Միսաքեան հետն ունի հին ամիրայութեան բոլոր թեւադրանքները և նոր կարգէն ալ (Աղգային Սահմանադրութեան յաջորդ իրերու վիճակը) լաւագոյն տրամադրութիւնները: Իւթիւճեան ամիրայութեան և երիտասարդութեան officier de liaison կը թուի ըլլալ, երբ դիտէ պատրիարքն ու ջոջերը իրարու մերձեցնել: Նոյնիսկ ամէնէն անկախ, լըծընկէց Ոսկանը (Ստեփան) ճամբայ է բացած պետական բարձր շրջանակները դէպի: Իր Բարիզը ճշմարիտ յաղթանակ մըն է, 1848ի մարդոց մօտիկ ընտանութիւնը, բարեկամութիւնը երբ կը վայելէ, ու իր Իտալիան՝ ուրիշ գեղեցիկութիւն, երբ այդ երկրին ամէնէն արժանաւոր և 19րդ դարու ամէնէն մեծ պետական անձնաւորութեան՝ Բալուլի տունին մէջ, ասոր ղաւակներուն իբր գաս-

տիրակ իր մուտքը կ'ընէ։ Այս գիծերը կը ճշդեն բոլոր այդ անձնաւորութեանց մօտ տիրական արժանիքներ։ Մեր ցեղին երբեք չպակսող, իր տոնին դարերը այնքան տրտում բայց գեղեցիկ փայլով մը քաղցրացնող մարդոց արիւնէն կուգան անոնք։

Բոլորն ալ հսկայ մարդեր են։ Ժամանակը անշուշտ մեղմած է անոնց բացառիկ կողմերուն սրութիւնը, երբեմն նոյնիսկ աւրած ալ։ Այսօր քիչ բան կուգայ մեր մտքին առջև երբ կ'արտաբերենք Ոսկանը կամ Միսաքեանը։ Բայց իրենց օրերուն այդ անուանները մեծութիւններ էին հաւանաբար(*) և ապահովաբար։ Անշուշտ զրական սերունդի մը լիակատար հանգամանքները չէին լրացներ իրենց վրայ, քանի որ այդ գրականութիւնը դեռ գոյութիւն չուներ, ու քանի որ 1850ին, մարդիկ — երիտասարդութիւնը — մեծ հորիզոններու լայնքին դիմաց՝ անկարող կը գգային իրենք զիրենք արեւելու։ Պոլսոյ մէջ աւանդութիւն և օրինակ իբրև, այդ երիտասարդութիւնը իր աչքին ունէր Մխիթարեաններու փաստը, սեպհական աւագանին ու պատրիարքական շըրջանակները։ Այդ է պատճառը որ այդ սերունդը քալէ առ խարխալ նուաճուած՝ ընելիքին հսկայ հեռանկարէն, բայց մանա-

(*) Տեղ մը արտայայտուած եմ թէ ինչ մեծ գեղեցկութիւն կը պարունակեն արևմտահայոց 18րդ դարը, 19րդին կէսը, ոչ միայն իմացական, այլ մանաւանդ հանրային, ընկերական մարդերու վրայ։ Զարթօնքի Սերունդին մոլեգնութիւնը քիչ մը պատճառ անշուշտ՝ որպէսզի ամիրաներու տարազը ըլլայ այնքան աղաւաղուած, կ'ընդունիմ որ այդ մարդոց մէջ գոյութիւն ունէին հսկայ կիրքեր, ծանր մեղքեր, ափսոսանք անխուսափելի մոլութիւններ, բայց չէին դադրեր անոնք ըլլալէ յայտարարներ մեր ժողովուրդի մեծ տուրքերուն։ Ըսել թէ մեր ժողովուրդը պահուած է մեր եկեղեցիով, կը նշանակէ խորհիլ այն անձնաւորութեանց որոնք այդ եկեղեցիները ոտքի հանեցին ու որ հաստատուեցան։ Սփիւռքի սա քաւարանեան մշուշը մեղի կ'ընէ գրեթէ կոյր՝ մեր հին փառքերուն գեղեցկութեանց հանդէպ։ Մարդեր էին այդ ամիրաները, անոնցմէ ուղղակի սերած ճարտարապետներու փաղանգը։ Իրենց հանրային դերէն դուրս, իբրև հոգեբանական խտութիւններ, անոնք երբ բաւարար խղճմտութեամբ ուսումնասիրութիւն (այսօր համար մենք ունինք Մխիթարեան և Էջմիածնի գիւհները) մեղի կուտան շատ հօգը թելադրանքներ միշտ այս ժողովուրդին շնորհներէն ինչպէս կիրքերէն։ Մեր գրականութեան այժմեան փոքրութիւնը, փոքրագոյնութիւնը, ճիւղճ ետապաշտութիւնը ու ստորին ակորժակները պատճառներ՝ անշուշտ, որպէսզի մոռցուին այդ դարերը, կամ ճանչցուին սխալ, սուտ պիտակներու տակ։ Այս ժողովուրդը չէ այն ոչխարներու հօտը որուն վրայ զանազան ուղարմանազան վարդապետութիւններ իրենց դաւանանքը կը ջանան փորձարկել։ Մէկ ամիրայ հին օրերու թագաւորի մը շափ՝ ընդարձակ ապրումներու հանգոյց է եղած։ Բացէք այդ մարդերը, դուք պիտի չիւնէք պատմութիւնը այս ժողովուրդին։

ւանդ այդ ընելիքին վրայ իր իսկ անդիտակցութենէն: Զուր մի կարծէք Տէրոյնցի փառքը: Այս մարդը դպրոց մըն է առանձինն ու 1850էն առաջը կը մարմնաւորէ: Անկա յիմար մըն ալ չէ, ինչպէս ուզած են ներկայացնել իր հակառակորդները: Լուսաւորեալ և խաւարեալ բառերը, ըսի անգամ մը, աւելի են քան պարզ տիտղոսներու միամտութիւնը, ծիծաղելիութիւնը: Անոնց հտին ոչ միայն մեծ կիրքեր կը զգամ ես տակաւին, այլ գրեթէ այն ստոյգ իմացական բարեխառնութիւնը, սրտազարկը որոնք 1880ին, 1900ին, 1920ին իրական են մեր մտաւորական ընտրանիին համար:

Ըսի թէ մեծ մարդեր էին: Ըսել կ'ուզէի չէին նմաներ մեր զոյգ գրական սերունդներու պարզած պատկերին: Ո՞րն է իրապաշտներէն այն դէմքը որ բարձրագոյն կրթութեան մը բարիքը ըլլար տուած նախ իր անձին: Ատոնցմէ Հրանդ Ասատուրին Բաբելը անժուռ (անլի) միջակութեան մարզանք մըն է երբ բաղդատուի Ռուսինեանի մը, Ծերենցի մը ուսանողութեան: Զօհրապ բոպիկ միտք մըն է 1880ին, ու պիտի մնայ այդ բոպիկութեամբ՝ նոյնիսկ երբ Պոլսոյ Իրաւաբանական վարժարանին մէջ դասեր պիտի աւանդէ, և կամ 1910ին Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ քաղաքական տարողութեամբ ճառեր արտասանելու առիթներ պիտի ստեղծէ, իր բնածին հետտորութեան յազուրդ մը ճարելու համար: Ո՞րն է Արուեստադէտ Սերունդէն դէմքը որ սանկ միջին Եւրոպա մը ըրած ըլլար: Վարժապետ Սեղբունեանի Գերմանիա՞ն, այնքան մօտիկէն յիշեցնող վարժապետ իսկ ըլլալու անկարող Մ. Շամտանճեանի մը Գերմանիան: Տիրան Ջրաքեանի Պոլլիսը, այդ Եւրոպային մեծ ճամբաներուն վրայ, որպէսզի արտօնէր ինքզինքը յանուն այդ մշակոյթին բաներ մը մրտենու Նէլաշիւրհին մէջ: Տիկին Եսայեանի Սորպոնը՝ ուրկէ անիկա տրտում, անկանգնելի յիշատակներ միայն պիտի պահէ: Ինչպէս կը տեսնուի այս ակնարկութիւններէն, Զարթօնքի մարդերը պատրաստուած, լեցուն, բաց իմացականութեամբ, իրենց օրերուն բարձրագոյն ուսումը իւրացուցած անձնաւորութիւններ են: Ու եթէ երբեք այս ստորոգելիները միշտ գրագէտ մը չեն թելադրեր, առնուազն աւելի կ'արժեն քան սուտ ու փուտ ոճի հապտանքները որոնք 1900ին գրական սերունդի մը նկարագիրները պիտի կազմեն:

Այդ պատրաստութիւնը, անշուշտ Եւրոպա ընելու բախտէն զրկուածներու մօտ, տկարութեան ազդակ մը պիտի կազմէ: Խրիմեան մը չես գիտեր ուր սորված է ոչ թէ գրականութիւն

ընելը, այլ նոյնիսկ նախադասութիւն կազմելու տարրական արուեստը: Սրուանձտեանց մը տարբեր չեմ կրնար նկատել: Պարոնեանի մը կրթութիւնը գիտենք թէ ուր կը սկսի և ուր կը վերջանայ: Բայց Ջարթօնքի Սերունդին մեզի կտակած արդիւնքին մէջ նորէն այս վերջին անուններուն բաժինը կը մնայ անբաղդատելիօրէն գերադանց՝ Ռուսինեանի մը տարեցոյցներէն, թարգմանութիւններէն, ատենաբանութիւններէն, կամ Զօրայեանի մը վաճառականութեան վրայ ճառերէն: Գրիգոր Օտեան մը, առանց այդ Եւրոպան ըրած ըլլալու, մնալով հանգերձ իրիմ՝) եաններու մտապատկերներուն ծիրին ներսը, թէ՛ սպասարկած է 48ին Բարիլի պողոտաներուն վրայ ժողովրդավար սկզբունքները ծափահարող իր ընկերներուն ազատականութեան, գաղափարադրութեան, ու անոնց չափ ու աւելի՛ յստակ տեսած իր ժողովուրդին բարիքը, և թէ՛ քիչ չատ ազապատանք է ցոյց տուած գրականութեան հանդէպ՝ «բանիւ եւ գործով» ինչպէս կ'ըսեն Միտք բանի՞ն այս հպումներուն, մերձեցումներուն. — ան որ՝ Ջարթօնքի Սերունդը կ'օգտագործէ երկու զօրաւոր ուժեր, չըսելու համար շնորհներ: Ասոնցմէ մէկն է հանգոյցը այն ընդունակութիւններուն որոնք անզգալաբար բայց անտեղիտալի կերպով մը սերունդի մը հոգեյատակը կը յարգարեն, այն առհաւօրէն հաւաքուած տուրքերը, որոնք սխալ չըլլար ճանչնալ իրրեւ իմացական ժառանգութիւն, ճիշտ ու ճիշտ մարմնականին նման: Միւսը՝ պարագայական déterminationներն են, ըսել կ'ուզեմ շըրջանէ մը, ժամանակէ մը, անհրաժեշտութիւնէ մը սերունդի մը աչքին ուրուացող միջոցներուն յարմարուելու իմաստութիւն մը, չգործածելու համար Սրէնսըրեան մեծ տարազները: Մեր մէջ բարիքը ան եղաւ որ անոնք որ Եւրոպա ըրին, հոն սորվեցան նոր եղանակները այդ տուրքերը շահարկելու: Հայրենիք դարձին անոնք ջանացին արժեւորել ցեղին ընդունակութեանց գումարը նոր կարիքներու ի խնդիր, կազմակերպեցին իրենց ընկերներուն ընդոժին առաքինութիւնները: Վերցուցէք այդ Եւրոպայէն եկող տղոց փաղանգը, անչուշտ չի ջնջուիր հայ ժողովուրդը, բայց 1850էն ասդին մեր կեանքը կ'ունենար քոյրորդին տարբեր արեւելում(*): Դառնալով իրականութեան, հարցուցէք

(*) Ասան մը նորութիւն էր, ինքնատուութիւն էր, վերլուծաւոր իմաստութիւն, մեր աղէտներուն պատասխանատուութիւնը բնաւալ այդ սերունդի գործունէութեան և իտէալներուն: Իրողութիւն է որ մեր պոպոկները ապրեւ էին իրենց դարերը ցեղային խելքի միջինով մը, ու հասցուցեր մեր արեւնը մինչև դռները նոր ժամանակներուն, իրողութիւն

դուք ձեզի թէ ի՞նչ ընթացք պիտի առնէր Մկրտիչ Խրիմեան ըս-
ուած վարժապետին դործունէութիւնը, ինք իր գլխուն։ Անիկա
չատ շատ Վանանդեցիներու, Տէրոյնցիներու, Ալիշաններու,
մանաւանդ Բաղրատունիներու ըրածին մէկ աւելի անկազմա-
կերպ, սանձարձակ, որով և զուր կրկնութիւնը կրնար դառնալ,
գրաբար ոտանաւորին ստենդորեան փողաբը, աւելի հաստ՝ վասն
զի անսաշ։ Մտնելով շփումի Բարիլէն վերադարձող երիտա-
սարգութեան հետ, անիկա կրկնապէս բարերար մը եղաւ նախ
իր անձին, երկրորդաբար՝ այդ տղոց։ Գրիգոր Օտեան մը երբ
անոր պատրիարքութիւնը կը պաշտպանէ Պոլսոյ Աթոռին, ան-
շուշտ զգածուած է այդ լեոնցիին անհուն կորովէն, իսկապէս
peuple մարդու հրապոյրներէն ու անոր բուխ, իրաւ, հայ սիր-
տէն, այնքան քիչ՝ այս վերջինը, այդ օրերուն (եօթանասնական
թուականներ) Պոլսոյ եպիսկոպոսական փայլուն կուրծքերուն
տակ։ Եօթը լեզու ջուրի պէս խօսող ու գրող նար-Պէյ մը որ
գետապանական, նոյնիսկ վեհապետական առաքլնութիւններ կը
պարզէր, կը նսեմանայ Հայաստանցի այդ դեղջուկ եպիսկոպո-
սին այդ պարզ ուժին զիմաց։ Անիկա հայրենիքը, հայ ժողո-
վուրդը, այդ օրերուն ամէնէն սրբազան կարգախօսը կը մարմնա-
ւորէր — Հայաստանը։

Առանձին առանձին, այդ սերունդին ամէն մէկ անձնաւո-

է որ 1850էն ասդին մեր միտքը կ'ընդլզի իրեն պարտադրուած դարաւոր
պատգամներուն ղէմ ու կը թոխէ հուն, ուղղութիւն։ Խրամատը մեր անց-
եալին և 1850էն ասդին հետապնդած քաղաքականութեան միջև կը
հստի խելացնոր խորութիւններու։ 1850ին մէջն է 1915ը։ Այսպէս մտա-
ծեցին ու կը մտածեն իմաստութեան փերեզակները։ մանաւանդ մեր
հայրենիքին ներկայ սոցիոլոգները։ Այդ ոգին ղէմ (1850ը ոգի մըն է
թուական մը ըլլալէ առաջ) յարձակումը կար իր ծագման օրերուն ալ,
ու ամիրաներ, ճարտարապետ ուէյեր, բարձրաստիճան փաշաներ երբ
Եւրոպայի վտանգը կը չափազանցէին, թուրքերուն հետ օր մը կարելի
բախումի մը հեռանկարը անշուշտ ունէին աչքի առաջ, բայց մանաւանդ
իրենց սեպական ճիգն փառասիրութիւնները։ Ապագան արդարացուց
այդ քաղաքականութեան ջատագովները քանի որ աբեմտահայ ժողո-
վուրդը գոյութիւն չունի։ Բայց այս աղէտին զսպանակը միամտութիւն
է տեսնել այն աժան, պատրաստ, զլիշէ համոզմունքուն հսկի որոնցմով
գօտեպինդ կրկէս էին իջած օրինակի մը համար խուսեայներ (1860ին)
կամ 1900ին պահպանողականները, 1920ին մեր յեղափոխութիւնը իր
անյաջողութեան պատճառով զատապարտողները։ Մեր կործանումը կու
գայ Եւրոպայէն, այո՛, բայց ոչ Զարթօնքի Սերունդին Եւրոպայէն, այլ
այն Եւրոպայէն որ 1870էն վերջ կը սկսի . . . ոչ թէ Բարիլ, այլ . . .
Պերլին։ Եւրոպայի մատենագիր մը արդի քաղաքակրթութեան կորանքը

րութիւնը երեւան կը բերէ ալլազան յատկանիշներ, նոյնիսկ գրական մարդին վրայ, եթէ պահ մը զիջինք իրենց ըրածը ընդունիլ այդ կալուածին վրայ: Ինչ քիչ է թիւը Իրապաշտներուն՝ հազիւ վեց-եօթ: Բայց որքան նման են անոնց կարողութիւնները: Դարձեալ, Արուեստագէտ Սերունդը կազմող փաղանգը աւելի թիւով մը չի՝ ներկայանալ իր առաջին դիմի տաղանդներուն մէջ: Երկու սերունդներն ալ իրարու հաշտ յատկութիւններ կ'արժեւորեն: Բայց անդունդ կայ Թէրզեանի մը եւ Խրիմեանի մը հոգիներուն, Ոսկանի մը եւ Նար-Պէյի մը աշխարհայեացքին ընդմէջ: Նոյնիսկ իրարու կրկնութիւնը թուող Պէշկիթաշլեան-Դուրեան երկեակը խորապէս կը տարբերին իրարմէ ոչ միայն իրենց տաղանդներուն տեսակարար կշիռովը, այլ և իրենց ժողովուրդը հասկնալու, սպասարկելու իրենց կեցուածքովը: Բայց այդ սերունդին համար թերեւ անիրաւութիւն մը պիտի նշանակէր գործադրել, ձեռքը դնելով գրականին վրայ: Այդ սերունդին շնորհները ըսի թէ բազմազան էին: Թերեւ տեսնելու կերպ մըն է ասիկա հեռուններէն, երբ կը ջանամ Ռուսինեան մը պահել գրականութեան համապատկերի մը մէջ, մինչ աւելի քան յըստակ է որ այդ բժիշկին քրական հասկացողութիւնը՝ դրապաւես, օգսապաւես, գործնապաւես, իր շրջանակէն իրեն թելադրուած ընդհանուր պէտքերու յստակ իւրացումի մը կը յանդի: Անոր

կը բացատրէ երկու կապոյտ աչքերով: Անոնցմէ մէկը կնիկի մը բուլ գէմքին վրայ դուրսէն դրուած կապոյտ սւրճի քնքերն են, այն հռչակաւոր կիներ որ անգլիական պատմութեան մէջ կիսադարեան շրջան մը առաւ իր écussonին տակ: Այսօր պատմիչները այդ շրջանը կ'անուանեն Վիգորեան շրջան: Այսինքն դրամին, շահին, conformismeին, կեղծ բարոյամոլութեան և անհուն չափապաշտութեան շրջանը, Երկրորդ՝ արեւելեան Բրաւսիացիի մը կապոյտ աչքերն են, ան որ Պիղմարգ անունով վարեց Դերմանիոյ ճակատագիրը, ստեղծելով ցեղային անաւոր ատելութիւններ, ու մարդկութեան պատմութեան մէջ չլթայազերծելով իրենց նմանը երբեք չունեցող երկու անաւոր պատերազմներ (1914 և 1939) որոնք ուղղակի կուգան այդ մարդէն: Բայց այդ մարդէն կուգայ մանաւանդ փոքր ժողովուրդներու բնաջնջումին նիցջեակամ տեսութիւնը, զինուորական յաջողութիւններովը արդարացած, գերման զօրապաշտութեան մէջ մարդուած թուրք սպայութեան արմատական կեցուածքը իրենց կայսրութիւնը կազմող փոքր ժողովուրդներու դէմ: Այդ ոգիով սնած սպայութիւնն էր որ ծրարեց սրբագրել Սուլթաններու սխալը՝ իր յաջողութիւնը դուրս է կասկածէ: Արարները միայն՝ ազատեցան աղէտէն, վասնդի թուրքերը երբեք այդ տարրը թրքացնելէ յոյսերնին չեն սպառած: Ո՞ւր են քիւրտերը, Ո՞ւր՝ յոյները, չէրքէզները, Պատմութիւնը փաստը կ'արձանագրէ: Մերինները սահմանուած էին բնաջնջումի՝ նիցջէի՝ տեսութեամբ:

գերազանց մտահոգութիւնը իր ժողովուրդը օգտելն էր եւրոպական վարչութեանց (ամէն կալուածի վրայ) բարիքովը: Ահա թէ ինչու պիտի սկսի լեզուէն, յանգելու համար խորհրդարանական ներքին կանոնադիրներու խմբագրութեան, ու իր ժամանցները պիտի յատկացնէ թարգմանութիւններու: Ի՞նչ կը հասկնար բանաստեղծուրիւն յղացքէն՝ ձիու կռակին՝ Տաւրոսը անցնող այդ պատուական բժիշկը: Հարկաւ այնքան քիչ որքան խնկարջը վանքերու ստուերներուն խորը անցելասոյզ Ալիշանը կամ Պոսոյ հարուստ տուններուն երջանիկ երէցը Հ. Անթիմոս (Բագրատունին): Եւ սակայն իբր ժամանց այդ թարգմանութիւնները բոլոր ինքնաստեղծ քերթուածներէն աւելի՝ իրաւ, հայկական էին: Ուրեմն, տարեցոյց, թարգմանութիւն, ուղղախօսութիւն, խորհրդարանական աշխատանք, բանաստեղծութիւն այդ բժիշկին ուղեղին մէջ համազօր ու համակարգ կրթանքներ են, քանի որ անոնց բոլորէն գոյանալիք բարիքը միշտ իր ժողովուրդին քիչ մը աւելի՝ ազնուանալուն, լուսաւորուելուն, նորոգուելուն պիտի ծառայէ: Միայն Ռուսինեանի մը մօտ չէ որ կը դիտուի այս կեցուածքը, հասկնալու կերպը: Իր ընկերները, նոյնիսկ իր հակառակորդները, իր համակիրները (կան անոնց մէջ շրջանին գերագոյն անձնաւորութիւնները: Ծերենց անմոռանալի էջի մը մէջ [քօնիկ մը] տուած է հոգին իսկ այդ օրերուն երբ Յակոբ Պէյ Պալեանի մը սրահը կը նկարագրէ, ուր խօսքը, խօսակցութիւնը, շունչն ու մտածումը մեր ժողովուրդին յարութիւնն է որ իրենց օրակարգ են ընտրած) տարբեր չափերու պէտքը չեն զգար: Մարդ կը փորձուի սա հանգամանքը մօտեցնել այն միւսին որ դարեր շարունակ ի զօրով մնաց մեր գրիչ շարժողներուն: Փաւստոսին համար քրօնիկ մը բանաստեղծական, ամենանուրբ զգայութիւններու, սարսուռներու հանդէս մըն է: Փարպեցին իր Հայոց Պատմութիւնը կը յօրինէ իր երկիրը, անոր վրայ ապրող ժողովուրդին հոգեխօսութիւնը, զայն շրջապատող փոքր ժողովուրդները, ասոնց մասնայատկութիւնները ու անոր վրայ տիրակալող մեծ պետութիւններու մտածելու զրութիւնները համադրելու: Ուրիշ բան չէ՝ ըրած Թովմա Արծրունին, Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոսը ու բոլոր այն միւսները որոնք մինչեւ 1918 զար գրեցին, պատմեցին: Բայց նոյն ատեն ըրած եղան գրականութիւն, վասնզի նոյն այդ մարդոց գործին մէջ մեզի կը տրուի պատահութիւն, գէպքերու կողքին՝ հոգիներու, մտայնութեանց, մտածումներու տխրալի ալ հանդէսը զգալու, վայելու: Պատմութիւնը մեր հին դարերուն կը հաւաքէ իր մէջ մեր

ոտեղծումներուն մէկ շատ կարեւոր մասը: Զարթօնքի Սերունդին դրականութիւնն ալ, նախնական ու անաւարտ, մանաւանդ խճող ու խռով, ես կը փորձուիմ տեսնել այդ տրամագրութեանց ներքեւ:

Զարթօնքի Սերունդին շուրջ իմ նկատողութիւնները ընդարձակ ու բազմազան են, ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԻՆ ծրագիրը ընդոտնելու չափ: Դադար կուտամ սակայն անոնց ընթացքին, այն մտածումով որ, քանի մը քառորդ դար յետոյ, այս ժողովուրդը պիտի ըլլայ անշուշտ բաւական իմաստուն, իր միտքին սպասարկունները ենթարկելու ազատ, մանրամասն ուսումնասիրութեան: Պիլիսը, Մխիթարեան երկու վանքերը իրենց նախանիւթերու յորդ մթերքովը պիտի պաշտպանէին ամէն առաջագրութիւն՝ վերագտնելու այդ մարդերը, գոնէ երբ միւս դարերուն համար մեր պատմութեան այնքան դժուարացած է այդ աշխատանքը, աղբիւրներու նիհարութեան պատճառով: Համալսարանական սերունդ մը, յիսուն տարի յետոյ, կը հաւատամ թէ պիտի խանդավառուի՝ այդ աշխատանքին սրտառուչ աւ գեղեցկութեամբը:

Զարթօնքի Սերունդը միայն մարդոց փաղանդ մը չէ, այլ և ժամանակ մը լեցնող դործօնութիւն մը, որուն ծաւալման դաշտը եղած է կանխող դարու երկու քառորդներուն (երկու միջինները) մեր ժողովուրդին վերելքին ասպարէզը: Այդ տարածութեան մանրակրկիտ վերարտադրումը ես կը ձգեմ ինձմէ աւելի՝ քախտաւորներու:

Կ'անցնիմ մարդոց:

Տ Է Ր Ո Յ Ե Ն Ց

(ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԶԱՄՈՒՐՃԵԱՆ)

Դժուար է Տէրոյենցը չանուանել շրջանի մը մէջ ուր այս պատուելիին դէմքը ոչ միայն տիրական, այլև համադրական, խորհրդանշական տարողութիւն մը կը պարզէ: Անիկա միսմինակը կը ներկայացնէ ժԹԸ դարու առաջին կէսին ամբողջ մտայնութիւնը, տեսակ մը կեդրոնական աւազան ուր ըլլային ամբարուած մեր ժԸԸ դարու բոլոր ցանկութիւնները, վըստահութիւնները, ապրումի այն տախտակները որոնց վրայ մեր հոգեորականութիւնը, աւագանին, ամիրայութիւնը, մեր այդ օրերուն յարգարանքը եղող մտաւորականութիւնը դրած է իր վըճռական կնիքը: Ի՞նչ ընդարձակ մարդ: Ի՞նչ անհուն առաջադրութիւններ: Ի՞նչ ալ՝ իր ժողովուրդին ամէնէն զաղտ տուրքերուն կողմէ ամբապէս պաշտպանուած տիպար մըն է այդ պատուելին(*): Իր հարիւր յիսունը անցնող մեծ ու պղտիկ, ինքնագիր թէ թարգմանածոյ, գրաբար թէ աշխարհաբար, տըպեալ թէ անտիպ հատորներով, Զամուրճեան պատուելին տիտանեան աշխատանքը մըն է: Դրագէ՞տ: — Ահա ողբերգութիւնը: Իրեն ժամանակակից անուններ Գեորգ Դպիր, Պատուելի Փեշոյեւանցեան, Աղանդարեանց, Յովնան Միրզա Վանանդեցի, Մարոտ Թաղիսեանց, Դամաս - Դարիպա իրենց կարգին մեզի ձգած են գործեր որոնց հանգամանքները տեսակ մը խառնուրդ են զրականին, կրօնականին, լեզուականին, պատմականին, ճիշտ այն տարողութեամբ որ նկարագիր է վանականներու ձեռքով մշակուած զրական գործունէութեանց մէջ: Ամէնքս ալ ստիպուած ենք ընդունիլ որ լման մէկ ու կէս դար Պոլսը իր իմացական առաջնորդները սիրեց ընտրել Վենետիկէն: Տէրոյենց արդէն «աշխարհիկ վանական մըն է» ինչպէս կը պատկերէ զայն Յ. Դ. Մամբեան: Իր մեղքը թէ առաքինութիւնը՝ գրած չըլլալն է եւ-

(*) Յ. Դ. Մամբեան, այդ մարդուն ու իր շրջանին ունի նուիրած բազմաթիւ հատորներ, հատորիկներ: Նոյնիսկ այն պարագային ուր իր չափերը կը թուին անբաւարար, իր հաւաքած նախանիւթը ես կը նկատեմ բարիք մը, մեր անցեալին վրայ գործադրուած, մօտիկը զրուելու չափ միւս վաստակին զուր Գ. Սրուանձտեանց իրագործեց աւելի դժուար նաւագնի դետիւններէ ու մեզի ձգեց թանկ իր գանձը, փափաքողները Տէրոյենցը աւելի հանգամանօրէն ճանչնալու կրնան դիմել Մամբեանի հատորին:

քողորհն (բառը դործածելով հին առումով) և մեզի բեռ ձգած չըլլալը՝ ապահովաբար, չափուած բառերու աւելի կամ նուազ շփացուած, ովսանայուած սնոտիքը որ ուսուցողական, դիւցազ- ներգական բանաստեղծութիւնն է այդ դպրոցին, այսօր հիմնու- վին մոխրացած: Տէրոյնց ոտանաւոր չէ ճամարտակած ու ա- սիկա թերեւս իր առաջին արժանիքն է երբ իր շուրջը ոչ ոք ինքզինքը յաջողած է ղերծ պահել այդ սոսինձէն: Անշուշտ բարատոքսին կուտաք իր պատշաճ իմաստը: Տէրոյնց մինակ վննետիկի աժան բարոյախօս կամ դիւցազներգակ, վարժապետ քերթողութեան հանդէպ իր հետ կեցուածքովը չէ որ կը գրաւէ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ մէջ սա էջերը: Հաւաքեցէք ու վրայէ վրայ դիզեցէք Ալիշանի մը վաստակը ու փորձեցէք գտնել անոր պատ- կառանքէն, առաջադրումին մեծութենէն, կիրքին յորդութենէն տարբեր, այս անգամ զուտ գրական արժանիքները: Անշուշտ որ քանի մը քերթուած, մէկ երկու պատմում պիտի գրաւեն ձեր ուշադրութիւնը, ինչպէս սիրտը: Բայց մնացեալը: 1850ին իր լրումը աւարտած միտքին համար օրուան ամէնէն տիրական կիրքը կրօնական հետաքրքրութիւնն էր: Ամբողջ ազգը իր հո- գեորականներով, ամիրաներով, հարուստներով, մանաւանդ մի- ջին, արհեստաւոր դասակարգովը կ'ապրէր, իրենց յետին սաստ- կութեան և յոյզին մէջ, իր կրօնական վէճերը, պայքարները: Տէրոյնց ուրիշ բան չըրաւ եթէ ոչ ղեկավարել այդ կիրքը, անոր մէջ դնել բանականութեան, աւանդութեան կարծեցեալ կշիռը, բարիքը, ու «ըստ կարեաց», ինչպէս սովորութիւն էր այն ատեն գրել, հեղինակեց իր հատորները, առանց գրական տարրական յաւակնութեան: (Ձինքը կը նմանցնեն Նալեան պատ- րիարքին որ իր մտադրութեանց գիծովը անշուշտ կը մօտենայ պատուելիին բայց հեռու է Պրոսպերին իսկապէս համայնագի- տական կարողութիւններէն): Բայց հետաքրքրական չէ՞ վաս- տակները — որոնք մէկ ժամանակի մէջ են կատարուած — դատել իրենք իրենց հետ: Կ'ընեմ այդ փորձն ալ ու կը գումա- րեմ Ռուսինեանի մը, Զօրայեանի մը, Նոյնիսկ Ոսկանի մը մեզի ձգած գործերը: Գտածս: — Բայց նոյն թուղթի դէզը, աւելի նուազ ծաւալով, խորքի տարբեր հետաքրքրութիւններէ ծնունդ առած, մնալով սակայն յատկանշական հանգիստութեան մը մէջ, իբր արդիւնք՝ Տէրոյնցի բուրգին: 1850ին ոչ ոք, բացի վննե- տիկի տաղաչափներէն, որ մտածէր գրականին, աւելի յաւակ- նոտ բառով մը՝ գրականութեան: Թերեւս զառածիլ է այդ մար- դերուն ըրածը որակել հասոցային լրագրութիւն: Բայց ուրիշ ի՞նչ

անուն տալ այն մտայնութեան որ կը պարզուի Ռուսիաների մը գործունէութեան մէջ երբ իր սքանչելի թարգմանութիւններուն մէջ (քերթուածներ) այնքան իրաւ փաստը դրական հասկացողութեան մը չի զարգանար, չ'արդիւնաւորուիր, ու կը մեռնի տարեցուցային փառասիրութեանց ծոցը: Նոյն է պարագան Զօրայեանին, աս ալ եւրոպական, եւրոպացած միտք մը, անպայման Բարիզի գրական ժահրովը թունաւորուած, բայց սրուն իմացական շնորհները հրապարակագրական կերպարանքով մը երեւան պիտի գան: Ուրեմն, 1850ին, Տէրոյենցի ամէնէն տիրական օրերուն, շրջանը կը հետապնդէ գործնապաշտ ուղղութիւն, եթէ նկատի չառնենք այն սկսող զառածումը որ վենետիկէն պիտի փոխադրուի Պոլիս, թերեւ քիչ մը աւելի անդիները, մինչև Իզմիր, Կովկաս, Կալկաթա ալ, ըսել կ'ուզեմ դրաբարի պաշտամունքովը գահաւորակուած խանդավառ տաղաչափութիւնը որ ամբողջ սերունդի մը համար պիտի դառնալ օրակարգ, պիտի սպաննէ ինքնեկ, իրաւ խառնուածքները մեր Կրտսեր Ռոմանթիկներուն:

Բացէք Արեւմտահայ Գրականութեան շուրջ պատմական, քննադատական որևէ ձեռնարկ: Ամէնուն մէջն ալ դուք պիտի հաստատէք ընդարձակ էջեր, դուլիսներ Զարթօնքի Սերունդի բոլոր դէմքերուն ալ համար, ձախ թէ սլ: Խղճամիտ աշխատող մը որ գրական զգայարանքէն զուրկ է դժբախտաբար՝ Հրաչեայ Աճառեան, 1906ին, էջմիածնայ տպարանէն կը հրատարակէ Պարոմէն-Հայոց Նոր Դրակնոնէան հատորը: Այդ հատորին կէսը նուիրուած է Մխիթարեան գրականութեան: Զունիմ առարկութիւն: Մէկ ուրիշ մասը Ոչ-Մխիթարեան գրողներու (Դէորդ դպիր, Սերովբէ Պատկանեան, Դրիդոր պատուելի Փէշտիմալճեան, Յովհան Միրզա Վանանդեցի, Ալամդարեանց, Մ. Թաղիադեանց, Ս. Հէքիմեան,) կենսագրական հետաքրքիր նշմարներով, գործերու դասական մատուցումով: Դարձեալ բարիք մը, այս մուցուած դէմքերուն շուրջը սա լոյսի ծուկները: Իր հատորին երկրորդ կէսը անիկա կը նուիրէ Արեւմտահայ Գրականութեան (Ռուսիան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Ծերենց, Օտեան), նոյն մեթոտով, այսինքն կենսագրում ու մատուցում: Արդ, իբրեւ տիպար, իբրեւ աշխատաւոր, իբրեւ արդիւնաբերող միտք Տէրոյենց այդ անուններուն բոլորին ալ հաւասար կու գայ իմ նկատառմանը մէջ, որ առաւել քան երբեք ստիպուած է մնալ գրական, քանի որ, բացառելով քանի մը իրաւ քերթուածներու անունները, միւսներուն բոլորին համար ալ, այսօր մէկ ու անյերա-

դարձ է լճի ուր, Հինգսաձ Էն բոլորն ալ: Այն ատեն, եթէ Տէրոյնցի հատորները, գրականութեան համար, չունէին հանգամանք ու հետեւաբար դուրս էին անոր պարունակէն, ո՞ր հրաշքին գինովը Ալիշանի քերթողական վաստակը նոյն իսկ, կ'որակուէր թանկարժէք ժառանգութիւն, երբ աւելի քան ստոյգ է՝ որ Նոսրէի քերթուածաշարքին մէջ քանի մը հատը չանցնիր թիւը այսօր կարգացուելու արժանի քերթուածներուն, ինչպէս չեն կարգացուիր Տէրոյնցի տպուած թերթերն ու հատորները: Մէկը չափուած խօսքերու տարափով մը կ'ըլլայ վաստակաւոր, մեծ, անհուն բանաստեղծ, միւսը նոյնքան իրենց ժամանակին կարգացուած, հետքեր ստեղծած հանգէսներովը, հատորներովը կը դատապարտուի վճռական մոռացումին: Անշուշտ պատուելիին մեղքը արձակ գրելուն մէջ չենք փնտռել: 1910ին Տիրան Զրաքեան, հեշտագին, «անհուն Ալիշան» գրած ատենը, նկատի ունէր պատուական Աբրալին վաստակին ընդարձակութիւնը, առաւել՝ այն վարկը որ կը պաշտպանէր այդ գործը, առաւել՝ ուրիշ ալ տրտմութիւններ: Չեմ գիտեր, կը տառապէ՞ր այն վճռական անբանաստեղծութենէն որ Մխիթարեան բոլոր տաղաչափները կը զատորոշէ մեր միտքին միւս աշխատանքներէն: Կ'աւելցնեմ անմիջապէս որ անհուն կոչուելու արժանի վաստակ, իրաւունքով այս անգամ, ես կը դատեմ պատուելիին գործը: Ուրիշ հարց՝ այդ գործէն կենդանիին բաժինը, ինչպէս կայ այդ տագնապը Ալիշանի գործին համար ալ: Ամէնէն աւելի սիրտով, հմտութեամբ, նոյնիսկ սրբութեամբ գրուած հատոր մը, Շնորհալէ և պարագայ էր (Ալիշան) այսօր չի խօսիր միջին ընթերցողի մը որ կանխապատրաստուած ալ ըլլար հին գեղեցկութիւններ սիրելու: Շնորհալին մեր ամէնէն առինքնող, տիպարային, շքեղ հայրապետներէն մէկն է: Անոր վրայ հատոր մը առնուազն պիտի վայելէր տիպարին պաշտպանութիւնը: Ալիշանի գիրքը կ'իյնայ մեր ձեռքէն, վասնզի գրականութեան չի պակասիր, ինչպէս Տէրոյնցի որ և է հատորը կ'իյնայ մեր ձեռքէն մէկ ու նոյն մեղքին համար, ինչպէս գրականութեան չեն պատկանիր Զարթօնքի Սերունդին գրեթէ բոլոր գործերը ու կ'իյնան մեր ձեռքէն: Կը մնայ բարիքը որ Ալիշանով կամ Տէրոյնցով մեր հասարակութիւնը վայելեց, իրենց օրերուն: Արդ, հոգ ալ երկու դէմքերը հաւասար կուգան: Լժան կէս դար Տէրոյնց անվիճելի պատգամախօսն է պահպանողական ոգիին: Դուք գիտնալու էք որ կրօնական իրողութիւնը ինչ աստիճան բարձր, միակ կարելի բարեխառնութիւնն էր մեր հասարակութեան համար, իր բոլոր մարդ-

կային փառասիրութեանց մէջ վիրաւորուած, չունենալով իր իմացականութիւնը արժեւորելու ուրիշ գետին ու պատեհութիւն, ու ամրախարխիս հաւաքելով ինքզինքը, իր վտնքերուն ու ժամերուն վսեմացուած խորհուրդին ծոցը: Արեւելքի մէջ տակաւին այսօր ալ հանգիւպելի են այդ գիծէ հասարակութիւններ որոնց համար կրօնականը, անոր ծիրին ինկող եղելութիւնները գերագոյն վայելքն ու տաղնապանքը կը կազմեն աշխարհի երեսին: Պաղեստին եղող լը դժուարութիւն սլիտի չունենար այս կարգի զգայութիւններ ստանալու, երբ կ'այցելէ Սրբատեղիները ուր աւել մը զարնելու անփառունակ արարքը կրնայ խոշոր կիրքեր շղթայազերծել ու ժողովուրդներ հանել ժողովուրդներու դէմ, զիրար կոտորելու մէջ անհուն վայրագութիւն դնող: Տէրոյնցի օրերուն Կաթոլիկութիւն, մանաւանդ Բողոքականութիւն ոչ միայն կիրքեր են այլ և կարելի քաղաքականութիւն, որուն կարօտովը՝ տառապած են, դարէ դար, այս ժողովուրդին բոլոր ձեռներէց անձնաւորութիւնները: Տէրոյնց բերանն է պատրիարքներուն, մեծազօր ամիրաներուն, կատաղի, խորունկ քահանաներուն ու մանաւանդ միջին դասակարգին, երբ կը պաշտպանէ Հայաստանեայց Եկեղեցին աջին ու ձախին դէմ: Անիկա մարդն է որ պարտաւոր է ըմբերանել պապական նուիրակը, բողոքական աստուածաբան միսիոնարը, Բարիզէն նոր դարձող մեր մտաւորականներուն ձախ պատգամները: Դաւանաբանական բոլոր կնճիռներուն մէջ — ու ինչ չատ, ճիշդ բայց վտանգաւոր են անոնք — պատուելին ազգին ձայնն է որ կը մարմնաւորէ: Չայն սիրած են այդ առաքինութեանց համար: Կարդացած են իր գիրքերը վասնզի անոնք Հայաստանեայց Եկեղեցիին ջատագովականը ընելուն չափ, ընդհանուր եկեղեցւոյ, քրիստոնէական եկեղեցւոյ գերագոյն հրամայականներն ալ կը փառարանէին: Ես հոս կը խօսիմ իբրեւ մէկը որ ծնած է պատուելիին քաղաքը: 1900 ին իմ ընկալուէ պատանութեանս շրջանին, ես ունեցած իմ մէկ քանին իմ խորագոյն ապրումներէս: Ստոնցմէ մէկն էր իմ զարմանքը, կիրակի առտուններուն երբ այդ քաղաքին ամբողջ բնակչութիւնը կը փութար ժամ: Անիկա իր խորհրդանշական իմաստին կը բարձրանայ երբ աւելցնեմ որ շարժելու հազիւ կարող ծերերէն մինչև թաւշային իր մորթին մէջ կաթէ մարմինը յորդելէ դժուարաւ արդիւող պարման աղջիկը, այդ տարբեր կատարէին ամենախոր կրօնալոյզ հոգիով: Ու ժամուն մէջ շապիկ հագնելու փառքը՝ ամէնէն նախանձելին: Ամէն տունի մէջ թըրքաբառ Սուրբ Գիրքը՝ գահոյքի վրայ: Ամէն հարուստ աղա, իր

ճաղատա գլուխը ժամուկն խսրիբին քսքսելու գիրքին մէջ աւելի քան իրաւ, համեստ, խոր: Պատուելիին պատանութեանը՝ սանկ երեք քառուրդ դար առաջ իմ օրերէն, այդ ամէնը անշուշտ շատ աւելի լուրջ, ծանր իրաւութեամբ մը: Պոլիս ուրիշ բան չըրաւ այդ մարդը եթէ ոչ իր այդ ապրումները նուիրագործել, դարուն տակաւ ամբարշտացող հակումներուն դէմ: Ու զրազէտը իր ժողովուրդին ո՛չ աքլորն է, ո՛չ ալ սիրամարգը: Տէրոյննց այս ապրումներուն մէջէն է որ իր գործը երկնած, հասունցուցած, հաւարտած է, վստահ՝ անոր բարիքէն: Ու այդ գործը, իր ակնկալած բարիքովը կարգացած են թերեւ աւելի թիւով մարդեր, որքան չէ եղած հաւանաբար բախտը Ուղարկուեալն, Նկարագրեալն դաստիարակուեալն, նոյնիսկ Նաւթ քերթուածաշարքին: Իմ տողերուն նպատակը պարզ է սակայն: Անոնք չեն ձգտիր գրական արժանիքներով պսակազարդել գործ մը որուն ստեղծիչը զերծ էր, տակաւին պատանութենէն, գրական ամէն յաւակնութենէ, ինչպէս այդ յաւակնութեամբ ուրիշներ սկսած են ու աւարտած ալ իրենց վաստակը: 1922ին հրատարակուած հատորի մը մէջ, (Ինքնագրեր) Հրանդ Ասատուր որ իմաստուն, գաղիացիք կ'ըսեն docteur մարդ մըն է, Մամուրեանի Հայկան Նախնային մէջ կը գտնէր Արեւմտահայ Գրականութեան կոթողներէն մէկը: Շատ յարգելի այդ բանասէր-կենսագրողին մտքին մէջ ամենայն հաւանականութեամբ, Մամուրեանի հատորին վաւերագրական, ժամանակի մը վրայ վկայաբերուած արժանիքներ կը մնան թելադիր այդ գնահատականին, քանի որ ոմը, գրեւ լու աւարտէր այնքան տգիտն, անբաւարար կը թուին մեզի այսօր այդ հատորէն ներս, որքան սնրաւարար է պատուելիին ոմը, գրելու ճարտարանքը իր հանդէսներուն (Եւթի, Ջիւթ), մանաւանդ Ինքնագրերուն մէջ: Եւ սակայն այդ գրքոյկները կը պատմեն շատ աւելի բան այդ օրերու մեր մտայնութենէն: Թերեւ չէք գիտեր որ այդ տետրակները հրատարակուեցան ի պաշտպանութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ընդդէմ Վիեննական վարդապետի մը որ հերոսական յարձակումը կ'ընէր իր պապերուն եկեղեցիին վրայ, անոր ուրանալով առնուազն քրիստոնէական ուղղափառութիւն: Ու հիմա ձեր միտքը ենթարկեցէք ճիգի, իր բոլոր ծանրութեան մէջ ըմբռնելու համար տագնապը որուն բարձումը ունէին նկատի այդ տետրակները: Գործներու ո՛չ ինքնատպութիւնը, ոչ ալ ստեղծագործ ումը հոս կրնան փոխարինել պարզ արարքը, ամբողջ խոսովեալ համայնք մը ոգևորելու, կատարուած անարդարութեան, փոքրութեան մը դէմ ցասում:

նահար՝ մարդոց ճարելու համար անհրաժեշտ խաղաղեցումը:

Պատուելին գրադէտ մը չէ, ինչպէս չեն այդ գրադէտը Զարթօնքի Սերունդին բազմաթիւ անունները երբ ուզենք այդ անուններէն իջնել գործերու: Բայց աշխատաւոր մըն է, համահաւասար կիրքով, միջոցներով ու իր հասկցած եղանակով՝ իր ժողովուրդին կարիքները գիմաւորող, ինչպէս են նոյն այդ աշխատաւորը Ռուսիոնեան մը, Զօրայեան մը և այլն: Յետոյ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ՝ իր կարգին ընդունած է տրտում գիջումը ընել այդ անունները իրենք իրենց տեսնելու, անկախաբար՝ իրենցմէ մեկի եկած գործերուն կշիռէն: Ըստ այսմ, ինծի կը մնայ դժել իր կենդանագիրը արագ, խոշոր գիծերու վրայով: Կանխող էջերուն մէջ յիշուեցան իրմէն մէկէ աւելի հանգամանքներ: Ահա ուրիշ կողմեր: Անիկա մարդն է որ իր գրիչին ու խօսքին հմայքովը պատկառ է կացուցած մեծամեծները, ճարելով մեր մէջ այնքան հազուադէպ վարկը միտքի աշխատաւորին: Իրմէն առաջ տիպարը տրտում է ու դուրս մեր նկատառումէն: Իրմէն վերջ ունինք Պարոնեանը որմէ կը վախնան բայց զոր գիտեն անօթի ապրեցնել: Մամուրեանի մը, Պէրպէրեանի մը վարկերը չեն անցնիր ազգային Վարչական Մարմիններու շրջանակները: Պատուելին իսկապէս ժողովրդական գրողն է, գէթ 1850էն առաջ ու բաւական մը վերջը: Գիտէ ու կրնայ իր ամէնէն նուիրական սրբութեան վրայ անդադար տեղացող հարուածները գիմաւորել եթէ ոչ հաւասար գէնքերով (իր դարուն Աստուածաբանութիւնը շատ հոռտի կազմակերպութիւն մը կը թուէր՝ Ս. Թովմաս Ագուինացիին փառքէն առաջ, ԺԹԸ դարու վերջին քառորդին և ԻՐ դարու սկիզբները կաթոլիկ մտածողութիւնը — եթէ կը ներուի նման տարազ մը — իմացական ուրիշ արդի գրութիւններու վարկին բարձրացնող: La somme՝ ոչ միայն կաթոլիկ դպրոցներուն մէջ իմաստասիրութեան լիակատար ընթացք մը կը ճարէր 1900ին, այլև բաւական խորք ունէր, իր մէջէն ծնունդ տալու համար գրական լուրջ շարժումներու, գործերու), գէթ տիրական անարդարութեանց գէմ իր ժողովուրդին ցասումը, խռովքը կերպարող ողջմտութեամբ մը: Ըսի՞ թէ անոր կը գիմէին կրօնական մարմինները երբ կարիք կար գաւառաբանական թուղթ մը խմբագրելու, համալսարան աւարտած մարդոց կողմէ հրատարակուող վարկաբեկիչ (իր եկեղեցիին) տետրակներ, յօդուածներ հերքելու: Ամենագէտ մարդն է ան: Խօսած է տասնէն աւելի լեզուներ, մեր մէջ նմանը չունեցող այս մարդանքներուն համար: Զիշտ է որ եւրոպական խմբով բանասէր մը, գիտուն մը, առ-

ներազն աստուածաբան մը չի կայ իր տիպարին մէջ: Ճիշտ է որ բոլոր ինքնուսներուն մոլեռանդութիւնը, հայեացքի նեղութիւնը, հորիզոնի մասնակիութիւնը արգիլած են իր իմացականութիւնը իր կարելի աճումէն: շողարձակումէն: Ու, աւաղ, ճիշտ է նաեւ նոյն չափով որ մեր մէջ շատ դիտուած բայց իր ճշմարիտ իմաստին չվերածուած սովեստութիւնը զայն ալ վարակած է, ինչպէս վարակած է առհասարակ ամբողջ հայ մտաւորականութիւնը, կերպով մը անշուշտ օգտակար արդիւնքներով բայց զառածած է զանոնք իրաւ, բարձր, լայնադատ հայեացքէն որ կատարեալ իմաստունինն է, բոլոր ժամանակներու համար: Պատուելին նեղմիտ է, կրքոտ, փոքր հարցերու համար հոգի հատցնող, ձեւապաշտ, տառախնդիր, հակիթին մէջ մազ փնտռող կ'ըսէ մեր ժողովուրդը: Բայց այդ օրերուն ո՞վ չէ ատոնք ամէնը միասին ու քիչ մըն ալ աւելին: Իր լայնածաւալ պայքարները իր ժամանակին ամէնէն մեծ հարցերուն շուրջը, զինքը գրաւած են շատ աւելի ամբողջեամբ որքան չի ներսիւր վաւերական իմաստունի մը: Մոնթէսքիոյ թարգմանող մը փաստը կուտայ ԺԸԴ դարու մտայնութեան մը որ, իր արտաքին հանդարտութեան հակառակ, խորունկ խռովքներու հանգէս մըն է ամբողջ Եւրոպայի համար (Հանրագիտականները, Ռուսոյ, Վոլթէն ու դէպի յեղափոխութիւն մեծ հոսանքները տառապող մարդոց): Բասգալ թարգմանող մը կուտայ ուրիշ փաստ՝ ուրիշ մտայնութիւնէ մը: Բայց հարկ կ'ա՞յ դիտել տալու որ երկու թարգմանութիւնները կուգան հիմնովին հակադիր հոգեխառնութիւններէ: Տէրոյեանց զոհն է ահա այս հակասութիւններուն որոնք ժամանակինն ըլլալու չափով, են ծնունդը ի՞ր իսկ խառնուածքին, — բուռն, բռնակալ, քաղցր, միամիտ, խորագէտ, գործնապաշտ, նուիրուող — տալու համար քանի մը որակիչներ որոնք ակնբախ կերպով մը կը թուին իրար հերքել, բայց այդ մարդուն ապրումները կը տարազեն կարելի հարազատութեամբ: Խոնարհ է անիկա, իր Աստուծոյն ամէնէն սիրելի առաքինութեան մը հպատակ անշուշտ ու ներող: Բայց ամբողջ խուլ ամբարտաւանութիւն է նոյն առեւտրէր եօթնամեական թուականներուն, խելքը փչած օրը կը մտնէ վարժարան մը, քննութեան կ'ենթարկէ տղոց դասագիրքերը՝ անոնց մէջ ուղղափառութիւնը վիրաւորող, նոր գաղափարներ հոտող տողեր որսալու, զանոնք գիրքէն աւերելու, և իր վաւերացումը բոլոր դասագիրքերուն պարտադիր յայտարարելու աստիճան կը խեղդամայ: Քիչ չէ բառը: Մեր օրերուն անհանդիպելի են ա՛լ այն աշխարհականները որոնք ժամուն մէջ կը

սրբագրէին քահանաներուն ընթերցման սխալները, կամ մոռցըւած սաղմոս մը, աղօթք մը, և կամ աւուր չպատկանող շարականի մը դէմ ճիշտին անունը բարձրաձայն կը բարբառէին։ Այս արարքները հերոսութիւն որքան հոգեկան պարկեշտութիւն կը նշանակէին այն ատեն։ Պատուելին, իր անկման օրերուն իսկ, չէ վախցած չափուելէ, այդ գետինին վրայ, մեծագոյն վտանգներու հետ։ Բերայի եկեղեցիներուն աւագերէցները կաթողիկոսի ուժ ունէին այդ օրերուն։ Ու կրնային դուրսէն եղած ամէն միջամտութիւն արարողութեան զնացքին վրայ, վեհափառօրէն սաստել։ Փոյթ չեն Տէրոյնցին այդ ցատումնալոծ վեհափառութեանց պոռթկումները։ Ատեաններու մէջ (Թաղային խորհրդարան, պատրիարքական դահլիճ, ամիրաներու ապարանքներ, դպրոցներու սրահներ) անիկա արի, անընկճելի տրիբունն է Հայաստանեայց եկեղեցիին։ Ըսի անգամ մը։ Իր տրամաբանութեան եթէ խարխիւները կը թուին մեղի այսօր խախուտ, առնրւազն անբաւարար, բայց չէնքը, յօրինուածքը կը տպաւորէ։ Գիտէ՞ր բոլոր հարցերը, իրենց ամենայնտին մանրամասնութեանց մէջ, երբ կը խառնուէր անոնց յորձանքներուն։

Տէրոյնցի անկումը արդիւնք է Զարթօնքի Սերունդի ձախ թէին դէմ իր կեցուածքին։ Կատաղի կիրքերով կրկէս է նետուած Բարիզեան ոգիին ընդդէմ։ Իր պաշտպանները որոնց մէջէն պէտք է հոս յիշել Կարապետ Ամիրան (որ իրեն ցկեանս ռոճիկ ալ յատկացուցած է որպէսզի թարգմանէ եկեղեցւոյ Պատմութիւն մը), կը յոգնին այս պայքարներէն բայց մանաւանդ այս մարդուն հաւաոր ընդարձակութենէն։ Եկեղեցականները կը նախանձին իրեն, մանաւանդ վեհետիկէն դարձողները։ Գրողները չեն հասկնար այս ապառաժ իմաստութիւնը։ Նոր կազմուող երիտասարդութիւնը, ան որ մեր թատրոնը, մամուլը, դպրոցները, գրականութիւնը ունի իր խնամքներուն ու սիրոյն դրօշակ՝ իրենց եռանդին մէջ կը բախին այս մարդուն, որ միս մինակը ոգի մը, կուսակցութիւն մը, հնութիւնը կը խորհրդանշէ։ Անոր վրայ յարձակում մը նախապէս հերոսութեան արարք մըն է։ Աւելի յետոյ լուսաւորեալ միտքի փաստ մը։ Ձէ պաշտպանուած դարձեալ Զարթօնքի Սերունդին աջ թէն ուր déiste Օտեան մը ու իրապէս Հայ եկեղեցւոյ ծնունդ կղերականներ անտարբեր են Պատուելիին քննադատութեան, անշուշտ սերունդին ընդհանուր բարեխառնութեան հաւատարիմ մնալու նախանձախնդրութեամբ։ Հալածած են զինքը բոլոր գրիչ շարժողները, Բաբիդէն դարձած, թէ Պոլսէն հասած։ Անոր դէմ սա խաչակրու-

Թիւնը աւելի է քան տրտմութիւնը զոր կը զգանք արժանիքի մը ուրացումին կամ քանդումին պատկերին առջև: Ի՞նչ էր ըրած այս մարդը այսքան դառնացնելու համար իր ժամանակը: Իր Հայաստանը (1846-1852) այդ Պոլիսին առաջին լուրջ լրագիրն է, ընդամէջ օրաթերթին ու հանդէսին: Իր լեզուն, միշտ այդ թուականներուն, առնուազն բարիքն ունի իր հետը՝ ոսկեճամուկ ու ոսկեճաճանչ գրաբարէն զերծ ըլլալու. և հասնելու միջին ընթերցողին, ուղղակի, առանց անոր դոյզն ճիգ մը արժելու: Իր ուղածները, ըսածները, հրապարակին ամէնէն հրատապ իրողութիւններն են: Ձէ շողոմած: Ձէ քծնած: Ձէ ստորնացած: Իր փառքին վրայ ալ հազիւ թէ քանի մը անգամ շահարկած է: Եւ սակայն արդարութեան, աղատամտութեան առնունով հրապարակ իջած երիտասարդութիւնը կ'ատէ՝ զինքը: Եկեղեցին զայն կը դորժածէ իրը սլաքաստիկ հոսկէ հոնկէ ծագած թշնամիներուն դէմ: Տարիքէն կոխուած, իր հմտութիւնը, ողջմտութիւնը, պարկեշտութիւնը կը կրէ բեռան մը պէս: Իր հաւատքը, եկեղեցւոյ հանդէպ կիրքէ մը աւելի իր տածած պաշտամունքը, իր ուրացուած բայց անկորնչելի հեղինակութիւնը պատճառներ՝ որպէսզի Մամուլ, եկեղեցի, աղգային իշխանութիւն, իրենց պայքարներէն վերջը (Ուսմանագրականներու և Խաւարեալներու բախումին մէջ անիկա խղճի խորունկ խաղաղութեամբ պաշտպան է կեցած հին կարգին կողմնակիցներուն: Իր ընթերցումները, վարած կեանքը, իր խկ խառնուածքը չէին կրնար զինքը մղել նորութիւններուն կողմը, ուր առնուազն կրօնական զգայնութիւնը իր գաղջութեամբ իրեն կը թուէր կասկածելի: Մի գարմանաք որ ինչո՞ւ այսքան լայնածաւալ իմացականութիւն մը տեղ չի տար արդիական սկզբունքներու: Շատ քիչ է թիւը միտքի հերոսներուն, այսինքն այն մարդոց որոնք այնքան տաժանքով իրենց ստացած իմաստութիւնը յօժարէին զոհել դուրսէն, արագ ճարուած նոր գաղափարագրութեանց) զայն նկատէին մէկդի: Իրր աւելորդ: առնուազն վնասարար յիշատակ մը: Խրիմեան որ Վանկցիի հաստատ միջոցներով իր ոտքը կ'ամրացնէ Պոլիս, դէպի պատրիարքութիւն իր ճամբան պիտի յարգարէ պատուելիին ռաղմավարութեամբը, — խօսք, պրօշիւր, քարոզ, ատենաբանութիւն, երեւալով հոն ուր ամբոխ կայ: Որքան քիչ է իր կշիռը իրր Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնատար, պատուելիին ծանրածանր լիութեան զիմաց ամէն բանի մէջ: Եւ սակայն մարդիկ պիտի չզանազանեն լեցուն ու դատարկը, հերիք է որ իրենց մատուցուին առիթներ պզտիկ շփոթումներու

որպէսզի հասարակ քարոզիչ մը քաջ աստուածաբան հռչակուի։ Ազգային շրջանակներէ վտարուած, պատուելին պիտի ապրի կատարեալ լքումին ալ դառնութիւնը։ Նոր ուսուցչութիւնը (Մամուրեան, Զերազ, Եղիա, Գուրգէն, Պէրպէրեան, Գարաբազ) իր կարգին, հերոսութիւնը կը սիրէ՝ ինկածը անգամ մըն ալ փոշիացնելու։ Մամուլը իրենց ձեռքը ունեցող այդ վարժապետները, կարծես պարտականութիւն կը զգան հարուածները անպակաս ընելու՝ իր մտքին կորովէն պարպուած ուսուցիչը պահելու համար իր կործանումին մէջ։ 1870ին կարելի է ըսել թէ ոչ ոք որ կարդար զայն։ Եւ սակայն անիկա գիտէր աւելի քան բոլորը մէկ՝ զինքը հալածողներու խմբակին։ Սահմանադրականներու յաղթանակը պատուելին թողումը պիտի ըլլար։ Մահն ալ դաշնակցած ըլլալ կը թուի իր հակառակորդներուն հետ, զայն մոռնալով տասնամ մը ետ ու աւելի։ Մինչև 1888, իր մեռնելուն թուականը, անիկա պիտի ապրի անդըջըհեղեղեան կենդանիի մը այլուրութեամբը, օտարութեամբը։ Իրեն հրաժեշտ են տուած՝ մեր միտքը հպարտ, ազուր ընող բոլոր շնորհները։ Կը մնայ սակայն հաւատարիմ իր հաւատքը՝ վսեմ ու գեղեցիկ, որ այդ կործանումը, ողջ մեռելը կը պսակազարդէ։ Պատուելին պիտի անցնի մեր աշխարհէն, սկսելու համար միւսը, նման բոլոր վեհափառութեանց որոնք չեն կրնար մոռնալ այդ վեհափառութիւնը։

Իր կենսագիրը՝ Յ. Գ. Մրմրեան, հոգեպէս ու մարմնապէս նման յօրինուածութեամբ մարդ մը, անոր յիշատակին նուիրուած հատորի մը մէջ, դրեթէ յաջողած է նուաճել տիպարին սա աւտակարգ, խռովիչ, եղերական գեղեցկութիւնը։

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԺԹԷ դարու մեր իմացական ամէնէն ընդարձակ ու տարածուն ակնարկներն ներկայացուցիչ ու նոյն ատեն Զարթօնքի Սերունդին մտադրութեանցը քովէն իր չքեղ այլուրութեամբը երեսը ետ քալող Տէրոյնցի յատկացուած էջերը ՀԱՄԱՊԱՏԱՅԻՆ՝ իրենց լիութիւնը կը գտնեն երբ հետեւին սա միւսին ալ կենդանագրով որ ոչ նուազ տարակարգ, թելադրիչ զիծերով, տռեղծուածային, միջին համբաւի մը ծնունդ է տուած: Իր ժամանակը զայն չէ կրցած ուրսնալ ըստ զիտցած է խուսափիլ անկէ, անշուշտ անոր տուրքերը, շնորհները Վասկածելով, բայց անոր թերութիւնները օգտագործած է մեծ ճարտարութեամբ: Ասիկա՝ պուհե խաչատուր Միսաքեանն է, իր վերագիրը ճակտին քրտինքովը շահած՝ դպրոցական հանդէսի մը մէջ, դեռ ոչ քսանամեանի, շատ խրթին դրարարով մը սպառազէն քերթուած մը կարգաւով: Ամիրայ մը զայն վարձատրած է այդ մակդիրով որուն պահպանմանը համար անիկա դրած է, կը պատմեն, փառասիրութեան սահմանները անցնող ու ծիծաղելին ողջունող ուշադրութիւն: Պարոնեան չէ չսփազանցած երբ անոր ընկեր կուտայ, փողոցն ի վար քալելու ատեն, հնութեան բոլոր մեծանուն պուէսները:

Խաչատուր Միսաքեան կուգայ գրեթէ պատուելիին պայմաններէն: Իրենց ծննդեան թուականներուն տարբերութիւնը աննշան ըսուելու չափ (Միսաքեան՝ 1805, Պատուելին՝ 1801: Մօտեցուցէք մահուան թուականներն ալ. Միսաքեան՝ 1891, Պատուելին՝ 1888), փոքր է արդարեւ: Այս վերջինին Պրուսան անշուշտ որոշ կնիք մը պիտի տար իր այն տարիներուն որոնց մէջ կը յօրինուի մեր ամէնէն ամուր մասը, — մեր հոգեյատակը, այսինքն մեր առաջին ու երկրորդ մանկութիւնները, մանաւանդ մեր առաջին պատանութիւնը: Չեմ կրկնիր այդ Պրուսային բնախօսական նկարագիրներուն համար քիչ վերը համաօտոտակի թելադրուածները: Գերազանց քաղաքն էր անիկա: Իմ ժամանակս, կը պարզէր պատկերը բոլորովին effeminé, քաղցր, իրաւ, նըրբացած հասարակութեան մը, արիւնէն աղքատացած, քանի որ շրջակայ հայ գիւղերէն ոչ մէկ արեան նպաստ, գաղթականութեան ձեռով, չէր նորոգած անոր բջիջները: Բայց իմացապէս այդ քաղաքը կը մնար իր բոլոր, անհաղորդ ԺԹԷ դարը, ապրելով մինչև իմ օրերը: Միսաքեան ալ չէ ունեցած ըստը կա-

նոնաւոր կրթութեան մը: Իր արտակարգ ընդունակութիւնը սորվելու արարքին մէջ, զայն մղած է կայքէ կայք, անոր մէջ մշակելով աւելորդ ինքնավստահութիւն որ շատ դժուար կը վերածուի անհանդուրժելի յաւակնութեան: Բացառապէս օժտուած պատանիները հարուածող այս հիւանդութիւնը հոս կը դնեմ առաջին գիծի: Ինչպէս որ պատուելին իր իմաստութեան վրայ դողդաղին հպարտութեամբ մը պիտի մնար կառչած, արի ու աննահանջ, պուէտն ալ իր ճարած ուսումը պիտի արժեւորէ շատ թանկ: Եթէ երբեք իրաւ է իր կենսագրին (ղարձեալ Յ. Գ. Մրմրեան) սա վկայութիւնը — «... Մեռնելէն քանի մը ժամ առաջ, ճակատը շփելով՝ ըսեր է իր կրտսեր աշակերտներուն իր ունայնութիւն ունայնութեանցը. — հո՛ս, հո՛ս մարգարիտի պէս շարուած են գրուելիք և ըսուելիք աշակերտներ որ ո՛չ ըսուած են և ո՛չ ալ պիտի ըսուին» (Հէն Օրէր, էջ 124, Յ. Գ. Մրմրեան), մենք կ'ունենանք ամբողջ հասակը ոչ միայն Միտաքեանի փառասիրութեան այլ և բանալին անոր անմեկնելի վերլուծութիւն: Մահուան մէջ մարդիկ յաճախ իրաւ կ'ըլլան երբ ապրած են արի: Կ'աւելցնեմ այդ ոգեւարքի վկայութեան մէկ ուրիշ տողն ալ. «Ելնեմ նէ պիտի սրբագրեմ թուր դրածներս»: Ասիկա ըսողը ութսունէն վեր գրագէտն է որ քսանէն վար շահած էր չնաշխարհիկ վերագիրը, ու վաթսունէ աւելի գործօն կեանքի տարիներու ընթացքին չունէր ոչինչ աւարտուն: Ինչպէ՞ս կ'անդրադառնայ արդէն իր դրածները կրկին սրբագրելու սրտառուչ պարտքը դիմաւորելով քիչ մը աւելորդ, ապաժամ արիութեամբ: Երկու հազար էջը անցնող իր ձեռագիրները (միշտ Մրմրեանն է վկայողը) 1909ին աչքէ անցուեցան որպէսզի նրա իր իրաւունքները թիֆլիս տպուած Հայ Դրոշմէր (Ի) հատորին: Իր ողջուցը, քանի մը ճիղճ պրոշլերներ, (նախնական ի վաճառք, Կարապետ Կարապետեան), քրօնիկներ (գլխաւորաբար՝ Մահա թերթին մէջ, (1858-61) ու հոս ու հոն քերթուածներ միայն ստորագրող այս երանելի մահամերձը կը հեզնէ՞ր թէ կը ստէր, երբ իր ճակտին տակ անտիպ աշխարհի մը գոյութիւնը կը վայէր աւաղագին:

Ուշադրութիւն Միտաքեան չի նմանիր սակայն պատուելիին, այն հիմնական զգայարանքով՝ որ արուեստին հանդէպ մեր մէջ իրաւ է այնքան անգամներ: Կրնամ ենթադրել որ պատուելին տող մը ոտանաւոր չէ փորձած, իր անգրին արձակին տաժանքէն սանկ քիչիկ մը թեթեւալու համար իսկ: Միտաքեան քերթող մըն է: Ծնած: Ի՞նչ գիտնամ: Այնքան տարօրինակ է մեր գրականութեան ճակատագիրը, քանի որ հոն միայն մեղի կը

տրուի հանդիպիլ վաւերական, ծնած խառնուածքներու զառա-
ծումին: Ո՞ր սեւ բախտին գինով Պէշիկթաշեանի պէս հարազատ
քերթողէ մը մենք ունինք հազիւ տասնեակ մը իրաւ քերթուած
ու հարիւրով անհարազատ ծնունդ: Միսաքեան ունի զգայնու-
թիւն, կիրք, ճաշակ, արուեստագէտի խառնուածք (իր ապրած
կեանքն ալ ատոր մէկ ապացուցումը չէ՞, երբ հակառակ իր իրաւ
տաղանդին, կը դժուարանայ կայան գտնել այդ տաղանդին ա-
մէնէն կարօտ կալուածներուն մէջ իսկ: 1852ին մարդիկ Պոլսոյ
մէջ թերթ կը ջնան հրատարակել: Պուէտը, իր բոլոր ուժին
մէջ, Բարիզ թութակ կը խնամէ, կատու կը փայփայէ, իրեն
յանձնուած աշակերտներուն բարոյականին կը հսկէ, ու կը սպասէ
որ Պոլիս լոյս տեսնալիք թերթին համար իր արժանիքները յիշ-
ուին: Իր միջակ մէկ աշակերտը որ հետն էր Բարիզ և իբր թէ
վաճառականական ուսումներու էր հետեւած, — ինչ որ հոմանիշ
է բան մը չսորվելուն, առնուազն առաւ-փախաւութիւն մը սոր-
վելուն — կերպը կը գտնէ այդ թերթին խմբագրութենէն Տէ-
րոյնցը նետելէն զատ, Միսաքեանն ալ անկէ հեռու պահելու:
Այս իրողութիւնը ցոյց կուտայ թէ որքան իրաւ էր անոր տաղան-
դը, անաշխարհիկ, ու ատով՝ անօգուտ): Եւ աշխատանքի զօրա-
ւոր կամեցողութիւն: Միւս կողմէն Ակնցի հօրմէ մը ծնած Պոլ-
սեցի մըն է անիկա: Այսինքն առաջին croisementը գաւառին ու
ոստանին: Առանց աւելորդ շահադիտութեանց, Միսաքեանի ու-
սումըցութիւնը, առջի երիտասարդութեան ապրումները, շրջանին
գրական ակտիւութեան կը բացատրեն որոշ չափով անոր վարկը:
Քերթողական իր շնորհը, չեմ երթար առաջ, մինչև Ակն իջե-
ցնելու: Բայց կը կենամ փաստին դիմաց որ բան մը կ'ապա-
ցուցանէ անշուշտ, Արեւմտահայ Գրականութեան բազմազա-
նութիւնը(*) հասկնալի ընծայող:

(*) Ընդհանրութեանց բաժինին մէջ ես մօտեցայ այս գաղափա-
րին: Հոս կուտամ անհրաժեշտ ընդլայնումները որպէսզի բացատրուին
այդ գրականութեան մէջ բացի քանի մը վիճակներէ (Տէրոյնցի շրջանին՝
կրօնական, լեզուական, հայրենասիրական բռնու ակտիւութեան): Զարթօնքի Սե-
րունդին օրով՝ ընկերա-բարեմտագլական, պայքարամոլ ցանկութիւններ: Իրա-
պաշտներուն հետ՝ ժողովուրդ սարքը: Բաւելի յետոյ՝ լեզվախառնել ձգտումներ
որոնց ուսումնասիրութեանց մէջ դժուար չէ ընդհանուր ակօսներ ձգել,
միւսները շնչալ ինքնութեամբ մը, զանազանութեամբ մը ուշագրաւ ըլլան,
թուելով հանդերձ անյարիր, առանձին, նոյնիսկ արտաքինապէս նոյնա-
տարր: Բարձրանալ ծագումներու տեսութեան, այդ Պոլիսին դեռ ինքնա-
հաշտ հոգի մը չուներալու իբր պատճառ ցոյց տալով տաղանդներուն եկ-
ւորութիւնը՝ ինծի կը թուի քիչիկ մը hasard, ինչպէս կ'ըսեն Գաղիացիք:
Խօսեցայ թէ մայրաքաղաքը դարձ էր դար սնուցանող գաղթականութիւն

ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԵՐԸ չի կենսագրեր, այլ կը կենդանագրէ: Մինչեւ 1848ը, Միսաքեան Պոլսոյ մէջ կ'ապրի կեանքը իր դասակարգին, — վարժապետութիւն մը ուր հմտութիւն, կարողութիւն, կիրք, արհեստին փառքն ու կորանքները կը պաշտպանունին գրեւու, քերթելու առանձին վարկով մըն ալ: Մեծ այդ վարժապետները, այդ դարու առաջին կէսին, թէև ենթակայ ամիրաներուն ու կրօնականներուն, կը վայելեն համարում ու յարգանք, չնամենլով մերօրեայ տագնաւութիւններուն, չունենալով ալ այն տիրական դերը որ Սահմանադրութենէն (Ազգային) անմիջապէս վերջ կ'ըլլայ զգալի: Տասնութամեայ վարժապետ Չերապ մը եօթանասնական թուականներուն երջանիկ է այս ժողովուրդին իմացական ու քաղաքական ղեկը իր ձեռքին մէջ կարծելուն, ու կը վարէ այդ օրերու հանրային կարծիքը, երբ Օտեաններ, Խրիմեաններ, պետական բարձրորակ հայ պաշտօնատարներ, պատրիարքներ պատկառանքն ունին այդ անպեխ տրիբունին հրաշքի մօտեցող կարողութիւններուն: Միսաքեան շատ չերեար իր Բարիգէն առաջ: Բայց Ճեմարանի մէջ (1846) դէմքէ մը աւելի է, հակակշռելու չափ Տէրոյնցը որ ուրիշ սքանչելիք մըն է ասպարէզին համար, տալու կարող հայկա-

ները որքան դանդաղ կը մերկանային իրենց հողերէն բերած յատկանիշներէն: Մեր գրողներէն անոնք որ ուղղակի գաւառէն հարած են իրենց միտքը, մարմինը, կ'ընեն զրականութիւն մը որ շեշտ կերպով մը կը տարբերի բուն քաղաքածնունդ գրողներու արդիւնքէն: Թերեւս աս է գաղտ ազգակը որ կը լարէ Պոլսեցիները իրենց արեան մէջ ալ կերպարանք առած յոյզերու արտայայտման: Թերեւս դարձեալ հող է թանքուն զսպանակը այն միւս ոգիին որ մեր գրողներու մէկ որոշ խումբին մէջ կ'ըլլայ զգալի: Ինչ որ ալ ընէք, Միսաքեանի մը մտածելու կերպը չէք կրնար մօտեցնել Խրիմեանի մը, Տէրոյնցի մը իմացական կաղապարներուն: Ու մետաստանամեայ Պոլիս եկած Հրանդը մինչև իր մահը կ'ը հոտի Բալուցին, Ջերմի, իրաւ, ժողովուրդ իր հոգեբանութեան վրայ առատակ ընդունելու լուսիններու, ժանեակներու: Ղեփիւններու և գորուններու զեղափոխութիւնը ներթափանց դրասանգները: Ռաֆֆի մը, Շիրվանզատէ մը շատ մօտիկն են իրարու, իբր արտայայտութիւն, ոգի: Դեք Դուրբան-Պէշիկթաշեան երկեակը իրարու դէմ ու կը զգաք թէ պատկանելով հանդերձ Պոլիսին, կը պատմեն ուրիշ, տարբեր աշխարհներէ: Նոյնն է պարագան Զօհրապ-Արիիար, Վարուժան-Սիամանթօ Երկեակին: Արևմտահայ Գրականութիւնը իր այս զանազանութեան մէջն է որ կը ստանայ իր ամէնէն թանկ արժանիքները, ցեղային միջինն հէնքին համար այնքան անհրաժեշտ: Նոյն իսկ սիւք ու ալեակ երգողները կուգան ով դիտէ ո՛ր խորքերէն այս ժողովուրդին, որ իր բոլոր զօրքին հակառակ, ըսած է իր սիրտին ցաւերն ու կարօտները, իր ժողովրդական բանաստեղծներու բերանով, այնքան աղուոր կաղապարներու մէջ:

բանութեան բոլոր վսեմութիւնները, աստուածաբանութիւն, ու . . . Մաթեմատիք, մասնագէտներէ բարձր հեղինակութեամբ մը: Առանձին տուներու մէջ դաստուութիւնը, այդ օրերու բարձրին մաս կը կազմէր: Միսաքեան իբր պուէտ, բաց զտած է առջին մեծահարուստներու դռները: Իր ուսուցչի վարկին կը պարտի իր Բարիզը, ուր կը զրկուի, աւագանիին պատկանող մարդու մը զաւակները հսկելու այսօր դժուար ըմբռնելի դերով մը: Կ'աւելցնեմ որ Բարիզէն առաջ, անիկա իր տունին մէջ գիշերօթիկ առած է Խօրասանճեանի երկու տղաքը, անոնց ուսումը և յանձանձումը ստանձնելով: Այդ տղոց վրայ ուրիշներու ալ յաւելումը (որոնց մէջն է Մաթիս Կապագայ խմբագիրը) իրեն կը բանայ ներսնայի ճամբան:

Աւելի քան քառորդ դար Միսաքեան կ'ապրի Բարիզ: Ու այս մարդուն դերին, տաղանդին, հէքիաթին համար այս շըրջանը կ'ունենայ վճռական ազդեցութիւն: Անիկա չի նմանիր Ռուսինեաններու, Ոսկաններու և յարակից միւս գէմքերուն (Աղաթօն, Կրճիկեան, Սէրվիչէն, յիշելու համար ուրիշ ասպարէզներու ալ հետամուտ մեծ գէմքերէն քանի մը հատ) որոնք այդ Բարիզը կ'իւրացնեն երիտասարդական արագ ընկալչութեամբ: 1805ի ծնունդ, Միսաքեան կարծրացած է բաւական, կէս դարու ապրումի մը գինով, իւրացնելու համար ինչ որ 1825ի ծնունդ տղաքը ըրին այնքան բնականութեամբ ու համապատասխան հետեանքներով: Այնպէս որ Միսաքեանի Բարիզը բոլորովին տարբեր արդիւնք մը պիտի ունենայ իր իմացականութեան բարդաւաճման վրայ: Դուք գիտէք որ Զարթօնքի Սերունդէն ոչ ոք միտքէն անցուց այդ Բարիզին մէջ տեղաւորուիլ, յօրանալ ու չքանալ այն հեշտանքով զոր ինծի համար դժուար չէ մտապատկերել: Տարիքն առած մարդու հոգեբանութիւն մըն է որով Միսաքեան մտնած է այդ քառորդ դարը: Այդ Բարիզին մէջ հաւանաբար իր հիւանդութեան նախաւոր ժահըր առաւ Զօրայեան, ինչ որ համազօր կուգայ սրտի կապերու: Այդ Բարիզին մէջն է որ Ռուսինեան սիրահարուեցաւ Ալզասցի ուսանող աղջկան մը: Բայց երկուքն ալ դարձան Պոլիս: Միսաքեան նման հաւու մը որ իր ձագերը կ'ազատագրէ իր ինամքէն (իրեն յանձնըւած տղաքը իրենց ուսումը ընելէ վերջ դարձած են Պոլիս), կը թափառի մեծ ոտտանին մօայլ հրապոյրներուն մէջ: Հետաքրքրական մանրամասնութիւններով համեմուած պատմում մը ունի այդ քառորդ դարուն չուրջը՝ Մարմեան, դուրս՝ իմ նախասիրութիւններէս: Զիս շահագրգռողը իր իմացականութեան վրայ այդ քաղաքին ներգործութիւնն է:

Անյազ, զարհուրելի ընթերցող մը, գրականութեան անսըրբագրելի սիրահար մը, իր վրայ մեծ համարումներ արթնցնող ու ատոնց արժանաւորութիւնն ալ ներսէն հաստատող միտք մը ի՞նչ է ըրած այդ թանկագին կարելիութիւնները բեղմնաւորելու համար, անշուշտ ամէնէն առաջ իր հաշուոյն: Դժբախտաբար քիչ բան է մեր դիտցածը: Ունինք իր վկայութիւններէն քանի մը հատ: — Ան կը գրէ նամակներ Բագրատունիին, Հիւրմիւզին, Վինետիկեան գրաբարին անշէջ տարփանքը անդամ մըն ալ յայտնաբերելով, գրականութեան ամէնէն իրաւ, չքեղ ոստանին մէջ կազմելու չափ ամէնէն յիմար հակասութիւնը: Ի՞նչ ունէր այս մարդը սպասելիք այդ արբաներու քերթողութենէն, երբ իր շուրջ կարելի փառքերը կային գրականութեան: Գիտենք իր յարասութիւնը (բարաֆրազ) Տէւֆաթի ոստանաւոր պատմումէն: Գիտենք իր նամակներէն իր գանգատները որոնք իրեն պակսող քաջալերը կը պատմեն. գրական հանդէս մը հրատարակելու իր ծրագիրը(*), իր նւթական տագնապները, իր գրական մտահոգութիւններէն մէկ քանին: Ուրի՞շ, Մրմրեան կուտայ անոր օրէն հաճելի զուարթ գրուագիւններ:

Անշուշտ կան իր երկու հազարի մօտեցող էջերը, — նախանիւթ այդ հանդէսին համար: Սուտ չեն անոնք, քանի որ թէ՛ Մրմրեան, թէ՛ Հրանդ, թէ՛ Թէոդիկ այդ մասին ունին անհրաքելի վկայութիւններ: Խօսեցայ Սֆէայի ձեռագրէն: 1892ի Մախֆին մէջ անկէ հատուած մը, Դիպուղածը հետաքրքրական էջ մըն է: Հայ Գրողներ (II) հատորին մէջ անկէ արտագրուելով լոյս տեսածը ստիպուած եմ բաւարար նկատել, դատելու համար Միսաքեանի տաղանդին ամբողջ տարողութիւնը:

Սովորութիւն է ընդունիլ վէպի մը յաջողութիւնը երբ անոր առաջին պրակը կը կապէ ընթերցողը: Սֆէային համար այդ պատեհութիւնը ունի գոյութիւն: Արդ, այդ վէպին հրատարակուած մասէն իմ առած տպաւորութիւնը երբեք չեմ կրնար մօտեցնել ոչ Վերէ Հայաստանին, ոչ նոյն իսկ Սոս և Վարդէիներին: Արդեաւ նին հանճարը, Պոստեանցի պարկեշտութիւնը չեն հեղինակը այս վճռական հաւաստումին: Սֆէան Բարիզ գրուած հայ վէպ մըն է, չմոռնա՞նք ստիկա: (Հիւստիւանի Խոսրով և Մարտիկէն, լոյս տեսած Բախտէր հանդէսին մէջ (1851), առաջին ինքնագիր հայ վէպն է ինծի ծանօթ): Հաւանաբար 1855-60 չըջաններուն:

(*) Զոր պտտուցող իր հետ աւելի քան քառորդ դար, Բարիզէն դառնալէն վերջն ալ, Պարոնեան կը հեղինէ Ծաղկոցածորը՝ անունը Միսաքեանի հրատարակելիք հանդէսին, որ երբեք լոյսին չարժանացաւ:

Ուրեմն՝ Սթանտալ, Պալզազ, ապահով կերպով: Հաւանաբար Ֆլուպէս (Մարտի 1857ն է): Խաչատուր Միսաքեան յիմար մը չէր այդ գրական գործերուն անտեղեակ մնալու աստիճան: Սֆէայի մէջ վիպասան մը չի կայ, այլ տարօրինակ, դժուար տարազելի գրագէտ մը: Մարդ կը վարանի այդ գրագէտին հետ ընելու վերլուծական մերձեցումներ, չըջանէ մը վկայաբերական հաւաստումներ: Իր հերոսն ու հերոսուհին մանրամասն կը պատկերացուն մեզի, Պալզազեան և Ժորժ-Սանեան եղանակով մը: Փաստ է ասիկա: Ասոնց երկու զաւակներուն նկարագրութիւնը, տղայաբանութիւնները, մանր շփացածութիւնը կը մատուցուն մեզի անծակ երանութեամբ մը: Ասոնք ալ վերագրենք 1850ի վիպամոլ ակտորականերուն: Բայց չենք կրնար հարցը չտալ — ինչո՞ւ ֆրանսական վէպին այդքան ընտանի, կերպով մը ֆրանսական միտքին այդքան հաղորդ, և գրելու որոշ տաղանդ մը ցոյց տուող մէկը չըլլայ իւրացուցած վէպի մը ճարտարագէտութիւնը: Սֆէան վէպ մը իբրեւ զարգանալ ուզող բայց տեղքայլի միայն ընդունակ ու կարող թոթովանք մըն է, երբ զայն ուզենք զարնել միջին դժուարահաճութեամբ կշիռի մը: Հասկնալի է ի վերջոյ Հայկունիի մը վրիպանքը (Ելէշ) վասնզի բարի կամեցողութենէն դուրս ոչինչով է պաշտպանուած: Դարձեալ կարելի է բացատրել Խաչատուր Միսաքեանին որուն հեղինակը Միսաքեանէն աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ ըրած է այդ Եւրոպան բայց առանց գրական յաւակնութեան, ինչ որ քսանամենի իսկ չեղող կամսարական մը, անկէ քիչ մը աւելի տարէց Զօհրայ մը պիտի ընեն անհամեմատ հասկացողութեամբ, ու Արեւմտահայ Գրականութեան պիտի տան անդրանիկ յաջողուածքները վիպելու արուեստին: Ինչո՞ւ մինչև եղունգները գրականութեամբ չաղախուած Միսաքեան մը, մէջն ապրելով իրական շարժումին, տմէն ժամ աչքին առջև ունենալով ֆրանսական վէպին գլուխ գործոցները, պիտի ըլլայ այդքան նախնական, այդքան անբաւարար: Վասնզի Սֆէան ունի պիլիկ, յըստակ, կանոնաւոր լեզու, մարդեր, մթնոլորտի նմանող բան մըն ալ: Ունի տակաւին արուեստի վրայ, կեանքի վրայ, ազգային իրողութեան վրայ եթէ ոչ խոր գէթ ընթացիկ, սուր նշմարանքներ: Եւ ունի էջերու վրայ տարածուող խորհրդածութիւններ, քրօնիկ հստող, որոնք եթէ ոչ հաճոյքով կամ օգուտով գէթ որոշ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուն: Զգացի՞ք որ չկրցայ բուն վիպողը յատկանշող ոչ մէկ առաքինութիւն արձանագրել: Վերի տուիքները քոյիտի շահագործութիւնք տարրեր են, հիմ-

նական՝ չէնքի մը կառուցման մէջ իրենց տեղը ունեցող, բայց այդ չէնքը չեն կրեր իրենց վրայ: Ու ասիկա տրտում է, չըսելու համար եղբրական: Զեռագիրը տեսնողներ չեն ըսեր թէ ամբողջացած էր Սֆէան: Բայց արցակ արցակ անաւարտ գործերու հեղինակ մը պիտի տկարանար վէպ մը իր կատարին առաջնորդելու այլապէս դժուարին պարտականութեան առջև: Սֆէան վրիպանք մըն է, եթէ երբեք մեր դատաստանը չուզենք բարեխառնել իր լեզուին կարելի մաքրութեամբը, կորովովը, որոնք գրագէտ մը չեն փրկեր բայց գրող մը կ'ընեն յիշատակութեան արժանի:

Մրմրեան որ տրամագրութեան տակ ունեցած է այդ ձեռագիրները, կը խօսի տարտամ կերպով մը ուրիշ աշխատանքներէ. — «վեպեր, քաղցամանութիւններ, նաւակներ, քաղեր, ընտիր աշխարհաբարով մը որոնցմէ Սֆէան ու Կառ Սարգսեանքը եւ Հայկանշէայ Ժողովը խմբագրուած են եպիսկոպոսի կողմ ոճովը»: Ուրեմն մէկէ աւելի են վիպական գործերը Միսաքեանի: Այն պարագային՝ ուր անոնք կը մնան ենթակայ Սֆէայի թէքնիկին, չեն կարող փրկել իրենց հեղինակը:

Միսաքեանի ֆոնիկները (գլխաւորաբար Մախի 1858-61 տարիներուն մէջ լոյս տեսած) հանած են որոշ աղմուկ: Արդար ըլլալու համար, պարտաւոր եմ խոստովանիլ որ անոնց լեզուն, կառոյցը, ծանրութիւնը ոչ աւելի ոչ ալ պակաս են այդ թուականին մեր մէջ իր սկիզբը ընող քրօնիկէն, որուն նմոյշները տակաւ հանգիստի են մանաւանդ 1865էն վերջ, Մամուրեանի, Ծերենցի գրիչներուն ներքև: Ինչ որ Միսաքեանին համար բնորոշ կը նկատեմ, աս ալ իր նկարագրին հեղումը եղող արտայայտութեան շիտակութիւնը, բռնութիւնը, խածանութիւնն է, — երանգներ՝ որոնք իր խառնուածքէն կուզան հաւանաբար: Կուտ, ամուր, իրաւ՝ այդ քրօնիկները, շատ շատ, մարդ մը կը մատնանչեն, հազիւ թէ՛ գրող մը, երբեք՝ գրագէտ մը: Անոնցմով Պոլսին խանդավառութիւն ալ՝ հասկնալի, քանի որ կարճ այդ կտորներուն մէջ, այդ թուականներուն, մարդիկ մէկէ աւելի հեշտանքներ կը ճարէին, զարմելու, բանգիսուքեան, հանքային սպասի, մանաւանդ իրար վարկաբեկելու փոքրօքի արարքներուն հաճոյքները: Դէպ, յախուռն, մուրս (բաւը Մրմրեանը կը գործածէ Միսաքեանին նկարագրին համար), յաւակնոտ ու օհնի հաւանաբար (իր երիտասարդութիւնը խօսուած ու խօսեցուցած է այդ ուղղութեամբ ալ: Մրմրեան կը յիշէ անոր սպրիկ հագուած, սիրասպասակութիւնները, հարուստներու դռներէն ներս

սանձարձակութիւնները՝ խոշոր զայրոյթներ ստեղծող), մանաւանդ արտակէյրոն մարդու մը գրիչին տակ այս fileները կը հաւատամ թէ ունեցած են որոշ շահագրգռութիւն, գրեթէ զայն թակղութեան շահագրգռութիւնը: Կը յիշեմ Պարթեանի ահաւոր վարկը որ սնունդ է առած նման պայմաններէ: Պուէտին Բարիզն ալ՝ ուրիշ աղ ու պղպեղ:

Այդ քրօնիկները ունին Բարիզեան սրամտութիւն, յղուեն ու աւարտուն կառույց, անկասութեան, կտրիճ բառերուն թելադրած համակրանքը: Պարոնեան՝ նոյն այդ տուրքերով, օրուան կիսաստուածն է: Միսաքեանին պակսածը սակայն կենդանի իրականութեան այն անսխալութիւնն է որով մեր բառերը կը թուին համակուրի, հագուիլ ու դառնալ անկորուստ վկայութիւն: Լիւելի քիչ խառնուածք բայց աւելի մօտէն այդ կեանքը իր ջիղերուն վրայ ունեցող Մամուրեան մը շատ աւելի բարիքով գործածած է քրօնիկը, պատրանք ստեղծելու չափ մեծ գրաբէտի, երբ այս շնորհէն հիմնովին զուրկ էր ծնած, ինչպէս է փաստը իր վէպերուն, ստեղծագործ էջերուն: Յետոյ՝ չմոռնալ միւս ահաւոր իրողութիւնն ալ: Չերազին մեծ փառքը, անձնաւորութիւնը իր լրումը պիտի ապահովէ նոյն այդ զէնքերով: Եղիան՝ ուրիշ հրաշք: Պէրպէրեանը՝ ուրիշ: Միամիտ մի՛ ըլլաք այդ կտրատ էջերուն մէջ գտնելու հասարակութեան մը խուլ, խոր ցանկութիւններուն անդրադարձը, որով միայն՝ չահեկանութիւն կը զգենուն այդ կտորները, իրենց ժամանակը, անկէ առաջը, ցեղայինը արձագանգելով: Միսաքեանի Բարիզը զինքը կ'արգիլէ ինքնին այդ դերէն: Յետոյ՝ գրողին ալ մայր խառնուածքը կայ: Միսաքեան լուսանցքի մարդ մը չէ անշուշտ: Բայց տեղի մըն ալ, ժամանակի մըն ալ, մտայնութեան մըն ալ զինուորը, քնակիչը, գրօշակիրը չէ: Ասկէ՝ իր դերին անշահակ ստուգութիւնը: Ձայն կարդացողները կը զգան համը այդ ճարտար յօրինումներուն բայց չեն անցնիր անկէ անդին, ճիշտ ինչպէս պատահած է Եղիային, որ առանց դրական յաւելումի մը մեր գրական հարստութեան վրայ, նկատուեցաւ մեծատաղանդ վարպետ մը: Ուրուենդ մը ետքը երբ այդ հէքիաթին մօտեցանք աւելի հանդարտ, դտանք որ Եղիան մեր գրականութեան ոչ մէկ նպաստ էր բերած. — զինքը կարգացած ու անցած էին անդին: Հիմա, մտածումներու նոյն շարքով, բերէք միտքերնուդ առջև օգուտը որ Արփիարեանինը եղաւ: Մարդիկ գայն կարդացին ու չանցան սակայն անդին: Այդ գրաբէտը ուժ մըն էր, ապահովաբար ոչ՝ իր չունեցած տաղանդով, այլ իր խիստ հաւատքովը, ինչ-

պէս ուժեր էին Գր. Արծրունի, Նալպանտեան, նոյնիսկ Ստեփանոս Նաղարեան, Մ. Մամուրեան: Միսաքեանի դերը, ազդեցութեան ծիրը անգոյ է մեր գրականութեան մէջ: Ու ասիկա տրտում է հոս գրելը: Աս մարդուն մէջ գիտող մը կար, խորհրդածող մը կար, իմացական իրողութեան հանդէպ հզօր համակրանք մը կար: Կար՝ ասդին, այդ ամէնուն բարիքին անհունապէս կարօտ գրականութիւն մը: Ան որ Բարիզի մէջ աւելի քան քառօրդ դար ապրեցաւ ժընէվցի իմաստասէրին (Ռուսո) տարակերտն կենցաղը, անշուշտ հաւերուն, կենդանիներուն հանդէպ (իր մնացորդին մէկ մասը հողով գոցելով հաւաք մը ստեղծած է Բարիզի իր բնակարանին մէջ) իր հիւանդ համակրանքը չունէր միայն իրեն զբաղում, այլ աւելի ազնիւ կիրքեր, առնուազն իր բազմակարօտ ժողովուրդը, առնուազն շատ մը բաներու ետեւէն վազող իր ինքնատիպ ուղեղը: Երբ յամառելով մնալ Բարիզ, կը սպառէ Պոլիս զինքը սպասողներուն, իր վրայ յոյս դնողներուն, հիացողներուն համակրութիւնը, անշուշտ կը զգայ իր ալ պատասխանատուութեան բաժինը: Ապրելու համար, եթէ Ռուսո նօթայի գօփիներ կ'օրինակէր, Միսաքեան լուսանկարի Բրեքարսթօն մը կը դառնայ ստիպեալ: Բարիզէն իր ստացածներուն հաշիւը չունինք: Ձեռագիրներուն մէջ կը կասկածիմ թէ զիրենք արդարացող վկայութիւններ ըլլան պահուած:

Բարիզէն առաջ՝ հասկնալի որ Միսաքեան ինքնատիպ, օժտուած վարժապետի մը վարկը պտտցուցած ըլլայ իր ետեւէն, ղօրաւոր հակակրութիւններ ինչպէս անօգուտ համակրութիւններ ստեղծելով: Իր հասունութիւնը գտած, իր տաղանդին սահմանը չափած, մանաւանդ Բարիզի պէս իմացական կարելիութիւնը տարօրէն արագ սրող, պտղաբերող միջավայրի մը պաշտպանութեամբ ալ բախտաւորուած այս ապահովաբար ոչ ապատաղանդ գրադէտէն մեզի եկած բարիքին քիչը, ասոր ալ որակին հասարակութիւնը (քանի մը քրօնիկներ են ատկէ մեզի եկած էջերը: Ի՞նչպէս չմտածել մեծ Օտեանին որ շատ աւելի քիչ ժամանակի մը մէջ, միշտ այդ Բարիզէն, ըլլայ մեր գրականութեան ձգած քանի մը շատ սուղ, գրեթէ անկորնչելի էջեր) պատճառներ՝ որպէսզի մարդիկ ուս թօթուեն իր անունին: Կ'ըսեն թէ Միսիթարեան վարդապետները, Բագրատունի, Հիւրմիւզ, կը պատուէին զինքը, Բարիզ, իրենց մեծահամբաւ այցելութիւններով: Հաւանաբար այդ այցելութիւնները կը կատարուէին Միսաքեանի գրաբար ոտանաւորներուն, որոնցմով զբաղուիլ ներելի է ՀԱՄԼԱՊԱՏԿՆԻՔԻ մէջ, այն գլխաւոր փաստին համար որ անոնք կա՛մ թարգմանութիւն

ներ են, կա՛մ Մխիթարեաններուն հեշտանքը կազմող եփիկրամներ, անեփոսիփ փոքր քերթուածներ, անշուշտ գրուած որոշ հմտութեամբ գրաբարի ու որոշ ալ կիրքով մը, բայց չեն պատկանիր գրականութեան: 1943ին, երբ այս տողերը գրողը կը դատէ Միսաքեանի Բարիլը, գրեթէ կը կրկնէ այն պատրանաթափումը զոր 1872ին մարգիկ ունեցան Բարիլէն ժամանած այս քանքարաւոր մտաւորականին անօգուտ, ստերջ տաղանդին հանդէպ: Այդ թուականներուն մեր իմացական կեանքը կ'ապրի իր մեծ կիրքերը, յոյսերը, անհուն միամտութեանց քովն ի վեր (Զերազ, Եղիա, Պէրպէրեան խմբակին հերոսապատում ելոյթը) չքեղ գեղեցկութեանց իրական, սփոփիչ խանդավառութիւնը: Աւելի քան հզօր է Պէշիկթաշլեանին սրտառուչ ողբերգութիւնը: Նոր թաղուած Դուրեանը ամբողջ իր փառքը կը սկսի յաւիտեանին համար: Դպրոցները իրարու կը յաջորդեն: Պայքար, մամուլի առատութիւն: Պարոնեան և Մամուրեան: Ծերենց և ազգային իրական վերածնունդին հաստատ տարփողը: Պաշտաններն ու թատրոնը: Ո՞րը թուել: Ազգային Սահմանադրութիւնը, իր հէքիաթային ինչպէս իրական տարողութիւնը, առնուազն ժողովրդական հանդէսներովը, ազգային կեանքին մէջ իր խորհրդանշած մեծ յաղթանակովը, Պոլիսին ու անոր իմացական կեանքին համար հզօր սատարներ են: Երեսփոխանները՝ մեծ մարդի՛ր, գէթ իրենք իրենց ներսը: Ու ահա, իմաստին մայրաքաղաքէն, չքեղ համբաւի մը վրայ իբր ձի աշտանակած, կը ժամանէ Պոլիս: Գիտէ՞ք աւելի սրտայոյզ, տարակարգ տեսարան մը քան հանդէսը որ կը պարզուի Պոլսեցիներուն աչքին, քառափին վրայ. — Միսաքեան, գոյքերը, խոհանոցային, տնային առարկաներէն մինչև ձեռագիրներու ծրարը, գիրքերը, մանաւանդ ֆէսը, զոր հետն էր տարած քառորդ դար առաջ ու կը բերէր ետ, հանդիսաւորապէս: Կառքեր հարկ եղած են այդ ամէնը փոխադրելու համար: Բայց անմոռանալի է, ըլլալու է ինքը՝ այդ հնաւարկատային թոհուրոհին վերև կանգուն պուէտը, անշուշտ քիչ մը սկեպտիկ, քիչ մը փիլիսոփոս, քիչ մը բօճաֆ, իր մաշած արտաքինով՝ լաթերէն ինչպէս մարմինէն: Ինչ փոյթ այս délabré պատկերը վերադարձող մեծ գրագէտին: Ամբողջ Պոլիսը ցնծագին կ'ողջունէ այս իրողութիւնը: Օտեան, իր սովորական առատաձեռնութեամբ անոր կը հասցնէ անմիջական օգնութիւնը: Միսաքեան կը հագուի, կը լուացուի, կ'օծուի ու կը մտնէ Հայոց նոր գրականութեան սրահներէն ներս:

Այս ամէնուն մէջ կայ անշուշտ զաւելշտականին հետ եղև-

րականքը: Բառորդ դար իմաստի ոստանին ամբողջ իմաստութիւնը իր ուղեղին տակ անպատճառ ամբարած մեծ գրագէտը ինքնաբերաբար իր վրայ կը դարձնէ բոլորին ալ ուշադրութիւնը, սպասումները: Միսաքեան գիտէ ինքզինքը արժեւորել՝ լռելով: Խանդի ու հրայրքի օրեր էին: Ազգային ճակատը շեշտակի բաժնըւած: Իւրաքանչիւր կողմ կ'ընէ կարելին իր հետ ունենալու համար նորաժաման մեծ իմաստասէրը, Բագրատունիին սխալները բռնողը: Միսաքեան այս ամբողջ խաղարկութիւնը կը վարէ հանճարային դիւանագիտութեամբ մը . . . լռելով: Ան չի գրեր, չի խօսիր, կարծիքէ զգոյշ է: Կը խուսափի ինքզինքը անկաժեք ընելէ օրուան հրատապ հարցերուն մէջ: Բայց իր չար բախտէն դէպքերը կը քալեն զահալէժ: «Մեծ համրը վերջապէս կը խօսի» պիտի գրէ Պարոնեան, այն օրը երբ պուէտը գրիչը ձեռք կ'առնէ Մամուլը յուզող մեծ տաղնապի մը բերելու համար արամաղդեան լուծում մը: Պոլսահայ ամբողջ մտաւորականութիւնը իրար է անցած սահմանելու համար վաս, կենդանի ամականներուն իմաստը — վէճի առարկայ ընդմէջ Մախ և Փաշլ թերթերուն: Տէրոյնց, Գարագաշ, այսինքն հայկաբանութեան կիսաստուածները, խառնուած են վէճին: Միսաքեան քանի մը զիցաբանական, պատմաքանասիրական ճոռոմ յօդուածներով կը մասնակցի այս գործամկնամարտին: Մարդիկ յաջողած էին կործանել Բարիզէն խորհրդաւոր կերպով ինքզինքը աշտարակող իմաստասէրը: ԶՏ տարին այդ մարդուն մէջ ոչինչ էր փոխած: Իր յօդուածները չէին խոկ հակակշռեր Պոլսէն չբաժնուած հասարակ խմբագիրներուն երկունքը:

Յետո՞յ — Բայց անկումը: Այս սոնգամ չառ արագ: Վասն զի տարիքը կ'ըլլար զգալի: Վասնզի շողշողուն ու շառաչուն բառերուն, Սահմանագրութեան տարեգարձներուն, ազգային երգերուն, ճառախօսներուն շրջանն էր: Մամրեան չի յիշեր որ Միսաքեան ատենաբանութեան մարզանքներ ըրած ըլլայ: Ու ճառերու կայսրութիւնն էր որ կը սկսէր: Եղիա, Զերազ, Ծերեցնց, մանաւանդ Պէրպէրեան թաղէ թաղ կը շրջէին իրենց պերճախօսութեան հեղեղներուն մէջ առնել տանելու համար հասարակութեան սիրտն ու խելքը: Միսաքեան մինակ էր:

Մինակ էր ուրիշ ալ պատճառներով: Անիկա, խառնուածքի բերումով մը առանձնութեան ո՛չ միայն զատառարտուած մէկն էր, այլև էր իր միտքին յօրինուածութեամբը, ներքին խոկումի, անդամունքի յարմարութիւններ միայն ունեցող ուղեղային մը (cerebral): Ու ամէն տեղ այս տիպարները կը պարզեն վախկո-

տուութիւն մը որ թերեւ ծնունդ է իրենց անձին վրայ հսկայական համարումի մը: Այդ վախն է որ զանոնք կ'արգիլէ ազատ համարձակ իրենց գործունէութիւնը ներդաշնակելու տիրող պայմաններուն հետ: Խուլ զգացումը իրենց գերազանցութեան զրբենք կ'ընէ կասկածոտ, զգոյշ, խուս՝ Դէպի մենագարութիւն առաջատար պարզող մարդեր են: Այն տարածայնութիւնը՝ թէ Բարիզէն դարձին Միսաքեան ապրեցաւ իբրեւ «յիմար մը» (բժշկի մը կողմէ հրապարակ նետուած) ունի անշուշտ արտայայտիչ տարողութիւն մը: Զինքը կը դնեն դպրոցներու մէջ ուր իր միտքը, ճաշակները, հմտութիւնը ամէն բոլոր կը բախէին ժամանակին անողոք իրականութեան: Երիտասարդութիւնը զոր ինք Բարիզ էր առաջնորդած, հիմա կը վարէր ազգին ձախտագիրը, առաւել՝ Խաւս գիւղի դպրոցին ճպուռները: Ամիրանները՝ հետզհետէ յիշատակ՝ Պատրիարքները՝ ուրիշ հովերու ուշադիր: Խաւարեալներու կողմը իր հակումը, Ռուսիներէն դպրոցը չնեղեց իրեն: Իր ձեռնասուն աշակերտը՝ Իւթիւճեան, ատեն մը զայն հիւրընկալելէ վերջը, իր սովորական հնարամտութեամբը զինքը ջախջախելու առիթները շահագործեց: Իր բան մը չարտադրելը ուրիշ վտանգ:

Իմաստասէր էր սակայն: Հոս ու հոն իր բանասիրական նշմարանքները մեծցուելով կը պտտէին: Քաղաքական խմորումներ, արեւելքի խնդիրը օրուան հզօր հարցերը կը կազմէին: Միսաքեանի իմացականութեան ամէնէն տխուր թերութիւնը մենագարական (maniaque) իր նկարագիրն էր: Դժուարահաճ իր ճաշակը ուրիշ մեղք: Ուրիշներէն զատուելու իր մշտական կիրքը տարբեր ազգակ: Եղաւ անշուշտ երեսփոխան, նմանելու համար մեր դրողներուն սպասող ձրի և անճարակ այդ պատիւը կրողներուն միջին տիպարին: Բայց քառասուն յիսուն հոգիի հետ նստիլ ու վիճարկել իր ուժերէն վեր հերոսութիւն մըն էր: Իր դասերը ցամքեցան: Իր համակիրները մէկիկ մէկիկ պակսեցան: Իր գրիչը աւելի քան չորցաւ: Ու իր վրայ խօսելէ կամաց կամաց դադրեցան մարդիկ: Իր նկարագիրը, խորունկ ամբարտաւանութիւնը, մանաւանդ վարած կենցաղը (ազգին պատկանող իջեանի մը մէջ սենեակ մը յարդարած էր, զայն կիսելով երկուքի: Հոն իր խոհանոցը: Հոն իր գրադարանը: Հոն իր աշխատարանը, ննջարանը: Անշուշտ պժգանքով մերժեց ազգային հիւանդանոցէն պատու պարուելու թելագրանքները: Ու եթանասունի դռներուն միս մինակը [ալ արձակած էր իր թուչունները, հաւերը] շարունակեց իր կերակուրը եփել իր ձեռքերովը, լուացքը ընել: Դիողինէսեան սա խոտամբեր ապրուստը ազատ էք վերագրելու իր մենա-

գարութեան: Մըմբեան որ տեսած է զայն իր աղտոտ խշտիկին վրայ, իր զարմանազան առարկաներուն մէջտեղը, վսեմ, ալլու-րային, չըսելու համար խենդ, հարիւրաւոր գիրքերու ու գրուած թուղթերու գլխուն, խոտիւ արգիլելով ամէն օտար ձեռք, խնամք իրեն ինչպէս իր գիրքերուն ու գիրերուն, սրտառուչ համակրու-թեամբ մը տուած է այս կործանած փառքին, փառասիրութեան վերջին արարուածը՝ պատճառներ էին որ այդ լքումը խորանար:

Յետ-Բարիգետն առաջին տասնամակիւր այդ կործանումը պատրաստող, իրադրածող կորանք մըն էր այդ մարդուն հա-մար: Արդէն գոյութիւն ունէր 1880էն վերջ 61^ր յօդուածը: Ազգային ժողովին վրայ ճշուամբ: Երեսփոխան էֆէնտիններուն զիւանագիտական ձեռնարկները: Վարժապետեան և իր շուրջը դարձող մտաւորականներուն խմբակը: Իրապաշտները որոնք Եղիային դէմ իրենց հակազգեցութեան ճիգին մէջ պահ մը փոր-ձեցին Միսաքեանը զսնել, հանել իր մեկուսացումէն: Անօգուտ եղան բոլոր ճիգերը: Միսաքեան, անօթի. մեկուսացուած, պիտի մնայ հաւատարիմ Հիւրմիւզի գրաբարին, պիտի արհամարհէ իրմէ դուրս բոլոր հայ գրողները: Դէպքերը յեղաշրջած էին այդ Պոլիսին ոչ միայն ճաշակը այլ և հոգին: Օտեան՝ տարագիր: Վարժապետեան՝ Պէրպէրեանի ազգեցութեան տակ, որուն վա-ռասիրութիւնը չէր անշուշտ զօլեկ մը, ան ալ կործանած զօլեկ մը, փոշիի վերածել: Նոր մարդեր: Իրապաշտներուն տկարու-թիւնը պիտի ըլլար չկրնալ մոռնալը Միսաքեանէն իր անխմաստ մեղքը — Խաւարեալներուն կողմը անոր հակած ըլլալը:

Ինչ հարկ այս աւագախորումը մանրամասն պատմելու հոս: Աֆէան իրապաշտ վէպ մըն է գրեթէ: Միսաքեան անգիտացած է սակայն իրապաշտները: Թերեւս իր իմացականութիւնը այն թուականներուն ուր մեր գրականութիւնը հուն կը փոխէր, (1880էն ասդին) ա՛լ դուրս էր իր հակակռէն: Միսաքեան, Տէրոյեցին նման, չըրաւ զիջում, թերեւս ատոր հոգեբանօրէն անատակ ըլլալուն: Իրեն քանի մը վաղեմի մտերիմներ կ'օգնէին անհրաժեշտին մէջ:

Կ'իջնար շուկայ, եօթանասնամինի, գնելու հացն ու պտու-ղը: Կը մտնէր իր խշտին, օրերով մարդու երես չտեսնելու հաս-տատ առաջադրութեամբ: Կը խառնէր իր թուղթերը, կը քակէր անոնց կապոյցները, նորէն կը խրձէր ու նորէն կը քակէր: Ոչ ոք՝ որ իր սենեակը համարձակէր այցելել: Աղտոտութիւն, ան-խնամութիւն, մանաւանդ հոն ճգնողին դէպ, բիրտ անհանդու-ր ժողութիւնը բաւարար ազդակներ այս լքումին: Մըմբեան

տուած է այս տուման ալ իր սովորական ժուժկալութեամբը՝ փափաքողները կրնան զիմեւ իր գրքոյկին։

Կը նշեմ վերջին փաստ մը։ Իր մահէն յետոյ կը գտնեն քուրջի մը մէջ ծրարուած ու աթոռի մը ոտքին կապուած 150 ոսկիի գումարը զոր իր փառքի օրերուն հանդանակած էին իր զիրքերը տպագրելու համար։ Պուէտը մէկ փառա չէր խորած այդ ողորմութենէն, այնքան երեսին տուած էին այդ աղքատական մեկենասութեան փառքը։

Ահա մարդը, իր կեանքը, Արեւմտահայ Գրականութիւնը իր արօիւններուն մէջ անշուշտ ունի սրտառուչ անարգարութեանց մաքաղաթեայ վկայութիւններ։ Ունի ուրիշ ալ ոսկի անգթութիւններ, յրեւեաններուն ամօթը ու խայտառակութիւնը։ Ա՛ս վարժապետը իր խօսքին ու չամչնալուն ուժովը պիտի պարտադրէ իր յորելեանը, և պիտի անցնի իր փառքին վայելումին։ Ա՛ն գրագէտը իր շուկայիկ առաքինութիւններով պիտի յաջողի նոյն այդ փառքը — յորելեանով պսակաւորուելու — կրկնելու, երեքկնելու։ Միտաքեան ոչ մէկն էր և ոչ ալ միւսը։ Ըսեւ կ'ուզեմ չկրցաւ ըլլալ։ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ Զահագրգռուած է սակայն ասոնցմէ աւելիով։

Ի՞նչ է եղած մեր գրականութեան եկած բարիքը այս անունէն։ Ահա ճակատագրական հարցումը։ — Երկու հազար եջ ձեռագիր։ Աստուած միայն գիտէ թէ որքանն այդ էջերուն կը պատկանին գրականութեան։ Տպուածին վաճիկը։ — Բայց տըրտում է խորհիլ այդ կորանքին վրայ ալ։ Ի՛րնդունիմ որ Աֆէյի, քոնիկներու աշխարհաբարը պարկեշտութիւն մըն է առնուազն եթէ ոչ արժանիք մը։ Ի՛րնդունիմ որ Միթարեաններուն բարեկամութիւնը վայելող և անոնց հիացումը Պոլիս իր դասախօսած վարժարաններուն մէջ acclimater ընելու չվարանող մարդ մը փաստը կուտայ մտքի արիւնթեան, երբ հրապարակի հոսանքէն առանց ազդուելու իր լեզուն կը պահէ զերծ այն սոսկալի սեթեւեթէն որ քիչ մնաց սպաննէր մեր գեղեցիկ աշխարհաբարը (կ'ականարկեմ Գուրգէն-Գարագաշ-Պէրպէրեան-Եղիշէ Վ. Դուրեան անուններուն չարաբաստ կերպով զուգորդ գրաբարախառն աշխարհաբարին)։ Բայց ասիկա, առանձինն՝ է այնքան արժանիք որքան մարդ կը փորձուի գտնել Աբրահամ Ալվազեանի մը, կարապետ Փանոսեանի մը, Օգոսէն խոճասարեանի մը լեզուններուն մօտ։ Իր լեզուն պարկեշտութեամբ գրելը պարտք մըն է, և ոչ թէ տաղանդի փաստ մը։

Յետոյ։ Երկար փնտռեցի իր քերթուածները, մանաւանդ

նախաքարիվեան, այսինքն երիտասարդութեան շրջանէն: Հայաստան թերթին մէջ (1846-52) անիկա դպրոցական տղոց բերանը դրուելիք նուագներ ունի, այնքան թիփիկ իրենց խեղճութեամբը, այնքան ցաւազին՝ իրենց անբանաստեղծութեան մէջ որ մարդ կը զարմանայ իր վարկին՝ իբրեւ պուէսիկոս: Մրմբեան Բարիվեան շրջանէն նմուշներ է բերած անոր քերթողական շնորհներէն որոնցմէ զուրկ վարժապետ մը գոյութիւն չունէր մեր մէջ մինչեւ 1870-80: Տէլէգրաֆի ազգայնապետութիւնը ամենահասարակ տաղաչափութիւն է, առանց քերթողական պուտիկ մը իսկութեան: Մարդ զուր տեղը չէ որ Բագրատունի գոց կ'ընէ ու Հիւրմիւզ կը տարփողէ: Հիւրմիւզի լուսանկարին ետին ոտանաւոր ձօնը, սիրուն, մասրիկալեան ճաշակով մը, դարձեալ չի պատկանիր բանաստեղծականին: Իր պրօշիւրները (Կարօյ Իսախանյան-Քիւն, Եղիշեան Եւսէպիոս) այդ օրերու ընկալեալ նորոյթի մը կը պատկանին: Ծերենց աս ու ան հանդէսին, հաւաքումին մէջ պիտի խօսի խնամուած ատենախօսութիւն մը կամ պարբերութեան մը մէջ պիտի հրատարակէ գրութիւն մը: Շուտ՝ տաքը-տաքին քերականի ծաւալով տետրակ մը պիտի նուիրագործէ այդ ճառը, հայ գրականութեան պահեստին վրայ իբր յաւելուած: Այսպէս ըրած է Յզրա որ աճպարարային ճարտարութեամբ մը շահագործած է այդ նորոյթը, և փիլիսոփայական բառարաններու խաչագողութենէն զոհ չմնալով, Դրան և Իմաստախօսական Շարժման օրէնքներով շարունակած է գաւառացի վարժապետները, անոնց զրկելով, միշտ քերականի մը ծաւալով այդ պարբերութեանը: Նոյնը ըրած է Պէրպէրեան: Արդ, այդ անուններուն յիշատակին բեռ են այսօր այդ դրքոյկները: Ուրիշ ծանր աշխատանքներ հաղիւ կը հակադէմքն պրօշիւրներու սա թեթեւսովիկ, խեղապէս հոսիսական զեղծումը: Միտաքեան ոչ աւելի է և ոչ պակաս:

Հաշուեկէի՞ն:

— Ինչ գիտնամ:

1893-ին, 1900-ին Միտաքեանին անունը կը մնար վարչամակուած ծանր խորհրդաւորութեան մը, փառքի մը pénombreին մէջը: Մրմբեանի դրքոյկը շատ բան չկրցաւ փոխել այդ առեղծուածային վարկէն: Խօսեցայ Թէոդիկի ձեռնարկէն: Անձին վկայութիւն մըն է:

Բայց ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ ներկայ գիրքը արդէն իր մուտքին ըրած է իր զիջումը, այդ սերունդէն չպահանջելու ճշմարիտ գրականութեան փաստեր, ու ծանրանալու անոնց անձնաւորու-

Թեոֆան Բեդի հասած գործնական բարիքին, այդ իսկ անձնաւորութեանց փառքին, դերին ու դարձեալ անուղղակի բարիքին: Ռուսինեան քիչ բան է թողած գրական անունին արժանի: Ստեփան Ոսկան . . . ոտանաւորներ ու մտածման փշրանքներ ձգած է մեղի իր շատ կծու լրագրական յօդուածներուն դէպին դիմաց: Օտեան միայն՝ քանի մը իրաւ էջեր յաջողած է ստորագրել: Հարկադրաբար կը փնտռեմ ուրեմն մարդը, անձնաւորութիւնը, գործիչը, **ակօսաւոր** աշխատողը այդ անունին ետին:

Վերի էջերը պերճախօս են բաւական այդ ուղղութեամբ ալ: Միսաքեան եղած է երկարակեաց (Հրանդ Սաստուր անոր ծննդեան թուական կուտայ 1805ը. Մրմբեան և Վ. Զարգարեան կուտան 1815ը) որպէսզի Բարիզ վատնուած իր քառորդ դարէ աւելի տարիներուն հետ ես չունենամ զբաղում, իր ժողովուրդին օգտակար ըլլալու հարցին մէջ: Անշուշտ իմ չափերը երբեք պիտի չծանրանան, գրողներու արժէքին կշիռին պահուն, այդ օգտապաշտ նկատումներով: Բայց միւս կողմէ պիտի չըլլամ ամէն բան քիթին չդնող հոսհոսը: Զեղի ծանօթ են իմ տրամադրութիւնները (ի գրականն) այս սերունդին ամէնէն մեծ անուններուն ալ համար: Միսաքեանը չի կրնար դրուիլ անուններուն հետ մեր անդրանիկ վաստակաւորներուն: Արդէն անոնց գրեթէ տարեկից՝ ըլլալով հանդերձ, անոնց դէմ իր դիրք բռնած ըլլալը աւելի է քան վկայութիւն մը: Անիկա չի պատկանիր Զարթօնքի Սերունդին որուն հանդանակները ոչինչ կը խօսին իրեն: Զի պատկանիր դարձեալ այդ սերունդը անմիջապէս կանխող դրողներուն որոնք անծակ երանութեամբ՝ քառասունական թուականներուն իզմիր, Կալկաթա, երկարապատում պօէմաներ կը ճարտարապետեն (Վանանդեցի, Թաղիադեանց և այլն): Այդպէս ունայն ու երկար կառուցումներու համար իր համբերութիւնը պիտի տկարանար չափազանց արագ: Ընդունելով հանդերձ իր իմացականութեան շիջումը 1870էն ասդին (չմոռնալ իր մասին չըջող յիմարութեան զրոյցը, տարիքի անհրաժեշտութիւն մը), մարդ կը շուարի այդ շքեղ անգործութեան, անգործականութեան վրայ: Մահուընէն քանի մը ժամ առաջ, իր ուղեղին վրայ իր գաղափարները խենդի մը խօսք: Դժուար է հաստատականը:

Ուրեմն:

Կ'ամփոփեմ իմ գատարանութիւնը: — Խաչատուր Միսաքեան մեր գրականութեան մէջ հէքիաթ մըն է, աւելի անհասկնալի, անարդար, քմայական, որքան ոչ ոքի մօտ տրուեցաւ մեզի հանդիպիլ այդ պատահականութեան: Կայ եղիային հէ-

քիաթը, մասով մը պարզ, մարդկային, զոր մեր վերլուծման միջոցները կրնան յաղթահարել: Շինեցին պատերազմէն ասպին Ջրաքեանին ալ հէքիաթը որ, իր կարգին, թափանցելի միամտութիւն մըն է: Միսաքեան գրած է, 1850-ին, մաքուր, տանկի լեզուով մը: Ատկէ առաջ՝ գրած է ոսկեճամուկ գրաբար մը: Բանի մը մտածում: Բանի մը նշմարանք: Մեծաքանակ մաղձ, քինախնդրութիւն, ամբարտաւանութիւն: Աւելի մեծաքանակ կիրք, ապրելու մէջ ինքնատպութիւն, արտակնդրոնութիւն (իր երկտասարդութեան տեսիլ մըն ալ եղած է, ըլլալու համար իր չափահասութեան մէջ կատարեալ Դիոգինէս մը): Ձէ արտադրած. իմացական խօթութենէ մը տառապելո՞ւն թէ արուեստի գերագոյն խղճահարութեան մը տագնապով: Իր ձեռագիրներուն լիակատար ուսումնասիրութիւնը միայն պիտի լուսաւորէր այս միջին կէտը:

Ձինքը լքած են իր սերունդին աղաները, ամիրաները, գրաբարեանները, այդքան երկար համակրութեան մը բնոր տանելու անկարող ըլլալուն: Ձինքը հալածած, ծաղրած, յետոյ ուրացած են Ջարթօնքի Սերունդին բոլոր աշխատաւորները: Պարոնեանին կործանիչ կենսագրականը (Արդայն Ջալէ) ո՛չ անգութ է, ո՛չ ալ չափազանց սեւացրուած, ինչպէս կը կարծէ Արշակ Զօպանեան: Այդ կենդանագրին մէջ տիրական է փաստը Միսաքեանի հիմնական անկարողութեան՝ գործելու, ստեղծելու: Սռանց ատոր ալ, իր իմացականութեան վրայ իր ժամանակին գրած վարկը կը նմանի հողին մէջ թաղուած մնասին: Իր շուրջը, ամէն սիրտցաւ մարդ իւր ովաւնն կը փնտրէր բաժին մը բերել հասարակաց դատին որ մեր ընկերական, իմացական, մշակութային ազատագրումն էր, ոչխարներու թշուառ հօտէն ժողովովդ մը գոյաւորելու սրբազան, վսեմ առաջագրութիւնը: Միսաքեան իր դասախօսած վարժարաններուն մէջ, օրուան փառքերը ղէարող, յաջողիտ, ձեւամուլ, քաշքշող ու հիմնովին անհամբոյր մարդ մը մնացած է: Գիտցած է, այո՛, իր իմացական տուրքերով շահագրգռել մէկէ աւելի բարձրարժէք անձնաւորութիւններ, բայց չէ գիտցած այդ շահագրգռութիւնը վերածել բարերար ստեղծագործութեան մը: Օրուան արժանաւոր մարդերն էին Օտեան, Կրճիկեան, քանի մը ամիրայ: Խրիմեան իսկ, իր բութ հասկացողութեամբ, չէ վախցած անոր զրկելէ իր բառապէս հարուստ կոնգակներէն մէկը: Բոլոր այդ համակրութիւնները, անշուշտ Միսաքեանի սեւ քաշքերն ու յօնքերը չունէին իրենց զսպանակ: Համոզում կար իր իմացականու-

թեան որակին վրայ: Ու այդ իմացականութիւնը — որքան ալ խիստ ըլլան մեր դառնութիւնները, հիասթափումը իրմէն — իրականութիւն էր, դատելով Սֆէյլի մէջ անոր իրաւ կշիռէն: 1870-ին մենք, այսինքն Պոլսոյ ունեւոր դասակարգը տակաւին չէինք մոռցած ամիրաներուն մեկենասային բարքերը:

Տէրոյինց իր մաշկեակովը իջաւ գերեզման: Կողմ մըն էր: Խորհրդանշան մը: Դաւանութիւն մը: Անգիջող ծերունին տաւալ իր լքումը իրեն վայել սառնութեամբ, չըսելու համար բարձրութեամբ: Իր կեանքին վերջին քառորդը անվախճան խաւարում մը եղաւ: Միսաքեան Ալիշանէն 5-10 տարի միայն կանուխ ծնած էր: Եւ սակայն մեր ժողովուրդը Միսաքեանի մահունան տարին համազգային չքեղութեամբ յորեկեան մը շատ չտեսաւ Վենետիկցի Աբբային:

Իր մահէն վերջ, իր շուրջ ստեղծուած այժմէութիւնը անիմաստ, անուպային հոսհոսութիւն մը չէ սակայն: Խօսեցայ 93-ի Մախին մէջ Սֆէյլէն վերցուած հատուածէն: Հոն զօրաւոր դատողութիւն մը, տրամաբանելու որոշ *aisance* մը, մանաւանդ ուժ մը հաստատելի են: Իրապաշտները դրական իմաստութեան իրենց բովանդակութիւն փոյթն ունեցան իրենց անարդարութիւնները դարմանելու: Իրենցմէ հալածուած Եղիան ոչ միայն Զօհրապի և Հրանդ Ասատուրի կողմէ խմբագրուած Մախին մէջ իր մուտքը տեսաւ արտօնուած, այլև իր մասին առաջին լուրջ վերլուծական դատաստանը թելադրեց Տիգրան Կամսարականին որ իր լաւագոյն թափանցումներէն մէկն էր ըրած այդ յօդուածով: Խաչատուր Միսաքեանին վերափառք մը ապահովել ուղղոյնները բարեմիտ մարդեր էին, գործադրուած անիրաւութեան մը զգացումէն զղջահմր, քանի որ հէքիւթը միշտ թարմ կենսունակութիւն կը ստանայ մահերով:

«Արուեստագէտ»ները պատրաստ առին այդ հէքիւթը իրենց հիացումներուն ծիրին ներսը: 1898-ին, Մախին մէջ Մրմրեան անոր նուիրեց իր Հէն Օրէր հատորիկը: Հոգեկան ու իմացական որոշ հանգիստութիւններ, ապրելակերպի(*) ալ նմանութիւնը կը

(*) 1912-ին ինծի տրուեցաւ, այդ իսկիւտարին մէջ, պատեհութիւն Միսաքեանը կենսագրողին այցելութիւն մը ընելու: Խօշոր սենեակ մըն էր իր բնակարանը, տունի մը սրահէն ձեռնած փանի մը վարդոյր այդ սենեակը կը բաժնէին մասերու: Ամէն մէկ մասին մէջ գետնատարած գիրքեր, թուղթեր, թերթեր, կօշիկ, գլխարկ, զգեստ: Աէր կարելի խոհանոցը, աշխատարանը, ննջարանը գտնել այդ իրական քառսին մէջ: Խօկոյն յիշեցի Հիւս Երեւոն համբաւաւոր նկարագրականը Մի-

պաշտպանէին այդ հէքերաթը, գէթ իր բիրթորեսգին մէջ, 1910 ին մենք մոռցանք ոչ միայն Միսաքեանը, այլև ամբողջ մեզ կանխողները:

* * *

Արեւմտահայ Դրականութեան բուն պարունակէն դուրս ինկող Տէրոյնեցը, ու այդ գրականութեան հոլովոյթին մէջ անոր օտար, անհաղորդ մնացած Միսաքեանը աւելի խնամուած աշխատասիրութեան մը իրաւունքը ունին անշուշտ: Իմ մասին, այդ աւելի խնամքը անկարող եմ իրենց նուիրել, իմ ուժերուս վիճակին առջև, իմ առաջագրութեանցս հասնիլ բաւելու համար: Երկուքն ալ, իրենք իրենց համար քիչ, իրենցմով պայմանաւոր բազմաթիւ երեւոյթներու պարզումին, թափանցումին կը բերեն բազմաթիւ ատաղձներ: Ու, եթէ երբեք իրենց վրայ ճիշտ է բարատոքսը՝ գրադէտ ըլլալով մեր գրականութեան հազիւ թէ պատկանելուն, դարձեալ այլապէս ճիշտ է իրենց նշանակութիւնը մեր ընկերային, մշակութային յեղաշրջման պատմութեան մէջ: Վերարտադրեցէք 1830 ը, այսինքն այդ օրերու Պոլիսը իբրև ընկերութիւն, համայնք, իմացական կազմակերպութիւն, դուք պիտի ունենաք չքեղ հատոր մը անփոխարինելի գեղեցկութեամբ, իրաւութեամբ կեանքէ մը ուր 1890 ը, 1915 ը եթէ դժուար է հեռազգալ, դիւրին է սակայն 1860 ը, անոր հետեւող հսկայ շարժումը գուշակել: Վերարտադրեցէք

սաքեանի ճշնարանէն, ու ինչ որ նմանութիւնը կ'ընէր աւելի քան ակնբախ՝ անարդիութեան նոյն հեռաւորութիւնն էր Ալեյուիա՝ Սրուստիւն և Սօֆիայի հեղինակներուն, Մրմբեան կը կարդար օրուան գրականութիւնը, նուրբ, ազնուական հեղինակեամբ մը, անոր ուրանալով մեծ մասը իր յաւակնութիւններուն: Ժառանգած էր իր երկու մտատկարներէն՝ պատուելիին խուլ, խոր հետաքրքրութիւնը կրօնա-պատմական հարցերու շուրջ որոնք կը կազմէին անոր իմացական պահեստը, ինչպէս կենցաղական առ նախասիրութիւնները: Միսաքեանէն իր մէջ դժուար չէր գտնել լեզուի, բառի, ձևի հանդէպ խորունկ կիրք մը: Բայց բարոյական այս ժառանգութիւնը Մրմբեան կրկնապէս անցնուցած էր գրեթէ որդեգրելով Միսաքեանի յետ-Բարիդեան կենսագրիծը, արեւելահայերը պիտի ըսէին վարքագրիծը: Ու այդ այցելութեան օրը ապրեցայ Միսաքեանի լքումին ամբողջ հոծութիւնը: Մրմբեան մարդ չէր ընդունել, ոչ ոքի կը դիմէր: Իր պարագաներուն իսկ նպաստը կը մերժէր, գրեթէ ֆաքիրային չափերու վերածելով մարմնոյն կարիքները: Ամառ-ձմեռ իր կօշիկները պիտի ըլլային քառաչուէ, քանի որ կենդանիի մորթը սրբապղծութիւն էր օտքին անցնել: Միսաքեանի մենագրութիւններէն մէկէ աւելիները կ'ապրէին իր աշակերտին մէջ:

1850-ը, այսինքն պատուելիին և պուէտին փառքի դարը, դուք կ'ունենաք մեր մտքէն, հոգիէն, բարքերէն, աւագանիին մտայնութենէն դարձեալ անկորնչելի գեղեցկութեամբ վկայարան մը: Ի՞նչ մարդեր: Ի՞նչ սերունդ: Գրողն ու մեկնասը: Ուսանողն ու ուսուցանողը: Երգողն ու պոռացողը: Հարուստն ու կարօտը: Գաւառն ու ոստանիկ նրբութեանց հանդիսարան մեծամեծներու ապարանքները: Անշուշտ: Աւելին: Մեր ժողովուրդը, իր մասերովը, հոն, համադրութեան պատկերի մը մէջ: Մեր աշխարհաբարը վկայութիւն մըն է այդ մարդոց կորովէն, խելքէն, չնորհներէն: Մեր գրականութիւնը ուրիշ սխրանք այդ մարդոց նոյնիսկ մեղքերուն ընդմէջէն:

Տէրոյնցն ու Պուէտը չպատկանելով հանդերձ Արեւմտահայ Գրականութեան, անարժան չեն անոր:

ՆԻԿՈՂՈՍ ԶՕՐԱՅԵԱՆ

Զարթօնքի Սերունդին ձախ թեւ ուշադրաւ է իր բաւական միատարր անձնաւորութիւններով: Ն. Զօրայեան, Ն. Ռուսինեան, Ստեփան Ոսկան պարզելով հանդերձ գործօնութեան որոշ տարբերութիւններ, կը սպասարկեն շատ մօտիկ դադափարագրութիւններու: Այս թեւէն կը զատուի Գ. Օտեան ոչ թէ իր ախորժակներովը, ձգտումներովը, այլ իր անկեղծ deismովը որով տոգորուած են իրիմեան, ասոր աշակերտը Սրուանձտեանց (այս երկուքը ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ մէջ իրենց առանձին գլուխները ունին և հոս է են առնուիլ նկատի):

Կան տակաւին ուրիշ անուններ խաչատուր Պարսիզպան, Կարայիճ Խրքիճեան, Յարութիւն Պաղեան, Գաւառ Սինապեան, Աղաթօն, Սերոբէ Վիլհէմեան՝ աւելի հանրածանօթ Սերվիլիէն անունով, Բարունակ Ֆերուխան, Յ. Կրճիկեան, Դեորդ Խաթիւարեան, Գրիգոր Մարկոսեան (որմէ հրատարակուած Մանրագրութեան արժանացած է 32 տպագրութեան, հասնելով մինչև իմ տղայութեանս ու քիչ մը աւելի ասդին), և ուրիշներ՝ բոլորն ալ 1850-70 շրջանին, իրենց խօսքովը, գիրովը սատար բերող բուն իսկ զարթոնքի դադափարին: Ըսի անգամ մը, բոլոր այս մարդերը արժանի են շատ աւելիին քան սա պարզ յիշատակութիւնը: Բայց ատիկա գործն էր ըլլալու աւելի լայն ուժերու տէր մարդոց: Կը հաստատեմ իմ հաւատքը թէ ասոնց կեանքին ու գործունէութեան շուրջ բազմահատոր աշխատանք մը (զոր անհնար է կատարել, քանի որ մեր երկու վանքերը՝ Վինետիկը, Վիէննան, բաւարար միջերջը ունին նման վաստակ մը յաջողութեամբ ու բարիքով արդիւնաւորելու) ոչ միայն երախտագիտութեան պարտք մը կ'ըլլար վճարած, այլ սկիզբը դրած փոյթին, գոլրգոլրանքին, անցեալը հասկնալու սրտառու է պէտքին, բան մը՝ զոր մոռցած ենք չարաչար, կանխող դարերուն, և որուն մեղապարտ իրականութիւնը աւելի քան անհասկնալի է ժ. և ժ. Դարերուն համար: Մեր ժողովուրդը, այս երկու հարիւր տարուան ընթացքին, անցած է ոչ միայն բազմաթիւ տաղանդներէ, այլև վկայաբերած իր պատմութիւնը արժող, ասոր հաւատարիմ շքեղ գեղեցկութիւններ: Միայն ամիրայութիւնը, իր բոլոր մեղքերովը, կը կազմէ ուսումնասիրութեան սխրալի հեռանկար:

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ այս մասը յատկացուած է Ն. Զօրայեանի,

Ն. Ռուսինեանի, Սեփիան Ոսկանի և Գրիգոր Օսեանի, այսինքն այն անձնաւորութեանց որոնց գործօնութիւնը և գրաւոր վաստակը բաւարար հիմք կը կազմեն սա մենագրութեանց: Չէի կրնար Աղաթօնի, Կրճիկեանի, Սերվիլէնի, Իսթրիմարէճեանի անունները զատել, լրագրողներու այնքան առատ անուններուն քովն ի վեր, բոլորն ալ ենթարկելու գրական դնահատման, թէև արդարութեան զօրաւոր զգացում մը միշտ ալ խռոված է զիս: Արդարև ո՛ր կը տարբերին Նիւրաբէր Աշխէյն Դասդիւրա-կաթեան ըստած գիրքը և Մանգարաշէնի, Մեդաթեանի (զոր հրատարակած են Գ. Աղաթօն, Գ. Իսթրիմարէճեան և Յ. Կրճիկեան), քանի որ լեզուի, ոգիի, ձգտումի տեսակէտներով այնքան մօտիկ կը կենան անոնք, նոյնիսկ Կրճիկեանի հատո-րին մէջ պարզելով, միշտ լեզուի տեսակէտէն՝ աւելի՛ շնորհ, կանոնաւորութիւն, որոշ կոթով, երբ բաղդատուն Զօրայեանի հատորին: Ինչո՞ւ լրագրող Ստեփան Ոսկան մը ունենայ իր թե-րաստուեր կենդանագիրը, և ասկէ զուրկ մնան միշտ լրագրող Իւրիւնեանը, Մկրտիչ Աղաթօնը, Դուկաս Պաղպաւսը, Յ. Սվաճ-եանը, Կ. Փանոսեանը, յիշելու համար քանի մը տիպարային անուններ: Կ'ընդունիմ որ իմ զանցումները չեն արդարանար, բայց կը խոստովանիմ նոյն ատեն որ այդ աշխատանքը միշտ իրագործելի փառասիրութիւն մը կը ներկայացնէ բոլոր անոնց որ մեր հին արժէքներուն պիտի սիրեն մօտենալ: Վանքերու մէջ ունինք երիտասարդ ուժեր: Ունինք կենսագրողներ: Իրենց ոչ միայն արժանի են այդ անունները, այլ և աւելին: Ո՛վ որ մեր ժԹ. դարու երկու միջինները խնամուած հատորներու մէջ կեանքի վերակոչէ, կ'ըլլայ կատարած պարտքէն աւելի սրբա-զան բարիք մը:

* * *

Նիկողոս Զօրայեան, ձախ թւին մէջ բացառիկ վարկի մը բարձրացաւ այս դարուն սկիզբը, մասնաւոր պրոպականտի մը շնորհիւ որ գործն էր Հրանդ Ասատուրի: Արդար ըլլալու համար, խիղոյն կ'աւելցնեմ որ այդ՝ չեմ ըսեր շփացումը, գէթ grossissement-ը վայելցին թւին միւս անուններն ալ: Հիմա, կէս դար վերջը, այդ խմբակին առանձնայատկութիւնները կը թուին մեղ-մացած ըլլալ:

Ի՞նչ կը ներկայանայ իմ մտքին երբ կուտամ իր անունը եւ ինծի, իր գործերուն ընթերցումէն որոշ համակրութիւն մը զգալով հանդերձ իր անձը արժեւորելու, գէթ պահելու իր լու-

սապսակին մէջ, երբ այդ համակրութիւնը, վերապահութիւնը անկարող կը մնան իմ դատաստանը մեղմելու այդ անունէն շատ աւելի վարկաւոր, շատ աւելի վաստակաւոր Ալիշանի մը դիմաց: Պարզ է սակայն հակասութեան առերևոյթ բացատրութիւնը: Ն. Զօրայեան թերեւս այդ սերունդէն այն մէկ հատիկ անձն է որ ոտանաւոր չէ քերթած: Ըսել կ'ուզեմ՝ Մխիթարեան Ժահրէն (քերթելու) զերծ է պահած իր իմացականութիւնը: Յետոյ, առաջին իսկ փորձերուն մէջ ապացոյցն է տուած մտքի մը որ իրական, նոյնիսկ իրապատէ մտահոգութեանց, անմիջականին, անհրաժեշտին, հանրականին, օգտակարին շատ իրաւ մէկ մտատեսութեամբն է համադրաւորուած: Ինչ որ պիտի ելլէ իր գրիչէն, երբեք պիտի չգառածի այդ հիմնադրեալ նպատակներէն: Արեւմտեան մեակոյթը, իր կարելի սահմաններուն մէջ փոխադրել մեր ժողովուրդին, ասիկա ոչ միայն պարզ, առողջ, ամբողջ առաջադրութիւնն է Զարթօնքի Սերունդին, այլ մասնաւորուած պաշտամունքը Նիկողայոս Զօրայեանին: Միւսները պիտի տառապին գրական որոշ փառասիրութիւններով: Ստեփան Ոսկանն իսկ մէկէ աւելի ոտանաւորներ ունի հրատարակած (յիսունէ աւելի անտիպ քերթուածներուն մասին յիշատակութիւն ունի Վ. Զարդարեանի Յէշոթակաւքը, Ոսկանի նուիրած տողերուն մէջ): Ռուսինեան մեր լաւագոյն թարգմանիչն է քերթուածներու: Օտեանն ալ պիտի զիջանի այդ սպասին: Կը հետեւի որ գրական փառասիրութեան հիմնական պակաս մը զիս պիտի ընէր որոշ չափով մը զիջող, չըսելու համար զինաթափ, կշռելու ատեն իմացական այլագոյն գործունէութիւն մը: Ալիշանի քերթուածները իրենց ստուարագոյն մթերքով ոչինչ կ'աւելցնեն այս ժողովուրդը գէթ պատմութեան մէջ զետեղելու, ըմբռնելու իմ ջանքիս: Իր անձին վրայ այդ տաղերուն ալ վկայութիւնը կը մնայ տարօրէն անբաւարար, քանի որ բառերը բառեր են միայն, գոյախտաբար, որ լեզուին ալ պատկանին:

Զօրայեանի Բարիվը չի նմանիր Միսաքեանի Բարիվին ոչ անշուշտ իբր մտայնութեանց հանդիսարան ու ձգտումներու վառարան: Անիկա 1848-ի յեղափոխութիւնը կանխող տնտեսական գիտութիւններու համար խոր հետաքրքրութիւններ տածող կեդրոնն է Փրանսական նորակազմ քաղքենիին որ Նաբոլէոնի անկումին հետեւող քառորդ դարուն պիտի փոխանորդէ անհետանալու վրայ ազնուականութեան վաղնջաւոր դերը, ու պիտի վարիչ գաղափարքը հանդիսանայ: Իր նշանաբանն է անշուշտ ամէնէն տուալ դրամը, զոր հայթայթող բոլոր աղբիւրները պիտի վերանու-

րողէ: Պատմութեան դասագիրքերը այդ շրջանին կը դնեն սկիզբը ճարտարարուեստական յեղափոխութեան որ իր կարգին պիտի անհետացնէ անհատ գործաւորը, հաւաքական արտադրութեան դարը բանալով: Բանդիտութիւնն չէ, ըստ իս, օժտուած երիտաւ սարգի մը վրայ, սա սլայմաններուն անդրադարձը փնտռել, գտնել կարծել Զօրայեանի իմացականութեան կազմաւորման մէջ: Կիզո, Սմիթ միայն անուններ չեն պատմական իմաստասիրութեան և տնտեսական գրութիւններէ գիրքերու հեղինակներու, այլ մտայնութիւններ ամբողջ: Մարգիկ կը հանգուրժէին, Նոյնիսկ սիրելու ալ տրամադիր էին Լամարթինը, Հիւկօն, բայց կը սնանէին տնտեսական, իմաստասիրական, պատմական խոշոր գրութիւններու ստեղծած շահագրգռութեամբ: Զօրայեան, ազատ ուսանող ու անյազ ընթերցող, հետեւած է դասախօսութեանց, այցելած է մատենադարաններ, հետաքրքրուած է դրամի և ազատ ասպարէզներու վրայ բարձրացող ընկերութեան մը ներքին կազմաւորմամբ: Ու ոչինչ կայ տարօրինակ, երբ իր նախասիրութիւնները գտած է այդ կարգի հարցերու մէջ: 1908-ին Փաշա-Նէն այդ 1840-ի ազատ ուսանողին ծաղրանկարն է թէ՛ իբր միտք, թէ՛ իբր գործունէութիւն:

Այդ Բարիզէն առաջ, Պոլիս, վեչտասանամեայ պատանի, փոխանակ Միսաքեանին պէս գրաբար, գիշերաջան, քրտնաշաղախ քերթուածներու համար իր մատաղ իմացականութիւնը տանջելու, ու, գիրքերու սիրահար՝ ամուլ կարդացող մը մնալու, մաքսատան մէջ (Պոլիս) կ'ընէ թարգմանչի չատ շահեկան աշկերտութիւն մը: Անշուշտ հիւանդանոց մը, բանտ մը, տօնավաճառ մը միշտ աւելի կ'արժեն մեր միտքը սրելու գործին մէջ, քան դպրոցները, համալսարանները Նոյնիսկ: Մաքսատուն մը՝ ուրիշ ասպարէզ, հանդիսարան: Մարգերու ճանաչողութիւնը այդքան կանուխէն ընող Զօրայեանին մօտ գործնական, օգտապաշտ ձգտումները սխալ չըլլար արմատուած ընդունիլ այդ խառնարանէն: Հինգ տարի, ու ամէնէն կերպընկալները, Զօրայեան պիտի վատնէ այդ աշխարհին ճանաչումին: Յետոյ Մանչէսթր(*), առւտրական տան մը մէջ գրագրութիւն:

(*) Մանածի ու տղածոյի այդ կեցողոյնին մէջ մեր առւտրականներուն ձեռք ձգած փորձառութիւնը չանշուշտ օր Պոլիս բան մը կ'արժէր, մանաւանդ վախճանական թուականներուն: Պասմայի ջոջեր, ինչպէս կ'որակէ զանոնք Զօհրապ (Մեղայ Տէր), ջոջեր էին մանաւանդ իրենց գրագիրներուն գլխուն: Շաքլեան, Շաւարշ, Պարթեւեան տուած են տիպարին վրայ նշմարներ: Զօրայեանի պատանութիւնը՝ կը բախի այդ կազ-

Շուկան, ուրեմն, հաստի՛չը՝ Զօրայեանի հողեկան և խա-
ցական անդրանիկ պատտառին, անոր՝ զոր սովոր ենք կոչել
նկարագիր, խառնուածք, բնաւորութիւն և դեռ ուրիշ բաներ,
այսինքն մեր գործունէութեան մէջ մնայուն քանակ մը ձգտում-
ներու, կիսակամութեանց, երբեմն հակասական իսկ թուող ա-
բարքներու, բայց որոնց պղտոր հոսանքին տակ մենք կը ձեւա-
ւորենք մեր անհատականութեան մեղալատուկ շէնքը, հիւսքը։
Այս trame-ին վրայ կեանքը պիտի նետէ իր բազմադան գոյները,
խաղերը, բայց պիտի մնայ անկարող զայն ամբողջութեամբ
քայքայելու։ Զօրայեան թող մատաղ երիտասարդութեան մը
առջև կանչուի խօսելու՝ միտքէն, հոգիէն, հայրենիքի սէրէն,
ինչ որ ըրած է արգարեա իւսկիւտար, Ս. Կարապետի վարժա-
րանին մէջ երբ Պարտիզպանի իբր յաջորդ ձրիաբար կը ստանձնէ
տնօրէնութեան պաշտօն մը։ Տէրոյնցի Հայաստանը (1848) հրա-
տարակած է այդ ճառը։ Երեսնամեակի, նորադարձ մը Բարի-
զէն, այսինքն ասոր բոլոր հլօր շնորհներուն շուքին, հովին
մէջ, թրթռուն նոյն ատեն հսկայ առաջագրութեանց խռով-
քովը, որոշ վարկի մըն ալ տիրացած իր գրական գործունէու-
թեամբ (Օ. Բ. այսինքն՝ Օգնական Բանասէր ծածկանունով, ու-
րուն մնաց հաւատարիմ, անիկա 1841-ին ըրած էր իր առաջին
հրատարակութիւնը, Լեւոնիէն Նախկին, թարգմանօրէն։ 1847-ի
Բազմաշէնքերուն մէջ տնտեսական յօդուածներ, վաճառականու-
թեան վրայ կարեւոր ճառ մը, ժամանակի ձգտումները այնքան
յարմարօրէն գիմաւորող, պատմաւի ջոզեբուն բերնին ջուրերը
վազցնելու աստիճան), Զօրայեան պիտի ըսէ այդ տողոց հաստ,
հաստս, ողսաւեհ բաներ։ Մարդ իր կրցածը կ'ընէ։ Բայց այդ
ամէնը պիտի ըսէ Մաքսին մէջ գործառնութիւններու ընտելա-

մակերպութեան սկզբնաւորման։ Իր Ցնահասոցիտութիւնը, մեծ մասով
թարգմանօրէն մատուցում, այդ վաճառականներուն շէշը, թօնը, աշ-
խարհահայեացքը կը թելադրէ, այնքան հաստ, հաստատ, գործնական
իր կառուցումովը, ինչպէս արտայայտման հասարակութեամբը Զօրա-
յեանին մեղքը պիտի մնայ այս արտայայտութեան հաստութիւնը, իր
ուղեղին մէջ. թերեւ ծալք առած այդ տարիներուն։ Յետոյ, միշտ շու-
կայի կիսատուածներուն շուքին մէջ գործելու վարժ իր իմացականու-
թիւնը, ըլլալով հանդերձ շատ շահեկան, հաղորդական, նոյն իսկ գրական,
բարոյական վիճարկութիւններու մէջ, Զօրայեանը ըրած է բացառիկ
մարդ մը միւր գրողներու շարքին, որոնց անգործնականութիւնը, օգայ-
նութիւնը առածի կարգ էր անցած, թերեւ թելադրելու չափ ստոյգ ի-
մաստ մը, Արեւմտահայ Գրականութեան մէկ քանի զօրաւոր թերութիւն-
ներէն։

ցած փորձ քարտուղարի մը պարզութեամբ, բնականութեամբ որ գռնկութեան շատ մօտիկը կը կենայլէ հաւանարար Մանչէսթրի իր խապա բաթրոններուն հեղմունքն էր եղած իր կերպընկալ իմացականութեան վրայ: Հ. Ասատուր որ Զօրայեանի մասին լաւագոյն գիմատուներ մըն է տուած, կը պաշտպանէ արտայայտութեան սա պարզութիւնը, հակադրելով զայն անշուշտ Օտեաններու, ու աւելի վերջի մարդոց ոճի խնամքին: Իրականութեան մէջ, 1844էն մինչև 48, այս երեսուն չմտած խելացի տղան չփումի էր մտած ֆրանսական միտքին բոլոր գեղեցկութեանց հետ, օրինակելու չափ Լուի-Ֆիլիքեան տարազները արդուղարդին, բայց պահած էր իր ներսը անջինջ ու անթառամ մաքսին ու մաղաղային կնիքը:

Ժամանակաւոր այդ ուսուցչութիւնը հոս կը յիշեմ: Այդ ճառին ալ տպաւորութիւնը հոս կը թարմացնեմ, քանի որ երկու իրողութիւններն ալ Զօրայեանի գործօնութեան հիմնական ուղղութիւնը կը ճշտեն: Ի վերջոյ այդ անունէն մեզի հասած գործերը(*) կը դառնան ծիրին մէջը ուսումին — զայն՝ առնելու և տալու եղանակներուն —, վաճառականութեան՝ որուն ազնուացած յորջորջումն է անշուշտ տնտեսագիտութիւնը: Վերածելով այս հաւաստումները իրենց վերջնական եզրերուն, մենք կ'ունենանք դպրոցը և շուկան:

1850-ին այս երկու իրողութիւնները տիրական են մեր հոգեբանութեան վրայ: Զարթօնքի Սերունդը անկարող՝ այդ յղացքներէն առաջինը արդիացնելու, պարտքին տակ կը զգայ ինքզինքը հանգիստ իր դերին: Իր եւրոպան ծնունդն է այս խուլ պահանջին ու պարտքին: Բայց ահա երանդ մը, նրբերանդ մը եթէ կ'ուզէք: 1900-ին մեր առետրականները երբ իրենց տղաքը կը զրկեն Ռոպեր Գոլթ, հարուստի, յաջողած մարդոց հոգեբանութեամբ մը կը շարժին: 1840էն վերջ մեր եւրոպա ընող տղաքը աղքատիկ երիտասարդներ են յաճախ, կամ բարձր տուններու (Պալեանները ինչպէս) ազնուապետական ցանկութիւնները նուիրագործելու կանչուած փառասիրութիւններ: Կը ձգեմ առ այժմ այս վերջին խումբը: Առաջինով մեզի եկածները քիչ

(*) Ահա ցուցակ մը — Ճառ Աւանառականութեան վրայ: Նկուրագիր Ազգային Պատգաւարութեան: Բաղաճական Տնտեսութեան վրայ Տնտեսականութեան: Վարժարան Բնականութեան: Թարգմանածոյ Ատմ. Յիսուսի: Բնականութեան: Բոլորն ալ (1847 - 1852) նոյն ժամանակներու մէջ հեղինակուած: Զօրայեանի գործը թարգմանութիւն մըն է ազատ բառով, պատշաճուած մեր կարիքներուն:

անգամ ուսուցչութեան պիտի սպասարկեն: Պետական պաշտօնէութիւն, ազատ ասպարէզներ, պիտի իւրացնեն այդ պատրաստուած երկրասարդութեան մէկ կարեւոր մասը: Դպրոցը դեռ պիտի շարունակէ տապկուիլ իր եղովը, ինչպէս կ'ըսեն: Ն. Զօրայեան իր գործերուն մէկ կարեւոր տոկոսը երբ կը հանէ այդ անհրաժեշտութենէն, իմ կարծիքով կը սպասարկէ վերի յղացքներէն երկրորդին՝ շուկային, որ կեդրոն քաղաքներու մէջ (Պուլիս, Էտիրնէ, Իզմիր, Պրուսա) մօրը կաթին հետ տղուն ջամբըլած առաջին յղացքն էր հաւանաբար: Մինչև 1900, իմ ծննդավայր քաղաքին մէջ տղաքը այդ բառը միայն ունէին իրենց շրթներուն: Ու մեր վարժարանը աւելի բան չէր, եթէ ոչ այդ շուկային կրթարանը:

Կարճ է եղած Ն. Զօրայեանի տնօրէնութիւնը Ս. Կարապետի վարժարանին մէջ: 1849-ին, Հասգիւղ է անիկա ուր Ներսէսեան վարժարանը կեդրոն մըն էր իմացական շատ լուրջ գործունէութեան: Աւածը որուն համեմատ այդ գիւղը կը նոյնացըւէր Աթէնքի հետ, թեթեասլիկ փառասիրութիւն մը չ'արտայայտեր ապահովաբար: Կանխող դարու կէսերուն անիկա բնակավայրն էր նոյն ատեն մեծազօր ամիրաներու: Զօրայեան մտերմութիւնը կը վայելէ իսկապէս բացառիկ Ամիրայի մը: Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրան էր ատիկա, զրեթէ վերջիններէն այդ անորակելի մարդոց որոնց փառքովն ու տրամութիւններովը այնքան սրտառուչ պատկեր մը կը դառնան մեր պատմութեան վերջին երկու դարերը, խորհրդանշելով ու խտացնելով իրենց ժողովուրդին հակառակորդը:

Ամիրան կը յանձնէ Պոլսոյ Մաքսին(*) ընդհանուր հաշուակալութիւնը Զօրայեանին: Այսքան ընդարձակ կազմակերպութեան մը գլուխ անցնելու չափ ընդունակութիւն: Ունէր ատիկա Ն. Զօրայեան: Իր յօդուածները, գիրքերը չեն անշուշտ այդ փառքին գործաւորները: Շուկայի մարդու իր ճարտարութիւնն էր որ կը հարթէր իրեն այդ պաշտօնները: Երանելի օրեր՝ ուր մաքսատան մը, ու 50-60 միլիոն բնակչութեամբ կայսրութեան մը մաքսային բոլոր հաշուական գործաւորութիւնները կը կատարուէին իր քարտուղարին լեզուովը: Տետրակները կը բռնուէին հայերէն:

(*) Թիւ մը միայն ձեզի կը թելադրէ ընդարձակութիւնը այդ պաշտօնին, 20000 հայեր մաքսին մէջ աշխատանք էին վերցուցած այդ վարչութեան օրով:

Սրտառուչ է բախտը՝ բոլոր փառքերուն։ 1819-ին Տիւզեանները բնաջնջող կայսերական հրովարտակները, 1839-էն վերջը, եղան աւելի իմաստուն։ Այդ հրովարտակներէն մէկուն քմայքովն է որ ծէղայլիլեան կը բանտարկուի։ Իր ստացուածքները կ'իյնան կառավարութեան թաթին տակ։ Գողութեան ամբաստանութիւնը կը վերածուի պաշտօնական կողոպուտի։ Զօրայեան որ մաքսատան հաշիւները բռնած էր հայերէնով, զանոնք կը վերածէ պաշտօնական լեզուին։ Ամիրան կործանած էր (1853)։

Երկու տարի վերջ, Վիպական պայմաններու մէջ (հետաքրքրուողը կը լրկեմ 'Վիպականութեան հատորին, Ն. Զօրայեան, Հրանդ Ասատուր), «մինչև անգամ զաւակներք գրկելու» ատեն չունեցող Զօրայեանը իր Ամիրային հետ կրկին պիտի անցնի Եւրոպա։ Մալթա (1856 Մայիս) երևան կ'ելլեն հիւանդութեան առաջին ախտանշանները։ Կը դարձուի Պոլիս։ Իր պաշտօնը կ'անցնէր Մ. Մամուրեանին։

Ինչ հարկ հետեւելու այս քայքայումին։ Paralytie générale տխուր հիւանդութիւն մըն էր, այն ատեն անհասկնալի։ Այսօր աւելի է անիկա, վկայող՝ դառնագոյն տրտմութիւններէ։ Հաւանաբար իր երիտասարդութեան Բարիզն էր հեղինակը սա կանխահաս կործանումին։ Բայց 1857-ին յօդուածներ կը ստորագրէ բողոքականութեան վրայ։ 1858-ին, նամակ մը Մաւեայ Ալանիին մէջ կը վկայէ անոր իմացականութեան intégrale առողջութեան մասին(*)։ 1859-ի Հոկտեմբերին Մաւեայ կը հրատարակէ անոր վերջին գրութիւնը Օ. Բ. ստորագրութեամբ, Յարգելու Գաղտնիքը, թարգմանութիւն մը ասիկա, ինչպէս թարգմանութիւն մըն էր իր մուտքը Հայոց Գրականութենէն ներս։

Ընդհանուր յառաջատու անդամալուծութիւնը, la grande P. ինչպէս կ'ըսեն տրտմորէն գաղիացիք, անողոք հիւանդութիւն մըն է։ Զօրայեան պիտի մեռնի նոյն տարիի Նոյեմբերին, կատարելապէս յիմարացած, իր ուղեղին սրբազան արարչահիւթը ճարակ տալով տգոյն միջոցին։

Կարճ անչուշտ՝ սա ուրուագրային պատկերացումը մարդէ մը որ համակ խանդ է եղած, լրջութիւն, կորով ու գործնական իմաստութիւն։ Որ առաջին իսկ ականարկով չափած է իր շրջապատը, զայն յօրինող մտայնութիւնը, անոր վրայ իշխող պայ-

(*) Կենսագրական այս ծանօթութիւններուն աղբիւրներն են Դիմաստուրներ (Հրանդ Ասատուր) և Վ. Զարգարեանի Յիշատակարանը։

մանները: Իր իմացականութիւնը, բաւարար ընդարձակութեամբ, անոր տուած է միւս կողմէն ուժգին, անվրդով ալ մտատեսութիւններ: Խօսեցայ իր գործունէութեան հիմնական երկու զսպանակներէն, գալրոցէն ու շուկայէն, որոնց շուրջը կը դառնան իր բոլոր աշխատասիրութիւնները: Ինքնագիր թէ թարգմանածոյ, այդ երկասիրութիւնները կը վկայեն ոչ թէ մեծ դրագէտէ մը, ստեղծագործ տաղանդէ մը, այլ աւելի պարզ, բայց աւելի օգտաւէտ խելքէ մը: Ատիկա ժողովրդավար մարդու իր ուղմօնօրինակն էր, այն գերազանցապէս առհաւական առաքինութիւնը որով մեր պապերը քաղեցին մեր ճակատագրին քառուղիներէն ու մեր ժողովուրդը հասցուցին մեր օրերը մինչև:

Անշուշտ սահմանափակ, նիւթին միայն շղթայուած միտքի մը կասկածը պիտի ներէք դուք ձեզի, սա վերլուծումներու հետ: Կը սխալիք սակայն: Զօրայեանի մեղքը, ըսի վերը, ուտանաւոր դրած չըլլալն է որպէսզի համագաստելի իր սերունդին վաւերական համբաւներուն: Ինծի համար այդ մեղքը առաքինութիւն մըն է: Ուրիշ հարց, իր անունով մեղի հասած զիրքերուն մէջ տաղանդի, որակեալ միտքի, բուն իսկ ստեղծագործ ուժին բաժինը: Մտքէ մի անցնէք որ պատահակի ընթերցումներով, անձնական հետազօտութեամբ, en flânant, գաղիացուց ըսածին պէս, իր զարգացումը ճարող սա երիտասարդը որ եւ է ձեռով ստորագաս գործունէութիւն մը պիտի ունենայ յառաջիկային: Միտքեանի Բարիպը դրեթէ ժամավաճառութիւն մը կը նկատուի երբ բազդատուի միւսներուն, ամէնէն շատ Զօրայեանի Բարիպին:

Շէնշող, կայծկլտուն, խորունկ հրապոյրով, նոյն ատեն ալ յանկուցիչ շնորհներով մէկը կը թելագորեն ինծի Հ. Ասատուրի տողերը: Պատուական պատմիչը անշուշտ չէ տեսած իր դիմաստուերած մարդը, բայց ինձմէ շատ աւելի մօտիկն էր անոր ճառագայթումին: Հաւաքած է իրեն ժամանակակիցներէն կարելի մանրամասնութիւնները, դեռ չպաղած յիշատակի մը, տաճարի վրայ որ այդ մարդուն վախճանը եղաւ: Պիտի ներուկ ինծի այդ հեղինակութեան, վարկին, վաղաճէլ բայց այնքան օգտաւէտ գործունէութեան կեդրոնը ենթագրել տժգոյն վրէպօգիւր որ Նիցչէի մը, Մորասանի մը, Կոմիտասի մը տաղանդներուն, երբեմն հանճարին գործաւորը կը յաւակնին դուանիլ ախտաբանները: Ստեղծագործութեան պակասը չեմ խորանարդեր: Բայց չեմ ալ հերքեր տարտամ հաւանականութեան մը բաժինը: Իր սերունդէն ամէնքն ալ (բացի Օտեանէն) ժխտական արժանիքներով ի-

րենց ժամանակը խռովեցին: Ստեփան Ոսկանը չհանդուրժեցին վասնդի խորունկ հակասութիւն էր իր ժամանակին վրայ: Ռուսինեանը indexին բախեցաւ պատրիարքարանին: Իւթիւճեանը՝ լրագրող ու կեանքի մարդ, կը բացառեմ, այն պարզ պատճառով որ աշխատած է քիչ մը շատ ինքնապաշտ ոգիով:

Շրջանին ամէնէն դէժ, ամբարտաւան ամիրաները կ'ախորժէին իր ներկայութենէն: Շրջանին ամէնէն անուշ, ազգասէր պէյերը կը սիրէին իր ներկայութիւնը: Գործակցած է Տէրոյնցի Հայաստանին, հաւանաբար խոր արհամարհանքով մը չափելով հանդերձ Պատուելիին իմացականութիւնը. բայց չէ եղած յիմար, այդ մարդուն մէջ ներդոյ ողջմտութիւնը արժեզրկելու: Ու հոս է, իմ կարծիքով, այս տիպարին չափազանց հայկական նկարագիրը:

Իր գործերուն վրայ կարճ պիտի ըլլամ, այն աւագ փաստին ճշուժով որ անոնք իբրեւ խորք չեն պատկանիր զրականութեան: Միւս կողմէ, անոնց կերպարանքն ալ, ձեւը, ինչպէս կ'ըսեն, չի պաշտպաներ զանոնք: Զօրայեանի արձակը, յստակ, լեցուն, իրաւ, դուրս է զրական որ եւ չ'ընթերցենք, նոյնիսկ Պատուելիին ոճէն ալ ասդին: Տափակ, հաստ, անմիջական այդ արտայայտութիւնը բարեբախտաբար ժամանակի միջին ոգիին, ողջմտութեան հաւատարիմ անդրադարձն է: Ոչ մէկ կոտորուք: Ոչ մէկ զրաբարէ փշրանք: Ոչ մէկ փնտռուք:

Ի՞նչ է ըսած այս մարդը իր ժամանակակիցներուն:

Իր Նչարաթիւր Ալֆայնի Դաստիարակութեան տարօրինակ գիրք մըն է: Նախ այդ ուղղութեամբ (մեր դաստիարակութեան հիմնական տուիքներու վերլուծումն ու արժեւորումը) ես չեմ հանդիպած խնամուած, մեակուած, գրեթէ ամբողջական աշխատութեան մը, նոյն իսկ մինչեւ իմ տողերուն դուրիւր: Ահաւոր ապա իմաստութիւնը մանկավարժ ըսուած մարդուկներուն (Ժընէվ, Լոզան, Հայտէլպէրկ ընդերքու անկանգնելի փաստերովը հետզհետէ նկարագրիր դարձած մեր դատաւարանին խորը), պատճառ է որ մենք գուրգուրանքով, համակրանքով վերաբերուինք գրեթէ հարիւրամեայ այդ փորձին:

Ուսուցումին առարկաները, նպատակները, զայն մատուցանողին արժանիքները, զայն օգտաւէտ ընելու կերպերը, այդ ուսուցումը ընդունելու կանչուած տարրին լիակատար ճանաչումը, դպրոցը իբրեւ շէնք ու իբրեւ սրբարան, այս հիմնական տուիքները անշուշտ որ անիկա քաղած է Արեւմտեան Գրականութենէն: Բայց Զօրայեան պարզ հաւաքիչ մը չէ երբեք: Իր ամէն մէկ

տղեկալին համար անիկա ունի անձնականին ալ ապացուցումը։ Վարժապետին վրայ իր ընդհանրացումները, անիկա չատ երջանիկ եղանակով մը գիտէ մասնաւորել, իր տղու տպաւորութիւնները (այդ մարդերէն ու վարերէն) օգտագործելով չափազանց ողջամիտ թափանցումով մը։ Անշուշտ այդ գիրքէն 1830-40-ի վարժապետին տիպարը չի ցայտոր, իր ամբողջական գիծերով։ Բայց մենք ունինք մեր առջին ուրուագրային սեւեռումներ, այդ մարդերէն ու տեղերէն։ Ու ասիկա բարիք մըն է։ Զօրայեան ինքնատպուէթիւն չունի իր թեւադրանքներուն մէջ (ըսի թէ ուրիշ կուգային իմ նկատողութիւններս) բայց մեզ կ'ընէ երախտապարտ՝ հաւաքած ըլլալուն այն քանի մը կարկառուն գիծերը, որոնք իր օրերուն մարդերը կը ճշդեն մեր ընկերային հոլովոյթին մէջ։ Այդ գիրքէն 20 տարի վերջը լոյս տեսած կատակերգութեան մէջ (Ալֆրէս, Նար-Պէյ), ծաղրանկարը վտանգած է տիպարին հարազատութիւնը։ Ու իմ տղայութեանս, Երան Ալֆրէսը կը կարդացուէր ու կը ներկայացուէր մեծ հաճոյքով ու յաջողութեամբ։ Եւ սակայն մենք, մանաւանդ 1850էն առաջ, ունեցեր ենք մեծ մարդեր, միշտ այդ ուսուցչութենէն։ Զօրայեանի գիրքը այդ անձնաւորութիւնները մեզի չի բերեր։ Թերեւս իր մտքին մէջ նախակրթութեան համեստ մշակներն են տիրականը։

Գործնական, անմիջական, չահաւէտ ու չինիչ. — ահա այն յատկանիշները որոնք ուսուցման առարկաներուն inherant պէտք է մնան։ Ըսի թէ կը հասկնար իր շրջանը։ Բայց, դպրոցէ մը չելած ու դպրոցի համար չհանդերձուած միտքէ մը մի՞ սպասէք կաղժակերպական ընդարձակ շնորհներ, ուսուցման գետնին վրայ։ Գիրքին մէջ ոչ մէկ որոշ թեւադրանք՝ թէ՛ ազգային մանկըտին ի՞նչ պիտի սորվի։ Ու այդ ազգային մանկտին ալ ո՞ր ժողովուրդին զաւակներէն է բաղկացած։ Զօրայեանի սերունդին հիմնական անբաւարարութիւնը Պոլիսին միայն ընդգրկումը ունենալ կրնայն էր։ Կարծես զանգուածը դուրս էր իրենց մտահոգութիւններէն։ Ստոյգ է որ 1850էն ասդին զանազան ընկերութիւններ մարմին կ'առնեն, գաւառներու մէջ դպրոցներ բանալու պարզ բայց միջին առաջադրութիւններով։ Մեր գաւառին (աւսոր ժողովուրդին ու պայմաններուն) վճռական ու ամբողջական զգայութիւնը հազիւ թէ սկիզբ է առած Խրիմեանէն ասդին։ 1840-ին Զօրայեան ազգային մանկտի, ազգային դաստիարակութիւն յղացքներուն տակ, միայն ու միայն Պոլիսը կը տեսնէ։ Իր առաջադրումներն ալ կը մնան դժբախտաբար ընդհանուր։

Արդ, կ'այցուելմ ուրիշ գիրքի մը յիշատակէն: Պապիկ և Թառնիկն է ատրիկա: Գրքոյկ մը որուն մէջ ես կը խոստովանիմ կարգացած ըլլալ քանի մը ամէնէն գեղեցիկ, հզօր էջերը մեր ժողովուրդի ստեղծումներուն: Բայց որուն ամբողջական մարմինը գրեթէ հասարակ շատաքանութեան կը վերածուի: Ո՞վ է որ պիտի կարգայ այդ հատորը: Անշուշտ ո՛չ գիւղացին, որ հարուստ և խիստ անհասկնալի է աւելի լաւ կը հասկնայ իր գործը, զայն ընելու մէջ ամէնէն քիչ կը կարօտի դուրսէն վարժապետներու: Պոլսեցի՞ն՝ որ հողին զգայնութիւնը աւաղելի կերպով մը կորսնցուցած է բոլորովին: Ու կը հարցնեմ. — որո՞ւ ուղղուած են այդ կտորները: Խրիմեան, այդ էջերը գրած ատեն (1890) ո՛չ գիւղացի է, ո՛չ քաղաքացի: Կը հասկցուի՞ թէ ուրկէ կը ծագի վրիպանքը: Նոյն, է պարագան Ալֆայի Դասարանի հատուրիկին: Հիմնական պակասը՝ թանձրացեալ, վաւերագրական իրողութեանց պակասն է: Ու ասիկա ալ իր կարգին հասկնալի, քանի որ այդ գրիին համար հանգամանաւոր պատրաստութիւն մը չունէր հեղինակը: Աւելի ազատ, աւելի քիչ խելքով մարդ մը, Կարապետ Իսթիւճեան, 1893-ի Մարտին մէջ հրատարակած է իր ուսանողութեան յիշատակները: Այդ էջերը մեզ կը գնին վաւերագրական իրողութեանց առջև: Դասատուները միս ու մարմին ունին: Դասերը՝ անուն ու առարկայ: Ուսուցման եղանակը ինկած է որոշ սեւեռման:

Ընդհանրութեանց մէջ տօգունած այս հատորիկէն աւելորդ է օգտագործել ուրիշ փաստեր՝ Զօրայեանի միտքը, նկարագիրը ամբօրէն որոշադրող: Ձի կրնար հակառակիլ չափաբերութեան (այդ ժամանակ մաթեմատիքին այդ անունը կուտային), բայց զայն կը նկատէ մեզի համար աւելորդ պերճանք: Որոշապէս դէմ է քերթողութեան, օգային, պօռոտ գրականութեան, որոնք լիսա միայն կրնան պատճառել. բարիք՝ երբեք: Միսթարեան փառքին ամէնէն չքեղ օրերուն սա վճռական հերձուածողութիւնը բան մը կ'ապացուցանէ՞: — Իմ կարծիքով՝ ա՛ն որ՝ Զօրայեան հիմնովին զուրկ է ծնած արուեստի զգայարանքէն: Ըսի թէ Կրճիկեանին և Իսթիմարաճեանին հայերէնը տանելի էր քան իրը: Նոյն թերթին մէջ (Հայաստան) Գ. Աղաթօն, իր կարգին չափազանց դրապաշտ միտք մը, իրեն հետ կը գրէ, ա՛յդ ու մօտիկ հարցերու շուրջ, լեզուով մը որ լայն առաւելութիւններ ունի: Զօրայեան կ'ուզէ որ մեր բոլոր տղաքը արհեստաւոր ըլլան: Հացին իմաստասիրութիւնը: Անշուշտ: Բայց այս գեղեցիկ քարշ մտածողութիւնը ճարելու, զայն հրապարակաւ թերթերու

և գերքի մէջ փառաբանելու համար, կարիք չկար Բարիզին հինգ տարիներուն: 1850-ին Պոլսոյ մէջ ամէն հայ որ մաքսը բեռնակրութիւն կամ խաներուն մէջ դռնապանութիւն չէր ընէր, այսինքն գրեթէ ամբողջ մեր հասարակութիւնը, այդ պատգամներուն վրայ իր հաւատքը արժեցուցած էր իր պապերուն ճամբովը:

Զօրայեան կ'ուզէ որ աշխարհագրութիւնը, գիտութիւնները, լեզուները խնամքի առարկայ դառնան. երրորդական, չորրորդական ըլլան, նետուն հայկաբանութիւնը, քերականութիւնը, ճարտասանութիւնը: Գովեստ միայն ունիմ մտածումին առողջութեան մասին, բայց կը դատապարտեմ անոր անգործնական, անգործադրելի ըլլալը այդ օրերու Պոլիսին մէջ: Առւտրական աշխարհագրութիւնը նոր մուտք է գործած դպրոցներու մէջ, ու աւելորդ չէ, քանի որ հաղորդակցութեան միջոցներու չափազանց առատանալը, երկիրներու փոխադարձ իրարմէ կախեալ ըլլալը մեր օրերուն է որ տիրական եղելութիւնները կը կազմեն ազգերու կեանքին: Ո՞վ պիտի տար այդ նիւթերը: Ուրո՞նց պիտի տար: Զօրայեան առած է գաղափարները պատրաստ, ու քշած:

Արհամարհանք ունի Հոմերոսին, Վիրգիլիոսին, մարգկային մտքի մեծ փառքերուն համար: Հոգ ալ նեղմտութեան, անհասկացողութեան փաստը միայն չեմ արձանագրեր, այլ կը ծանրանամ իր իմացականութեան հիմնովին անթուի յօրինուածքին վրայ: Տղայ մը հիացումներու, խանդավառութիւններու, կիրքերու կարօտ է, իր տարիքին իրապաշտութիւնը հակադէմքու համար: Զօրայեանի առաջարկած մեթոտները, ջատագոված ուսումները, փառաբանած արժէքները պաղիբկեանքներ, վաճառականքներ, չարչիքներ ստեղծելու աւելի ընդունակ են քան իմացական ընտանիքն՝ առանց որու ազգային դաստիարակութիւնը ինքնին անիմաստ տարազ մը կը դառնայ:

Ծանր է այս մտահոգութիւնը ենթարկել մեր ակորժականներուն: Զայն հանդուրժել, օրուան Մխիթարեան վանական ու բառամոլ, քերական ու հռետոր ուսուցումին իբր հակադէմքութիւն՝ ընդունելի զիջում մըն է օրոշ չափով: Զայն նկատել ժամանակէն ըսած թելադրանքներու հանդէս մը, խոստովանիլ է երևոյթներու ազոյցը: Բայց անոր վրայ հիանալ, ինչպէս ըրած է Հրանդ Ասատուր, կը նշանակէ ուրանալ երկու, երեք սերունդներու սրտառուչ, սրբազան ճիղը, խաչակրութիւնը, վաստակը:

Զօրայեան ոխերիմ հակառակորդ մըն էր սահմանադրական-

ներուն: Ինքն է որ դաւադրօրէն, միանալով Տէրոյնցին, կործանած է Ռուսինեանի Ուղղօթօրէնը, հրապարակէն հաւաքել տուած է Տաբեյոյները: Ի՞նչպէս բացատրել այս հակասութիւնը, ինք որ Վարդ Եփեսոսի անունով թարգմանութեան մը հրատարակութեան համար քաշուած է դիւանի, դատաստանի պատրիարքարանի մէջ: Իր ալ հատորը «արգիլող» ոգին ի՞նչպէս 5-6 տարի վերջը իրը կը դառնայ: Չեմ երթար առաջ՝ Զօրայեանի մէջ պատեհապաշտ մը, ամիրաներու սպասարկու մը, անողնայար մունետիկ մը երեւան բերելու աստիճան: Կը հասկնայ անշուշտ իր ժամանակը: Իրատես էր քան բոլոր իր ընկերները: Շուկան և հացի մարդարան դպրոցը մեր մտահոգութիւններուն գերագոյններուն վերածելն ալ որոշ համոզումներու վերագրելի իրողութիւն մըն էր: Բայց բուն կիրքերու այդ շրջանին — Սահմանադրական պայքարներուն ներքը ամիրաներու և մտաւորականներուն դիւցապնամարտը տեսնել սխալ չէ — անցնիլ պահպանողականներու խմբակը, կեցուածք մըն է որ շատ դժուար կը հաշտուի անոր Բարիլին, ու այն միւս զաղափարադրութեանց որոնք անոր ուրիշ հատորներուն մէջ կ'երևան, բաւական պայծառ: Սուրէն Պարթեւեա՞ն մը, այդքան կանուխէն: Հասկնալի է որ 1855ի առաջին մեծ ուսումնական խորհուրդին մէջ իր բացակայութիւնը (Տէրոյնցն ալ կը պակսի անկէ) այսօր դժուար է ըմբռնել: Բայց փոքրողութիւն է, առնուազն, այդ մեղքը քաւել տալու համար բրիչը ձեռքը յարձակիլ այդ ժողովրդավար առաջին կադմակերպութեան վրայ, Տէրոյնցի հետ, ու զայն բզկտել աշխատիլ: Զօրայեան կիրքի, անհակազիւ փառասիրութեան ըզրէներ միշտ ունեցած է, նմանելով այդ օրերու մարդոց բոլորին: Մեր ժողովուրդի հիմնական խօթութիւնն է ասիւկա, — չկարենալ զսպել զգացումներուն մղումը:

Իր հիմնական գիրքին և իր պատասխանատու, դործօնական կեանքին միջև սա հակասութիւնը վերլուծողի գիւտ մը չէ դժբախտաբար սա էջերուն վրայ: Զօրայեան, Միսաքեան, Ստեփան Ոսկան, Ռուսինեան, Տէրոյնց, Զիլինկիրեան, Մամուրեան, Իւթիւճեան, նոյնիսկ հրեշտակատիպ Օտեանը, դիւաչարչար Հայկունին, փողար Ս. Փափաղեանը գիրն ու խօսքը գրեթէ միշտ նկատած են ամէնէն առաջ իրենց անձերուն, ասոնց փառասիրութիւններուն, կիրքերուն գահաւորակ: Հոն ուր խելքը, տրամաբանութիւնը դալու էին առաջին բլանի, այդ մարդիկ ընթացք կուտան զգացական իրենց աշխարհներուն խուլ ձայներուն: Օտեանի խղճահարութիւնը՝ Պոլիս գրելու որպէսզի դադրեցնեն Հայ-

կունիլի թարգմանութիւնը Յիսուսի կեանքը (Ռընան) հատորին, հաղիւ թէ բաւարար պատճառանք է, այդ շատ պատուական «ռսկի սիրսով» մարդը արդարացնող: Ի՞նչ հարկ ողորկ կամ տրտունջի: Մեր գրական սերունդները տրտմօրէն կը կրկնեն մեր ազնուականութեան, արքայական տուններուն բոլոր մեղքերը:

Նկարագիր Աղգայէն Դաստաբախտեան հատորը՝ պղտիկ գրքոյկ մը, Զօրայեանի գրական գիմագծութիւնը անկարող է փրկելու: Էապէս լրագրական բնոյթով, գրուած գրականին հանդէպ խոր անտարբերութեամբ մը, չըսելու համար արհարահանքով մը, առանց հաստատ մտածողութեան մը բարիքին (չուկայէն, հացէն, արհեստէն դուրս ոչ մէկ բան հեղինակին մօքին մէջ խառիսիս ունեցող յղացք մըն է), մանաւանդ նիւթին պարտադրած լայն, մասնադիտացած հմտութեան, մեզ կը տպաւորէ սանկ ու նանկ գրութեան մը նման, ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս: Ի վերջոյ ընկերաբանութիւն, իմաստասիրութիւն, հրապարակագրութիւն՝ այդ յօդուածաշարքը: — Ապահովաբար և ոչ մէկը այս լուրջ կրթանքներէն. թէև Հ. Ասատուր այդ ամէնուն կ'արժանացնէ անոնց հեղինակը, գրքի մէջ բաշխելի առատաձեռնութեամբ մը: Ո՛չ գիտուն մը, ո՛չ իմաստասէր մը, ո՛չ ալ լրագրող մը կար այդ մարդուն մէջ: Զինքը բնորոշել իր մեզի ձգած վկայագրելուն լոյսովը և ոչ թէ ենթադրութիւններով, պարկեշտութիւն մըն է ամէն բանէ առաջ: Ստոյգը այն է որ ընկերաբանութիւնը, իմաստասիրութիւնը, հրապարակագրութիւնը գրականութեան չեն պատկանիր: Դարձեալ ստոյգ է որ մենք ունեցած ենք միայն հրապարակագրութիւն: Արժեւորել Զօրայեանը իբրև հրապարակագիր, անպարկեշտութիւն է առնուազն: 8-10 տարի դործօն կեանքի շրջան մը տրուեցաւ այդ մարդուն Բարիդէն դարձին: 1848էն մինչև իր մահը (1859) անկա պատեցաւ ամիրաներու ետեւէն, անոնց «վառաւոր» «շահաւէս» գործերուն յատկացնելով իր ուժերը: Ասիկա փաստ մըն է: Զեմ զբաղիր իր թարգմանութիւններով որոնք այդ օրերուն մեր փառասիրութիւնները, աւելի յաճախ քրօնիկը կը շահագրգռեն քան թէ գրագէտի պարկեշտ աշխատանք: Բայց կը կենամ իր Լեւեդայէն (1852) հատորին վրայ:

Զեմ գտած զայն, մանրամասն վերլուծման մը ենթարկելու համար: Հ. Ասատուրի վկայութիւնները ունիմ աչքի առաջ: Ըստ Դիմաստեղեկութեան հեղինակին, հաստատ արժանացած է լայն քննութեան, — փաստ մը որ ոչինչ կ'ապացուցանէ: Դարադաշի, Սմբատ Բիւրատի, Փանոսեանի, Զիֆթէ Սարաֆի,

Գ. Մարկոսեանի հատորներն ալ ապրած են փառքը: Այսօր ոչ ոք մտքէն կ'անցնէ այդ անուններով զբաղիլ գրականութեան պատմութեան մը մէջ: Դարձեալ, միշտ Հ. Ասատուրի կարծիքին համեմատ, Զօրայեան նախաձեռնող մըն է, շատ ազդուած է Ներսիսեանի մանաւանդ Ամերիկացի եւ Անգլիացի մասնագիրներէ: Ու շարունակելով՝ կ'աւելցնէ թէ այդ փոխադրումները անիկա պատշաճեցուցած է իր ցեղին, միջավայրին: Իբր գերադոյն փաստ այդ մարդուն առաջամարտիկ կարողութիւններուն, կուտայ անոր որոշ համոզումը աշխարհաբարին վրայ, զոր ընդհանրացնելու համար չի վախնար «ոգոհելի, յանդուգն եւ անվիաս», իր ժամանակակիցներուն դէմ:

Այս վճիռներէն առաջինները ընդգէմ են Զօրայեանի: Հաւաքող մը, խելացի compileur մը կը թելադրեն անոնք մեր մտքին մէջ, կործանելով Զօրայեանի դէմքը իբր գրագէտ, որ միշտ կ'արժէ իր մտածողութեան նորութեամբը, ինքնատուութեամբը և ոչ թէ օտարներէ իր իւրացումներուն ճարտար շահարկութեամբը: Կ'անցնիմ վերջինին: 1850-ին ոչ ոք՝ որ մտածէր գրաբարը ազդին պաշտօնական լեզուն ընելու: Լեզուի հարցը Զարթօնքի Սերունդին գերագոյն մասհոգութիւններէն մէկն է: 1851-ին Հիսարեանի Բաճաւերին մէջ Գ. Օտեան, տակաւին պատանի, կը խառնուի տաղնապին իր մէկ գրութեամբը, Առաջարկութիւն, ուր ջատագովածը երբեք գրաբարին վերածնունդը չէ այլ աշխարհաբարին կանոնաւորումը, գրաբարէն միշտ օգտուելու իմաստութեամբ: Նթէ երբեք, աւելի վերջը, 1870-ի դռներուն Վենետիկէն եկող հիացումներուն ազդեցութեամբը այս շատ պարզ փափաքները իրենց կարգին ծնունդ տուին որձեւէզ լեզուին որով զրեցին 1870-ի մարդերը, ատիկա մեղքն է այդ գրողներուն: Ալիշանի, Հիւրմիւզի, Բագրատունիի փառքերը, անբանաստեղծ տաղաչափները, վարժապետները (զլխաւորաբար Գարապաշ և Գուրգէն) հեղինակն են այդ տրամութեան: Զօրայեանը նկատել աշխարհաբարի ախոյեան մը, կը նմանի սատեսակ վերագրումի մը. — առողջ մարդու մը մասին հպարտանալ որ քալել գիտնար: Յետոյ Հ. Ասատուր որ լաւ կը ճանշար 1850էն առաջ մեր աշխարհաբարին վիճակը, անշուշտ նկատի առած էր չեղտ նմանութիւնը զոր Վենետիկեան աշխարհիկ լեզուն (Նշանի Բիշնաբեանը, Դիւանի Բիշնաբեանը, մանաւանդ անմոռանալի Դարապարտեանը՝ իր օսմանլը, նիմյէ, պրուսներով) կը պարզէր Զօրայեանի լեզուին հետ: Իր սերունդին ամէնէն զէշ լեզուն պաշտպանելը այդ մարդուն մէջ աւելի է քան բա-

րատուքսը: Զօրայեանի լեզուն տարերային, գռեհիկ ըսուելու չափ գետնաքարչ յօրինում մըն է: 1852-ին Մասիս թերթին մէջ իր յօդուածները չեն խկ աղդուիր ճիգէն որ Իւթիւճեանինն էր, որոշ ճաշակ, ազնուութիւն ճարելու ռամիկ լեզուին: Հ. Սատուր կը շփոթէ անշփոթելի բան մը. իր սերունդին պայքարը՝ ընդդէմ որձեւէդ լեզուի հերոսներուն (Թէրզեան, Պէրպէրեան, Սէթեան, Գարադաշ և ընկերութիւն):

Թէ այդ Լեւեդեան-Լեւեանը ծնունդ կուտայ ընկերութեան մը (ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ) իր կարգին փաստ մըն է՝ զրականութեան հետ ոչ մէկ աղերս պարզող: Այդ հիմնադիրները պատանիներ են, խանի մը մէջ փոքրիկ զրասենեակով մը: Աւելի վերջը տասնեակներով պիտի կազմուին այդ ընկերութիւնները, մեծ մասով առանց հետքի: Մենք մեր այդ հիւանդութիւնը մինչև այսօր չենք կրցած դարմանել(*): Անէքդոտիկ, արագասա, հաւանաբար հաճելի փոխադրումներով կազմուած այդ հատորին մասին իմ ըսելիքս չի կրնար ըլլալ ասկէ աւելի:

Իր Վարժաւթիւն Լեւեդեան-Լեւեանը, որքան ալ ըլլայ «մերոսիկ, լաւ պատաստուած», ինչպէս կը վկայէ Հ. Սատուր, չի գաղբիր դասադիրք մը ըլլալէ: Եթէ իբր այդ չի պատկանիր զրականութեան, բայց կը նպաստէ կողմի մը, երեսի մը հասկացողութեան: Մեր բոլոր վարժապետները կը դիմեն այդ միջոցին, հասկնալի, ամէնէն առաջ քսակային նախանձախնդրութիւններով: Զօրայեան զեօրծ էր խայծին հրապոյրէն: Գաղտնիք: Գիտենք միայն որ մեր գրողներէն ամէնէն շատ դրամի յարգ ընծայողներէն մին է: Հարստաւու Ճաճաճ իր մէկ թարգմանութեան անունն է:

Իր միւս գործը, տնտեսական գետնի վրայ, Տեղեկ-Լեւեան՝ Տնտեսագիտութեան վրայ (1849), նախապէս լոյս տեսած Տէրոյնցի Հայաստանին մէջ, չպատկանելով հանդերձ զրականութեան, փաստ մըն է հեղինակին ախորժակներէն: Գործը թարգմանութիւն մըն է գրեթէ, բայց ազատ, այսինքն հեղինակը արտօնող՝ ուղղուած սղուծները, յաւելումները զործադրելու, առանց անպատեհութեան: Նորութիւնը՝ Օսմանեան կայսրութեան դանադան բերքերուն, արհեստներուն, զործարաններուն յիշատակումը, միշտ

(*) Երուսաղէմի մէջ ուր երեք հազար է մերիներուն թիւը և ուր կը խօսուին այս սողերը, մէկը համրեց ընկերութիւններու թիւը՝ Քսան երկու ընկերութիւն՝ նոր բառով՝ միութիւն, կը դործէ այս քաղաքին մէջ, կառավարութենէն վաւերացուած ծրագիրներով, վարչական կանոնադր կազմով:

աւելի լաւ շահարկութեան մը համար միջոցներ, թելադրանքներ առաջարկելով: 1850-ին դեռ Եւրոպայի մէջ ալ իր նախափորձերը ընող այդ գիտութիւնը թելադրիչն է, հաւանաբար, աւելի վերջ Մամուրեանի Քաղաքական Տնտեսագիտութեան գիրքին:

Ուրեմն մենք ունինք Զօրայեանէ հատորիկ մը, Աշխարհի Պատմութեան վրայ ճառ մը, յօդուածներ, որոնք քրօնիկի մը համա ալ չեն դատած, տնտեսական բազմաթիւ ուրիշ ալ յօդուածներ, ընթերցանութեան համար յարմարեցուկ հատորներ: Այս ամէնով 1910-ին ամենայնոյն վարժապետը մեր մէջ կարող էր լաւ պաշտօնի մը վրայ փառասիրել, միտքէն իսկ չանցնելով մեծ, վաստակաւոր զրազէտի դասին: Ի՞նչն էր միջամտող որպէսզի մինչև 1890 զրեթէ աղօտացած այս համբաւը արժանայ մեծ այս վերափառքին, Զարթոնքի Սերունդին մէջ ամէնէն կարկառուն գէմքերուն աստիճանով, ինք որ Տէրոյնցի նման դաւած էր այդ սերունդին առաջադրութիւններուն: Աս ալ զրականութեանց պատմութեան անակնկալներէն մէկն է ապահովաբար:

Ձեռմ զգար հարկ համագրելու իր դէմքը:

Կ'ընդունիմ որ ունենայ ողջմտութիւն, ըլլայ իր ժամանակը լաւ հասկցող, զայն լաւ իւրացնող ու նոյն ատեն զայն լաւ ներկայացնող մարդ մը: Զիջումով մը իր գաղափարներուն գործնական նկարագրին, դարձեալ կ'ընդունիմ որ վայելէ մտաւորականի, պատուելիի (1850ը կանխող իմաստով) ժողովրդականութիւն մը: Բայց չեմ հասկնար այդ մարդը, իր սերունդին կռնակ դարձուցած, հիներուն, պահպանողականներուն, ամիրաներուն կռնակ տուած մէկը, մեր պատմութեան մէջ դասուի քովիկը ուրիշներով որոնք իրենց արի պայքարը պայքարեցան: Ուշադրաւ է որ իրեն յաջորդ սերունդին մէջ մարդիկ սովորաբար իր անունը կ'ընկերացնեն Ռուսինեանի, որուն ռոսերիմ, թազնասքօղ հակառակորդը պիտի ըլլար, իր կեանքին բոլոր առողջ տարիներուն:

Մեր ազգային պատմութիւնը ունի՞ այդ անունէն սրբութիւն մը, նպաստ մը առնուազն իր պահեստին:

— Կը կասկածիմ:

Իր լեզուն տրտմութիւն մըն է, չըսելու համար ամօթ մը:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Զարթօնքի Սերունդին ձախ թեւը իր գործունէութեան մեծագոյն ներկայացուցիչը կը դաւանէր Նախապէս Ռուսինեանը (1819-1876)։ Կեսարացի մը, որ կանուխէն Պոլիս գալով, ուր հայրը գաղթած էր իրմէ առաջ, կ'ընէ գաղթական տղու նախնական ուսումը, և բախտին կ'արժանանայ Բարիզ համալսարանի դպրոց խմբակին միանալու։ Իր ընտրած մասնագիտութիւնը բժշկութիւնն էր, որ 1850-ին աւելի բան մըն էր քան մեր օրերու անկնիք ու անաւանդ, չըսելու համար չափի դասակարգը՝ մարդ դարձանելով իրենք ղերենք դարմանողներուն (բացառութիւնները կը յարգենք)։ Մեր հասարակութեան մեծագոյն մարդերը տուաւ մեզի այդ ասպարէզը տակաւին բաւական մը տարիներ վերջն ալ։

Ռուսինեանի Բարիզը կրկնութիւնն է Միսաքեանի, Զօրայեանի, Ոսկանի, Ծերենցի, Իւթիւճեանի Բարիզին։ 1848ը կանխող ու անոր անմիջապէս հետեւող խռովայոյց տարիներուն Բարիզը՝ Օտեան, Ռուսինեանի փէլաֆայա՞նէան Դասագէտին յառաջարանին մէջ մէկ երկու էջի վրայ կը սեւեռէ այդ Բարիզին հոգին։ Էականը՝ Կեսարացի այս երիտասարդին՝ աշխարհի այն օրերուն ամէնէն կեդրոն ուստանէն իւրացուցած ըլլալն է այն ոգին որուն ցուցմունքներուն ներքեւ անիկա պիտի ապրի իր չափահասութեան քառորդ դարը, լուրջ, խանդոտ, կրքոտ ու անյողգողդ գործիչի կեանք մը ուր այսօր մենք կը տեսնենք թերեւ աւելին որքան չըրին ատիկա իր ժամանակակիցները։

Ոչ մէկ ամիրայ, այս երիտասարդին կռնակը։ Բայց անիկա կեդրոնական անձնաւորութիւնն է այն խմբակին որուն մտատանջութիւնը պիտի ըլլար հիմնական բարեկարգումը ապրումի մեր բազմազանակ պայմաններուն, անշուշտ ազգային վերանորոգման աշխատելու համար, ամէնէն առաջ սեպհական կազմաւորումը։ Այնքան ճիշտ սա առաջադրութիւնը քանի քանի անգամ ինքզինքը ըրեր է զգալի դարու մը ընթացքին։ Զարթօնքի Սերունդին յաջողութեան գրաւականը ուրիշ տեղ պէտք է փնտրուի, այլ անոր գործաւորներուն սա արմատական վերակազմութեան ներսը։ Ռուսինեան ամենախոր, պաշտպան հիացումով մը պիտի վերաբերուի Նիկողոս Պալեանի, այդ վաղամեծ սքանչելի երիտասարդին զոր Օտեանն ալ կը զնահատէ նոյն չափերով։ Հարուստներէն այս երիտասարդը, մի մոռնաք, հոգին իսկ է

մօտիկ ապագային իրադործելի ընդարձակ ձևոնարկներուն որոնք մեզի պիտի տան մեր լեզուն, գրականութիւնը, մամուլը, դըպրոցները և Ազգային Վահմանագրութիւնը: Յակոբ Պալեանը մեր փառքերուն ամէնէն ազնիւներէն, նոյն ատեն մեր գրական վաստակաւորներուն ինքնաբեր մեկնասուր: Օտեանը ուրիշ գեղեցկութիւն: Այսպէս, այդ Բարիզին շնորհիւ աղքատուկ ներկիչի, նկարչի մը տղան՝ Ռուսինեան, կը դառնայ տիրակալ, մղիչ ուժ մը:

Ռուսինեանի Բարիզը ուրիշ կերպով մըն ալ կը գրաւէ իմ ուշադրութիւնը: Հոն անիկա ունեցած է սրտի տագնապ մը, սիրահարուելով Ալլապցի ուսանող աղջկան մը: Այս յիշատակութիւնը հոս վեր է անէքդոտին վարկէն, վասնզի, այդ ուսանողութեան մէջ Ռուսինեան մինակն է որ լրջութեան, նկարագրի պարկեշտութեան, արիութեան փաստը պիտի արժեւորէ, արիաքար ամուսնանալով իր սիրած աղջկան հետ, երբ պղատունակուն համակրանքէն(*) դուրս ոչինչ ունի իրեն նպաստող կամ նպաստաւոր: Առանց ապրուստի որ և է միջոցի, Ռուսինեան կը յօժարի կորուստին որ հարուստ ամուսնութեան մը գրաւականով, պարզ էր բոլոր մագաղաթեայ վկայականներով պատուաւորներուն համար: Շիտակութիւն, պարզութիւն, վճռակալութիւն: Ու խորհիլ թէ որքան բնական էր հետեւիլ հոտարակաց սովորութեան, գլուխը առնել ու ձեռքերը թօթուելով հեռանալ, ու Զօրայեանի պէս մահուան նախատարր սերմը ողնածոծին ու ուղեղին՝ իշնալ Պոլիս: Փաստ մը աւելին կայ սակայն: Հայ բժիշկին կինը պիտի սորվի մեր լեզուն, պիտի գրէ անով,

(*) Ռուսինեանի ուսանողութիւնը, նախ Սէնդ-Պալայի մէջ. յետոյ բժշկական համալսարանը, նոյն ատեն գրական հետաքրքրութիւնները մեզի կը թուին արդար ու հասկնալի: Խ. Միսաքեանի վկայութիւնը անոր անկանոն սորվող մը ըլլալուն՝ կարօտ է ապացոյցի: Իր Աւստրալանտը ինքնին իրողութիւն մըն էր, այդ շնորհիւ քաջաբար հերքող: Տէրոյնցի թերթը, Հոյսառան, 1850-ին կը հայտարանայ Ռուսինեանի յաջողութիւններով: Ըստ այդ վկայութեան, անիկա Բարիզի բժշկական խորհրդին հաւանութեամբ և առաջարկով այդ ժողովին անդամ կ'անուանուի: Որքան ալ տարտամ՝ այս փաստերը, կ'ըսեն սակայն Ռուսինեանի իբր ուսանող բացառիկ վարկին վրայ շատ աւելի իրաւքան Միսաքեանը: Եւ սակայն գիտենք թէ որքան քիչ է տարողութիւնը պղատունական համակրանքին: Օտար երկրի մը մէջ, Ռուսինեանի քաջութիւնը՝ իր ոտքը ձեռքը կապելու, Պոլսէն հարուստ աղջկան մը ներազովը չվատանալու, միշտ արարք մըն է հպարտ, աղնուական արիութեան մը: Նորահաս բժիշկները, յմանաւանդ Ռուսինեանին նման ոչ-օգտապաշտ, յաճախ պիտի տառապին օրուան հացին հայթայթումին համար իսկ:

պիտի մասնակցի իր ամուսինին իմացական, առաքելական տաղ-
նապանքին, պիտի ըլլայ լաշնօրէն հաղորդ մեր ժողովուրդի հո-
գեկան կիրքերուն, հոգեբանութեան, մանաւանդ այդ խռովա-
յոյզ երկունքի օրերուն կենալով ամուսինին կողքին, անոր
ուժերը խորանարդելով ճշմարիտ ներշնչողի մը ջերմութեամբը,
պաշտամունքովը: Կ'ըսեն թէ բոլոր ցանկութիւնները իր ամու-
սինին անիկա կը բաժնէր դարգացած կնոջ մը թափանցումով,
ինչպէս զգացումէն պաշտպանուած հաւատքով մը: Այդ ամուս-
նութիւնը չէ նուիրագործուած զաւկի բարիքով, — պարագայ՝
որ իր կարգին այդ սէրը ըրած է տեսակ մը վերնական յարգա-
րում, Ռուսինեանը ամբողջութեամբ գերեվարելով իր գերին:
Հոս հովուերգութիւն չունիմ պատմելիք: Սրտառուչ է սակայն
վախճանը: Այդ օտարուհին երբ հողը պիտի դնէ իր մեծ մար-
դը, հազիւ յիսունը անցած, իր երազներուն ամբողջ պսակները
գլխուն, ու կարօտներով թերեւս աչքերը փակելու իսկ անկա-
րող, գերագոյն իմաստութեամբ մը, candeurով մը, թերեւս իր
մարդուն հանդէպ ազնուական յարգանքի պարտքէ մը մղուած,
պիտի խնայէ այրիութեան տրտմութիւնները, մեկտռամը: Պարզ,
պարկեշտ, թերեւս հոգիին մէջն ալ իր առջի աղջիկնութեան, ա-
ռանց ազգային հիւանդանոցին չարաշուք յաճախանքէն քաշ-
ուելու կամ պատրիարքները ձանձրացնելու՝ իբրեւ «սգաւոր
այրի», պիտի դառնայ իր Ալլատը, ապրելու համար երազներուն
ամէնէն անթառամը, իր սէ'րը, զոր ա'լ չեն կրնար վիրաւորել
աշխարհին բոլոր չարքերը՝ այնքան առատ՝ Պոլիս, մեծ մար-
դոց շրջանակին: Ֆրանսացի կնոջ մը յիշատակին սա տողերը
թող շատ չթուին: Ազնուութիւնը այն դժբախտ առաքինու-
թիւնն է որմէ ամէնէն շատ զուրկ է եղած այս ժողովուրդին
բարձր դասակարգը:

Այս առիթով չեմ կրնար մոռնալ Ռուսինեանի մայրը: Տե-
սէք թէ ի՛նչ կը գրէ Բարիզ նոր ամուսնացած զաւկին, սարսա-
փին մէջը՝ ա'լ այդ զաւակը ընդմիջտ կորսնցուցած ըլլալու:
«Քու սիրոյդ համար գիր գրել սորվեցայ ձեր հասակիս մէջ.
նամակս հասնելուն պէս գիրկս դարձիւ. երբ ոչ՝ կաքս, մօր
իրաւունքս ելաւ չեմ ըմբէր»: Իր պարզութեան մէջ սա երկու
տողը ինծի կ'ըսէ այնքան բան որքան պիտի չըսէին անոր պա-
րունակած բառերուն թիւով քերթուածներու հատորներ՝ մեր
անզուգական քերթողուհիներէն: Անոնք կը պարունակեն մայ-
րական զգացման վսեմը, գործածելու համար զբաղիտական
գէշ բառ մը:

Սակաւախօս, անժպիտ, մտածման շուք մը վրան, երբեք թեթեւ, երբեք Բարիլդեան՝ այդ կետարացին իր բժշկական թէզն ալ գրած է յառաջահայեաց, առնուազն ոչ սովորաւոր ոգիով: Ինք որ հանդիսաւորութիւնը պիտի անդիտանար, ամէնէն բարձր դիրքերու իսկ վրայ, երկտասարդի ամբողջ լաւատեսութեան ու խանդին մէջ, պիտի ներէ իրեն այդ արարքը (իր թէզին խմբագրումը) ընել հանդէս մը հոգեկան խռովքներու: Տքթ. Թորգոմեան, որ նուիրած է երկար ուսումնասիրութիւն մը Ռուսինեանի, տեսած է այդ թէզին բնագիրը ու կուտայ շատ յատկանշական քանի մը մանրամասնութիւններ: Այսպէս, զբոյնկին առաջին հինգ էջերը Ռուսինեան յատկացուցած է ձօներու բժշկական աշխատասիրութեան մը մէջ մեղի համար քիչ մը տարօրինակ: Առաջին էջը անիկա կը ձօնէ հօրը, մօրը, քոյրերուն և գուէճի իր երկրորդ հայրը նկատուող տնօրէնին: Կ'արձանագրեմ այս փաստը, մտքովս երկարելով դէպի իր աշխատասենեակը ուր իր հազար հոգերուն մէջ այս պատուական գիտունը ատեն պիտի ճարէ ու յատկացնէ Հիւզօ, Լամաթին հայացնելու: Երկրորդ էջը կը պարունակէ՝ «Իբր նրախտեաց տէրեր», անունները Յովնաննէս Սերյիկեան, Կարապէտ Պաղեան, Պօղոս Պետրոսեան (հայրը Գր. Օտեանին) արքունի ճարտարապետներուն որոնց շնորհիւ էր որ յարգարուեցաւ իր ուսանողութիւնը, ու խնամուեցաւ իր մայրը իր Բարիլդ գտնուած միջոցին: Կ'արձանագրեմ այս փաստն ալ ու կը լռեմ: Այդ էջին մէջ կան զարձեւ ալ անունները Սաչատուր Պարտիզպանի, Պալեան հարազատներուն — Անտոն, Նիկողոս, Սարգիս, երեքն ալ իրեն պէս Բարիլդ ուսանող: Որոնցմէ Նիկողոսին համար անոր սէրը (ըսի անգամ մը) կը հասնի անբացատրելի խորութեանց(*)։ Եթէ ա-

(*) 1870-ին, Աղգային ժողովի իր ատենապետութեան միջոցին, դիւանը կը կարգայ Յակոբ Պալեանի հրաժարականը՝ «Ռուսինեան, յանկարծ տեղէն ելլելով, ընթերցեալ նամակն ատենապետութեան առնելով» — Մէկը թող նստի ատենապետութեան անուս, ես պիտի խօսիմ, կ'ըսէ, և Պալեանի հրաժարականին առիթով կ'արտասանէ հետեւեալը, զոր Աղգային Սահմանադրութեան պատմութեան խիստ մէկ կարեւոր էջը համարելովս՝ կ'ընդօրինակեմ ամբողջովին...» (Տէր. Թորգոմեան և Սահմանադրութեան պատմութեան 1902, էջ 324)։ Կը հետեւի ատենախօսութեան բնագիրը։ Արդ, այդ քանի մը էջ բռնող ատենաբանութեան մէջ ոչ միայն Ռուսինեանի հոգին մեզի կը տրուի զգալ, գրեթէ չօչափելի իսկութեան մը պէս (եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը), այլ մանաւանդ «հաճատել» այդ (եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը) մեծ մարդերուն (թող անոնք բաւերուն ետեւէն, անգին գեղեցկութիւնը մեծ մարդերուն (թող անոնք ըսուին Պալեան կամ ուրիշ), որոնք Զարթօնքի Սերունդին յաւերժամեծ

ւելցնէք Օտեանի շատ սրտայոյզ դամբանականն ալ այդ երկ-
տասարդին դագաղին վրայ, դուք կ'ունենաք զգայնութիւնը որ
հասարակաց էր այդ սերունդին ու այդ օրերուն: Զարթօնքի
Սերունդին քիչ մը շատ գրապաշտ, գործնական հերոսներուն
մօտ իմ հաստատած հաստութիւնը, և կամ բանապաշտ կարծ-
րութիւնը չեն արգիլեր այս զգացական հարստութեան, նրբու-
թեան ալ զեղումը: Անբնական պիտի ըլլար որ մարդիկ չուկայ,
գրամ, հաց միայն հոլովէին և իրարու դաւէին (Ն. Զօրայեան,
Իւթիւճեան, Միսաքեան) ու պարզէին՝ մեր խուզարկու աչքե-
րուն, պատկերը իրենց տրամութիւններուն:

Աւարտական ճառին վերջին Զօնը յաւիտենական Ֆրանսա-
յինն է: Կը լռեմ: Զիս շահագրգռողը այս ձօները կարելի ընող
հոգեվիճակէն յետոյ, Ռուսինեանի իմացական տարողութիւնն է
անշուշտ: Իրենք Ռընսն 1848-ին, իր Գիտութեան Ապագան (L'ave-
nir de la Science) գրութեան մէջ իր ասլրելիք մօտ կէս դարու
իմացական իր գործունէութեան ինչպէս իր ժամանակի մեծ,
կարելի կրթանքներուն մօտաւորութիւնն ունի այդ մատաղու-
թեան իսկ սեմէն: Ռուսինեան իմացասէր-գրագէտ մը դառնա-
լու չէ հանգերձուած վանախոյս Ռընսին նման: Բայց սահ-
մանուած է իր կարգին իրաւ գերի մը: Անիկա բժիշկ մըն է:

Այդ թէզին գրուած ժամանակ, պաշտօնական բժշկութիւնը
գեռ չէ ազատագրուած աւանդութեան խանձարուէն: Դեռ
բժշկական աշխարհը կ'անդիտանայ մանրէն: Մարդկային մար-
մինը, իր մեծ *région*ներով իրաւ է թէ խուզարկուած է բաւա-
րար խղճատութեամբ, բայց բժիշկները դարմանումին նկարա-
գիրը չեն փոխած, հաւատարիմ մնալով դարերու փորձառակա-
նութեան (empirisme): Այդ օրերուն՝ տիրական է հիւանդը իբրեւ
միւլքիւն: Հիւանդութիւնը՝ վերացեալ յղացք մը, բոլոր վերաց-
եալ բաներուն մշուշովը, անկատարութեամբը: Ախտանշանները՝
այդ յղացքը քիչ շատ լուսաւորող բայց անվտանգի ուրիշ
միութիւններ: Ռուսինեան, իբրեւ կեսարացի, իրեն համար ա-
ռաւելութիւն կը նկատէ հնութեան համբաւեալ բժիշկներէն
Առետի (Aretie) մէկ վարկածը արգիւտցնել: Կապաղովկիացի
բժիշկը, Քրիստոսի առաջին դարուն իսկ գտած էր խաւանը,

հրիտակը եղան: Որքան արագաշտները մինակ էին իրենց ճիգին մէջ, նոյն
իսկ որոշ չափով ալ հալածուած: Որքան արեւեստագէտ Սերունդը հաղիւ-
կեցաւ պարտիկ իր ծիծաղելին, մահուան, նահատակ մահուան մը մէջ
բաւելով ինքզինքը:

մեր օրերու այրումները իր սաղմին մէջ պարունակող։ Ռուսինեան, փոխանակ դարմանումը վարելու աստանշաններու շիջումին կամ ասոնց կշիռին, կ'առաջարկէ դարմանումը զործարաններուն որոնց մէկ այլասերումը, մնայուն կամ առժամեայ խանգարումը կ'արտարձակեն այդ նշանները, և հետեւաբար իրենք են որ կարօտ են դարմանուելու և ոչ թէ ակստանիշները, սահմանուած ինքնաբերաբար անհետանալու երբ հասնինք զործարանին օգնութեան, իր անձկութեան մէջ անոր պաշտօնագործութիւնը (fonction) դիւրացնելով, կամ առժամաբար առկախելով, մինչև որ փոխադարձ նպաստի սկզբունքին հիմովը, ուրիշ աւելի քիչ վնասուած զործարաններ, իրենց կարգին ընեն անհրաժեշտը մարմինը վտանգէն զերծելու։ Անշուշտ այս տեսութիւնը Ռուսինեանի ուղեղին ծնունդը չէր կրնար ըլլալ։ Գործարաններու և ասոնց պաշտօնագործումին դադափարները՝ 1850-ին բժշկական ուսումներու մէջ նորութիւն, մուտք ունէին միայն բժշկական գրականութեան մէջ։ Ռուսինեանի համար պատուաբերը այդ ոչ-պաշտօնականացեալ տեսութեան վրայ իր թէզը հիմնադրելու յանդգնութիւնն էր։ Վարկածը՝ ամէնէն պահպանողական գիտութեան մէջ (բժշկութիւն, զինուորականութիւն, պատմագրութիւն) դուռ է վտանգի։ Իր գլխակցութեան առաջին արարքը ուրեմն փաստ մըն էր իր նկարագրին, յանդուգն, արկածախնդրական, նորութեանց հետամուտ, ու իր ճամբուն մէջ ետ նայելէ չախորժող։

Ռուսինեան, այդ Բարիզէն իսկ կը թուի դտած ըլլալ իր կեանքին մեծ դարձուածքները։ Իր Ա-դալթա-լի-նը հոն է ծրագրուած։ Իր Տաբէշ-յը հոն է պատրաստուած։ Բայց մանաւանդ հոն է յօրինուած, ամենայն ապահովութեամբ, իր անյողգողդ կամփին դուրիւնը (թող ներուի այս գէշ բայց արտայայտիչ բացատրութիւնը) որ միս մինակը կ'արժէ քան բոլոր իմացական շնորհները միասին։ Անիկա պիտի քալէ այդպէս որդեգրուած քանի մը հղօր առաջագրութեանց ուղիով։ Մտիք ըրէք Օտեանը։

«... Եւ աղբը՝ առաջին բառն էր զոր արտասանեցին Պալեան և Ռուսինեան, երբ միացան սոյն տողերս գրողին հետ։

«Այդ օրերուն՝ Աղբը Վարչութեան պէս բան մը ունէր, լեզուի պէս բան մը, ու դպրոցի պէս բան մը։ Սոքա ձեռնարկին կերպարանել այս երեք բաներն որ երեք էական պայմաններն են աղգային յառաջդիմութեան։ Այս ձեռնարկութենէն ծնած Սահմանագրութիւնը, ուղղախօսութիւնը և 1854-ի Ուսումնական Խորհուրդը, աւելի՛ երկունք, տքնութիւն և զոհո-

դուժիւն պատճառած է իր հեղինակաց քան Սահմանադրու-
թիւնը»։ (Ն. Ռուսինեան, Յառաջաբան Փէլէսոփայութեան)

Այնքան իրաւ այս կշիռին վրայ սրբապղծութիւն պիտի
ըլլար որ և է մեկնութիւն։ Բայց ահա աւելի սրտառուէլ, միշտ
նոյն Յառաջաբանէն .

«Երբ այնքան տարիներէ(*) ետքը մտքովս կը յածիմ այն
ժամանակներուն մէջ ուր լաւ պատերազմը պատերազմեցանք
. . . երբ աչքիս առջև կը բերեմ այնքան խոչընդոտները,
այնքան սպառնալիքները, այնքան ահ ու դողը, այնքան վտան-
գը, որոնց մէջէն անցանք, երբ կը յիշեմ ֆլասներն ալ զոր
ըրինք և անոնց ներդործութիւնը զոր կրեցինք առ յապաջն,
զարմանքը կը պատէ զիս ու կ'ըսեմ. — Ի՞նչ վեհ է երիտա-
սարգութիւնը» (Փէլէսոփայութեան, Ռուսինեան, Յառաջաբան)։

Իրենց թատերական emphaseին մէջ սա տողերը ինծի կ'ըսեն
ամբողջ տագնապը որ այդ երիտասարդութեան սրտին մէջ տուն
տեղ էր եղած։ Ի՞նչ դժբախտութիւն որ այսօրուան Սիւլառքի
Սերունդը կ'անդիտանայ ոչ միայն տագնապը, այլ անոր պա-
կասն իսկ կը վերածէ դրօշակի։

Ռուսինեան անդամ է առաջին Ուսումնական Խորհուրդին
Պոլիս (1854), կազմուած գրեթէ համալսարանականներէ։ Ծե-
րենցին նման որ գրեթէ պիտի մոռնայ իր վկայականը և պիտի
ախորժի թաղէ թաղ վազել՝ պայքարելու, բանախօսելու, ինք
ալ դժուարութեամբ կ'ենթարկէ իր երիտասարդութիւնը իր ար-
հեստին պահանջներուն։ Սերվիչէնի բարեխօսութեամբ իրեն կը
բացուին պետական թուրք բարձր տնձնաւորութեանց պալատ-
ները։ Տան բժիշկ, անձնական բժիշկ, Նահապետ Ռուսինեան
կենսաշահութեան (բաւը Զրաքեանն է եթէ զէշ կը գտնէք)
տագնապը այսպէս լուծելէ վերջ, պիտի ունենայ իմաստու-
թիւնն ալ իր ժամանակը լաւագոյնս յարգարելու որպէսզի իրա-
դործունին Ստեան - Պալեան - Ռուսինեան առաջագրութիւնները։
Տալ այս ժողովուրդին լեզու մը, կազմակերպել անոր վարչա-
կան մեքենան, օժտել զայն դպրոցներու հղօր, հաստատ բա-
րիքովը։ Այս հանդանակային արարքներուն համար Ստեանի
մատաղութիւնը, Ն. Պալեանի փափկակազմ մարմինը բաւարար
երաշխիքներ չեն սակայն։ Հաստատ կեսարացիին պիտի իյնայ
հերոսական բաժինը, զոր առաքելական եռանդով, անձնուրա-

(*) Յառաջաբանը գրած է Օտեան 1879-ին Փիլիսոփայութիւն զա-
սարգիւրդին հայերէն թարգմանութեան հրատարակման առիթով։

ցուծեամբ պիտի չվարանի կատարել, սերունդին ամենէն հաւատաւոր, գործօն, գործնական ինչպէս դաժան, կրքոտ ու երազապաշտ Սողոմը (վերադիր զոր իր ականջները չլսեցին, քանի որ Ն. Վարժապետեանի բերնէն թռաւ՝ իր աշխարհիկ վերջին հանդէսին, մահուան արարողութեան ընթացքին)։ Վարժապետեան որ խորհրդաւոր հմայքի մը ետին կրցած էր անաղարտ պահել հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեայի աւանդական մտապատկերը, ունէր այս կարգի արտայայտիչ դամբանականներ։

Ռուսինեանէն ունինք Ռադախովսկին մը (1853), Տաւրոյց մը՝ 1854 (ասոր մէկ կրկնութիւնը, 1873-ին), Աւագյէն Հանգունախովսկին (1865), Ներսէն Կանապէր (1874) որ Աղգային ժողովին մէջ գործադրութեան ղրուած է, Բերթաւէր (քարգմանութիւններ՝ Տերեւաթափ, Փառատենչիկ անուրջ, Կիլիկիա, Հոսկողջոյն, Մանուկ եւ Արտուտիկ, յիշելու համար մեր գրականութեան մէջ ընդհանրացածները)։ Երուանդ Օտեան որ տեսած է իր ձեռագիրները, կը խօսի Մայրեւոյ Իսախանովսկին գործին վրայ (էմէ Մարթին)։ Իր Ռէյ-Պլաւ (Հիւկօ) տպագրած է առանձին։ Իր Իսախանովսկի փելախովսկին՝ գրուած ու հրատարակուած ֆրանսերէն (1876), թարգմանուած է հայերէնիւ եւ լոյս տեսած Օտեանին յուզիչ յառաջաբանով, 1879-ին։

Այս ցուցակը պերճախօս ինքնին՝ Ռուսինեանի տաղանդին, ախորժանքին ու ձգտումներուն տեսակէտէն, անշուշտ հիմնովին անբաւարար պիտի դար, անոր անունը կորուստէ փրկելու, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻ մը մէջ որ շատ բան զեղչելու հարկին տակն է զըժ-բախտաբար, կենալու համար հիմնականին ծիրին մէջը։ Նոյնիսկ երբ գրաւոր սա վաստակը փորձենք պաշտպանել այն միւսով ալ որ Ռուսինեանինը եղաւ, Ուսումնական Խորհուրդի, Աւագյէն Կանապէր-Սախանովսկին, աւելի վերջի տիտղոսով՝ Աւագյէն Սահանապէր-Սախանովսկին, ու ժողովին հաստատումէն յետոյ տարիներ տևող իր գործունէութեան՝ այդ ժողովին մէջ (կը սրբադրէր բոլոր ատենագրութիւնները ու կ'օրինակէր իր ուղղախօսական հայերէնով), դարձեալ չենք կրնար գրագէտի զէմք մը երևան բերել։ Այս մասին չունիմ վարանում։ Բայց այս աշխատանքի մուտքին ես պարզեցի իմ կեցուածքին զսպանկները, հանգէպ այս սերունդին։ Ինծի համար չափազանց դիւրին զոհողութիւն մը պիտի ըլլար Թովմաս Թերզեանի ամբողջ բանաստեղծական ղրկանը, թատերական վաստակը, գեղեցկագիտական թարգմանածոյ աշխատութիւնները մոռնալ, պարզ այն պատճառով որ այդ ամենէն այս ժողովուրդին գրականութիւնը աւելորդ տար-

րեր է ժառանգած: Ռուսինեան մը, զէթ իբր ձգտում, կը զատուի կարաւանէն: Իր մէջ մարդը, գործիչը, խոշոր առաջադրուածեանց սպասարկու արկածախնդիր հերոսը լայնօրէն ստուերի տակ կը ձգէ պատեհապաշտ թէկուզ տաղանդաւոր վարժապետը որ կը կոչուէր Թովմաս Թէրզեան: Ահա թէ ինչու, իր յիշատակին կը նուիրուին սա տողերը, երբ մեր գրականութիւնը քանի մը երգէ զատ (Կիլիկիան կ'արժէ աւելի քան որ և է ինքնագիր քերթուած, նոյնիսկ Թովմաս Թէրզեանի ամէնէն մեծահամբաւ քերթուածներէն չվախնալու բախտով մը: Անոր բնագիրը, հաւանաբար միջակ քերթուած մը, այդ փոխադրումով գտած է գեղեցկութիւն մը, խորհրդանշական տարողութիւն մը, որոնք մեր պայմանները, մեր 1860ը կը սեւեռն ընդմիջտ մեր հոգիին (սորը) բան մը չունի՝ իր անունը, ըստ արժանւոյն, ազատագրելու ընդունակ:

Ուղղափառութեանը, իբրև լեզուական ձեռնարկ, դուրս է իմ հետաքրքրութենէն. բայց իր ունեցած անդրադարձումներովը շրջանին մտայնութեան ու մեր բարքերէն իր վերքերած փաստերովը կը մղէ զիս զիջումի: Նախ՝ անոր առաջաքանը (ինչպէս կը գրէ ինքը) Ռուսինեանի իմացական կորովէն, որոշ ընդարձակութենէն վաւերական վկայութիւն մըն է: Մի մոռնաք որ անիկա Բարիզ է ծրագրուած, խմբագրուած գրեթէ: Յառաջաբանին մէջ՝ «... վերջապէս, զայնական միտք՝ ուրիշ լեզուներու ուսման՝ անգղալի կերպով մը պատասխելու դիտաւորութեամբ հայ ուղղափառութեան մասնաւոր ըսկզբունքները՝ իմաստասիրական ուղղափառութեան ըսկզբունքներուն վերածել ջանացիմք, որչափ կարելի եր: Բայց աս ամեն բան՝ չէ քե նորաձեւութեան մը մշտով, այլ լեզուին կանոնաւոր ընթացք մը ցալու դիտաւորութեամբ. եւ ասոր համար՝ քե ազգային եւ քե այլազգի ուղղափառութիւններ ու բառցոյցներ երկար խորհրդակցութեամբ բնական:» (պահած եմ Ռուսինեանի ուղղագրութիւնը), գործածուած խոշոր տաւրազը՝ իմաստասիրական ուղղափառութեան ընդհանուր սկզբունքներ, 1850-ի եւրոպական նորութեան թելադրանքն էր Ռուսինեանի ուղեգիրն վրայ: Գրական ուսման թիզմին մէկ անուղղակի բարիքն էր ատիկա արեւմտեան մտածողութեան ճամբով, քանի որ բնագիրներու ուսումնասիրութիւնը լայնօրէն կը պաշտպանուէր լեզուաբանական ուսումներուն անհերքելի բարիքովը: Ինչ փաստ, սակայն, որ այդ ուսումը պիտի մնար անծանօթ, անոր ամէնէն աւելի պէտք ունեցող մարդոց՝ Վենսիկցիներուն, (Վիէննան Ռուսինեանէն ուշ պիտի գտնէ զայն) ու պիտի խօսէր բժիշկի

մը: Ռուսինեան բանասեր մը չէր ծնած: Կը ճշգրտմ ասիկա: Բայց ինչպէս իր աւարտական ճառին մէջ ապաստանած էր նորութեան, հոս ալ, իր ընածին հետաքրքրութեամբը զգացեր էր, անշուշտ տարտամ, միտին չափերու մէջ, թէ լեզուները աւելի բան մըն են քան ինչ որ կ'ընդունուէին մինչև այն ատեն: Յետոյ այդ բնագիւղներէն անդին նայող հետաքրքրութիւնը նորոգած էր մէկէ աւելի կրթանքներ: Վերջապէս մարդիկ գտած էին բուն պատմութիւնը (Օ. Թիէռի և իր գպրոցը, միջնադարու ուսումնասիրութիւնը, հնդկաբանութիւնը, արեւելեան լեզուները), գրեւոր առողջ, իրաւ եղանակը: Միւս կողմէն այդ 1850ը շրջանն էր ամէն բան իմաստասիրութեան վերածելու: Օրէնքներու, գրականութեան, պատմութեան, ժողովուրդներու իմաստասիրութիւնները օրուան կարգախօսութիւնները կը կազմէին: Բանասիրութիւնը կ'ընդարձակէր իր յաւակնութիւնները, ընդգրկելու համար քիչ մը ամէն բան: Հէկէլ, իր աշակերտը Թէն, ասոր բարեկամը Ռենան, այդ դադափարները տարածելու մէջ ոչ միայն խելք դրին այլև գրական ճաշակ, վայելչութիւն: Ռուսինեանի հետաքրքրութիւնը, լեզուական հարցերու շուրջ, ծագում առնելով հանդերձ այդ ընդհանուր խանդավառութենէն, կը սնանի դարձեալ մասնակի ալ հանգամանքով. — ատիկա մեր աշխարհաբարին պարզած վիճակն էր 1850-ին:

Թէ Ռուսինեան հանգամանաւոր միտք մը չէր այդ գերին, դուրս է կասկածէ: Բայց միւս կողմէն անիկա երբեք չի նմանիր այն երկրորդ իմաստակին, որուն անունն է Մինաս Չերազ՝ 1870-ի Պալմայ ճպուռը, որ իր ճառերուն, քերթուածներուն խանդավառութեանը մէջ կը մոռնայ ինքզինքը՝ ու առտու մը կանուխ 7 էջի մէջ արեւմտահայ բարբառին քերականութիւնը կը խտացնէ, ստեղծելով *Արարիւն* Աշխարհաբար: Կը յիշեմ այս փաստը, մտայնութիւնները հասկնալի ընելու նպատակով մը: Ռուսինեան իր Ուղղութիւններ տարիներով մտածած է, բարեփոխած, ննթարկած է իր ընկերներուն խորհուրդին: Պարկեշտ է առնուազն, երբ կը կարծէ թէ կարիք մը կը զիմաւորէ ու պակասի մը դարմանը կը հայթայթէ, առանց յաւակնութեան, միշտ օգտակար ըլլալու աւագ նախանձաւորութեամբ մը:

Ուղղութիւններ՝ լեզուին շուրջ հետաքրքրութիւն ու ձեռնարկ, մանաւանդ իր արդիւնքին մէջ ալ ժխտական դուրս ելած, զիս կը դադեցնէ իրմէն դուրս ուրիշ թելադրութիւններով: Ասոնք զրքոյկին ստեղծած հակազդեցութեանց հանգէսը կը պարզեն ու ատով՝ վաւերաթուղթեր կը դառնան բար-

քերէ, մտայնութենէ: Հազիւ թէ լոյս տեսած, գրքոյկը ծնունդ կուտայ ազգին գլխահեծան նկատուած և պահպանողական դասին մէջ մեծ վրդովումի: Դէմ էին անոր հինները, հարկ չի կայ այդ հակառակութեան պատճառները հետազոտելու: Լիմէն նորութեան ճակատագիրն է ասիկա: Բայց դէմ էին անոր Զօրայեանի խմբակցութիւնը, Տէրոյնեցը մարմնաւորած մարդերը ու թերեւս այն միւսները, այս անգամ խկապէս մտաւորականներ (Սերվիլէնի խումբը): Կ'ըսեմ քերեւս, վասնզի ոչ մէկ փաստ այդ՝ ուղղութեամբ: Բայց տրուած ըլլալով Ռուսինեանի նկարագիրը, յանձնապատասխանութիւնը և հաւանաբար ընկերային գիրքը, ջոջերը հաշտ աչքով պիտի չգիտէին այս նախաձեռնութիւնը որ գծախտաբար խոցելի կողմերով հարուստ ալ էր:

Այս հակառակութիւնները չուշացան իրենց արդիւնքէն: Ուսումնական Խորհուրդը գրքոյկին նկատառումը կը փոխանցէ յանձնաժողովի մը որ երկու նիստի մէջ կը կատարէ իր քննութիւնները: Ռուսինեան որ անգամ էր այդ յանձնաժողովին, ստիպուած է Պոլսէն հեռանալ պաշտօնով: Անձնաժողովը եղբակացութեան մը չի կրնար յանգիլ: Մենք մեր հաշիւները կը ծածկենք, մանաւանդ իմացական ծուլութեան մը ետին:

Ռուսինեանի գիրքին յանցանքը նորութիւնն էր: Ռուսինեանին՝ պատկանիլն էր, բխած չըլլելն էր պաշտօնական դիւաններէ: Արուեստակեալ լեզու որակեցին մարդիկ այդ գիրքին մէջ դործածուած լեզուն: Ռուսինեան պարզած էր հոլովման ձևերը, միօրինակութեան վերածելով զայն: Պարզած էր խոնարհման յանգիւրը (իւր բառն է՝ որ կը նշանակէ վերջամասնիկը): Գրեթէ ջնջած էր քերքը: Ուղղագրութեան արտադրութիւնները մեղմացուցած: Ածանցումի ու բարդութեան ալ մօտեցած օգտապաշտ նկատումներով: Կ'առաջարկէր կարճ ձևերը բառերուն: Անցը առանցի տեղ, օրինակի համար, երկը երկուսի տեղ: Չորս լծորդութիւնները կը վերածէր երեքի: Կը պահանջէր պարզութիւն, պարզեցում: Իր համաձայնութիւնը կը պահէր միջին մը ընդմէջ գրաբարին և աշխարհաբարին, առաջինին շատ մանուածոտ (մանաւանդ քերթողականին ու վենետիկեան հայերէն ու մանց ձգձգուն արձակին մէջ, ինչպէս է օրինակի համար Զոհա-հշիւթին [Պլուտարքոս] թարգմանութիւնը, ու ոճաւոր գրաբարը Մասիյեօնի Քառանդաշին), շփացուած, ծանրաբեռն նախադասութեան, ու երկրորդին գրեթէ դոկհիւթիւն կամ տաճկաբանութիւն հոտող տափակ նախադասութեան: Չէր արհամարհեր գրաբարը, իրրեւ մեռեալ լեզու: Բայց կը զգուշացնէր անոր

ներքին ոգին — որուն գլխաւոր արտայայտիչներն էին այն ժամանակ վենետիկեան հայրերը — ներշնչող ունենալէ: Միւս կողմէն դէմ էր դարձեալ Զօրայեանի ամօրն աշխարհաբարին: Ու այս միջին կեցուածքն էր որ դժգոհ ձգեց երկու դասերն ալ: Բայց ահա տարօրինակը: 1880-ին դեռ ողջ էին հարկաւ Ռուսինեանի հակառակորդները երբ Վիէննացի կարգաթող վարդապետի մը (Մ. Գարադաշ) գլխաւորութեամբ ամբողջ խմբակ մը մտաւորականներու (Չերազի Ընդհանրական Աշխարհաբարին թերեւս իւր հակահարուած) ստեղծեց ոչ միայն արուեստակիտ ալ անտարազելի լեզու մը: Թ. Թէրզեան, Ռ. Պէրպլեւեան, Յ. Գուրգէն, Նզիրէ Վրդ. Դուրեան և ընկերութիւն, աշխարհաբարը զօրացնելու սրբազան առաջագրութեամբ, աղճատեցին անոր ալ գրեթէ կայունացած կերպարանքը, ու մէջտեղ դրին որձևէ գարբառը զոր ոչ ոք կը խօսէր: Մարդիկ, Ռուսինեանի հակառակած ըլլալու գերազանց ցանկութեան մէջ, կործանեցին զբոյսիկին իրաւ ալ պահանջները: Այն լեզուն որով խմբագրուած է Ուղղափառութիւնը, տրամաբանական, առոյգ, ժողովալ լեզու մըն է, հարկւր անգամ նախընտրելի քան Նզիրէ Վրդ. Դուրեանի գործածած աշխարհաբարը: Ուղղափառութիւնը, բառակազմութեան մէջ մանաւանդ, յաջող որքան նոր կարելիութիւններ զգալի ընող գիրք մըն էր: Կիրքը, նախանձը իրենց դերը ունեցան, մանաւանդ երբ Ռուսինեան այդ լեզունով հրապարակ հանեց, 1854-ին, Տալեյիքը:

Աս ալ Ֆրանսացիներուն արմատախնայ էր, շատ հաւանաբար Բարիզեան ուսանողութեան շրջանէն Ռուսինեանի մտքին մէջ արմատաւորուած: Գիրքին հրատարակութիւնը չթալաւորեց կիրքերը: Պայքարին ուղղակի կը մասնակցէր հոգեւոր իշխանութիւնը, իր հոգեւոր պետով և ժողովով: Գումարուեցաւ մեծ ատեան, ինչպէս գումարուած է Զօրայեանի Վարդ Եփրեմ անուն թարգմանածոյ դասագիրքին առիթով (1848): Ի՞նչ հարկ այս տգեղութիւնները թարմացնելու: Պատրիարքը պաշտօնապէս կը պարսաւէ երկու գիրքերն ալ: Ժողովը պահանջած էր եկեղեցւոյ բեմէն բանադրել Տալեյիքը, իբրեւ հակառակ ուղղափառ եկեղեցւոյ դաւանութեան: Ու խորհիլ որ այս բանագրանքը մտածող ուղեղը ն. Զօրայեանն էր: Այնքան ասպարէզին նախանձը մարդուն հոգին կը սեպնէ: Զուր տեղը չէ որ, Նզիրէ, նախանձին՝ կապուսիկ արմատները կ'ըսէ, իր նշանաւոր գլուխին մէջ (Տիկնայք Փափկասունը):

Այս խաչակրութիւնը, իր պաշտօնին աստանդական հան-

գամանքը, իր ժողովուրդին խեղճութիւնը զինքը ըրած են լայն չափով մը յուսախաբ: Պաշտօնական այս հալածանքը Տաբեշյան(*) դէմ, Ուղչախօսութեան հանդէպ գործադրուած վաճառութիւնը (Գեւորգոյն ժողովին որոշումով այդ հատորին վրայ դասախօսութիւնը արդէն քանի մը դպրոցներու մէջ սկսած, կ'արդիւնի գիրքերուն հաւաքումովը) երբ աւելցնէք հոգեբանական ուրիշ ալ տրամադրութեանց (իւր արհեստին բերումը՝ զլիսաւորաբար, որ զինքը պարտաւոր կ'ընէր անդադար նորոգութեւ, հետեւեւոր անոր մէջ ամէն օր երեւան գալիք գիւտերու, նորութեանց, ու այս պարտքը կատարելու համար իր գովաւորութիւնը, որոնք բոլորը մէկ կը ճնշեն բժիշկին վրայ զայն ձգելով ետ իր ասպարէզին անհրաժեշտ maîtriseէն ու կը վերածեն պատուակալ տիտղոսաւորի, առանց իրաւ բժիշկի մը անխուսափելի վարկին, որ մինակը կը տիրէ ասպարէզին: Տքթ. Թորգոմեան շատ յարգելի բժիշկ մըն էր ազգային շրջանակներու մէջ, Պոլիս, բայց կը կանչուէր Ազգային Հիւանդանոց, ազգային հիւանդանոցներու ձրի դարմանումին, չունենալով ոչ մէկ տուն ուր իր սպասարկութիւնը փնտռէին մարդիկ), իրմէ նուազ տաղանդաւոր, թէկուզ

(*) Թէև Տաբեշյան մը գրականութեան չի պատկանիր, կ'ընեմ զիջում մը, զայն ներկայացնելու առիթին մէջ զարձեւ ծառայած ըլլալու վստահութեամբ՝ մտայնութիւններու թափանցումին, Դրքոյկ մը, 180 էջնոց, բաղկացած երկու մասերէ: Առաջինը՝ դասական Օրացոյցը: Ֆրանսական արժանախներու հետեւողութեամբ սակայն, այսինքն իւրաքանչիւր ամուսնու հողագործական աշխատանքներու թելադրանքներով, խառնուած առողջապահական ծանօթութիւններու, պատմական դէպքերու, զուարճալիքներու յաջորդութեամբ մը: Կենդանի, պէսպիսուն, սիրուն, շատ աւելի քան այն հատորները որոնք 1900էն վերջը ողողեցին մեր հրապարակը, գրական ու բանասիրական անտանելի յաւակնութիւններով ալ: Այդ մասին մէջ ուշադրաւ է քուակալի վրայ յօդուածը: Նոր են հոն առաջարկուած ա) տաբեշյանը որ փոխանակ Յունիստին՝ պարտաւոր է սկսիլ Մարտի գիշերահաւասարին (21 Մարտ)• բ) ամիսներու բաշխումը և իրենց անունները (12 ամիս, երեսնական օր, միամիս, երկամիս . . . տասնամիս . . . տասերկամիս)• գ) այդ ամիսներուն աւրիւ անունները, տարիին եղանակներէն ներշնչուած: Կուտամ ատոնք ալ• դարձան համար՝ Բուսիմ, Դալիմ, Մարգիմ: Ամրան համար՝ Հնաւ, Պաղար, Տօքար: Անան համար՝ Կոն, Թափօն, Միգօն: Ջմրան համար՝ Զիւներ, Սառներ, Մարկեր: Այս բառերը հայացումն են Հանրապետական Օրացոյցին (1793, Նոյեմբեր, Ֆրանսական Հանրապետութիւն)• Հետաքրքրական է բաղդատել ֆրանսական բառերը իրենց հայացածներուն հետ, համոզուելու համար որ Ռուսիոյն իսկապէս բառակերտութեան համար մասնաւոր ընդունակութիւն է ունեցեր: Տաբեշյան այս մասը կը պարունակէ ճիշտ արժանախներուն մէջ հաստատուածին նման երկրագործական խրատ-

արհեստին մէջ անբաւարար պաշտօնակիցներու յարաճուն վերելքին իր մէջ ստեղծած արդար տրտմութիւնները, դուք կ'ունենաք պատկերը վրիպած (rate) բժիշկին, որ նոյն ատեն անկարող է իր նախասիրութիւններն ալ մշակելու, իրագործելու, այս անգամ արտաքին ազդակներու ճնշումով: Ռուսինեանի գրական ճիւղը այսքան մը բացատրելէ վերջ, աւելորդ կը նկատեմ խօսիլ իր միւս հատորիկներուն վրայ (Աւգայնէ Հանգանկո-Քիւն, Ներքին Կանոնադէր) որոնք կը պատկանին անոր գործունէութեան միւս երեսին — Երեսփոխանի, ազգային գործիչի, օրհնադիրի, ասեմաբանի, Սահմանադրութեան հիմնադիր անդամի (Սողոմը Ն. Վարժապետեանի) իր տխուրոսներուն:

Ատեն է որ կատարելատիպ տրուի մարդը: Ինկած են՝ Ռուսինեանի երիտասարդութիւնը, չափահասութեան առաջին շրջանը, բաւարար վերլուծման: Ի՞նչ որ մութ է այդ կեանքէն, ատիկա մարդոց շատ չհասկցած մասն է, մանրամասնութիւններն են, որոնք վրիպած տաղանդաւոր անձնաւորութեան մը հէքիւթը պիտի յօրինեն: Ինչո՞վ պակաս էր այս մարդը Սերվիլէնէն, Գ. Ազաթօնէն որոնք չեն վարանիր ծանր, վարկաբեկիչ

ներ, Բ. Մասը պատմական է: Այսինքն կանխող երկու տարիներուն մէջ (1852 և 53) պատահած քաղաքական զխաւար իրողութիւններուն վրայ՝ այդ ժամանակ համակ նորութիւն մը եղող վերլուծական նշմարանք մը: Մի՞ մոռնաք որ լրագիրը, հանդէսը շատ չեն տարածուած: Իրենց ծաւալները արգելք՝ իրենց ղիւրին գործածութեան: Ռուսինեան հաճելի ժողով մը այդ տարեքաղը կը կատարէ, ամբիօփ, հիմնական եղելութիւններու վրայ միայն կենալով, խուսափելով լրագրական ճապաղանքէն: Յետոյ, 1852-ի լազգայինը ուր գործող Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովի անդամներու անունները, ինչպէս նոր հաստատուած Ուսումնական Խորհուրդին անդամներուն անունները, Շահեկան է սակայն 1853-ի բաժինը անով որ զխաւարաբար նուիրուած է Օսմանեան կայսրութեան: Խրիմի պատերազմը: Բայց ամէնէն աւելի հաճոյքով կը կարդացուի իր դրուագումը Յունական ապստամբութեան, որուն զսպումը ըրաւ Ֆուադ էֆէնտին (ապա եպարքոս), բարեկամը և պաշտպանը Ռուսինեանի, որ իբրև անձնական բժիշկը զօրավարին՝ հետեւեցաւ անոր բանակին մինչև Եանիա: Ռուսինեան այդ էջերուն մէջ գրեթէ զրադէտ մը դուրս կուգայ: Գրքոյկը կը գոցեն երկու թարգմանածոյ քերթուածներ: Եթէ այդ համառօտագրումը ձեր մտքովը ընդարձակէք որպէսզի տեղ զտնէք բազմաթիւ խորհրդածութիւններու, որոնք առանց յաւակնութեան, կարծես ինքնաբեր կը ներկայանան էջերուն, դուք կ'ունենաք պայծառ մտատեսութիւնը Ռուսինեանի ձեռնարկին: Էմիլիոններու, անհկաբարբառ ու հայտնատե թագլիմներու ողորդութենէն յետոյ, այս ձեռնելի (maniable), հիւքեղ, առնուազն լաւ գրաւած հատորիկը ոչ միայն քայլ մըն էր դէպի առաջ այլ և այդ հեռուներէն պարկեշտ թելադրանք մը՝ ապագայ Տարեցոյցներու

ակնարկութիւններով ընդմիջել ու արգիլել անոր՝ ընթերցումը ատենաբանութեան մը, Ալֆայէն Հանգանակութեան (իմացք ազգային snurf մեր օրերու) հարցին շուրջ, զայն անուանելով երկար, քրտնաշան, բանագողեալ։ Ռուսինեան կ'ատենապետէր այդ ժողովին (1864 Յուլիս)։ Կ'երեւակայէ՞ք դառնութիւնը՝ իր ճառը ընդհատելով դրպանը թխմել ստիպուած տրիբունին, ատենալի մը մէջ որ իր սեպհական հեղինակութիւնն էր թերեւ, այնքան իր ժամանակը, խելքը, աշխատանքը տրամադրած էր Ալֆայէն Սահմանադրութիւնը իրականացնելու հերոսական արարքին, զինքը հրապարակաւ վարկաբեկողներէն քանի մը պատիկ աւելի եռանդով։ Յետոյ, շրջանին մեծ, տիրական անձնաւորութեանց մօտիկ ինչո՞ւ իրեն չէ յաջողուած խորտակել ստորագասութեան complexeը որուն ընդմէջէն կ'երեւան մեր դրողները, բարձր դասակարգի միւս անդամներուն հետ բաղդատուած։ Ամիրայուլութիւնը կը հասկնանք։ Բայց չենք հասկնար որ իրեն պաշտօնա-

պազիրեաններուն, որոնք շահու, փառասիրութեան, ակտադին ակոր-խակներու սպասարկու, պիտի լեցնէին մեր հրապարակը 1900էն առկին, լուսանկարներու վաճառանոցի մը անփառունակ, Միսաքեան պիտի ըսէ՝ մեզու շանրամտութեամբը։ Ռուսինեանի Ցարեցոյցը, հակառակ հալածանքին, լաւ ընդունելութիւն գտաւ ժողովուրդէն։ Անոր երկրորդ փորձը, լոյս տեսած նոյն անունով 1873-ին, կը պարզէ որոշ տարբերութիւններ։ Ռուսինեան կատարած է ամիսներու անունին վրայ քանի մը սրբազորումներ (միսմիսը՝ ցախամիս, ցախամիսը՝ երկսաքամիս, Պիտրը՝ Մեդաք, Թափօնը՝ Թաւմօն)։ Ազգային ընդհանուր վերնագիրը հոս կը գտնենք փոխանակուած Հայոյ, բովանդակ հայութեան վրայ տարածուող հետաքրքրութեամբ մը, իր տուածն է չորս միլիոնը այն ատեն հայերուն իբրեւ թիւ։ Նորութիւն՝ ցուցակը շահագործողներուն (վեհաճոհի՝ կաթողիկոսի համար, բարձրաճոհի՝ պատրիարքի, արհիաճոհի՝ սրբապետի, բարձրապաշի՝ փոխարքայի, ճոգեճոհի՝ վարդապետի, հայրաճոհի՝ քահանայի, բարեճոհի՝ սարկաւազի, վսեմապաշի՝ նախարարի, արճապաշի՝ էֆէնդիի, պարոնի)։ Պատմութիւն երկրագունտի համառօտ երկրաբանութիւն մը։ Միշտ թարգմանութիւններ քերթուածներու։ Այս հատորն ալ ծնունդ տուաւ աղմուկի։ Բայց ոչ 1853ի երանգէն։ 1873ի Օրագիրը (Թերթը Օգոստի Խոճասարեան լրագրողին որ այդ թուականներուն Արժուինին էր Պոլսոյ մէջ, ընդդիմադիր, ազատաբան ու ամբոխավար նոյն ատեն) պատկեր կը համարէր իրեն համար Ռուսինեանի առաջարկած ամսանունները դորձածել, ու դորձածեց։ Ազգին բանիմաց մասը քաջալերեց հեղինակը։ Հրապարակով գովեստներ գրուեցան անոր մասին։ Անշուշտ այս փոփոխութիւնը, տասնըհինգ տարիներու ընթացքին, դորձն էր Սահմանադրական ոգիին ծաւալման, նոյն ատեն փաստը մեր շատ արագ շրջափոխման։ Ռուսինեան չտուաւ յաջորդ տարիները, պարզ այն պատճառով որ միսմիսակը ստիպուած էր լեցնել թէն փոքր, բայց շատ բաղդադան աշխատանք պահանջող այդ հատորիկը։ Ի վերջոյ Թէոդիկին պէս լուսանկարներ չունէր ցոյցի հանելիք!!!

կից մը (Սերվիլէն), պետական պաշտօնատար մը (Գ. Աղաթօն), իրենց ներքեւ կարենան այդ արհամարհանքը: Բարքերու մաս: Ռուսինեանի մօտ տկարութիւն: Ո՛րը որ կ'ուզէք: Իրողութիւնը ան է որ բոլոր յանձնախումբերուն մէջ (երեք անգամէ աւելի է թիւը այդ յանձնաժողովներուն որոնք կը խմբագրեն Աղբայն Կանադա-Բիւնը՝ յետոյ Աղբայն Սահմանադրութիւն քիչ մը յաւակնոտ մակդիրով մը նուիրագործուած, ասոր վերաքննութիւնը, բարեփոխեալ նոր պատճէնին խմբագրումը) կայ Ռուսինեանի ոչ միայն անունը, այլև աւանդութիւնը այդ գրաւոր աշխատանքները անոր կողմէն կատարուած ըլլալուն: Իրողութիւն է որ Սահմանադրութեան մէջ գիտուած թերութիւններուն բարձումին համար ընդարձակ առիթ կը բացուի ճպտոններու, որոնք իրենց խօսելու առաքելութիւնը փայլեցնելէն անդին ոչինչի կը մտածեն, անշուշտ Ռուսինեանի ճառերէն խթանուած. իրողութիւն է որ սահմանադրական անոր կեանքին (քանի մը անգամներ փոխատենապետ, անգամ մը ատենապետ, աւելի յաճախ երեսփոխան, միշտ խռովալոյզ, միշտ աղմկոտ նիստերու մէջ) մօտ քսան տարիները կը վկայեն անվախ ատենաբանէն, որուն խօսքի կարողութեան համար առանձին գովեստը կը լրջանալ տրամաբանութեան ալ ուղղուած գնահատանքներով: Ազգային ժողովին ամէնէն պերճախօս երեսփոխանը կը նկատուի: «Ազգային ժողովոյ ատենագրութիւնը»ը, մեծ մասը իր ջանքովը տպագրուած, անկէ կը բովանդակեն երկար, լաւ մտածուած, կառուցուած tiradeներ, հարցին, հարցերուն շատ մօտէն տեղեակ, զանոնք շատ մօտէն սեղմելով: Յետոյ, իր խաղաղութիւնը ալ ջերմը, խանդը, որով մեր խօսքը կենդանի յոյզի մը պէս կ'անցնի դիմացինին: Անարդարութիւն պիտի ըլլար, Ատենագրութեանց copieին վրայէն դատել ատենաբանը: Այս ամէնուն իմաստը, սա մարդը արժեւորելու մէջ: Կը գնեմ հարցումը: Վասնզի նիւթական միջոցներու անբաւարարութիւնը կը տրուի պատճառ որպէսզի Տաբէջյոյները չունենային շարունակութիւն: Դարձեալ, այդ նիւթական անձուկն է որ կը բարձուի միշտ Սերվիլէնին միջամտութեամբ: Սպարապետութեան հիւանդանոցին բժիշկ պիտի անուանուի այդ միջամտութեամբ: Իր կենսագիրը, իր կարգին բժիշկ մը՝ Տ. Բ. Թորգոմեան, իրեն ընտանի առատաբանութեամբ մը այդ պաշտօնավարութիւնը կ'որակէ փայլուն (ինչպէս Բարիդ՝ Պոլիս ալ Ռուսինեան անգամ^(*)) է անուանուած

(*) Բժիշկներու դերը, Զարթօնքի Սերունդին բովանդակ շրջանին:

Բժշկական ժողովին, ուրիշ մէկէ աւելի հայերու կարգին), անոր վերագրելով շատ հետաքրքրական հիւանդութեան մը վրայ՝ *Fils arabes* (*Dragonneaux*) որուն հայերէնն է Վիսապակ, կամ՝ Արաբաքի, և կամ՝ Թեթակերպ ճնի, անձնական գիտողութիւն մը (*observation*), բժշկական ընկերութեան ծափերուն արժանացող, ու լոյս տեսած *Gazette Médicale d'Orient*ի մէջ։ Այսինքն ճշմարիտ գիտունի մը վայել գրուածք մը։ Աւելին։ 1860-ին Ռուսիոյնան, ողջունելէ յետոյ Սահմանադրութեան իբր զվիւնցիկ յաճելոյ վերակենցաղ յարութիւնը, պարտաւոր է ձգել Պոլիսը, հետեւելով Ֆուատ փաշայի (Եանիայի էֆէնտին՝ չէք մոռնար) Լիբանան, հոն ծագած խռովութիւնները քննելու, և հանգարտեցնելու պաշտօն ունեցող ուժի մը իբրև բժիշկը, Սեւանի հետ, աս ալ բժշկապետ մը որ գրած ալ է ոտանաւորներ։ Ուրիշ հայ մը՝ Ապրո Սահակ, կ'ընկերանար իրենց։ Այս տեղեկութիւնները կենսագրական

այսօր մեզի կը թուի քիչիկ մը դժուարհասկնալի, թերևս անոր համար որ Սփիւռքի և զայն անմիջապէս կանխող քառորդ դարուն մեր բժիշկները տակաւ հեռացած են աղգային գործունէութենէ, շատ շատ պատուական պաշտօններու համար (Թեմական, երեսփոխանական, քաղաքական, կրթութեան ժողովներու քիչ մը նաղանքոտ մասնակցութեամբ մը զոհանալով, ու երբեք չյիշեցնելով 60ի մարդոց, անոնք ալ բժիշկ, հսկայ պատկառանքը, հոմայքը, աղղեցութիւնը, աղղին ներսը ինչպէս անկէ դուրս պետական և օտար շրջանակներու մէջ) զիջելով իրենց ժամերը։ 1860-ին Սեփիւն ոչ միայն առաջնակարգ բժիշկ մըն է, թրքական բարձրագոյն ընկերութեան մէջ իր փնտռած մուտքը ունեցող, այլ այդ շրջանի Օսմանեան քաղաքականութեան վրայ իր աղղեցութիւնը բարիքով տարածող։ Խոհուն, հանճարեղ, թափանցող այս գիտունը, ամիրաներու զերով մը չէ պսակած իր անունը, բայց վայելելով թուրքերուն արգել ու բացարձակ վստահութիւնը (թուրքը ձրի չի տար ասիկա։ Մի երթաք առաջ այս վերագրումէն հանելու տխուր հետեւանքներ, մտնուրիւն, դաւանանքիւն, ազգայնականութիւն, ինչպէս սովոր է ռամիկը տրամաբանել) անիկա վարած է մեր աղգային խռովայոյզ կեանքը անշուշտ բարձր իմացականութեան մը վայել խոհականութեամբ մը։ Մամուրեան, իր Հայկական Նամակագիրին մէջ, զայն՝ իր ճիշդ մարմնին հակառակ, հսկայ մը կ'անուանէ, անշուշտ անոր աղղեցութեանը ակնարկելով։ Բարուակ Ֆեռուխան, Սեւեան, Փէթսիմախեան, Բեաքիսեան, Ասլանեան միայն բժիշկներու անուններ չեն, այլև մեր միտքին համար կորովի աշխատողներ։ Հոս կը գրուի հարցը Ձարթօնքի Սերունդի այն աշխատաւորներուն որոնք դաւոր վաքտակ մը չեն ձգած մեղի, բաւարար՝ իրենց անունը ՀԱՄԱՊԱՍՏԻՍԻՆ մէջ պարտադրելու։ Բայց որոնց գործունէութիւնը լայնօրէն կը հակալիզէ, իր արժած բարիքովը, սա տողերուն տաքնապը։ Ամբողջ այդ շրջանին, քիչ մը աւելի առաջ ու մանաւանդ քիչ մը աւելի վերջը, հայ ժողովուրդը իր լաւագոյն զաւակները տուաւ թուրքերուն զարգացուին։ — Բժիշկ, պետական պաշտօնատար (մինչև նախարարութիւն),

թէւ , կը ձգտին ցոյց տալու Ռուսինեանի անորակելի կորանքը , մանաւանդ ազգային գետնի վրայ : Տարիները որոնք կը սահին , լիցուն են այս մարդուն գերադոյն կիրքովը որ Աշխատեալ Սահմանադրութիւն էր , անոր շուրջը նիւթուած դաւադրութիւնները , անոր՝ պետական միջամտութեամբ , պահ մը դործադրութենէ գադրելը , զայն վերստին ունենալու համար եղբրականի մօտեցող հոգեվիճակի մը մէջ տուեալտանքը , անոր բարեփոխումին առաջարկները , վերաքննութիւնը , ինչ գիտնամ . . . : Այսպէսով է որ կը սահին Ռուսինեանի տարիները , զինքը հետզհետէ տրկարացնելով : Ու 1870էն վերջ , անյաճախորդ բժիշկ , անպաշտօն պաշտօնեայ , ազգային օրէնսգիր , ու . . . հացի կարօտ : Սերվիլէնի միջամտութիւնը մնոր կը բանայ դուռը պետական վարժարանին , ուր անոր կը յանձնուին իմաստասիրութեան դասերը : Տարիքէն ընկճուած , իր յոյսերուն մէջ պատրուած ու պարտուած , Ռուս

գիտուն , խմբագիր , ուսուցիչ , գրող նոյնիսկ , Այդ saignéen , մեր միտքէն դէպի թուրքը , անշուշտ պատշած է որ դատեմ իմ տեսակէտէս որուն ծանրութեան կեդրոնը միշտ կ'իյնայ իմ ժողովուրդիս իմացական շնորհներուն հանդոյցին : Արեւմտահայ Գրականութեան Զարթոյքի Սերունդին մէջ իրաւ գրադէտներու պակասը , կալմ համեմատաբար քիչ թիւը , արդիւնք է սա իրողութեան : Եթէ երբեք ժամանակին պահանջներուն ընենք կարեւոր գիշում մը , քանի որ մարդիկ գործնական էին ու անմիջական օգուտին միայն՝ հետամուտ , զարծեալ ղեկար կ'ըլլայ հասկնալ թէ ինչո՞ւ մեծ իմացականութիւններէն մեզի եկած ըլլայ այդքան անբաւարար : Բոլոր այդ մարդերը խորունկ , իրաւ հայեր էին , իրենց հայրենիքին սիրովը լիցուած : Ինչ նոյն ատեն խելացի հայեր , զիրենք շրջապատող պայմաններուն թափանցումը անսխալ ընող , ինչպէս իրենց նախնիքը : Թուրքին սպասարկող այդ անձնաւորութիւններուն մեղադրանք չեմ բանաձեւեր : Իմ նպատակը փաստ հաւաքելն է այն իրողութեանց հասկացողութեան որ ամէն վերլուծողի համար տագնապ մը կը կազմէ — ինչո՞ւ մեր ամէնէն պատրաստուած սերունդը մեր գրականութեան ձգած ըլլայ այնքան անկշիռ ժառանգութիւն մը : Այդ աւագանին , իր էութեանը մէջ իրական աւագանի մըն է , այսինքն նիւթեղէն հոգերու համար հանգերձուած իմացական ուժերու փաղանգ մը : Արուեստը՝ ուրիշ իսկութիւն : Թէ մեր պաշտօնականներէն մեր գրականութիւնը բարիք է տեսած , դուրս է կասկածէ : Թէ նիկողոս Պալեան մը առանց տող մը բան ձգած ըլլալու մեր գրականութեան , ՀԱՄԱՊԱՏԿԻՆԻՆ մէջ մէկէ աւելի անգամներ արժանի է եղած յիշատակուելու , փաստ մըն է ահա այդ հասկացողութեան : Մարդիկ իրենց ձեւերով ծառայեցին իրենց ժողովուրդին : Այս մէկը՝ իր խելքովը , միւսը իր արհեստովը , երրորդ մը իր զրամովը , ուրիշ մը իր ճարտարութեամբը : Ծառայեցին , անշուշտ ամէնէն առաջ թուրքին , բայց հարուստ իրենց անձնաւորութեանց հաւաքալթումը եղաւ բաւական ուժով՝ որպէսզի ատկէ տաքնար իրենց ալ ժողովուրդը : Այժմու նսեմաստանը կ'ողբայ այդ սերունդին պակասը ահա :

սինեան կը փարի իր դասին, զոր, միշտ Տքթ. Թորգոմեանի հաւաստումով, կ'աւանդէ մեծ ձեռնհասութեամբ ու ճարտասանութեամբ: Այդ դասերուն ֆրանսերէն ամփոփոյքը իրեն իր կեանքը պիտի արժէր: Երկու ամսուան մէջ, անկա դոհացում տալու համար Տնօրէնութեան պահանջին կ'ենթարկէ ինքզինքը ծանրագոյն աշխատանքի: Հետեանքը՝ դրքոյկին կազմութիւնը և իր ուղեւղային արեան համախառնումով (Congestion cérébrale) մահացումը պիտի ըլլար: Այս ծանօթութիւններուն թելադրանքը ձեր մտքին մէջ: — Ապահովաբար իր ուժերուն լիութեանը համար տառապող մտաւորականին կերպով մը կամաւոր ընդառաջումն(*) իր մահուան:

Այս տողերէն յետոյ, ինծի կը մնայ արագ նշմարներով(**) խօսիլ:

ա) Ասեմաբանէն. տիազոս մը զոր իր ժամանակը չսակարկեց իրեն: Աւելորդ է դիտել տալ թէ խօսելու արուեստը եթէ չի պատկանիր ուղղակի գրականութեան, բայց իրաւ դրագէտներու բերնին մէջ անարժան չէ գրականութեան (Տէմոսթէն, Կիկերոն, Պոսուէ, Մասիյեօն): Ռուսինեան ունի սեռին անհրաժեշտ պահանջներէն մէկէ աւելիները: Անոր խառնուածքը, որ զօրաւոր կիրքերու, զգացումներու, երազներու հանդէս մը իւրեւ, աւելի քան քառորդ դար պաշտպանած է իր բերնէն ելած ամէն բառ, տարածելու համար իր երանգը (coloris) անոր բառերուն ալ: Անոր հմտալիւնոյց իմացական գրութիւնը, սովորական *termen* մը՝ անոր տրամաբանելու կորովը, որ իր ուժին, հեղինակութեան գլխաւոր զոպանակը, ու թերեւ իր չհանդուրժուելուն ազդակը կազմեց, քանի որ իր ընկերներուն մէջ զինքը ցայտեցնող կարողութիւն մը իւրեւ, հիացում պատճառելով հան-

(*) 1939-ին Թորգոմ Սրբազան նման հերոսութեան մը զուգնաց, երբ Օրմանեանի գրաբար (կովկաս դասախօսական) Աստուածաբանութեան ընթացքը փոխադրեց մեր աշխարհաբարին, քանի մը շաբթուան մէջ, իր միտքը ենթարկելով հսկայ սոցալման մը:

(**) Ռուսինեանի մէջ գրագէտը անկարելի է ազատագրել մարդուն շուրջ կողմերէն: Բայց նոյն ատեն անիրաւութիւն պիտի ըլլար զոհել այդ կողմերը, այն պատճառին համար որ անոնք ուղղակի չեն պատկանիր գրականութեան: Այս սերունդին աշխատաւորներուն շատ մեծ մասին դէմ գործածուելիք եղանակ մըն է ասիկա: Եթէ հնչեալ մը մարդ մը կ'անմահացնէ, ինչո՞ւ երկու քառորդ դարու վրայ տարածուող վատտակ մը մեզ չհարկադրէ զիջումի: Ո՞ր սիրտով պիտի բանայինք դուռը Արեւմտահայ Գրականութեան Գարեգին Պէշկէօթիւրեանի մը, ու գոցէինք պիտի վայն Ռուսինեանի մը երեսին:

դերձ զանգուածին, պիտի ունենար ձախորդ ազդեցութիւն այլապէս կորովի, բայց խօսքէն՝ աւելի գործին զգայարանքովը օժտուած անձնաւորութիւններու վրայ, ինչպէս էին Սերվիլէնը, Կրճիկեանը, Ապրօն, Օտեանը, Ֆէրուհիսանը, այսինքն լուրջ, գործօն, բայց աղմուկէ, ցոյցէ համ չառնող անձնաւորութիւնները: Խօսեցայ թէ ինչպէս Աղաթօն և Սերվիլէն վերաւորեցին իր խօսողի արժանապատուութիւնը, Ազգային տուրքի վրայ իր ատենաբանութիւնը շարունակելէ արգիլելով զինքը կծու բառերով: Պատմիչները, ատենադիրները, ժամանակը կը համաձայնին սակայն անոր տալու ուրիշ ալ առաքինութիւններ, միշտ՝ խօսելու մարդին վրայ: Անիկա գիտէր իր նիւթերը: Կը պատահէր իր նաւերը, բեմ ելլելէ առաջ, ծոցին ունենալով շատին ծրագիրները: Կը յլլէր զանոնք, խօսքէն վերջ, երբ պիտի յանձնէր ատենադրութեան, արձանագրութեան, ու ատկէ՝ մամուլին (Ազգային Ժողովի բաղմամեայ իր մասնակցութեան ընթացքին անոր հոգածութեամբն է որ տպուած են հոն խօսուած բոլոր վիճաբանութիւնները): Այս արարքները կը վերածուին հմտութեան, նիւթ մը իր լայնքին ու խորքին հետազօտելու պարկեշտ աշխատանքին, խօսքի հերոսներուն մօտ այնքան դժուար հանգիստելի: Մենք գիտենք որ երեսփոխանները ինչպէս կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները: Կը վերածուին խղճմտութեան, այս անգամ բառին տալով գրական ալ տարողութիւն: Ռուսիներան կը յարգէ զինքը մտիկ ընողները, անոնց մատուցանելու համար կիրթ, քիչ թերիով խօսք մը, որ իր կրթութեան նուէրն էր իրեն: Բարիւ ընող մեր գործիչները բոլորն ալ ունին այս յարգանքը ունկնդիրին: Կը վերածուին գրական խղճմտութեան, որմէ այնքան յաճախ զուրկ են, ամէն ազգի մէջ, մանաւանդ քաղաքական խօսողները: Այս անհրաժեշտութիւններէն յետոյ Ռուսիներանի ի՞նչն է պակաս, որպէսզի միշտ միար երկրորդ բլանի: Դեռ մինչև այսօր իր ճառերէն ոմանք չեն կորսնցուցած իրենց ջերմութիւնը: Պաշտանի հրաժարականին, Ազգային տուրքի, իր հրաժարականին, Սահմանադրութեան վերաքննութեան, Սիսի, Աղթամարի կաթողիկոսական ընթացքի արձանագրութեան վրայ խօսածները կը բարձրեն յուզումով, կիրքով նոյնիսկ, երբ կէս դար է անցեր այդ ձայնին վրայէն, մանաւանդ յուզուած հարցերը հինգեր են ու թաղուեր անվերադարձ: Այս մէկ հատիկ հանգամանքը տիրական տրիրուն մը կը պայմանէ ինքնին: Այն ատեն: Այսինքն, ինչո՞ւ՝ բերանը բանալու անկարող մարդ մը (Աղաթօն), խօսքի կրկէսի մը մէջ, նահանջի, պար-

տուժեան կը մատնէ այս բանախօսը: Դժբք: Ազգեցութիւն: Երկոզմանի են ասոնք: Ռուսինեան վնասուած է, իմ կարծիքով, իր խանգէն, որ տեսակ մը ռումանթիզմ կը խառնէ իր փաստերուն: Իր կիրքէն, որ կը նեղցնէ իր հայեացքը, աչքին առջև կարմիրի խաւ մը բերելով: Իր կուռ տրամաբանութենէն որուն շատ քիչ անգամ պիտի զիջինք: Ռուսինեան վնասուած է իր քերութիւններէն, որոնք իր խօսքինն են, ամուր, կազմակերպուած, պիւր, առանց լուսամտաւ ու առանց լայնքի: Ռուսինեան վնասուած է յամառութենէն, մոլեռանդութենէն, իմացակաճութեան վրայ իր անասան հաւատքէն: Կ'աւելցնեմ՝ այս շարքին, իր միամտութիւնը, պարկեշտութիւնը, ինքնիրեն հաւատարիմ մնալու տոնքիչոյթութիւնը, բոլորը լաւագոյն առաքինութիւններ, արժանիքներ, սոսկական կեանքի, բայց բեմի համար յաճախ վտանգաւոր: Մի՛ մոռնաք. խօսողներուն ամէնէն հեղինակաւորը, Տուկիդէսի հաւատտուժով՝ Պերիկլէսն էր, այսինքն մարդը որ իր գրպանին մէջ պատրաստ ճառեր չունէր, բայց կը հասկնար զինքը մտիկ ընողներուն տրամադրութիւնը, հովին որ կողմէն դալը, ինչպէս կ'ըսեն: Իր խօսածները, առանց զգալի ընելու իրենց աղբւրը, կը վարէին այդ ամբոյսները, զանոնք պատրելու մէջ ըլլալով ամենազօր: Ռուսինեան այդ բեմէն քանի քանի անգամներ արհամարհուած, վիրաւորուած է: Պատահած է որ առնէ քալէ սրահէն: Այս ամէնը կը բաւէն բացատրելու համար այս իրաւ խօսողին վրիպանքը: Կ'ենթադրեմ. Բայց պէտք է աւելցնել, այս գլխաւոր ազգակներուն, ուրիշներ ալ, Ռուսինեանէն դուրս: Ատոնցմէ մէկն է բուն իսկ Երջանակը որուն մէջ գործել է ստիպուած այս խորապէս պարկեշտ, հաւատաւոր մարդչև որ երբեմն մտերիմ, հասկցող, փոքր, գրեթէ համասեռ (ինչպէս են 1859-ի Ուսումնական ինտերուրդը, ասկէ առաջ Բարիլի աւելի մտերիմ լոյն, եթէ կ'ուզէք, 1857-ի մասնաժողովները, 1860-ի աւելի լայն բայց դարձեալ իրար հասկցող մարդոց կոկիկ խմբակը) բայց աւելի յաճախ ալատարր միտքերէ, խառնուածքներէ երեան եկած ու ինքիրմով հիրնոսացած, անորակելի խուճմն է երեսփոխաններուն, տուէք շքեղ ալ վերագիրը՝ ազգային երեսփոխաններուն: Մարդ կ'ապշի այս անմահներուն մօտ ոչ թէ խելքին քանակէն կամ որակէն, այլ այն ահաւոր փաստէն թէ որ հրաշքին գինովը, իր պատմական կեանքին մէջ երբեք ժողով չըրած այս աւագանին այս ժողովուրդին, կը հանդուրժէ քովինը, ընկերը, պաշտօնակիցը, երբ կը խօսին: Ազգային ժողովը ես տեսայ երբ կը դործէր, 1909 էն

վերջ ու չեմ կրնար այս զարմանքիս ընթացք մը չտալ: Մարդեր էին որոնք միայն խօսքին փառասիրութիւնը, հմայքը ու տենդը ունէին: Ու չունէին ոչ իսկ հիւլէով *sens*ը լրենց խօսքին ետին կարելի խելքին: Մարդեր էին որոնք կը խօսէին որպէսզի ձերմակը սեւ դառնար այդ խօսքին կախարդական ուժին տակ: Մարդեր էին որոնք չէին ամչնար այդ անբարոյութենէն ու իրենք զիրենք ոտքի հանելու, թե շարժելու, կեցուածք չտկելու արարքները կը վերածէին ահաւոր սովեստութեան մը: Ան ի՞նչ հեշտանքով անոնք կը հպատակէին օրուան հերոսներուն, ասոնք ալ խօսողներ, քիչ մը աւելի կանոնաւոր, քիչ մը աւելի պատմութեան, մօտիկ անցքերուն, հին աւանդութիւններուն տեղեակ (գիտէի որ երեսնամեայ դադար մը այդ ժողովին՝ բռնադրուած՝ Համիտի կողմէ, կ'ընէր այդ ժողովին խորհուրդը քիչ մը աւելի խորունկ, ու ժողովականները աւելի հանգիստաւոր երբ կ'ոգեկոչուէր առաջին սահմանադրութիւնը) ու աւելի տրտում: Կեդրոն, աջ, ձախ անունները՝ որպէսզի կատարեալ ըլլար ապուշութիւնը կապկումին: Ու, իմ աչքիս տակ ըրին իրենց ամէնէն շնական հարկինքը, պատրիարքական աթոռէն վար առնելով Դուբեան Սրբազանը որ առնուազն քաղցր իմաստութիւն մըն էր, անոր տեղը բերելու համար ուրիշ մը: Ու երբ հարցուցի այս հերոսական արարքը նիւթող, գլուխ հանող տրիրունին՝ որ զաւակն էր առջի սահմանադրական պայքարներուն մէջ իբր շիտակ մարդ խառնուած հրապարակագրի մը (Օդսէն իյոճասարեան), թէ ի՞նչ կը շահէր աղզը անանուն, անկշիռ մարդ մը, նոյնիսկ պարկեշտ, Քիւրտիտանի խորերէն Պոլիս կանչելով ու բարձրացնելով զահը մեծ մարդոց, առի անմոռանալի պատասխանը. «Հարցը պատրիարքին անձին վրայ էր, ոչ թէ պատրիարքին արժանաւորութեան»: Իրենց կուռակցութիւնը — միշտ մեծամասնութիւն — տէրն էր Խորհրդարանին, ու հետեւաբար իրաւասու նոյնիսկ փողոցէն անցնող բեռնակիրը, քուէին ուժովը բերելու այդ գահին: 1910էն վերջ իրաւ այս հոգեվիճակը ես հիմա կը փոխադրեմ 1860-70 շրջանին: Ու ընդհանուր անուններէն կը զատեմ քանի մը հատ միայն — Ս. Փալիսկեան, Ք. Ղազարոսեան, Կ. Իրիւնեան, այսինքն խօսքին ախտագին տարփաւորները որոնք երդում են ըրած դեմ խօսիլ, միայն ու միայն դեմ խօսիլ: Խօսքի այս հիւանդութիւնը՝ հեղինակ այն մեծ գայթակղութեան զօր պատմութիւնը չի կրնար մոռնալ — Ատիկա՝ ազգային գործերուն չը փախլի եր, գէթ այնչափով որչափով կը քաշէին անոնք ամիրա-

ներու օրին: Բառակուսի անիւր՝ Խրիմեանին պատկերաւոր բացատրութեամբ, այդ Սահմանադրութեան խմբագրութիւն մէջը չէր, այլ Ռուսինեանին բառովը՝ երեսփոխաններու ուղեղին մէջ: Սմէն մարդ ձայն ունէր ու մատի մը անբռնարարելի իրաւունքը: Լաւ: Բայց ամէն մարդ ես մը ունէր: Սմէն մարդ բան մը ըսելու հեշտանքը: Ռուսինեան որ դրեթէ միշտ վարիչ գիրքերու վրայ կը գտնուէր, պարտքին տակն էր այս անբանութիւնը խելքի ճամբուն բերելու, առնուազն՝ իրենց ժողովուրդին օգուտին, բարիքին նախանձախնդիր ընելու: Ու հասկնալի էր որ վրիպէր: Ձեր բոլոր բարի կամեցողութիւնը, խելքը իրենց պտուղները կրնան տալ երբ իննսն տրամադիր մարդերու: Գարին վրայ սերմը չի բուսնիր՝ Խրիստոսի առակին մէջն անգամ: Ձեզ կործանելու երզում ըրած մարդոց մօտ ատոնք կը գտնան չարիքի աղբիւր: Ռուսինեանի երեսփոխանական դործունէութիւնը բախած էր այս կարգէ արգելքներու, անընկալչութեանց: Թուղթի վրայ իր գծած օրէնքները հրաշալի՝ այդ մարդոց ուղեղին առջև կը դառնային վերացեալ կիրքերու, պղտիկ փառասիրութիւններու: Մեր երեսփոխանները իրենք զիրենք կը չփոթէին մեծ ազգերու Խորհրդաւաններուն անձնակազմին, ու այս պատրանքը այնքան հզօր էր որ Ռուսինեանն անգամ զառածեցուց: Այդ երեսփոխանները սանձելու, «օրինաւորութեան շաւղին» բերելու համար Ռուսինեան խմբագրեց, ժողովին իսկ խնդրանքով Ներքին Կառավարութիւն մը, անշուշտ ֆրանսականէն փոխադրութիւն: Ու միամտաբար, ծափերու մէջ, ժողովը վաւերացուց զայն «ի գործադրութիւն», առանց մտածելու որ անկարգութիւնները թուղթի վրայ սրբագրելի՝ ուղեղներուն խօրը տուն տեղ եղած էին: Ու չքալեցին այս ազգին դործերը: Խրիմեան Սահմանադրութիւնը կ'ամրաստանէ: Սերվիլէն կը զգայ անոր մէջ անգործնական մասեր: Կառավարութիւնը կը միջամտէ՝ այդ խրտուխակ ժողովը տեսնելով իր յիմարութեան մէջ խորասոյզ: Անդին տառապող մեր ժողովուրդը, կը հաւատայ թէ իր ցաւերուն դարմանը այդ կախարդական շէնքէն միայն կրնայ յուսալ: Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձները իսկական յուզումի, զիւցազնական խանդավառութեանց օրեր են: Թափուր դահերուն համար (Պուլիս, Էջմիածին, Սիս, Ազթամար) դահակալ ճարելու իսկ դժուարացող այս ժողովին առջև դրուած էին իրարմէ կարեւոր, «հրատապ» հարցեր: Բոլոր այս հարցերուն լուծումը ահա վստահեցուած էր խօսքի այդ ճպոտներուն: Ռուսինեանի տեղ ուրիշ որեւէ մէկը պիտի չգլխամար անոր չափովն իսկ: Դուք զիտէք

թէ ինչ կը նշանակէ ձեր լուրքեամբը փայլիլ ժողովի մը մէջ որուն հեղինակն էք եղած, որ ձեր գոյութեան ամէնէն սրբազան ուժերն է սպառած, որուն կը հաւատաք ձեր բոլոր կարողութիւններովը, և զոր կը տեսնէք իր դերէն հեռու, զայն մոռցող, ու բառացուցութեան կրկէսի մը վերածուած: Իրա՛ւ որ դըժբախտ էր այս կեսարացին: Անիկա այդպէս տարիէ մը աւելի, իբր երեսփոխան, փայլեցուց իր լուրթիւնը, մինչ մարդիկ իր գլխուն վրայէն սուր կը ճօճէին իրարու կիրքերուն դէմ: Ռուսինեան ոչ մէկ մեղք ունէր սակայն: Ապագան, այսինքն 1910ը, դատեց զինքը, անոր գաղափարները անգործնական, անգործադրելի գտնելով, ու կարծեց թէ արգարութիւն կ'ընէր: Այդ օրերուն (1860-70) երկինքէն իջած Աստուած մըն ալ մենք պիտի ենթարկէինք Ռուսինեանի ճակատագրին:

բ) Օրէնսդիրէն. Վարժապետեանի բառով՝ Սողոմէն: Կարճ կ'ըլլամ, պարզապէս այն աւագ պատճառով որ այդ օրէնսդրական աշխատանքը փոխադրութիւն մըն էր եւրոպական նման աշխատանքներէ: Զ'արժեքը վրադիլ այդ օրէնքներուն մեր միջավայրին յարմարեցման մէջ զգալի պակասով, քանի որ Ռուսինեան, խորապէս պարկեշտ, միշտ իր փոխադրութիւնները ենթարկած է իր մտերիմներուն քննութեան, որոնք իրեն չափ ու աւելի ազգասէր, փորձառու, զգօն անձնաւորութիւններ էին: Ըսին թէ Ռուսինեան չէր ճանչնար մեր պայմանները. Ղալաթիոյ խեղճ ու կրակ հաւաքավայրը չփոթած էր Բարիզի, Լոնտոնի խորհրդարաններուն հետ: Կը մերժեմ ամբաստանութիւնը: Ռուսինեանի օրէնքները մարդկութեան կը պատկանին: Ու մենք տակաւին մարդեր չէինք այդ թուականին: Մենք տիրական անարգարութիւն մը ցոյց տուած կ'ըլլանք, ամէն անգամ որ հանրային կեանքը (տուէք բառին մշակութային իր ամբողջ ընդարձակութիւնը, — թատրոն, գրականութիւն, մամուլ, զանազան կադմակերպութիւններ ու ասոնց շարքին ազգային սահմանադրութեամբ գոյաւոր մեր ներքին իրաւակարգը — որպէսզի միանգամընդմիշտ պարզուին կնճիւղները, անհասկացողութիւնները) ենթարկենք վերլուծման մեր մշակոյթէն վեր ուրիշներու եղանակներով: Դատել մեր Ազգային ժողովը ֆրանսական կշիռով — այդպէս ըրին Իզմիրը, արեւելահայ մտաւորականութիւնը — կը նշանակէ անգիտանալ մեր իսկ կարելիութիւնները: Ռուսինեանի մտածած ու գործադրութեան թափած օրէնքները, ծրագիրները, ձեռնարկները բանով մը աւելի էի՞ն իրաց վիճակէ մը որ կը կանխէր 1850ը: Այս հարցումին ամէն պարկեշտ հայ ունի

մէկ պատասխան: Ռուսինեան չէ յաջողած բարեփոխել լեզուի հարցը: Բայց չէ ալ քալած սխալ, գէշ քայլովը Գարազանբուն: Ռուսինեան չէ յաջողած Սահմանադրութիւնը ընդունակ դարձնել իր հոգիին, դերին: Բայց Զօրայեանին պէս չէ դաշնակցած խաւարեալներուն: Ռուսինեան չէ յաջողած արդիացնել մեր վարչական կարգերը, բայց ծառացած է ամէն կամայականութեան դէմ: Միակ մեղքը, օրէնքներ թելագրողի իր պարկեշտ փոյթին մէջ, իր անկարողութիւնն է հակակշռելու իր իսկ ընկերները, որոնք թէեւ խորապէս ռամկավար ոգիով մարդեր, իրմէն շատ աւելի առաջ համոզում են կազմած այս ոգիին անգործականութեան ու զացած են աւելի անդին իրմէն: Սերվիլէն պիտի չվարանի իր ազդեցութիւնը գործածել, գէթ առժամապէս կիրքերը մեղմելու համար, այնքան դժուարութեամբ ու վտանգներու զինով ձեռք ձգուած Սահմանադրութիւնը պետութեան միջոցով դադրեցնելու գործելէ (ինչ որ 1860-ի մարդերը կ'անուանեն պետական հարուած): ու ըրած է այս պատասխանատու արարքը, խորունկ զիտակցութեամբ մը իր ըրածին, անշուշտ անհանդուրժելի գտնելով ազգային ճպոտներուն (երեսփոխաններ) հաւաոր այլուրութիւնը իրենց դերէն ու իմաստէն: Ռուսինեանին պակսածը ահա այս ծանր որոշումներուն խելամտումն է, իր իսկ ճարած օրէնքներուն տառին կառչելու միամտութեամբ մը պաշտպանուած: Բայց ելլել ըսել որ անիկա չէ հասկցած իր շրջանը, մարդերը, միջավայրը, կը նշանակէ այդ մարդուն ընդարձակ, պայծառ իմացականութենէն կասկածիլ: Ռուսինեան օրէնագիր մը չէ, եթէ երբեք այս բառը իմաստ մը ունի իրեն յատուկ: Գերլ՝ ժողովուրդներուն օրէնքները: Ո՛րքան սնամէջ են բառերը երբեմն: Ի՞նչ շուտ ալ կը մոռնանք որ Արեւմտահայ Գրականութիւնը, ու անոր ամբողջ մշակոյթը գերի ժողովուրդի մը ստեղծումները կը մնան, տակաւին մինչև այսօր, — պարագայ որ կրկնապէս կ'արժեւորէ արդիւնքը: Մենք պայքարեցանք մեզ գերողներուն կամքին ու ներքին վերքերուն, ախտերուն դէմ: Ու ասիկա աւելի քան սրտառուչ կ'ընէ Արեւմտահայ ճիգը Զարթօնքի կրկէսին մէջ: Մի խօսիք օրէնքի անունով:

զ) Բժիշկեմ. որ, ըսի վերերը, Ռուսինեանէն անկախ գեղեցկութիւն մըն էր, միշտ այդ սերունդին ներսը: Ձէր անիկա այսօրուան մասնագիտացած արհեստաւորը: Բայց կը պատկանէր իր արհեստին, ինչպէս իր ժողովուրդին սպասը կ'ընէր մշակութային գետնի վրայ, հաւասար պարկեշտութեամբ, օգուտով,

խանդով: Ռուսինեան հիւանդ է նայած: Օտեան (Երուանդ) կը պատմէ որ իրեն դիմողները՝ հիւանդուեսի համար, կը վռնտէր, չխանգարուելու համար իր աշխատանքներուն մէջ: Դիտուածեան մարդ մը կա՞ր այս ատենաբանին ետին: Կը կասկածիմ: Պատուակալ բժիշկները մեր մէջ յաճախադէպ են: Ու 1860-ին բժշկութիւնը ամէնէն յարգի ազատ արհեստն էր մեր մէջ, ամէնէն հարուստ աղջիկներու ակնկալութեամբը փառաւորուած ալ: Կա՞ր նոյն ատեն այս մարդուն ետին այն միւս տիպարը որմէ կարելի է նմոյշ ունենալ Գեաթիպեանը: Այսինքն՝ սիրտի տէր մարդը: Զե ունեցած, որպէսզի ատոր փաստովը ներելի ըլլար զբաղիլ: Միւս կողմէն, էէ խնայած իր միտքը: Ըսի թէ բոլոր մասնաժողովներուն, յանձնախումբերուն մէջ ինք կը վերցընէր սեւագրական, խմբագրական, ատենադրական, արձանագրական տարապարհակները: Պիտի ուզէի՞ք քանի մը ուրիշ ալ կողմեր որոնք բժիշկէն անդին, մարդը սեւեռել յաւակնէին: Օտեան կը յիշէ քանի մը տիպարային դրուագներ: Թաղած է իր մայրը, միս մինակը, քահանայի մը հետ, առանց ազգի, առանց ցոյցի: Էմէ Մարգէնի գործին թարգմանութեան օրերուն, կրակ կ'իյնայ իրենց փողոցը: Ահաբեկ՝ կինը կուգայ զինքը անհանգիստ ընելու: «Դեռ մեր տունին էէ հասած կրակը, զիս հանգիստ թող» կը պատասխանէ անմբռնելի թարգմանիչը: Պալեան Յակոբի սրահներուն մէջ իր անկիւնակալ բազմիւր բացատրութիւն մըն է որուն տարողութիւնը ընդարձակ է շատ: Իր օրերու մեծագոյն մարդերէն մէկուն հետ սա մտերմութիւնը՝ ուսանողական օրերուն Բարիլ սկիզբ առած, հասուն մարդու բոլոր վտանգները անցուցած է առանց տոյժի: Կը սիրէին այս մարդը իր բարեկամները, անշուշտ ոչ իր սեւ քերուն կամ յօնքերուն համար, այլ անկէ ծորող լուրջ, բիրտ, բայց նոյն ատեն քաղցր ուժին, ուժերուն հաշուոյն: Այս չոր, խիստ գիտունին մէջ կ'ապրէր հաւանաբար մեր ժողովուրդի այն պարզ, ցոյցէ համ չառնող, էականին միայն հետամուտ տիպարը որ մեր միջիցին կնիքը ունէր սանկ հարիւր մը տարի առաջ: Որուն կրնայիր վստահիլ քու ցաւերդ: Որմէ չունէիր կասկած: Մեծ: Ի՞նչ գիտնամ թէ ի՞նչ պիտի ուզէիք զնել այդ եռագիր վանկին ետին: Տալը, ունեցածէն, անշուշտ բան մըն է: Տալը՝ քիչէն, առաքինութիւն մը: Բայց տա՞լը՝ չունեցածէն: Ռուսինեան քանքար ունէր իր ուղեղին խորը: Ու տուաւ անկէ մինչեւ իր կործանումը: Ալ ձեզի կը ձգեմ իր աշխատանքի սեղանին առջեւ, դեռ հազիւ իր լիութիւնը ամբողջացուցած բանուորին

աչքը ընդ միշտ գոցելուն սրբազան հերոսութիւնը: Ա՛նշոր իր ժողովուրդի կամ մարդոց (ուսանողութիւնը ամէնէն սիրելի մասն է երբեմն մարդկութեան) օգուտին, բարիքին, մարդկութեան համար կ'իյնայ դանակին տակը թշնամիին, (մեր Արուեստագէտ Սերունդին բոլոր աղնուական դէմքերը ուրիշ կերպ չփակեցին իրենց աչքերը), կամ անկէ հալածական կ'իյնայ օտարութեան դժոխքը, ու ցաւագար իր մարմինը կը տրամադրէ հոգէառին, սիրտը ամբաւ կարօտով դէպի այդ ժողովուրդը, և կամ Ռուսինեանին պէս պիտի տապալի իր սեղանին առջև, մեծ մըն է, առանց այլևայլի:

դ) Թարգմանիչէն. որ բացառիկ կողմերով եղած է ուշագրաւ: Հ. Արսէն Ղազրկեան որ հայացուցած է դասական գլուխգործոցները, պիտի յիշուի անշուշտ մեր մատենագրութեան մէջ, բայց մեր գրականութիւնը պիտի չկրնայ, այդ իսկ արարքին զիջումով մը, անոր անունը ազատագրել: Նոյնն է պարագան Բագրատունիին, ու բոլոր այն ուսանաւորի աշխատանքներուն որոնց արդիւնքը սովորական փոխադրում մը միայն կը մնայ: Ռուսինեանի Փառատենչիկ Անուրջը (Ժողէֆին Սուլարի) քերթուած մըն է, որուն մենք չենք իսկ կասկածիր բնագլղը: Ամէն բառ հոն ինծի կը թուի խորունկ կերպով մը հայեցի: Ու ահա տարօրինակը. այդ քերթուածին շեշտը, հոգին, Պոլլոն ալ չի թելադրեր ինծի, այլ իմ ժողովուրդին ամբողջական զգայնութիւնը, այդքան կանուխէն իմ շատ սիրած առհմիկ, դաւառիկ յոյզերը: Ո՞վ սորվեցուց Ռուսինեանի թէ թարգմանութիւնը քերթուած մը գրել է միշտ, և կամ ոչինչի շատ մօտիկ փոխադրութիւն մը: Այս մտածումներու գիծով ստիպուած եմ խօսիլ կիրիկիա քերթուածին ալ վրայ: Ռուսինեան, լիբանանեան խորվութեանց ժամանակ (1861), իր պետին՝ Ֆուատ փաշայի հետ, եղած է Պէյրութ, ու չես գիտեր ինչ յոյզերու լսթանին տակ այցելած է կիպրոսը, կիլիկիան, ձիու քամակին, ոտքերուն վրայ դանդաղ օրօրուելէն, որպէսզի մօրթովը զգար հայրենի հողին անմեռ ծորումները: Այդ պտոյտներուն ընթացքին է որ ունեցած է հաւանաբար սրբազան ներշնչումը կիրիկիան թարգմանելու: Բնագիրը, Ma Normandie, Փրանսական բանաստեղծութեան մէջ հասարակ քերթուած մըն է գրեթէ, որոշ ջերմութեամբ: Բայց անոր թարգմանութիւնը գոհար մը, այս անգամ՝ հայ բանաստեղծութեան մէջ: Ի՞նչն է հեղինակը սա իրողութեան: Ռուսինեան չի քարգմանած, այլ, ամէն իրաւ բանաստեղծի նման, գրած է իր քերթուածը: Վառնգի ունինք Մ. Պէ-

չի կթաշլեանէն նոյն քերթուածին (քարգմանօրէն երգ) փոխադրուածը Մինչդեռ յուսով խայտայ բնութիւն, անկանգնելի, ուղորմելի բառակոյտ մը որ կը զարմացնէ զիս, իրաւ բանաստեղծի մը գրիչէն գալուէն: Մեր բանաստեղծութիւնը սակայն այդ անունին կը մնայ պարտական տասնեակ մը անգերազանցելի քաղցրութեամբ, դաշնակութեամբ, գեղեցկութեամբ քերթուածներ: Բայց այս վրիպանքն ալ իր կարգին անհերքելի ողբերգութիւն: Մ. Պէշկեթաշլեան չէ ապրած իր կիլիկիան, Ռուսինեանին նման, ոտքերովը, աչքերովը, մարմինն բիւրաւոր խորշերովը: Ահա թէ ինչու Կիլիկիա քերթուածը խանդավառած է սերունդներ: Կը պատմեն թէ կիլիկեցիք այնքան սիրած են զայն որ թարգմանած ալ են թուրքերէնի (իրենց խօսած լեզուն) ու երգած...: Իր կարգին բնագիրէն քանի մը պատիկ քաղցր ու տրտում քերթելած մըն է Տերեւաթափը (Միւլուա), արժանի աւելի իմաստնացած Դուրեանի մը փառքին: Ունի տակաւին, նուազ յաջող, երեսունի մօտ թարգմանութիւններ, մեծ մասը Լամարթինէն և Հիւկոյէն: Միտք բանի՞ն սա տողերուն. ա՛ն՝ որ Ռուսինեանի զգայնութիւնը հարազատ արուեստագէտի մը զգայնութիւնն էր ամէն բանէ առաջ: Ռիւ-Պլասի իր թարգմանութիւնը ընդունուած է իբրև խուժ, ան ալ Գ. Օտեանէն որ առնուազն դաշնակութեան խոր թափանցումն ունէր: Օտեան սխալի մէջ է երբ թարգմանութեան կը վերադրէ աններդաշնակութիւն ու չի տեսներ, չի կասկածիր բուն աղդակը որ հեղինակն է այդ դժբախտութեան: Թատերական և քնարական բանաստեղծութիւնները իրարմէ բոլորովին հեռու, տարբեր ապրումներու անդրադարձն են: Ռուսինեան տրտում, ցաւոտ, ջերմագին զգացումներու փակ անօթ, քնարական զեղումներու մէջ, առաջին իսկ բխումով կը պարպէր ինքզինքը: Թատերական քերթուած մը առնուազն երկար ներշնչումներու կարօտ ստեղծում մըն է: Մնաց որ Հիւկոյէն գէշ, անբաւական, անտանելի թատերագիրն է, միջակէն ալ վար, եթէ զիջում մը չընենք իր լեզուն չքեղ գեղեցկութեանց: Ու այդ չքեղ գեղեցկութիւնն է որ ամէն թարգմանութեան մէջ դատաւարտուած է շողիտնալու: Հոս է գաղտնիքը Ռիւ-Պլասի թարգմանութեան համեմատական վրիպանքին: Օտեան կը խօսի դարձեալ ձեռագիր ուրիշ թարգմանութիւններէ, գրաբարով ալ: Տուած է նմոյշ մը այդ լեզուով ալ, Թիթեռնիկին, այնքան իրաւ, պարզ, տաղաչափեալ՝ որքան են Միթարեանի գպրոցին անուանի բանաստեղծներէն մեզի հասածները:

ե) Ձեռագիրներէն. զորս առկած է Երուանդ Օտեան, ըստ

իր վկայութեան (Մախ, 1893), Ռուսինեան ունեցած է երեսունի մօտ թարգմանութիւններ, ոմանք վերջնական իրենց կնիքը առած, ուրիշներ ուրուագրային, լեցուն՝ սրբագրումներով: Այս խղճմտանքը իր գրածներուն հանդէպ երբեք արհամարհելի առաքինութիւն մը չէ, քերթողականին մէջ: Ամէն իրաւ արուեստագէտ ենթակալ է այս կարգի տաղնապներու: Օտեան տեսած է ճառեր, ծրագիրներ, կանոնագիրներ, քերթութիւններով, յապաւումներով, յաւելումներով ծանրաբեռն: Ուշագրաւ է Ուշալեւոսաւիին երկրորդ տպագրութեան համար պատրաստած ձեռագիրը, նոխացեալ ու յաւելեալ, ինչպէս կ'ըսեն: Առջի հրատարակութեան կրկինին մօտեցող ծաւալ մըն ալ ունէր այդ ձեռագիրը: Ռուսինեան ինչ խնամքով կատարած է այդ սրբագրութիւնը: Ո՛րքան զիտէր օգտուիլ ժամանակէն: Տքթ. Թորգոմեան, եթէ երբեք իր քիչ մը շատ թացիկ լաւատեսութեան չ'ենթարկեր այդ զրքոյկին տարողութիւնը, մեծ բարիքներ ակնկալած է անոր վերհրատարակութենէն: Տարակոյսի տակ ձգելով հանդերձ այդ բարիքին կարելիութիւնը — այն գլխաւոր փաստով որ Ռուսինեան բանասէր մը չէր, ոչ ալ այդ կարգի հետաքրքրութեանց հերոս մը — պարտք կը դրամ ըսելու որ իր քառակերտութիւնը աւելի էր քան իմացական ընդունակ խաղարկութիւն մը բառերու վրայ: Ունինք Նշիւան որ այդ գիծէ ընդունակութիւններ է պարզած, անշուշտ առանց բանասիրական հնչուքի: Ունինք Չրաքեանը որուն կերտած բառերը կը մատնեն, սնուպութեան քոյն ի վեր, համադրական ամուր, զօրաւոր ակործաններ: Ռուսինեանին պարագան երկուքէն ալ հեռու կը թուի ինքզինքը արժեւորել: Այս զբաղանքը, անոր մօտ, զուտ օգտապաշտիկ նկատումներէ կը բխի: Անիկա, իր ընկալուչ երիտասարդութեան, ապրած է Բարիզը, այսինքն ապրած անոր argot: Ու ամէն մեծ քաղաքներու արկօն, միշտ զգայնութեան տարրերով հարուստ յօրինուածք մըն է, պաշտօնական բառարանէն չհայթայթուելիք թանձրութեամբ մը կեանքի: Յետոյ, լեզու մը կերտելու փառասիրող մը, հարկադրաբար պիտի աշխատի՝ բառերուն վրայ որոնք նախանիւթն են լեզուներուն: Ռուսինեան ոչ միայն իր գրած բառերուն դպած է իր մոգական մկրատով — գլխաւորաբար կրճատելու նպատակով — այլ լեզուին պակասած բառերը, չէնք շնորհք, առանց արարողութեան, միակտուր դարձնած է ինքնագլուխ: Իր այս ակործանը այնքան ընդհանուր էր, իր զիւրութիւնը այնքան ընդունուած իր չըջապատէն որ մարդիկ հաճոյքով կ'ընդառաջէին իր թափծու

բառերը: Կը յիշուին ճաշարանի յատուկ տարազներ: Պալեանին սեղանին շուրջը բոլոր եւրոպական menu-ն ունէր իր համապատասխան հայերէնը, Ռուսինեանի creuset-էն: Այնքան որ Պալեանի, նամակի մը մէջ հիասքանչ բացագանչութիւնը — «Առանց Ռուսիցեանի քառ կը շինուի՞» — աւելի է քան սրամիտ boutade մը: Ամէն ֆրանսերէն ընթացիկ բառի մը տեղ յարմար հայերէն մը ձարելը ոչ միայն հեղինակի արժանապատուութիւն մըն էր իր մօտ, այլ իր իսկ առաքելութեան թելադրանքը, խուլ, խուրունկ, իրաւ: Իրմէն բաւական բառեր մտած են գործածութեան: Արեւմտահայ աշխարհաբարին ներքին շարադասութեան, նախադասութեանց ներքին դրութեան վրայ իր կնիքը թեթեւ է սակայն, այն պարզ պատճառով որ քիչ գրած, շատ մտածած է, ինչ որ հոմանիշ կուգայ իր ալիօսը անմեակ ձգելուն:

Արեւմտահայ Գրականութիւնը այս մարդէն ոչ միայն իր յիշատակը կը պահէ, այլև իր աշխատասիրութեան, լրջութեան, հաւատաւոր խառնուածքին, մարդկային միջին, երբեմն միջինէն վեր առաքինութիւններուն փաստերը պարտաւոր է արժեւորել: Վստօր ալ ունինք այդ Բարիզին մէջ տասնեակներով գրողներ: Անոնցմէ տաղանդաւորները կրցածնին ըրին որպէսզի մոռնային՝ իրենց չկրնալ սիրած հայ ժողովուրդը, ու կտրէին իրենց կապերը: Ռուսինեան, իր սերունդը, ըրաւ այդ Բարիզը, իր ժողովուրդին համար միայն ու միայն: Ահա դասը, զոր 1943-ին գրուած ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ կը հաւատայ հանել, ասկէ մօտ հարիւր տարի առաջ գործող խուլի մը թէկուզ ասպարուեստ աշխատանքին, վաստակին նուիրելով սա պարզ, անաղմուկ, անյաւակնոտ գնահատանքը:

Ռուսինեան երախտիքներով հարուստ աշխատաւոր մըն է. արիասիրտ, ամուր մարդ մը, կորովի մտածող մը, արդար համբաւ մը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԻՍԱՐԵԱՆ

Յովհաննէս Շիսարեան, ծնած 1827-ին, մահուընէն վեց տարի առաջ՝ 1910-ին, հրատարակած է Դիւան անունով բանաստեղծութեանց հատոր մը: Ութսունը անցած մարդու մը մօտ խենդութիւն, փառասիրութիւններ, մարմնական ու իմացական խօթութիւններ՝ այնքան բնական ու հասկնալի, քիչ անգամ իրենց հետ պիտի ունենան քերթողական հիւանդութիւնը որ պատանութեան, շատ շատ երիտասարդութեան շրջաններու կը զուգադիպի խիստ յաճախ: Կ'աւելցնեմ որ այդ Դիւանը ունեցած է առաջին տպագրութիւն մը 1870-ին, գրեթէ զրաքար ներածութեամբ մը որ նոյնութեամբ թերեւ (առաջին տպագրութիւնը չեմ տեսած) մուտք մը ունի 1910-ի հրատարակութեան մէջ: Պատուական ծերունիին երկրորդ տպագրութիւնը «ըստ պարտեաց եւ արժանեաց», կատարած է յաւելեալ և ճոխացեալ, քանի որ ծանօթութեան մը մէջ կը տեղեկացնէ որ Դիւանին «երրորդ եւ յորրորդ մասերը կը բովանդակեն 1900էն իվեր շարագրուած տաղեր»: Այս յիշատակութիւնը, իր պարզութեան ու լրջութեան մէջ իր ետին կը թողու ծիծաղելիին, յիմարականին պայմանները որոնք ինքնաբերաբար պիտի յառնէին ձեր ներսը, նոյնիսկ բնագիրներուն ընթերցումէն առաջ: Ուրեմն ունինք վկայութիւնը մարդու մը աւելի քան վաթսուն տարիներուն (գիտենք որ անոր առաջին գրութիւնները լոյս են տեսած Տէրոյնցի խմբագրած Հայաստանին (1849-51) մէջ: Այսինքն մարդ մը որուն հասակը գրեթէ ամբողջութեամբ կը չափէ Արեւմտահայ Դրականութիւնը, մինչև իր վախճանը (ինծի համար Արեւմտահայ Դրականութիւնը կը հասնի մինչև 1915): Յետոյ, նոյն այդ քերթուածաշարքին սկիզբը կը կարգանք որ Յովհաննէս Շիսարեանի երկասիրութիւնքն են. —

- ա) Կարճառօր Կենսագրութիւն Յովհաննէս Շիսարեանի (1848)
- բ) Բանասէր, Հանգիստ ամսօրեայ, երկահատոր (1851)
- գ) Նեւոն Կարաբաշ Աշխարհի (1866)
- դ) Խոսքիւ եւ Մարտահի գաղիներէն թարգմանութիւն Բանասէրի մէջ հրատարակեալ նոյն մատենագրի հայ վէպին (1869)
- ե) Դիւան բանք չափաւ, առաջին տպագրութիւն (1871)

Կենսագրական նշմարներ, հոս ու հոն ցրուած, կուգան լրացնելու սա տարօրինակ ցանկին խորհրդանշանական իմաստը:

Այդ ցանկը թելագրանքը կ'ընէ հրապարակագրի մը, ֆերթոդի մը, վիպասանի մը, — այսինքն գրականութեան հիմնական կըրթանքներէն զոնէ երկուքին մէջ հաւատաւոր աշխատողի մը: Եւ որովհետեւ իր Հանդիսը՝ Բաժնէր, արեւմտահայ անդրանիկ հանգէսն է, եւրոպական ըմբռնումով, իմ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐը կուտայ այդ ջանքին ոչ միայն արժանաւոր գնահատանք, այլեւ կը կենայ յարգանքով գրեթէ քսանամենի երիտասարդի մը միւս փառասիրութեան առջև, — փառասիրութիւնը անդրանիկ արեւմտահայ վիպը գրած ըլլալու:

Աս ալ, իր կարգին Մխիթարեան մը, իր ուսումը ըրած Վենետիկ: Շատ կանխահաս (1844-ին Պոլիս է արդէն), անիկա կ'ընդգրկէ ընթացիկ ասպարէզը Զարթօնքի Սերունդին միւս ներկայացուցիչներուն — գրագրութիւնը և տուներու մէջ ուսուցչութիւնը: Իր Բաժնէրը այդ գործունէութեան մէջ յանդուգն նորութիւն մըն է: Բայց տակաւին ունինք, Աստուծոյ տուածէն սանկ վաթսուս, վաթսուսըհինգ տարիներ, գիտակից և լուրջ աշխատանքի: Հիւսարեան այդ տարիները պիտի սպառէ իր միւս գործերուն կիրառումին, ուսուցչութեան (1885էն մինչև 1908 պետական վարժարաններու մէջ դասախոս է հայերէնի), առանց շատ խօսելու, մանաւանդ խօսեցնելու: Այս ժողովուրդիւնը, լրջութիւնը, անհոսոսութիւնը (եթէ կը ներուի բառը) իրաւ որ տպաւորիչ են սա մարդուն վրայ: Հրանդ Ասատուր որ զինքը տեսած է իր ալեոյթին մէջ, կը պատկերէ զայն նուրբ, զգօն, կենցաղագէտ, կեանքին հիմնական հարցերէն տեղեակ անձնաւորութիւն մը իրբւ, որ կրնայ, իր այդ տարիքին մէջ իսկ մօնսին խօսակցութեան մը մէջ մաս առնել, առանց ծիծաղելի ըլլալու:

Զարթօնքի Սերունդին ո՞ր կողմերը, սակայն, սա մարդուն մէջ ժամադրուած էին, գործածելու համար գէշ բացատրութիւն մը: Իր Բաժնէրը(*), շրջանին հասարակաց կիրքերը ունի յորդ

(*) Ութածալ մօտ 600 էջնոց հանդէս մը, իր տարին յաջողութեամբ բոլորած (1858-ին փորձ մը շարունակելու, կը ձախողի մէկ թիւով վերջանալով) ուր քանի մը փոքրածիւր գրութիւններ միայն (որոնց հեղինակներուն օգլընտառները գրած է անիկա) չեն ելած իր գրիչէն: Մնացածը — այսինքն հանդէսին գրեթէ ամբողջ մարմինը — գործն է իր ձեռքերուն: Բանասէրը կը պարունակէ հրապարակագրական բաւական լաւ ուսումնասիրութեամբ, մանաւանդ խմբագրութեամբ յօդուածներ (Ազգային կրթութիւն, Ազգային յառաջիմութիւն, Ազգային բարօրութիւն, Ազգային դպրութիւն, Ազգային վիճակագրութիւն այսինքն՝ տեսարան (թեստ) Հայաստանի գաւառացի և քաղաքացի, յիշելու համար քանի մը նիւթեր): Կենսագրականներ (Շահան Զրպէս,

կերպով մը, լեզուական, պատմապատկան, ընկերաբանական, զարգացական մեծ ձգտումները 1850-ի մարդոց: Բայց ունի նաև ատոնցմէ աւելին: Ազաթօնի թերթը (Հայաստան) մտքէն իսկ պիտի չանցընէ թարգմանածոյ անգամ վէպ մատուցանել իր ընթերցողներուն, ուր մնաց՝ ինքնագիր վէպ մը հանդուրժել: Անշուշտ դիւրին է ստեղծագործ ձգտումը սեպհականութիւն մը դարձնել Հիւսարեանին. բայց նոյնքան ստույգ է որ երկրորդ ինքնագիր հայ վէպը գտնելու համար (անցնելով Էլէշայէն — Հայկունի — վրայէն, առանց կանգ առնելու) մենք պիտի քակենք ժամանակն ի վեր, աւելի քան քառորդ դար (1885-ին Զօհրապի Անհեղացած Սերուիդը մը վէպը): Բաւական է, այս իսկ հանգամանքով կը պարզէ նկարագիր մը որ հաղորդ ըլլալով հանդերձ Զարթօնքի մտադրութեանց ընդհանուր միջոցին, աւելի է անոնցմէ գրական ալ ցանկութիւններով: Աւելի անդին, ես կը դատեմ Խոսրով և Մարտիկին իրր վէպ:

Յետոյ պարտաւոր եմ հոս յիշել իր ռաս չեփեալը, աւելի ճիշտ ակսորժ չաւնելը գործունէութեան այն կերպերէն որոնք իր սերունդին համար այնքան յատկանշական, այնքան ընթացիկ կը ներկայանան, մանաւանդ երբ զիտուին քիչիկ մը հեռուէն: Շատ չենք հանդիպիր իր անունին, սահմանադրական պայքար-

կարապէս Մանուկ Օղլու, Մուրաճա Տ'Օհսոն, Մ. Ամիրայ ձեզայիլեանը). բանասիրական (այն օրերուն այս բառը կը նշանակէր մեր գրականը) տիտղոսին տակ Արևմտահայ Դրականութեան առաջին հայ վիպասանութիւնը՝ Խոսրով և Մարտիկին որ 1869-ին թարգմանուած է Փրանսերէնի և 1903-ին վերստին լոյս տեսած Ծաղիկ հանդէսին մէջ. բանաստեղծական գրութիւններ, 1850-ի ակսորժներուն կնիքովը, բայց զօրաւոր ալ հակումներով դէպի ժողովրդական քերթողութիւն. Բնաբանական, հնախօսական հաւաքուններ. Վեցիսպարեանի Յայտնալ վերնագրով դադանի գիտութիւններ մտէն հետապնդող ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը ուր իրաւ հաւաքողին, լուրջ բանասէրին յայտնութիւնը դժուար չէ հաստատել: Ինչ որ սակայն հանդէսը կ'ընէ ուշագրաւ, այդ թուականներուն համար մանաւանդ, ատիկա՝ ըմբռնողութիւնն է իր գերին: Անըմբռնելի էր այդ օրերուն թերթ հրատարակել, առանց քաղաքական բաժնի: Հիսարեան ըրած է շիջումը, բայց արդարանալի ցանկութեամբ մը, չմանելով իդմիրի Արևելիեան Մամուլին որուն մէջ այդ քաղաքականը լայն լայն պիտի մշակուի, հոգ չէ թէ մենք 1880-ին, 70-ին ունենանք այդ սպասը պարտ ու պատշաճ կերպով կատարող բաղամթիւ օրաթերթեր: Բանաստեղծի մէջ կան տակաւին յուսագրութիւններ, Հայաստանի վրայ, ալիշանեան ներշնչումներու արձագանգ մը իրեն: Միւս կողմէն չմոռնալ որ Հիսարեանի մեծ, անցեալ գործը՝ հայկական դաւաճներու մէջ ցրուած բնական գիր արձանագրութեանց հաւաքածոյ, կուտայ փառս մը իրաւ գիտունի մը խառնուածքին:

ներուն մէջ: Թատրոն մը չէ ճամարտակած, նմանելու համար գոնէ . . . Սրուանձտեանց Գարեգինին (Ծառն Ծառաշնայ) կամ Թովմաս Թէրզեանին: Եթէ զիջած է իր գիւտը հրատարակելու, ապահովաբար ըրած է այդ տրամութիւնը, հպատակելու համար շրջանին քնարերգական մօլուցքին (Դուրեանին և Պէշիկթաշլեանին, Չերազին և Եղիային փառքերը կ'ամրանան . . . ոտանաւորով): Բայց ատկէ առաջ անիկա հրատարակած է Journal Asiatiqueը (1858) հայերենի բաժինով մը: Այս փոքր մանրամասնութիւնը եթէ աղատագրէ՞ք տպագրական, ըսել կ'ուզեմ՝ գործնական մտահոգութիւններէ, թերևս կը դառնայ Հիսարեանի իմացական ընդունակութեանց մասին բաւարար փաստ: Իր բազմաթիւ ճամբորդութիւնները Թուրքիա, Կովկաս, Եւրոպա բոլորն ալ գիտական շատ չոր, շատ լուրջ նպատակներով, իր հոյակապ որակուած բայց լոյս չտեսած հատորը (բեւեռագրային արձանագրութեանց հաւաքածոյ) կը վկայեն թէ զրազէտին չափ անխառն գիտունը իրական էր այս մարդուն մէջ:

Անշուշտ Բանասէրը Հիսարեանը մը չէ, գրականութիւն մը, իմացական մեծատարած շարժում մը սկսող ու դայն մեծ ուժգընութեամբ մը առաջ վարող, քանի որ Յովհաննէս Հիսարեան ըստեւած զգօն, իմաստուն, շրջահայեաց շուկացին, տուներու մէջ պատուակալ դասատուն, մեծահարուստներու և ամիրաներու շուրջը իր մտաւորականի գիրքը պահելու մէջ որոշ ճարտարութիւն, հաւասարակշռութեան զգայարանք պարզող տիպարը հեռուէն իսկ բազդատելի չէ ան միւսին որ կը կոչուի Միխայիլ Նալպանտեան, բոլորովին ներհակ շնորհներու հանդէս մը ասիկա: Հիսարեանի թերթին մէջ օտար ըլլալով կան Տեոյնցը Յ. Տ. ստորագրութեամբ, Գրիգոր Օսկան պատանին, Մ. Պ. ստորագրութեամբ հաւանաբար Մկրտիչ Պեշիկթաշլեանը (որմէ քերթուած մը՝ Եւրիմէ, սեռին մէջն է Պէշիկթաշլեանի քնարական իրագործունէներուն — ոգի, նիւթ, թէքնիկ, բառարան, բոլորը շեշտօրէն կը թելագրեն սկսնակ քերթողը Յետին Հառաչքին, բայց որ մուտք չէ ունեցած Տաշ և Թաթերգոնի մէջ, հաւանաբար անչափաւսիտ իր կրօնը նկատուելուն), Ս. Հ. ըստորագրութիւն մը, հաւանաբար՝ Մրապիտն Հիփսեանը և ուրիշ քանի մը մանր մուկն անուններ: Այս ճշտունները կը հետապնդեն սակայն ճիգ մը, հասկնալու՝ այս երիտասարդին — քանքարաւոր ինչպէս պատրաստուած — մեկուսացումը իր սեռունդէն: Իրեն շնորհուած տարիները Յովհաննէս Հիսարեան պիտի գործածէ այդ մեկուսացումը ընելու աւելի արմատական, չըսելու

համար բացարձակ: Չեմ կրնար այս հանգամանքը բխում մը ընդունիլ խառնուածքի, պարզ այն պատճառով որ հանդէս մը խմբագրելը ձեռնարկութիւն մըն է՝ պայմանաւոր ամէնէն առաջ լայն հաղորդականութեամբ մը:

Ապահովաբար բժախնդիր, ինքնասուղ, գիտական շատ չեւտըւած հակումներով հանդերձուած մարդ մըն էր, ինչպէս արդէն կը թելադրեն իր Դէ-աֆին քերթուածները որոնք թէև տաղաչափութիւն, բայց կը շօշափեն ժԸ. դարու շատ համարուեալ քնարական ուսուցանող բանաստեղծութեան սիրական նիւթերը, ըլլալով խրատ, բարոյախօսութիւն, առանց հետորոշեալ ու առանց լեզուական դարգարանքի: Այս կղզիացումը — կամաւոր թէ բռնադիր — ազդած է իր ստեղծումներուն:

Իր երկրորդ վէպը՝ Նեօն կամ Կարաթ Սէփարէի, չեմ տեսած: Բայց գիտեմ որ անցած է աննշմար: Կարելի չեղաւ օրինակը ունենալ: Իր ամէնէն խնամեալ գործին անտիպ մնալն ալ՝ ուրիշ պատճառութիւն: Հրանդ Ասատուր որ ապահով մարդ մըն է, կը վկայէ թէ Հիսարեան հետեւած էր Արեւմտահայ Գրական Հարժուամին մինչև Զօհրապի Մաֆաներուն տարին, որով աւելորդ տագնապ մը կը ստեղծէ իմ մտքին իր անարգաւանդ կէս-գարը կշռելու արարքիս համար: Դարձեալ Նեօն վէպը Հրանդ Ասատուր կը յայտարարէ գրաբարախառն ոճով գրուած: 1851-ի Խաբաթ Մաքրահին, առնուազն բարիքը կ'ընէ արեւմտահայ բարբառը, իր սկզբնական պարզութեան և թարմութեան մէջ գործածելու՝ ճշմարիտ գրական սեռի մը մէջ: 1885-ի յետաշրջութիւնը (գրաբարախառն մոլուցքը Օտեաններու, Գարազաններու) երբ կը զգացնէ այս յստակ միտքը, իր կարգին կ'ըլլայ դժբախտութիւն մը: Վոր անտեղի չէ մատնանիչ ընել ոչ թէ միայն ճաշակի իբր պարզ խաթարում, այլ և գրական ստեղծումը դժուարացնող, ամլացնող հիւանդութիւն: Յովհաննէս Հիսարեան լեզու պիտի հետապնդէ, գրականութիւն ընելու տեղ: Ու ասիկա դժնիկ հաստատում մըն է հոս:

Բառաւերջը իբր ձգտում ու իրագործում՝ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ մէջ չի կրնար գրաւել տրուածէն աւելի ուշադրութիւն: Մեր լրագրութեան պատմութիւնը անով պարտաւոր է խանդավառուել սակայն, այն գլխաւոր փաստին պատճառով որ իր գոյութիւնն է, հպարտ ու առանձնակի, ընելու համար սպասը իր ժամանակէն անգին նայող գրական հասկացողութեան մը: Անշուշտ, իր ետին ոչ ոք, ոչ մէկ խումբի նպատակով համակրութիւնը ապահոված այս ձեռնարկը, իր այդ խիստ հանգամանքովը թէև սրբոտա-

պնդիչ, պիտի մնար անբաւարար, արգարացնելու իմ զիջումը, ընդհանուր արգիւնքներու սա հանդէսին մէջ որուն արտայայտութիւնը ըլլալ կը հետապնդէ ՀԱՄԱՊԱՏԿԱՆԸ: Ու չեմ զարներ քննութեան հրապարակագրին պատրաստութիւնը, իր ժամանակին զգայարանքը իւրացուցած ըլլալու պարտականութիւնը, իր իմացական բացութիւնը, իր առաքելական տրամագրութիւնները: Կա՞ր Հիսարեանին մէջ կորիզը ի ծնէ լրագրողին: Է՞ր աս երիտասարդը ազնուական, անզիջող գրագէտ: Կոտատ ու հաւատաւոր, իր ձգտումներուն իրագործումը հետամտող մտքի արի բանուոր: Բոլոր այս հարցականները կ'այցելին ինծի, առանց վճռական ճշշումի: Ի՞նչ որ այս ամէնուն փշրանքները խնամքով օգտագործող ի ծնէ միջակ միտք մը պիտի յաջողի իրագործել, անցնելով Մաթի խմբագրումին (1852), թեւադրութիւն մը և փաստ մը կը կազմէ նոյն ատեն մարդոց արժանիքներէն: Իւթիւճեան իր շուկացիի խելքէն դուրս իմացական մարդին վրայ ուշագրաւ ոչ մէկ ընդունակութիւն կը պարզէ: Իսկ իր թերթը կը դիմանայ: Հիսարեանին թերթը պարկեշտ եղաւ գոնէ տարին լրացնելու չափ, չընմանելով Ոսկանի Արեւոտիւն, Արեւելին որոնք կէս շրջանի իսկ չհասան և կամ տասնեակներով այդ ժամանակի միւս հանդէսներուն որոնց համար ճահուտը է յիշել Աւետարանին պատկերաւոր խօսքը «ընդ ծնանելն չորացան . . .»: Իր ժամանակի ամէնէն գործօն ու պատրաստուած մարդերէն Զօրայեանի, Ռուսինեանի, Աղաթօնի, Կրճիկեանի, Սերվիլէնի անուններուն պակասը այդ հանդէսին մէջ չեմ մեծցներ, բայց չեմ ալ ձգեր անշմար: Ըսի քիչ վերը թէ պարբերական հրատարակութիւն մը համամիտ մարդոց ժամագրովայր մըն է, առանց այլեայլի: Ի՞նչն էր որ կը զատէր Հիսարեանը այդ երիտասարդութեան ընդհանուր ձգտումներէն: Եթէ երբեք հետեւինք Հիսարեանի կեանքին մնացեալ շրջաններուն, պիտի փորձուինք յարմարցնել ոչ թէ հաւաստի պատասխան մը, գէթ պիտի կարծենք հասկնալ թէ իր նկարագրին (իմացական առաւելապէս) բխումն իսկ էր սա հանգամանքը: Հիսարեան գրեթէ նոյն գաղափարները կը պաշտպանէ որոնց համար Զօրայեան մեծ գրադէտի համբաւ մը կը լաստակերտէ: Հիսարեան հետամուտ է գրական, պատմական այն մշակումներուն որոնց շնորհիւ Ալիշան աւելի չքեղ փառք մը լաստակերտեց: Վեցհաշարեալ Յայնէալը որ Բանասէրին զրեթէ բոլոր թիւերուն մէջ լայն էջեր կը գրաւէ, անշուշտ աւելի պարկեշտ աշխատանք մըն է քան Ալիշանի Հին Հասարակայնքը: Այն ատեն: Ո՞ւր է լուծումը

Հիսարհանի վրիպանքին, վասնզի պարտաւոր եմ ըսել որ այդ անունը և ատկէ միզի եկած զործը դժուար է ձգել ուրիշ որակումի մը ներքեւ։ Այս փաստը կ'ըլլայ անով աւելի ծանրակշիռ որ 1900էն վերջն ալ այս մարդը չէ յուսահատած մուսաներու դարպասէն։ Եկան ու անցան մեր Ռումանթիկները, Իրապաշտները, Արուեստագէտները իրեն հետ, իրմէ վերջ ու ինք մնաց իր մոռցուածութիւնը զգուշութեամբ, լրջութեամբ շուրջառած, իր փառասիրութիւններուն ամբօրէն փաթթուած, բայց ասոնց սիրոյն տեղէն թիզ մը իսկ չշարժած, զորով շատ բացառիկ իր ճակատագիրը միայն իրագործելով։

Կուգամ այն գլխաւոր փաստին որ զիս զինաթափ է ըրած, պարտագրելով ինծի անխուսափելի զիջում մը. — Ատիկա Խոռոճ և Մարտինի վէպն է։ Անշուշտ միամիտ չեմ անոր անդրանկութիւնը արժեքներու աւելի քան իր իրաւունքը, ոչ ալ այդ գործին համար Հիսարհանի համարումը (1869-ին զայն Ֆրանսերէնի թարգմանող փառասիրութիւնը բաւական պերճախօս է ինքնին) մեկնակէտ ընդունիլ։ Բայց կը լրջանամ պատկերին դիմաց մատաղատի երիտասարդի մը որ միւս մինակը ինքզինքը կ'արձակէ իրեն անծանօթ ջոկերու խորհուրդին ու կը զրէ իր վեպը։

Ահա գործը։ Անիկա պատմութիւնն է սիրային պատահարի մը, ուր Վերթէրը, Պաշ և Վերթէնէն, Դորթը, Նոլէ Ելլէրը, Մաթիւսը, Ռաֆայելը, Բլաբիւրը, Ալաւան, այսինքն բոլոր անուննի ռումանթիկ վէպերը զրած են մէյ մէկ քիչ բան, որպէսզի կերպարանուի այդ ութը-տասը պրակնոց կառոյցը։ Մաքրուի աղջիկն է Տիգրանի մը որ զայն ունեցած է եզիպտացի Ռիզա պէյի կնոջմէն։ Խոսքով մանչն է Սոֆիայի, Տիգրանի օրինաւոր կինը, անիկա՝ որ Ռիզա պէյի կողմէ բռնի տարուած է իր տունը և այդ յարաբերութենէն աշխարհ է բերած այդ մանչը։ Հիսարհան այսպէս յարգարեյէ յետոյ երկու հերոսներուն ծնունդը, կը յարգարէ ոնիրը որ ժԹ. դարու սկիզբները մեզի շատ տարօրինակ չի թուիր, բայց կ'անցնի ընդունելի իրականութեան ալ սահմանները։ Ռիզա կը սպաննէ երկու կիները, կը նետէ ասոնց դիակները Ֆեհեր-Պահչիի (Պոլսոյ ասիական եզերքին վրայ հըրուանդան մը) բացերը, իրենց կուրծքերուն դրած իրենց զաւակները՝ Խոսքովն ու Մաքրուին։ Հէքիւթ։ Ինչո՞ւ չէ։ Այդ արեւելքը նոր չէ որ ծնունդ կուտայ այս կարգի հէքիւթներու։ Կուտամ բնագրէն մաս մը. —

« . . . Ինը ամիս այս պատահարէն ետքը, ձկնորս մը առ-

տըւան արշալոյսին Ֆիսկէր-Պահչէի ծովեզերքը ելլելով, աւազին վրայ պառկած երկու կնիկան դիակները դտաւ . . . :

Երկուքն ալ ճերմակ վարչամականերու մէջ պատած . իրենց դէմքովը և պատանքին զարդարուն մաքրութեամբը, աւելի աղնուականութիւն կը յայտնէին քան թէ աղքատութիւն :

Երկուքին գիրկն ալ մէյ մէկ մատաղ երախայնի, նոյնպէս ճերմակ փաթթոցներու մէջ ծրարած, որոնք իբր թէ իրենց մայրը յաւիտենական քնէն չարթնցնելու համար, անմեղ լուծեամբ կը ննջէին :

. . . Զկնորսը կանանց վրայ նշան մը չի կրցաւ գտնել որ ո՛վ կամ ինչ դժբախտութեան զոհ ըլլալին իրեն իմացնէ, միայն երախային մէկուն կուրծքին վրայ զմռած թուղթ մը գտաւ, ու երկուքին վրէժն ալ կախուած երկու օսկի մահիկ տեսաւ զատ խորագիրներով, ասանկ .

Սոֆիային որդին,

Խայրիչէին աղջիկը . »

(Բաւար, էջ 406-407)

Զկնորսը պիտի վազէ տունը Տիւրանին որ կը ճանչնայ իր կինն ու սիրուէին՝ այդ դիակներուն վրայ, և պիտի նուազի : Յետոյ դիակները պիտի թաղէ տեղին վրայ, ամարանոց մըն ալ կառուցանելով, ծածկելու ասոնց շիրիմները : Տղաքը պիտի մկրտէ : Խոսքովը պիտի զրկուի Եգիպտոս, բարեկամի մը : Մաքրուհին պիտի մնայ իրեն, դայեակի մը խնամքովը :

Վէպը կը բացուի Մաքրուհիին հասունութեանը վրայ : Խնութեան և արուեստին ըստ շնորհներովը գեղակերտուած այդ աղջիկը իրենց պարտէզին մէջ ներկայ է ալեկոծութեան մը ուր առաքաստանաւ մը կը բախի եզերքին ու կը փչրուի : Երկու նաւաստի հրաշքով կ'աղատին, իյնալու համար Մաքրուհիին պարտէզը : Այս նաւաստիներէն մէկն է Խոսքովը, Եգիպտոս մեծցած, առոյգ երիտասարդ, որ պիտի դայ իր նաւը խորտակելու իր . . . քրոջը պարտէզին առջև ու պիտի խնամուի, առանց աղջկան կողմէ որ և է ծանօթութեան այդ հեռու անցեալէն, պիտի աղատի մահուընէ ու . . . պիտի իյնայ սիրահար զինքը խնամող աղջկան :

Հէքիաթը հոս կանգ չառնէր սակայն : Էջերով վերլուծում կեանքի, սիրոյ, մահուան վրայ, կնոջական թեթև ու տոգոյն քմայքներ որոնք յուսահատութեան կը մղեն երիտասարդը, որ կրկին ծով կ'ելլէ մոռնալու համար իր տառապանքը : Իր երկու օր աներևութացումը կախարդական այդ վիլայէն Մաքրուհին

կ'ընէ գիտակից իր ալ զգացումներուն: Ու ահա խելակորոյս կը թափառի ծովեզերքը . . . որպէսզի ալիքներէն բռնավար քշուի դէպի բացերը, առիթ տալու համար այս անգամ . . . Խոսքովին զինքը ջուրէն ազատելու: Ան ալ նաւով իր ցաւը կը պտտցնէր Պոլսոյ բացերը:

Կը հետեւի հասկնալի եզրակացութիւնը: Երկու սիրահարները իրենց հօրը կը պարզեն իրենց սրտին պատկերը: Խելակորոյս հայրը ստիպուած է այդ զոյգին պատմելու վաւերական պատմութիւնները իրենց ծնունդներուն: Արդիւնքը՝ կործանուած երեքին ալ:

Այսպէս ամփոփուած այս պատմումը կը թուի հազար ու մէկ դիշերներէ վերցուած առասպել մը: Հիսարեան կարգացած էր գէթ այն վէպերը որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ իր վէպին մէջ և որոնցմով կը յօրինէ հոգին իր Մաքրուհիին: Ինչո՞ւ իրականութեան զգայարանքը այնքան նախնական ըլլար իր մօտ, մինչ Բաւաթըին բովանդակութիւնը առաւել քան իրական կը հանդիսանայ մեզի այսօր երբ կշռենք իր հանդէսը: Ինչո՞ւ մարդերը տարուին այդքան ռոմանթիկ կացութիւններու, երբ շատ իրաւ, հաստատ երիտասարդ մըն էր անոնք յարգարողը իր կարգին, թէև պտոյտներու հետամո՛ւտ, բայց միշտ գործնական նպատակներու վրայ, երբեք արկածախնդրական ցանկութիւններէ բռնավար: Ինչո՞ւ, այնքան իրաւ այդ երիտասարդ վիպողը այնքան սուտ մարդեր ըլլայ ստիպուած յօրինելու: Շատ կ'երկարի այս հարցականներուն թիւը: Ու աժան հերոսութիւն՝ այս ամէնուն ճարել կախարդ պատասխան մը՝ ռումանթիզմը: Հիսարեան կը ճանչնայ Պաշտօնը, Ժօրժ-Սանը, Ռաւսօն, Պերկապիէսը Սիւն Բիւրը, Շարպարիանը որոնց ռոմանթիզմը մարդոց հոգիներուն խորքովն է որ կը զարգանայ, և ոչ թէ՝ Հիսարեանի մօտ եղածին նման, իրողութեանց ալեկոծ չրջումներով, բռնաբարումներով: Վէպ մը կառուցանելու մէջ սա ֆանթասթիք երեակայութիւնը մաս կը կազմէ՞ր Հիսարեանի տաղանդին յատկանիշներուն: Իր հերոսուհին կ'ախորժի խորհրդածելէ: Կ'ընդունինք որ Հիսարեան մտածման հանդէպ միշտ ցոյց է տուած շատ զօրաւոր հակումներ: Իր հերոսը, հայածնունդ Եգիպտացի, զաւակն է նոյն ատեն ազատ, վայրի բնութեան, անապատին ու ծովուն: Սրտոտ, յանդուգն, հրապոյրներով հարուստ ու նոյն ատեն մահուան համար յարգարուն: Ձենք կրնար հաշտուիլ այս երկուքին իրականութեան, հակառակ անոր որ վէպին մէջ տիրական իրաւ դէմքը, Եգիպտացի Ռիլա պէյը որ նոյն ատեն կը վարէ գործողութեան թաքուն

զսպանակումը, ըլլայ կատարեալ յաջողուածք մը, այդքան անբնականութեանց մէջ ինքզինքը իբրեւ բնական մեղի պարտադրող: Կուտամ դրուագ մը, այդ մարդը պատկերող, ինչպէս Հիսարեանի կարելիութիւններէն պատմող:—

« . . . Ռիզա պէյ անուամբ Մամուլուքներու գլխաւորներէն մէկը Կոստանդնուպոլիս փախած կը բնակէր:»

Աս մարդը Եգիպտոսի փախաներուն դէմ կռուի մէջ ծերացեր էր, շատ յաղթութիւններ վաստկեր, շատ թշնամուոյ արիւն թափեր էր, որոնց մէջ քանի մը կուսակալներ ալ, և որոնց ահն ու դողը եղած էր: Դուռը՝ աս սարսափելի մարդուն գլխէն գալու ուրիշ ճար մը չի գտնալով, զօրաւոր բանակ մը խաւրեց անոր դէմ, միանգամայն հրովարտակ մըն ալ հանելով, որն որ գլուխը կաշառքի կը դնէր քսան հազար տոպրակ ոսկուոյ: Այսպիսի վարձք մը Ռիզա պէյին ընկերներուն շահասիրութիւնը դրդելով, երեք անգամ զինքը մեռցնելու ելան. երեք անգամ ալ իր անձնական քաջութիւնը ան տիրաւոյան մատնիչներուն ձեռքէն զինքը ազատեց: Բայց վախը զինքը առնելով, ատանկ վատութեան մը զոհ չըլլալու համար, օր մը կանուխ իր ամբաւ հարստութեան ազնիւ նիւթերը հետն առած ու ծպտեալ, երկու ընկերներով, ձի հեծաւ, ինչաւ Աղեքսանդրիա ու նաւ մը մտնելով, հասաւ շիտակ Կոստանդնուպոլիս, ուր Մէքքէի ուխտաւորի անուամբ զինքը ճանչցընելով՝ խնդրեց Սուլթանին առջև ներկայանալու:

Երբ թագաւորին ոտքը պագաւ,

— Տէր, ըսաւ, ձեզի անհաշտ թշնամուոյ մը գլուխը բերեր եմ:

— Ի՞նչ կ'ըսես . . .

— Այո՛, Տէր արքայ:

— Որո՞ւն գլուխն է:

— Ռիզա պէյին, պատասխանեց առանց ալլալութեան, անվեհեր արիւթեամբ մը:

— Ո՞ւր է նայիմ, հարցուց ուրախութեամբ թաղաւորը, որպէսզի խոստացած վարձքս տամ:

— Ուսիս վրան է, Տէր արքայ, պատասխանեց խոնարհելով Ռիզա, որն որ ձեր արդար սրոյն կը յանձնեմ:

Այլեցաւ մնաց թագաւորը, ու պահ մը ան վիճակին մէջ, վերէն վար դիտելէն ետքը առջևի քաջ հսկան, որ ատանկ վեհանախան արհամարհութեամբ մը ինքզինքը թշնամուոյն ձեռքը կը մատնէր,

— Ռիզա, ըսաւ, դուն սրտոտ ու գովելի մարդ մըն ես,

ապրիս, Ռիզա, քեզի պէս մարդէ երգում էեմ սղահանջեր ասկէ ետեւ, ինծի հաւատարիմ մնալուդ, և կ'ուրախանամ որ ըրած խոստմանս դո՛ւն արժանացար:

Մամուլուքը արքային ոտքը պագաւ:»

(Բանասէր, էջ 359—61)

ԺԸ. դարու մանր պատմումին սեռէն աս զրուագը հին քրօնիկներուն պարզութիւնը, շահեկանութիւնը ու հարազատ մարդկայնութիւնը այնքան մօտիկէն յիշեցնող, Հիսարեանի կարելիութիւնները մեզի ավստոյալ կուտայ զիրքին մնացեալ մասերուն մէջ այնքան անպէտ, անընդունելի կացութիւններուն, վերլուծումներուն անքաւելի մեղքին:

Խաբուշ և Մաբուշի վէպը Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ սկիզբի մը առաւելութեան գէ՛մ բեռնաւոր է ծանր թերութիւններով: Ու յատկանշական պարագայ. — նոյն այդ զրականութեան բոլոր ինքնագիր վէպերը, մինչև Անէֆագած Սեբուհի Տըին հրատարակումը, կը տառապին նոյն այդ թերութիւններով: Ծեւրենցի վէպերը անշուշտ ունին աւելի յաջող դարձումք, խնամեալ գործողութիւնք բայց կնիքին տակն են իրականութիւնը զանցող՝ չըսելու համար արհամարհող մտայնութեան մը: Անոնց պատմական հանգամանքը ուրիշ ազգակ՝ այդ իրականութիւնը նուաճելու վճռական անկարողութեան: Կայ Սև Լէրէն Մաբուշ, դարձեալ մեղաւոր՝ իրականութիւնը այլանդակելու անբաւարարութիւնը: Պէտք կա՞յ հոս յիշելու Մայրան որ այս հիմնական թերութեան մէջ կը մեռնի գրեթէ: Չեմ կարծեր որ Ծերենց, Մամուրեան, Տիւսաբ միայն ու միայն զոհն են իւրենց ընթերցումներուն: Բնական չէ՞ խորհիլ աւելի պարզ պատճառի մը որ այս անգամ տաղանդին տեսակարար յօրինուածքով է պայմանաւոր: Հիսարեան ունի իր երկրորդ վէպը, առաջինէն մօտ քսան տարի վերջը լոյս տեսած: Մամուրեան՝ Անգլէիան Նաֆալէին, Տիւսաբ՝ իր միւս վէպերը: Ծերենց՝ նմանապէս: Ինծի կուգայ թէ վիպող տաղանդի սա խաթարումը, անշուշտ որոշ չափով հրապարակի ազդեցութիւն (թերթօնին կայսրութիւնն է Արեւմտահայ Գրականութեան համար չըջանը որ կը սկսի 1850էն հասնելու համար 1890), արդիւնք է ամէնէն առաջ այդ մարդոց իսկ անբաւարարութեան: Մեր զրականութեան բախտէն որ ամէն գրիչ բռնող ինքզինքը ընդունակ նկատէ ամեն բան գրելու, ասոր շարքին վեպ ալ գրելու: 1860-ին մեր հասարակութիւնը մեր հեղինակներէն կ'ուզէր երգ, բաւերական գործեր, վեպ: Մեր Ռոմանթիկները ըրին սպասը այդ ակործակ-

ներու (Պ. Դուրեանին համար աւանդութիւն մը կայ մեծ վէպ մը գրած ըլլալու, թէ Լ կորսուած)։ Արդիւնքը որոշ էր առաջին երկու սեռերուն վրայ։ Վէպի պահանջին գոհացումը մինք ըրինք քաղցամանութեան գիմելով։ Օրաթերթեր, հանգէսներ, մասնաւոր ձեռնարկութիւններ (Տէտէեան Տպարան, Իդմիր) գործակցաբար ուղղեցին մեր անկալմ ճաշակը հեղեղին մէջը ամէնէն յիմար, մելոտրամային, անհեթեթ, վիպական ստեղծութիւններու։ Այս աղէտը կրնար կործանել արեւմտահայ վէպը։ Իրապաշտներուն գէմ իմ երախտագիտութիւնը աւելի է քան սրտառուչ պարտքի մը հատուցումը։ Արի, յանդուգն մարդեր, այդ տկուր երիտասարդները որոնք Տիւմաներու, Հիւկոներու, Համարթիւններու մեծատարած փառքին գէմ խիզախեցին ու հիմը գրին հայ վէպին։ Խորոշ և Մարտահին չի պատկանիր մեր գրականութեան իր ոչ խոյ մեղքերովը։

Ըսի թէ չեմ տեսած Նեալ համ Կարաբէ Աշխարհի վէպը։ Կը գիմեմ Յ. Գ. Մրմրեանի մէկ յօդուածին (Ուրա, Ա. Տարի, էջ 387-392) ուր Հիսարեանի ամբողջական գիմագծութեան և գործունէութեան շուրջ թուցիկ տեղեկութեանց մէջ, կայ որոշ ընդարձակութեամբ գիմելի այդ վէպին ներքին յօրինուածքէն, պարունակութենէն։ Չեմ համարձակիր Մրմրեանի գատաստանները նկատի առնել լրջութեամբ, այն գլխաւոր փաստին համար որ դարձեալ այդ յօդուածին մէջ տիրական է, ատկա՝ Հիսարեանի քերթողական վաստակին վրայ Մրմրեանի կշիռն է։ Որքան որ անուղիղ, չըսելու համար անպարկեշտ արարք մըն է ուրիշի վկայութիւնը օգտագործել ընդդէմ անոր հեղինակին, կ'ընեմ անհրաժեշտ փոխառութիւնները, Հիսարեանի երկրորդ վէպը ՀԱՄԱՊԱՏԿԱՆԻ մէջ որոշ ուրուագիրով մը ներկայացնելու։

Մրմրեանի յօդուածէն ի յայտ կուգայ որ այդ Նեալը առնուած է 1860-ի մեր բարքերէն։ Ասիկա անշուշտ առաքինութիւն մըն է։ 1850-ի վէպը, անունները փոխելով Մաթիլտի, Աթալայի, Տ'արթանեանի, տէգոն ալ փոխադրելով միջերկրականեան ափունք մը, Խալիլի կամ Հարաւային Ֆրանսա, առանց դժուարութեան կ'անցնի այդ վայրերու ծնունդ ապրանք մը ինչպէս։ 1860-ին խորհիլ Բերային, հոն պարզուող տիրական անբարոյութեան, մեր ընտանիքին ներսը գոյաւորուած փառախտին ու ատոր դարման մը առաջարկել, հոգ չէ թէ յայտնութեամբ կան (գերքին վերնագիրն ալ փաստ մըն է այդ ուղղութեամբ) միջոցներով, իրաւ որ արժանիք մըն է։ Մրմրեան կը խօսի իր կարգին, խանդավառ զգացումներով հանգէպ հեղինակի մեթո-

տին (ինքն ալ գաղտնի գիտութեանց, հաւատքներու, աստուածատեսութեանց յամառ հետապնդող մը մնաց մինչև կեանքին վերջը): Կուտամ խօսքին թելը իրեն:

«... Մեր փիլիսոփայ հեղինակն ալ՝ այն ինչ ժամանած իր կատարելահասակութեան՝ սկզբան և կատարածի խնդիրներու մէջտեղ, իր ստոյիկ գաղափարներով ընդ երկար տարուբերելէ ետք, խորհրդաւոր ոստումով մը բիւրեղացած յայտնատեսութեամբ՝ այս գիրքին վիպական յատակին վրայ կը պարկեցունէ, կ'ելեկտրացունէ՝ Նեռնին, Մարգարէութեանց, աշխարհի կատարածին, Բերայի պիղծ, աւերիչ կենցաղին, Եէնիչէրէական տըռամաներու և Յայտնութեան գիրքին վրայ խորհրդաւոր այնպիսի ցոլքեր ու մեհնազիրներ, որ ցայսօր դեռ չեն դրօշմուած հայ գիրով՝ կարծենք՝ բաց ի Յովհ. Տէրոյնցի Դիւաց Դոյուլութեան և Ս. Գրոց հրաշապատմութեանց վրայ գրուածներէն» (նոյն յօդուածը, էջ 388):

Այս տողերուն թելադրանքը ա՛ն՝ որ Յ. Հիսարեանի վէպը այս անգամ ալ կը թուի զանցած ըլլալ իրականութիւնը, քանի որ նեռնը լուծելը սանկ հաղար մը տարուայ օխորժակ է մեր գաղտնագէտ գրողներուն մօտ: Իմ տղայութեանը, մեր Տէրտէրն ալ թիւերով, հաշիւներով կը դուշակէր աշխարհի կատարածը՝ Յայտնութեան գիրքը ձեռքը: Այս տողերուն մէկ ուրիշ թելադրանքը դարձեալ ան որ Հիսարեանի վէպը ոչ միայն կը զանցէ կեանքին իրականութիւնը, այլ և կը զեղծանի կեանքին զեղծումը կազմող ուրիշ ալ կրթանքներով որոնցմէ մէկն է զալֆնագիտութիւնը, գէթ այն ձեռով որ հասած է մինչև մեզի: Հիսարեան Վեցհաշարէակ Յայտնութեան իր գործով (Բաշարէր) կ'ապացուցանէր որ մատաղ տարիքին հակառակ, զայն հերքող չափով մը զբաղած էր այդ գիտութեամբ: Նեռնը երբ կը դնէ նորէն կրկէս նոյն հարցերը, այս անգամ հաստատական բլանի մը վրայ, յայտնութիւն մը կը դառնայ ինքնաբերաբար:

Այս սկիզբը զիս կ'ընէ վերապահ, կասկածոտ: Մըմբեան կուտայ գլուխներուն պարունակութիւնը: ա) — Նկարագիրը իր ծննդավայրին (Հիսարեան Ռուսիոյ Հիսարցի է) այդ բերդաքաղաքներուն զուգորդ պատմական յեղափոխութիւններով: բ) Դոգ և Մագոգ «ուր Արեւմտեան Ասիոյ, Թաթարիստանի և Հայաստանի վրայ կը խորհրդադրուին հետաքրքրական բաներ»: Մըմբեան կուտայ բնադիր ալ ձթէ աւանդութիւնք Դոգ և Մագոգ անուանին զխուժադուժ ազինս, ի ձեռին որոց պիտի կատարի այս երկրի աւերածը: Ի՛նչ և իցեն առասպելախառն կեղծիք որ

այս աւանդութեանց մէջ յօդեալ են, շատ ինչ է ճշմարիտ՝ զոր խոհական մտաց հնար է իմաստասիրել: Հաւանական է թէ երկոտասան ազգքն Յայդուսթան և Եթովպոստեանք Կարանին և Տէր-պէնդաւին՝ ոչ այլ ինչ են բայց իսկապէս ճինկիղեան հրոսակքն որք ի Ժ. դարէ և այսր, ծագեալք ի լերանցն այնոցիկ, ասպատակեցին ընդ ոլորտս երկրի»: (Նեւ, էջ 20)

Չեմ գիտեր ինչպէս հաշտեցնել այս նախնական իմաստութիւնը, գիտունի հաստատ վարկին հետ Մրմրեան, Հիսարեանի անտիպ աշխատութիւնները, Բաւաւէրը, գրեթէ կ'ապահովեն բայց զոր Նեւի մէջ կը գտնենք այնքան վտանգուած, խախուտ, անապահով: Հիսարեան ուրկէ ուր գաղտնի գիտութիւններու, կասկածելի առասպելներու իր հակումները պիտի մտածէ վիպարկել, եթէ կը ներուի այս բառը:

Վէպին Գ. գլուխը նուիրուած է, միշտ ըստ Մրմրեանի, Սուլթան Սէլիմի և Ենէիլէրիններուն: Քիչ պատմութիւն այնքան փշաքաղիչ է որքան Սէլիմ Գ. կայսեր սպանութիւնը, վիզին չուանով, սալայատակէ սալայատակ քաշքշուած: Հիսարեան բռնուն տեսարաններու ռոմանթիկ շահարկու մըն էր արդէն առաջին վէպին մէջ:

Գ. գլուխը կը պատկերէ Ղազէզ Ամիրան: Ե. ը. նուիրուած է Հեթումին որ վէպին մէկ կարեւոր հերոսն է: Զ. կուտայ Բերան, իր անհասկնալի բախտովը, «ամայութենէ գեղջուկ շէնուութեան, ապա շուայլ գեղխութեան և անբարոյութեան ծայրակէտն հասած՝ մինչև 1810», Հիսարեանին տողերն են, «հասարակօրէն Բերայի այժմեան ընկերութեան մէջ սպրդեալ է դաս մը մարդկան՝ աստանդական և անվաւեր սերնդեամբ, որոց ո՛չ ազգ, ո՛չ հայրենիք ճշդիւ ծանօթ են . . . որոց ոգիքն թուլացեալ ի հեղգութիւն մարմնոյն, զուրկ են ի գործոց բարութեան, կնամարդիք և հեշտասէրք, յոտից մինչև ի գլուխ թաթաւեալ ի շաղախ ակտից և ի շարաւ աղտեղութեանց»:

Մրմրեան, իր սովորական անկեղբոնութեամբը հոս կը ձգէ գիրքին պարունակութիւնը, շարայարօրէն մեզ մատուցանելու իր առնուազն պարկեշտ փոյթը ու կը փիլիսոփայէ: Կուտամ մաս մը բան ալ Հիսարեանի բնագիրէն. « . . . Ոչինչ նոր՝ յաշխարհի . . . ի սկզբանէ և բերաւոր տարիներէ հետէ միշտ իւր առանցքին վրայ կը դառնայ, նոյն բեւեռաց մէջ, նոյն շրջանն հոլովելով և նոյն յեղանակները վերածելով: Դարունն միշտ ձմերայնոյ յաջորդէ, ձմեռն աշնան և աշուն ամարան: Արեգակն միշտ ծագէ յարեւելից և մտանէ ի մայրն իւր յարեւմտից: Տապ տօթոյ

տեղայ յերկիր ի տուընջեան և ցօղ ի դիշերի: Բնութիւնն կենսագործեալ ի ջերմութենէ անտի, յետոյ հանգչի ի ծոց հեշտարար զովութեան ուստի սթափեալ զթմրութիւնն՝ դառնայ անդրէն ի վայելս վաղորդայնի: Ամենայն ազգք և ազինք բնութեան նոյն հարկաց կը հետեւին, նոյն օրական գործողութիւնքն կը կատարեն, նոյն զգեստը կը հագուին, նոյն կերակուրը կ'ուտեն, նոյն լեզուք կը խօսին յԱնտիլեանց մինչև ի կարպատս, յԱյրարատայ յԱւստրալիա, և ի թւոյ երկու հազար լեզուաց և չորեքհազար բարբառոյ ոչ մի ուրիշ է ի միւսոյն, այլ Հնդկին է Գերմանիկ, և Յունարէնն Հայերէնն բառ առ բառ և ոչ թարգմանաբար . . .» կը խորհիմ. թէ կը բաւէ:

Այս խօսքերուն լափալիսեան ճշմարտութիւնը անշուշտ ցաւ մըն է վէպի մը մէջ: Բայց կ'այցուիմ ուրիշ ալ վախէ մը: 1930-ին, դասախօս Մինասեան մը հեղինակը եղաւ դրութեան մը որուն հիմնական գաղափարն էր, աշխարհի քաղաքակրթութեան հայոցմէ սերած ըլլալը: Մինասեան կատարեալապէս իրաւունքն ունէր իր կարծիքին վրայ աշտանակած ապրելու: Բայց գտնուեցան հայ հանդէսներ որոնք այդ եղջերուաքաղը մատուցին մեր հասարակութեան: 1860-ին Հիսաբեան ուրիշ բան չէ ըրած: Մեղքը: Այդ բանդագուշանքը աւելորդ անդամ մըն ալ ծանրաբեռնելը վիպական յօրինման մը մէջ:

Ձեմ արտօներ ինքզինքս աւելի յառաջանալու: Մրմբեանի էջերէն իմ մտքին յառնող իրականութիւնը թանձր, խճող, դէշ գրուած, դէշ մտածուած, քմայքներով դրուագուն գիրք մըն է, ուր վէպը, խորհրդածութիւնը, գաղանի գիտութիւնները, պատմական իրողութիւնները, թերեւս բեւեռագրական նորութիւնները նետուած են մէկ քուրայի, ու ստեղծած անհանդուրժելի խառնածին մը որ ոչ գիտութիւն է և ոչ գրականութիւն: Պարկեշտ եմ ետ դառնալու այս վճիռէն եթէ երբեք բախտը ինծի հասցնէ բնագիրը, հետը անշուշտ բաւարար հակափաստեր: Այնպէս ինչպէս որ է Արեւմտահայ Գրականութեան երրորդ ինքնագիր վէպը (Երկրորդն է Հայկունիի էջէն 1861-ին) դարձեալ չի կրնար պատկանիլ այս գրականութեան:

Հիսաբեան չափազանց զօրաւոր կերպով մը կրած է Վենետիկի ազգեցութիւնը: Այս մասին ոչ մէկ կասկած: Իր հակումները ներդաշնակելու իր անկարողութիւնը վաճառական անճարակութիւն մը կը մատնէ, այնքան ակնբախ՝ որքան կը զգանք ատիկա Վենետիկի գրագէտներէն բոլորին համար ալ տիրական ձեռով մը իրաւ: Իր հնագլխական պրպտումները կուգան Ալիշա-

նէն, հաւանաբար, ինչպէս՝ իր յիշատակարանային միամտութիւնը՝ առասպելը պատմութեան փոխակերպելու: Վերի մէջբերումները բաժն են արդեօք իր հնախօսական հաւաքումներուն լոյսէ զուրկ մնալը բացատրելու, քանի որ հսկայ ընկերութիւններ պատրաստ էին այդ շրջանին ու աւելի վերջերք այդ հաւաքումները հրատարակելու, եթէ երբեք անոնց մէջ կենար գիտկանիմ պայմանը: Մինաս Չերազ ալ հրատարակեց իր L'Orient inédit-ն ու իրեն վայլեցուց toupet-ն համաշխարհիկ լեզուաբանական դասախօսութեանց բեմ մը բարձրանալ, հոն քշելու համար հասարակ տեղիք: . . . Պարկեշտ սաստը որով դիմաւորուեցաւ Չերազի անպարկեշտ յաւակնութիւնը, Շահնազարեան վարժարանի վրասեղաններու վրայ ավափոյ ամբարուած սովորական ծանօթութիւնները միջազգային ատեանի մը առջև իբր նորութիւն և գիտութեան նպաստ արժեւորելու, հոս կ'արձանագրեմ իբր դաս մը մեր բոլոր տոնքիշօթներուն: Հիսարեան դուրս չէ կարաւանէն:

Այն պարագային ուր Կարաթ Աշխարհի վէպին ներքին իրականութիւնը ըլլայ առնուած մեր 1860-ի բարքերէն, մեզի համար թանկագին հատոր մը պիտի ըլլար անիկա, անշուշտ բոլորովին տարբեր արժանիքներով, բոլորովին օտար Մըմբանէ հիացուած իմաստասիրական թոհուբոհային եօթնակառոյց Կալէֆաթիէն: Աւելի վերջը, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ պիտի օգտագործէ շատ գէշ գրուած գործ մը, Ալաֆթան (Նար-Պէյի) իբր հոմ նիւթ այդ շրջանի բարքերէն, ու պիտի աշխատի այդ անճարակ խաղին կարելի բարիքովը հակակշռել պերճաբարբառ քերթողին անկանդնելի կորանքը Հայոց Գրականութեան մէջ: Խելք ունեցող մարդ մը դիւրութեամբ պիտի ստկէր Հիսարեանի վէպին շահակրատանքը, պահելով միայն մեր բարքերէն իր բերելիք հաստատ վկայութիւնները: Չընդունեցի Խաթաբէ և Մարաֆէն ճիշտ այդ կարգի փորձի մը իր անընդունակութեանը պատճառով: Անուններէն դուրս ոչինչով հայ է այդ վէպը: Ներսէս աւելի՞ բախտաւոր: Փափաքս է ասիկա:

Կուգամ Հիսարեանի երրորդ կողմին, ֆերթոյիմ:

Տրուած ըլլալով հեղինակին համեմատական մոայլութիւնը, ստիպուած կը զգամ ինքզինքս քանի մը նմոյշներով պատկերացնել այս բանաստեղծին հանգամանքները: Այսպէս.

Մ Ա Ք Ր ՈՒ Հ Ի

Մեռնիլ՝ նոսափքիքի ծաղիկ հասակին,

Մեռնիլ՝ ո՛չ յարեւեն խամրեալ գիշերազրւարն,
Այլ վարդըն պուլպուլիկ նընեալ սիրսըն կըրծած,
Մեռնիլ ո՛չ նաշակեալ կենաց ամեն վայելքն,
Երբ չորս կողմ ամեն յոյս բոլորած կը խընդան,
Երբ աշխարհ քեւաբաց հրաւեր կուտայ գրեկին,
Երբ զուարթ աղջկունք պար առեալ կը խայտան...
Դառն հօտեն մոլորեալ զոր ի մահ կը փառեն:

Մեռնիլ... ո՛հ, գարուն չեսես նա քսան,
Դեռ հասակն այն ուռւոյ չի ծրոյցեալ նըման,
Դեռ այտերն այն երանգ երբեք չի դալկացաւ,
Եւ համբուրից հրով չ'երեցան շիկացեալ.
Զառագաստն ոսկեհուն եւ զգիրկըն ամուսնոյ
Նա չ'եսես եւ ոչ նընշելով ի ծոցին,
Ըզմայրական սիրոյ ի նակաս երեսին
Դրոճեմաց ըզսուրբ կընիքն ի շրթանց մայրենի:

Աչկունք ունեւ նըւաղ, աստղերու պէս ցրտւմ
Շողեր արձրկելով ի մեջ գիշերին,
Ու երբեմն գոհար կաթիլ մը արտասուք
Փայլած ան աչաց մեջ ուր լոյսըն բեկբեկէր
Նըմանէին ի լին ուր խաղայ ծիածան,
Կամ ձիւնորակ ամպոց լի շոգւով մաքրափայլ,
Զոր հողմունք յանկարծիկ կը հանեն լուսնոյ դէմ
Եւ ուր լոյս ծոցանայ զինչ արցունքն յարեւանս...

և այլն...

(Բաճաւեր, էջ 477-78)

հատուածը ծնունդ է Ալիշանի, Միւսէի, Լամարթինի երիտա-
սարդութեան, թէ՛ իբրեւ խորք, թէ՛ իբրեւ ձև: 1850-ին Հիսար-
եան քսանըհինգն ալ չէ մտած: Իր վէպին հերոսուհիին (Խոսրու
և Մարտահէ) վրայ սա ողբը օրուան ճաշակներուն մաս կը կազմէ,
արդար ու հարազատ վայելչութեամբ մը: Եթէ ամբողջ բանաս-
տեղծութեան մէջ մենք կը դժուարանանք իրաւ քերթող մը
ողջունելու, բայց որոշապէս ալ կ'այցուինք յիշուած անուննե-
րու վերջիշումներէն: Տարիք, զարգացում, խնամք պիտի կըր-
նայի՞ն այս սկիզբէն պատրաստել առնուազն Եղիշէ Դուրեան
անունով մեր գրականութեան մէջ յիշատակէ մը աւելի եղող
բանաստեղծ մը, վասնզի երբ հասարակ տաղաչափը որ Եղիշէ
Վարդապետ Դուրեանն էր 1890էն առաջ, մեր գրականութեան
ընդհանուր ոգիին թելադրանքին տակ 1900-ին պիտի այլակերպէ

ինքզինքը, ստեղծելու չափ Հաճախ Սբէնքին քանի մը շատ գեղեցիկ արժանիքները, ինչո՞ւ սա յայտնապէս օժտուած երիտասարդը որ Հիսարեան կը կոչուէր 1850-ին իսկ, պիտի մնայ աւելի դժբախտ ծերութիւն մը 1910-ին: Փա՞ստ: Կուտամ Դիւանէն (1911) քերթուած մը, վերցուած չորորդ մասէն որ հեղինակին իսկ վկայութեամբը շարագրուած է 1900էն վերջ:

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

Ա

Պարսից առասպելաց ներկուռ աւանդապահ,
Քերթողահօրդ հայոց ոգի հոմերական,
Եւ դու Աւարայրին երգիչդ Եղիշայ,
Որ յոն ասիկեցի հեղուս մեղրածորան,
Դու եւս Եղծ աղանդոց ո՛վ եպերիչ անմահ,
Կողբացիդ, շքնչեա՛ յիս զիմաստս քո եւ բզբան:

Որ գիտակ ես Պարսից կեցեին որմիզդական
Եւ Կրկին ըսկըգբանքն, Բարւոյ եւ Զարի,
Ուստի՞ Որմըզդայ մուծաւ պաշտօն եւ Արհրման,
Զոր առաջին դեմպէս մոզուց Խարամունի
Եւ մեծ օրհնուսոյցըն զբրադաշտական,
Ի գիրքս զենցադրո՞ւմ աւանդած է Մունի:

Ի՞նչ է բարին եւ չար, կամ ո՞ր է այն որիւ,
Ո՞վ է մարդ որ գիտէ առնել զայն մասնանիւ,
Եւ ի՞նչ է մարդն ինքնին երբ ոչ մի զանգուած
Զարին խառն ընդ Բարւոյ եւ անկասար փիծած,
Եւ որ այսեւն եւ աս բարին է առժամայն
Ո՞չ ապաքեն է չար այլուր կամ վաղորդայն:

Ի՞նչ է տարբերութիւն ընդ այնքմ որ հազար
Ունէր հօսս արջառոյ եւ տաւար անհամար,
Որն որ կընոջ այրւոյ մէկ գառին ցանկացաւ
Եւ զայն յափրեսակեաց զբրկանաւ եւ անպարս,
Եւ ընդ արեւնախանձ գոռոզըն Պոնաբարդ,
Որ սըփուեց դիակամբ գերկիր մինչ ի Մոսկաւ:

Ի վայրիս դալարւոջ յորում, խառն ընդ բանջար
Կը բուսնին եւ սրումն եւ դըժնիկ չարաչար,

Ոմանք կ'ընկոլմանին վարդին վրայ բնուե,
Այլոց ձեռք կը քաղեն միայն տատակ եւ փուռ,
Ոմանք ի ծիրանիս ք ծնունդ եւ մահն ալ,
Այլոց ամենայն ինչ ք պսուղ արգիլեալ:

(Ռեան, էջ 223-24)

Ընթերցողը կը հրաւիրեմ երկու արտագրումները իրարմէ բաժնող ժամանակը վերածել իր քանի մը գլխաւոր արտագրիչներուն, այսինքն ուղիղ երեք սերունդի հոգեխառնութեան, ասոնց իմացական տալանայներուն, իր ժողովուրդին ալ ապրումներուն, ու կենալ Հիսարեանի Ռեանին հանդէպ քիչիկ մը տրտում, մտամոլոր ու հարցնել իւրովի թէ ո՞վ կայ այդ տողերուն ետին:

Անշուշտ առաջին արտագրումը երիտասարդութիւնն է, դոյնի, ձեռի, յոյզի արշալոյսը որ կը հովանաւորէ Մարտին ողբերգը: Անշուշտ այդ քանի մը տունները ճաշակ մըն ալ կուտան այդ երիտասարդին հոգեկան վայելքներէն ինչպէս գրչի ճկունութենէն: Բայց կա՞յ արդեօք, այդ 1850-ին, Եւրոպա ընող (Մուրատ-Ռաֆայէլեանի միջնորդութեամբը) օժտուած երիտասարդ մը որ ըլլայ անատակ այդ կազապարէ ողբ մը ճարագրելու (գործածելու համար Հիսարեանի յատուկ բացատրութիւն մը): Կարապետ Դարագաշ, Տոգոր Սեւեան, իրենց կարգին Հիսարեանի նման տող չափողներ են: Յակոբ Ոսկանը որոշ ալ չնորհք է պարզած քանի մը քառեակներու մէջ: Ան որով կը զատուի իրաւ, բնածնունդ քերթողը յօրինեալէն, այն անտարազելի բանը որով միւսնոյն բառերէն Պետրոս Դուրեան մը անմահ գուլիս-գործոց մը կը ստեղծէ, և Նար-Պէյ՝ հասարակ տեղիք մը, — այսինքն բուն իսկ բանաստեղծութիւնը պակսած է Հիսարեան երիտասարդին:

Անշուշտ երկրորդ արտագրումը՝ Ռոստոմ, ծանրադնաց, խոհուն, հաստատ շարք մըն է տողերու որոնց մէջ բառերը զուսպ են, կը մնան կապուած իրարու տրամաբանական բարիքով, կ'արտայայտեն իմաստ և . . . իմաստութիւն: Կա՞յ, 1910-ին, այս անգամ Եւրոպա չըրած բայց իր լեզուն դրել սորված — վարժապետ մը որ ըլլայ անընդունակ այդ դիժէ, կարկառէ տողեր, տուններ, լման քերթուածներ շարադրելու: — Չեմ կարծեր: Այն ատեն, Յովհաննէս Հիսարեանի Ռեանը Այգեկո՞ւն մըն է (Փանոսեան), Արշալոյսն Վերջալոյս մը (Սէթեան), և կամ Վարդ և Շուշան մը (ոչ Դուրեանինը, այլ անանուանելի վարժապետէ մը հրատարակուած տաղարան մը):

Կ'ընեմ կարելի զիջումը այդ անկնիք, անինքնատիպ տաղարանին ճարելու համար եթէ ոչ անճարելի արժանիքը իրաւորով և անառարկելի բանաստեղծութեան, այլ արդարացնելու համար կորանք մը որուն պատասխանատուութիւնը լաւ է որ չփնտռենք: Հիսարեան ոչ ոքէ հրահանգ, հրաւեր է ստացած անշուշտ իր տաղերը ստեղծագործելու, ու կը հաւատամ, ամէնէն քիչ՝ իր իսկ տաղանդէն: Բայց Հիսարեան իր պատանուութեան սորված է անմոռանալի մեղքեր: Անիկա զմայլագին տեսած է, կ'ենթադրեմ, մարդեր, Մուրատ-Ռաֆայէլեանի մէջ, որոնք, իր վարժապետները, առտուն կանուխ դասարան կը մտնէին, քերթուածի մը էջերը խնամքով արձակած, նոյն դիւշերուան իսկ ծնունդ: Ատոնց մէջ իր վարժապետները, ով դիտէ ինչ հեշտանքով կ'երգէին Սոխակին Մահը, այսինչ Ծաղիկին Նկարագիրը, այսինչ Հերոսին Ողբը, աս ու ան Լուսնկաներուն litanie-ն ու նմանօրինակ հարկւրաւոր իրողութիւններ, բոլորն ալ խորունկ հիացումով մը դիմաւորուած, նախ տղոցմէն, յետոյ մեր հասարակութիւնէն: Ու բնական հետեւութեամբ մը, օժտուած պատանիի անոր միտքը պիտի ցլցնէ նոյն այդ կրթանքին ու պիտի նմանի իր վարպետներուն: Մնաց որ Վենետիկցիները իւրենց ուսանողներուն բոլորին ալ խնամքով կ'աւանդեն, մինչև այսօր, տաղաչափութեան կանոններուն ուսումը, կ'ենթարկեն փորձի անոնց՝ գրելները «չափաբեհալ» տողերու մարզանքին համար: Առանց չարութեան է որ ընթացք կուտամ այս մտածումներուն: Հիսարեան դպրոցին մէջ բանաստեղծ յօրինուած գոթախտ տղայ մըն էր:

Յետոյ, ըլլալու համար ան ինչ որ անիկա տեսաւ իր վարպետներէն, չերկրորդեց ստրկաբար: Ուսուցողական, բարոյախօսական գոհհիկ ոտանաւորը Վենետիկեան աբբաներուն գրիչին տակ իր մեղքերը կը յաւակնէր ծածկել լեզուական հոգտորութեամբ մը: Գրաբարին բոլոր ծիրանեփառ զարգարանքը, ձայնական հեշտանքները, քերականական խորախորհուրդ նազանքները կը փութային այդ չափուած հասարակ խօսքերուն հայթայթել մուրացիկ աղնուականութիւն մը, վայելչութիւն մը, կրկնապէս վտանգելով անոնց մարդկային տարողութիւնը: Այս ճիգին ապացուցումը դուք կը գտնէք Նոսթրադամուսի հատորներու ամէն մէկ էջին վրայ: Հիսարեան եղած է պարկեշտ, — մէկը կրնար աւելցնել անատակ, արդիւնքին մէջ բան պիտի չփոխուէր — հասարակ խօսքը պահելու իր անվարդ մերկութեանը մէջ: Հոս է իր քառութիւնը: Անիկա ըրած է Վենետիկցիներու բանաստեղծութեան մասին:

եղծութիւնը, առանց հռետորութեան: Որքան բնական խաղ մը պիտի ըլլար իրեն համար Ալիշանի պերճ բարբառը զարնել ինչ գիւտանի կտորներուն կառուցման: Չէ ըրած այդ անքնակա նութիւնը, յիմարութիւնը, չեմ գիտեր ո՛ր մուսային թելադրանքովը:

Ուրի՞շ: Անշուշտ: Գիտուն մը, հնաբան մը, երկրախոյզ մը, բեւեռագէտ մը, արեւելեան լեզուներու և ազգագրութեանց հետամուտ պրպտող մը՝ նանրամիտ տաղաչափ մը միալու սահմանուած մէկը չէր կրնար ըլլալ: Ստ է թերեւս պատճառը որ պէսզի ազգերու իմաստութեան փշրանքները, անոնց աւանդութենէն նկարագեղ պատառիկներ, անոնց փորձառութենէն գործնական դասեր խմորը տային իր յօրինումներուն: Մնաց որ բանաստեղծներու սա եղանակը քաղաքակիրթ Եւրոպան հեշտագին փորձեր էր լման դար մը (ԺԼ.) համբաւը ոսկեղծածելով հարիւրաւոր մահկանացուներու, որոնք այլապէս պիտի ըլլային անհետ, անշմար հեռացած աշխարհէն: Ի՞նչ է ան որ Բօր, Վուլթէր, Տը Լիլ, Յլօրիան, Լը Սաժ անուններով գրականութեանց պատմութիւնը կը գրաւէ մինչև այսօր եթէ ոչ Հիսարեանի ըրածը, անյաւակնոտ պարզութեամբ մը: Ի՞նչ է թիւը ան միւսներուն ալ որոնք ԺԹ. դարուն, աւելի ընդարձակ համբաւներ դարձան, միշտ Հիսարեանի առաքինութիւններէն պաշտպանուած, այսինքն չափով պատմեցին docte, իմաստալից, բարոյակուռ առակներ, հէքիաթ: 1890-ին ամբողջ աշխարհ հիացումով կը լափէր քերթուածները Յրանսուա Քորէլի որմէ սիրած է նախընտրաբար ազգուիլ Հիսարեանի չափահաս Մուսան (Երիտասարդին ակորժակներէն խօսեցայ), երբ մեզի կը պատմէ անուշիկ, նոյն իսկ համով, սրամիտ ալ բաներ: Յրանսուա Քորէ քաւած է իր համբաւը, ասոր չափ մեծ, հաստ մոռացումով մը: Այսպէս են քմայքները գրականութեան պատմութեան: Սեր հասարակութիւնը չեղաւ առատահատոյց, Հիսարեանի համբաւ մը հոյակերտելու չափ, ոչ իր իմաստուն բնազդներուն թելադրանքովը անշուշտ (անիկա ինչ չքեղ յիմարութեամբ մը պիտի դափնեպսակ փառաքանէր Կրտսեր Ռոմանթիկները, աւելի թշուառունակ Ալփասլանները, յօրինելէ վերջ նոյն անտարազելի հոգեբանութեամբ մը հռչակները Ալիշաններու, Նար-Պէյներու և այլն): Հիսարեանի խառնուածքը, հակումները թերեւ հեղինակն են սա փրկարար բարիքին: Բայց աւելի քան ստոյգ է որ գրական փառասիրութիւնը երբեք չէ լքած Յովհաննէս Հիսարեան անունին տակ պտտող ու իր հասակովը կէս դարը առատօրէն անցնող գործու-

նէութիւնը: Խորհիւ և Մարտին ֆրանսերէնի վերածելը ունայնամտութիւն, արդար հաւատք: Ի՞նչ գիտնամ: Բայց Ինչեւ արժանի նկատել երկրորդ ծնունդի մը, ան ալ չքել ալեռնութի մը հոգերուն ընդմէջէն, բան մը կ'ապացուցանէ: Ու ճիշտ այդ է ահա որ կը դժուարանամ անուանել: Ի՞նչ էր այդ ոտանաւորներով փառասիրուած կէտ նպատակին, դործածելու համար հինցած բայց արդար բանաձև մը: Դիտուն, իմաստուն, իմաստասէր, մասնագէտ, շատ լուրջ ակորժակներու սպասարկու այս միտքի մարդը անկարող՝ հասկնալու պարզագոյն բանը սա մեր աշխարհին, — քաղաքականութեան և հարազատ բանաստեղծութեան: Չեմ համարձակիր պատասխան մը առաջարկել, վախին մէջը Հիսարեանի ուրուականին որ կրնայ լքել իր գերեզմանը ու գրաստներու վրայ բեռնաւորած ամբողջ ժողովուրդներու նոյնասեռ, նոյնոգի դիւանները, մեր ալ զոյգ դրականութեանց տաղաչափեալ փառքերուն կտակները, զարնել իմ աշխատարանին դուռը, և զայրագին զիս հրաւիրել, քարը, ժայռերը, բլուրները նախ թափելու այդ դէպին վրայ որ հաւանաբար դեռ կը մնայ անծածկելի, վերջը իր պզտիկ հատորիկը դատապարտելու իր գերեզմանումին:

Ինչո՞ւն մէջ չունիմ նմոյշը ամբողջապէս յաջող որ և է քերթուածի: Անոր մերժելէ վերջը հիմնական իր դոյապատճառը, զայն դնելով հանդերձ մեր տաղաչափութեան ընդհանուր դատապարտութեան նշաւակ, կը փորձուիմ ըսել քանի մը պարզ նկատողութիւններ: Ասոնք բարձր հանգանակներու (քերթողական) ծնունդը չեն, այն շատ ծանօթ իրողութեան սիրոյն որ հեղինակ մը կործանելը ինքնին անփառունակ պարտականութիւն մըն է, ու առ այդ խոշոր թնդանթներու դործածութիւնը՝ տօնքիչօթական: Իր սերունդին մեղքերովը սնած մարդ մըն էր Հիսարեան: Հաղորդ էր այդ սերունդին ամէնէն աւագ փառասիրութեան: Ապրեցաւ, ինչպէս ըրին իր ընկերները, հաւատալով իր ըրածին: Բայց նոյն ատեն ինքնակեդրոն, աւելի իրաւ փառքներու մարդն էր անիկա: Այս մասնայատկութենէն զերծ անուններ — մեր կրտսեր Ռոմանթիկները, Եղիան, Չերազը, մեր Իրապաշտ տաղաչափուհին, մեր Իրապաշտ քննադատները, վիպողները, մեր Արուեստագէտ Սերունդին քանի մը շատ իրաւ, պատասխանատու անունները — Հիսարեանի աչքին դէմ պսակաւոր պոտեցան ու արժանացան քաջապաշտաւ արտողոսներու: Ինչո՞ւ իր մեղքը պիտի «առաւելոյ» քան «դպիրներուն»ը, «փարիսեցիներուն»ը: Այս սկիզբով ևս կը քալեմ, գտնելու անոր

գիւանը ոչ աւելի, ոչ պակաս քան այն գիրքերը որոնք կը կոչուին Գրական Փայլեր, Աստվծո՛վ Տէրեւ, Յուշան Ժաֆեր, Թէրզեանի Դիւան, Սրբաշան Բնաբ (բացառելով Հովհաննի Սրբնէր որ անիմաստ կերպով մը մանկամտութեանց ծոցը գրուեցաւ — պատուական իմաստունին պատանութիւնն ու ծերութիւնը (Յիսուս Մանուկ) և խակութիւնները (Թարգմանութիւններ) պաշտպանելու դերի մը սիրոյն), Գաբան Հովեր, Ներքեր, Լեւոն Բնաբ, այսինքն՝ Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ մեծահամբաւ հատորները բոլոր անոնց որոնց կը պակսէր հարապատ բանաստեղծութեան արժանաւոր բարիքը: Յետոյ կ'աւելցնեմ խիտոյն որ Հիսարեանի Դիւանը յիշուած գիրքերուն մեղքերովը մեղաւոր է անբանաստեղծութեան մէջ միայն: Ատիկէ դուրս առնուաղն պարկեշտ է: Հաւաքեցէք Նղիայի քերթուածները դարձեալ Դիւանի մը տակ ու դուք պիտի զգաք որ որքան իրարու մօտ են երկու գիրքերը, անհոետոր արտայայտութեան արժանիքէն դուրս, իմաստ մը, մտածման զանազանութեան յայտնի ընդունակութեամբ մը: Ուրիշ հարց՝ Նղիայի քմայքները այդ արտայայտութեան մարդին վրայ: Հիսարեան, բարձրաթուի քերթող իր շատ մը իմաստուն յօրինումներուն մէջ, երբեքն կ'սխորժի չեմ ըսեր ռաւականալէ, այլ ըլլալէ սանկ պարզ չափաբերող մը, շատ մօտիկը իրաւ բանաստեղծութեան: Երգ Բաղանեացը առանց իր դրաբարախառն բառերու չարիքին, պիտի ըլլար ճշմարիտ քնարական կտոր մը: Խիկարի Կտակը թէև արձակունակ, կը դպի մեր մտքին: Նոյնն է պարզան երկնային Վիճակին, «Ուլունք Շամիրամայ ի Ծով»ին (անշուշտ նախանձաբար դրի առնուած Գամառ-Քաթիպայի ծանօթ քերթուածին հետէն), Խորհուրդ Մարդկան Կամը Աստուծոյին, Նղերական Նղիականին, Ուլ Գիտէին, յիշելու համար քանի մը քերթուածներ որոնք ձեռի փոքր խնամքով մը թերեւս պիտի ազատագրէին իրենց դոյութիւնը: Հիսարեանի պատմող քերթուածները, առաւելաբար Ա. մասին մէջ, Ծառ կենաց, Արծաթ, Խնդիր երջանկութեան, Խորը Խորոց, Տուփ Պանդորի, Վէրտէփսի (Ֆիրտիսի) կը ծփան ընդմէջէն պոեմիկ և զրոյցիկ (conte) երկուքէն ալ տարրեր ունենալով բայց չըլլալով ո՛չ մին, ո՛չ միւսը: Դիւանը կը պակսի, ու չարաշուք է ասիկա, քնարական, որուն տեղը Հիսարեան կարծած է իմացականը փառքի տանիլ: Արդ, աշխարհի սկիզբէն իսկ մարդիկ քերթուածներէն խելք չպահանջեցին: Ասիկա անշուշտ Հիսարեանի նորութիւնն էր բանաստեղծութեան մը մէջ որ հակառակ լրջակրօն ու ծանրաբարոյ ամիրաներէ գայեկուած ըլլալու, զառածեցաւ անմիջա-

պէս որ իր ոտքերուն քիչիկ մը անկախ ուժ զգաց: 1870-ին մտածումը, ասոր յարգանքը տարադրուած են մեր քերթողութենէն, թերեւ մեղքին մէջը կնքահօր, որ այդ կրթանքը վերածեր էր տղայական աղօթքներու, հասարակ տեղիք անդաճ մունքներու:

Դէռնին մէջ հաստատելէ յետոյ սա քանի մը մասնայատկութիւնները, կը փութամ յայտնել թէ Յովհաննէս Հիսարեան իր սերունդին մէջ, իր ընկերներուն հաւասար է իր բոլոր մեղքերուն մէջ: Անոնցմէ կը զատուի իր իմացական, անհռտոր խառնուածքին փաստովը: Իրմէն չեմ կարծեր որ ինձմէ վերջ դալիք սերունդը պահէ բան մը, ազգային հարստութեան գանձարանին համար: Բայց պիտի յիշէ իր անունը, իր աշխատանքին մէջ տեսնել ուղեւորվ իր ընկերներուն ու իր՝ մէկ ու նոյն նպատակը, — այս ժողովուրդին իմացական ազատագրումը:

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Կ Ա Ն

Ստեփան Ոսկան (1825-1901) այն մէկ հատիկ գրողն է որմէ որ և է յօգուած անկարելի եղաւ ճարել: ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ հիմնական պայմանն է սակայն անձնական շփումը գործի մը հետ, զայն ներկայացնելէ առաջ: Այս խոստովանութիւնը բաւական անկեղծ, որպէսզի ընթերցողը արդար տեսնէ օտարին դիմում մը: Ուրախ եմ սակայն յայտնելու որ այդ օտարը պարկեշտ քրօնիկագիր մըն է, առնուազն իր ըսածին գիտակցութիւնն ու հաւատքը ունեցող: Ուրեմն խօսքը կուտամ Հրանդ Սաստուրին. —

«... 1859-ին կը սկսի հրատարակել Աբեհաթը(*)... «Յառաջաբան» վերնագրով յօգուածի մը մէջ իր լրագրողի սկզբունքները կը պարզէ առաջին թիւէն, և Աբեհաթի մէջ շատ աւելի հասունցած կը ներկայանայ քան 1855-ի Աբեհաթին մէջ. ճշմարիտ գրագէտ մըն է որ գրիչը կը շարժէ ճարտարօրէն՝ աշխոյժ, ինքնատիպ ոճով և նրբամտութեամբ: Անկեղծ ու անվեհեր է միշտ. աջ ու ձախ չի նայիր ու առանց վերապահութեան կ'ըսէ ինչ որ պիտի ըսէ: Իր Ազգային Պակասութիւն յօդուածին մէջ կը պնդէ թէ պէտք է ծածկել աղգէն իր պակասութիւնները,

(*) Ոսկան 1855-ին կը հրատարակէ Արեւելիքը, Բարիզ: Հանդէսը (կիսամսեայ) կը բացուէր սա տեսակ յայտարարութեամբ մը. «Յուսամք թէ, կը գրէր երիտասարդ խմբագիրն, աղգը քսան տարիէ ի վեր իմաստակներու սուտումուտ գովեստը և անամօթ շողոքորթութիւնը լսելէ ետեւ, քիչ մ'ալ ճշմարիտ քննութեան և անշահասէր խրատի ականջ պիտի դնէ և իր էական պակասութիւնները պիտի չտկէ: Արեւելիք այն աստիճան մեղր բերան չպիտի ըլլայ, և քանի մը մարդերու հաճելի ըլլաու համար ճշմարտութեան երեսը չը պիտի թքնէ կամ մրտէ»: Լ. Գ. Գալէմբեքեան, որուն Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան երկէն կ'ընեմ սա մէջբերումը, կը հաւաստէ թէ «իրօք այնչափ սաստիկ սպառնացուած [ճշմարիտ քննութեան և անշահասէր խրատի] հետքը չկար լոյս տեսած 14 թերթերուն մէջ»: Պատուական բանասէրին դատումը, կտրուկ ըլլալուն չափովն ալ անարդար է արդեօք: Բնագրի պակասը զիս կ'ընէ զգոյշ: Միայն դիտել կուտամ որ Ոսկան Մուրաա-Ուսթալէյեան կտակին հարցն է որ արժարժած է Արեւելիքի լոյս տեսած թիւերուն մէջ ու Մխիթարեանները ամբողջ աղգին ծանր դառնութիւնը երկար ատեն կրեցին իրենց խղճմասնքներուն վրայ երբ դիւանագիտօրէն և կրօնագիտօրէն կերպը գտան հայ ժողովուրդին կտակուած զուլումը մը... Իւրացնել: Ասկէ դուրս Ոսկան Մխիթարեաններու, առհասարակ վանականներու ծանօթ իր հակառակութեամբը միշտ վէճի մէջ եղաւ անոնց հետ: Արեւելիքն հակառակորդ ճակատագիրն է բոլոր նպաստընկալ ձեռնարկներուն: Բարիզի խմբակը (դրամատէրներ) որ ստանձնած էր հանդէսին հրատարա-

«Վասնզի ազգութենէ վեր արդարութիւն կայ»: . . . «Վէրք մը, թէ՛ բարոյական և թէ՛ նիւթական, պէտք է յայտնուի որ բուժ գտնէ»: Մոլի Եռանդ վերնադրով յօդուածը դէմ կը խօսի կրօնական մոլեռանդութեան և կը քարոզէ կրօնքի մասին թուլ-տըւութիւն և անխտրականութիւն: Երեք Հայ յօդուածը կը ներկայացնէ 1859-ին մեռած իր երեք տոհմակիցները, որոնց առաջինն է ռուսահայ մը, Պէպութօֆ, ռազմագէտը. երկրորդը՝ Եգիպտահայ մը, Առաքել Պէյ Նուսպար որ Խարթումի կառավարիչ եղած ու ծաղիկ հասակին մէջ մեռած էր. և երրորդը՝ թրքահայ մը, Նիկողոս Պալեան, որուն շինած փառաւոր շէնքերը Վոսփորի վրայ, Նոյնիսկ Թէօֆիլ Կօթիէի պէս դժուարահաճ արուեստագէտի մը հիացումը գրաւած էին:

«Կը դրէ գրադատականներ ալ. իր յօդուածները Պէրանժէի երգերուն, Միշլէի Սէրին, Ժիւլ Սիմոնի Ալաբուրնի-նին և Աբովեանի Վէրսին վրայ, զեղեցիկ նմոյշներ են քննադատական սե-

կութեան ծախքերը, այնքան կը հասկնար լրագրութենէն, զրականութենէն որքան իրենց Պոլսեանի հայրերը, տակաւին իրենց գաւառէն բերած կօշիկներն իսկ հանելու անյօժար: Վեց ամիս իսկ չգիմացաւ այդ առատածնուն պաշտպանութիւնը: Արեւելէն առաջ Ոսկան Պոլիս հրատարակած է «Նեխրին Համդուլմ» պրօշիւրը: 1854-ին, իդիւր, ուր անցած է, դադարի անկարող այս սնդիկի պէս ծանր ու հովի պէս թեթևորի մարդը, կը հրատարակէ «Հուովմէական Պարզեւ» անունով ուրիշ տետրակ մը: Երկուքն ալ ուղղուած էին Ռազմավիւլ և Եւրոպա (Վիեննական Միութարեաններուն օրկաններ) հանդէսներու խմբագրութեանց որոնք, իրենց բոլոր ազգօգուտ, ազգանուէր գործունէութեան կողքին ունէին տակաւին ուրիշ ալ շատ ազգօգուտ, ազգանուէր առաքելութիւններ, որոնցմէ մէկն է եղած հայ եկեղեցին հերեթիկս ցուցնելը Եւրոպայի առջև: Ոսկան, մինչև եղունգներուն ծայրը բոլեմիս, անշուշտ պիտի գտնէ առիթը շահագործելու ամէնէն ընտիր միջոցները: Երեսնամեան, կրակոտ, ճշմարիտ գրողի խառնուածքով այդ հրապարակագիրը այս յատկանիշներուն վրայ ունի աւելցնելիք նաև քաղաքական մարդու շատ զօրաւոր խառնուածք: Զուր տեղը չէ որ Turin ֆրանսերէն հրատարակւող թերթի մը մէջ, իր յօդուածներով ուշադրութիւնը պիտի գրաւէր իտալիոյ ամէնէն մեծ պետական և ժող. դարու «ամէնէն մեծ փառագէտ» որակուած մարդուն՝ Գալուպի: Զուր տեղը չէ որ 1867-ին պիտի հիմնէ ֆրանսերէն թերթ մը ու զայն վարէ մինչև իր մահը, արի, անյողողչ: Հ. Գալէմբերեանի հաւաստումը այս վկայութիւններով չեմ համարձակիր հակաչառել, ըսի թէ ինչու: Բայց կը համարձակիմ կասկածի տակ առնել պատուական Միութարեանին հաւաստիքը: Մնաց որ Արիստուֆին համար ալ (դարձեալ Ոսկանէն խմբագրուած, 1859-ին, 24 թիւ. ու 1864-ին երկրորդ անգամ, առանց կարենալ բոլորելու տարին) Գալէմբերեան կը գործածէ Նոյն ոճը: Ինչանց Ասատուր Միութարեան վանական մը չէր ամէն պարագայի:

ռին: Կը թարգմանէ Ֆլուրիանի Երէն- Տոմաի թատրերգութիւնը, և կը սկսի թարգմանել Ապէ Բրէվոյի Մանն Լէստեն, զոր անաւարտ ձգած է Էօթէն Սիւրի Թափառական Լրեային պէս: Ունի նաեւ քանի մը թարգմանածոյ և ինքնազիր ոտանաւորներ: Այդ ոտանաւորներէն ամէնէն յաջողածներէն մէկը Միսաքեանի դէմ հրատարակածն է որ ժամանակին մեծ ազդուկ հանած է Պոլսոյ հայոց մէջ: Այդ բանաստեղծութիւնը սուր երգիծանք մըն է: Ոսկան սագ մը տեսեր է, որուն գործն է լողալ ու սողալ և անդադար ձայնի հանել անյարի: Օր մը այդ սագը ինքզինքը

Պուէճ նաեւ կ'անուանէ
եւ երգի ձայն կը հանէ.

Անցորդք լրսեն եւ անա
Անքիւ խումբ մը հոն կուգայ:
... Մանկիսն սուլէ, ծերք խնդան,
եւ մեկնելով վա՛ւ կարգան:

... Ո՛հ, երգելու ոչ բերան
եւ ոչ կոկորդ քեզ կուտան.

... Մի՛, սագ ապուշ, մի՛ այդպէս,
Յոգներ ի զուր դու ըզբեզ:

«Ճոխ յանգերով գրուած այս ոտանաւորին եղանակ ալ յարմարեցած էին Պոլսոյ մէջ, ուր կ'երգէին զայն Միսաքեանի համակիր չեղող երիտասարդները . . . : Իսկ Միսաքեան Մաննի մէջ երգիծօրէն կը քննադատէր Ոսկանի հրապարակագրական գործունէութիւնը, իր Արծազանգ Եւրոպայի Լուսաւորութեան վերնագրով յօդուածներով»:

(Ինֆորմատիւն, Ստեփան Ոսկան, Հրանդ Ասատուր)

Հրանդ Ասատուր իր յօդուածը կը շարունակէ պատմելու համար Ստեփան Ոսկանի ձեռնարկութիւնները, թափառումները, հալածուիլը, համեզ մանրագէտերու միջոցով զգալի ընելու աստիճան սա տարօրինակ անձնաւորութեան ամբողջ կշիռը: Ինքզինքս չեմ արտօնի հետեւելու այդ կենսագրումին: Կը վերածեմ Սեւիան Ոսկան գրական երևոյթը քանի մը հիմնական կողմերու, — ա) Մարդը, բ) Գործիչը, գ) Գրողը, կամ՝ աւելի ճիշտ տարազով մը՝ Հրապարակագիրը:

Այս տեսակ վերլուծման մը համար ինծի չեն պակսիր

տարրեր: Չեմ ալ տառապիր խղճմտանքիս առջև, վասնզի իր վերջնական կերպարանքին վերածուած, Զարթօնքի Սերունդը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ աւելի կամ նուազ մեծ մարդերու, աւելի կամ նուազ հաւատաւոր գործիչներու, աւելի կամ նուազ վաւերական հրապարակագիրներու սրտայոյզ թէև աղմկող հանդէս մը ի վերջոյ, գրականութեան շուքին մէջ, բայց հազիւ հազայդ գրականութեան քանի մը տարրական պայմանները համախըմբող:

Ուրեմն.

ա) — Մարդը: Իր սերունդը մեծերու փաղանդ մըն էր, բայց մեր ցեղին հիմնական յատկանիշներէն շատ ամուր պահեստներով: Չեմ կրկներ հոս անոնցմէ ոմանց առիթով կանխող էջերու մէջ ըսուածները: Ոսկան, Օտեանին չափ, անոր մօտիկ անձնաւորութիւն մըն է, եթէ երբեք այս բառին ետին ուզենք տեսնել իրաւ, բուռն, յանգուզն, նորայնագիր, արտայայտութեան ալ զօրաւոր շնորհներով օժտուած տիպարը, որուն պակսէին զգոյց, զգօն, հաւատարմ, քաջամարտ, ու իրապէս մեր դերը սիրտցաւ խղճատուութեամբ մը գործադրելու ուխտ ըրած մարդու այլապէս նուրբ ու բարձր առաքինութիւնը: Մէկը, առաջին յատկանիշներով ամրակուռ, թերեւ ընէ իր շրջանին ու շրջապատին վրայ բարիք, ծանր կործանումներու կողքին, բայց շատ աւելի յաճախ, պիտի ստեղծէ աւելորդ հակամարտութիւն, պիտի արծարծէ ներքին երկպառակուսիներ, ու իր հետապնդած բարիքին ալ հասնելու պիտի մնայ անկարող, կործանելու չափ լնքինքը և իրեն հետ դատը, որուն կը հաւատար սակայն: Ստեփան Ոսկան մէկն է ասոնցմէ: Անոր պատանութիւնը կը նմանի իր սերունդին բոլոր աւագներուն պատանութեանը: Բնածին շնորհներ, սուրբելու խորունկ պապակ, խորունկ, հաւատարմ խանգապաւորութիւն, նիւթական անբաւարարութիւն, զօրաւոր արկածախնդրական ախորժակներ: Աւելցուցէք՝ հալորդական հայրենասիրութիւն և բնաւորութիւն, բախտը փորձելու ռումանթիզմ (որ մեր գրականութեան մէջ իբր գարոց կազմաւորուելէ առաջ մեր գրողներուն ներքին խառնուածքը կը յորինէ: Այսպէս ամէնէն դժբաղաւոր միտքը Մամուրեան, իր կարգին անսրբագրելի ռումանթիկ մը իբրեւ ապրած ու արտադրած է, յիշելու համար օրինակ մը. Ալիշան՝ նոյնը: Ալ կարիք չեմ զգար յիշելու իրաւ, ազնտահալ ռումանթիզմները Պէշլիկթաշեանին, Դուրեանին, Նար-Պէշլիկեանին) ու . . . գրականութեան տարւածք: 1846-ին Եւրոպա մեկնելէ առաջ, իշմիր դաս կուտայ հայերէնի իր ազգականներէն Մկրտիչ

Նուպարեանի Նուպար և Առաքել զաւակներուն^(*), այս վերջինէն առնելով ֆրանսերէնի դաս: Իր ուսանողութիւնը Բարիլի մէջ իր կարգին ճշմարիտ ոգիսական մըն է: Անիկա, Առաքել Նուպարէն սորված ֆրանսերէնով պիտի դասախօսէ ֆրանսացիի մը վարժարանին մէջ ու պիտի պատրաստուի . . . հետեւելով Սորպոնի և Գոլէֆ տը Ֆրանսի դասընթացքներուն: 1850-ին կարող է իր ֆրանսերէնը պարտադրել բարիլեան թերթերուն: Կը ներկայանայ Սորպոնի քննութիւններուն ու կը ստանայ գիտութեանց և դպրութեանց պսակաւորի վկայական: Ասոնք թուղթի վրայ դիւրաւ կարգացուող մանրամասնութիւններ, իրենց բոլոր իմաստը կը ստանան երբ դատուին ճամբուն վրայ Բարիլ ինկած անմիջոց ուսանողին: Լեզու մը սորվիլը անշուշտ շատ քիչ բան կ'ապացուցանէ . . . ի դրականութիւն: Բայց այդ լեզուով գործելը օտար ոստանի մը մէջ ուր այնքան դժուար է եկամուտին ընտելացումը, փաստ է խելքէն վեր կարողութիւններու: Յետոյ, շատ փայլուն սա ուսանողութիւնը, Ոսկանի կերպարանքին ամբողջութեանը մէջ տարտամ ձեռով մը կը թելադրէ հաւանական վրիպանքը առաջնակարգ ուսանողին, կեանքի մարզերուն վրայ:

Արդէն 1848-ի ֆրանսական յեղափոխութեան մէջ իր ֆրանսացի ընկերներուն կողքին անիկա ունի նշանակելի գործօնութիւն, այնքան որ, 1852-ին պետական հարուածով ֆրանսական հանրապետութեան ջնջուելէն վերջ անիկա վտանգուած կը զգայ ինքզինքը, Նաբուլէօն Գ. ի ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուելու աստիճան: Պոլլիս է 1853-ին: Բայց Թաֆառական Հրէայի անդրանիկ թարգմանիչը անէծքին տակն է ծնած կարծես տիպարին: Պոլսէն Իզմիր, Իզմիրէն դարձեալ Բարիլ: Գիտէք պատմութիւնը Աբելէլին: Իր յօդուածները սեպհական ստորագրութեամբ և Հրանդ, Հարմայ, Վահէ կեղծանուններով բաւական եղան իր թերթը կործանելու:

(*) Արեան ձայներուն վրայ անսասան է իմ հաւատքը, Ոսկանի երակներուն մէջ կը հոսէր մերձաւոր արիւն մը անոր որ կը հոսէր դարձեալ Նուպար Նուպարեանի երակներուն մէջ: Այդ Նուպարը ԺԹ. դարու մեծագոյն մարդերէն մէկն ըլլալու սահմանուած տղայ մըն էր, եգիպտոսի մեծ նախարարապետը, այդ երկրին ճշմարիտ բարերարը: Առաքելը ուրիշ տիպար, միշտ նոյն ձայներէն մղուած: Այս վերջինին շքեղ ասպարէզը, իբր գինուորական, դեռ շատ երիտասարդ, պիտի գոցէր անմահ փառքով մը: ՀԱՄԱՊԱՏԿԻՄԵՐ իմ ժողովուրդի արժանիքներուն հանդիսարանը իբրեւ զաւանդուած համար է որ իմ պակտող ուժերը ղեկավարեցի անոր խմբագրումին: Ճիշտ այդ մտածումով է որ ինձի կը ներեմ քանի մը տող տալ մեր գրականութիւնը չհանգրգող բայց մեր ցեղային արժանիքները յայտնաբերող մարդու մը յիշատակին:

1859-ին պիտի հրատարակէ Աբեւոյի: Անոր երկրորդ թիւին մէջ Ոսկան կը գրէ. «Աբեւոյ» Աբարաթեան (Իզմիր, Պաշրապարհի թերթը) 585 թիւը յետագայ տողերը կը պարունակէ. — կը լսենք թէ Աբեւոյ անուն հայերէն շաքաթական լրագիրը մօտերս դարձեալ պիտի հրատարակուի Բարիլի մէջ, խմբագրութեամբ զիտնական երիտասարդի, Զմիւռնացի տեառն (պարոն կ'ուզէ ըսել) Ստեփան Ոսկանին»:

«Այս տողերու մէջ քանի մը վրէպ կայ և կը յուսանք որ Աբեւոյ կը փութայ դանոնք ուղղել: Նախ՝ Աբեւոյ շաքաթական լրագիրն է, այլ կիսամսեայ դրական հանդէս մը: Երկրորդ՝ Աբեւոյն նորէն չպիտի հրատարակուի վասնզի անոր շարագիրը չուզեց, չուղեր և չպիտի ուզէ իրեն յանձնուած դրօշը քանի մը վարդապետներու առջև ծալլել: Աբեւոյին յարգի տէրը զիտէ որ իր քաղաքակիցը անպատուութիւն կը համարի տեսակ մը հայերու կամքին հնազանդիլ: Ինչ որ մարդկօրէն կարելի էր՝ ըրաւ որ միտքի ազատութիւնը յաղթէ, բայց ի զուր...: Հայ մը չգտաւ իրեն ձեռնտու. ընդհակառակն շատ մը աղգայինք ամէն դարան ի դործ դրին որ իր հրատարակութիւնը խափանուի, և ինքը անյարիր կործանի: Այս անգամ ևս բռնութիւնը իրաւունքին յաղթեց և այնպիսի կերպով մը որ մամուլի տարեգիրներու մէջ իր նմանը չունի...: Աբեւոյին մեծագոյն արժէքն էր իր ազատութիւնը. անով և անով միայն, կրնար պարծիլ ուրիշ օրագիրներու քով: Այս ազատութիւնը իրեն չթողուց կրօնամուսն ոգին...:

«Ինչո՞ւ: Օր մը կ'ըսենք: Ինչպէ՞ս: Օր մը կը նկարագրենք. ամէն բան ժամանակ ունի, առ այժմ մեր ձեռքերը կապուած են: Բայց Կրճիկեան պարոն Յակոբը և իր վարդապետ բարեկամները կը խաբուին թէ կ'երևակայեն որ մեղի դէմ եղած անիրաւութիւնը կը մոռնանք. երբեք: Իրաւունքը մարդու կեանքն է. երբ մէկը կեանքին կը դալի զայն չպաշտպանողը վատ է: Զպիտի ըսուի որ վատ եղանք այնպիսի պարագայի մը մէջ ուր ոչ միայն մեզ այլ և մեր թշուառ ազգին անդամանելի փնասն տրուեցաւ...» Ս. Ո. (Ստեփան Ոսկան)

Այս տողերը, վերցուած Վ. Զարդարեանի Յիշատակութենէն, կը նկարեն իր բոլոր սրութեանը, խստութեանը, կատաղի ու մանթիլմիւն մէջ Ստեփան Ոսկան մարդը: Նկատի առէք որ անկա իր թերթով պիտի չապրի (ֆրանսերէնի դաս կուտայ օտարներու՝ այդ Բարիլին մէջ) բայց պարտաւոր էր իրեն տրամագրուած դրամը գործածել առնուազն... թերթին բաժանորդները յարգելով, նպաստամատոյցները չվիրաւորելով: Անոր

տրուած էր պայմանը կրօնական և անձնական խնդիրներէ զգուշանալու: Դայլին հետ պայմանագիր կնքելն էր ասիկա դառնուկները չուտելու: Ոսկան չէր կրնար չխածնել, չզարնել, չվիրաւորել: Աբէ-էլի դասը անօգուտ անցաւ իր երկտասարդու թեան վրայ: Աբէ-հա-քսան թիւ միայն լոյս կը տեսնէ: Բարեւար մեկենասները լքեցին զինքը:

Ի՞նչն են այս մարդը այսպէս անհանդարտ, խիստ, նոյն իսկ դաժան գործունէութեան մը մղող ազդակները: Կա՞յ այդ մարդուն ներսը կերպարանքը այն միւսին, ան ալ խմբագիր, բայց աշխատող ուրիշ հայերու մէջ (Նալպանտեան) որ պիտի թափառի անհուն Ռուսաստանին եղերեայ գաւառներէն ոստանները մինչև, անընդհատ կռուելով, խածնելով, պոռալով, բերնին ազդ ու հայրենիք, բայց որուն յեղափոխական հարազատ խմորը զինքը դատապարտեց անվերադարձ կործանման: Աբէ-հա-քսանի դադարումէն մինչև La Réforme-ի հիմնումը (1859-67) Ստեփան Ոսկան պիտի անցնի թափառական հրեային շատ մը պողոտաներէն: 1860-ին Խտալիա, այն ատեն իր միութիւնը մասամբ իրադրած, առանց Հռովմի թուրինո մայրաքաղաքին մէջ Ոսկան խմբագիրն է Italie թերթին: Իր յոգեւածները ուշադրութիւնը կը գրաւեն Խտալիոյ միութեան մեծ ճարտարապետին, Կոմս Բաւոլերին որ անոր կը յանձնէ իր տղոց դաստիարակութիւնը և զայն արժանի կը նկատէ իր թղթակցութիւնը վարելու: Փառք: Բիւ մըն ալ աւելին անշուշտ: 1861-ին Քաւուր կը մեռնի: Ոսկան Բարիլ է, հոն քանի մը ամիս նորէն խմբագրելու համար Աբէ-հա-քսան, մինչև ասոր վերջնական դադարումը: Բան մը սորված էր ԺԹ. դարու ամէնէն մեծ պետական մարդէն: Կեանքը կը վկայէ թէ Ստեփան Ոսկան ոչ ոքի մտիկ ընելու խելքով, հանճարով չէր ծնած: «Ձեռնոց դնել երբ գրէ» Քաւուրին խրատն էր եղած Ոսկանին: Դիտենք թէ մանաւանդ մեր ժողովուրդին մէջ գրողը, այդ օրերուն, ոչ թէ ձեռնոց, այլ թաղիքէ թաթպան դնելու էր . . . :

Քառասունին մէջ արդէն Ստեփան Ոսկան աւարտած ըլլալ կը թուի իր ազգային ճակատագիրը, ու ճամբուն վրայ նոր միւրախորհողի մը: Հիմնելէ առաջ La Réforme թերթը (1867) անիկա Իզմիրի Հոփսիսիմեան վարժարանին տեսչութիւնը պիտի վարէ, համաձայն իր տեսակէտներուն: Փարթամ ոստանին այլապէս փարթամ աւադորները դժուար պիտի հանդուրժէր այս վարժապետը, խմբագիրը որ լեզուներ, մեծ մարդոց բարեկամութիւն, գրիչ շարժելու ասպետական շնորհներ զիտցեր էր հաւա-

քել բայց տարօրէն աղքատախնամ էր մնացած էականին, կոր-
կոսին մաքարումին մէջ: Բախումը անխուսափելի: Հեռացու-
ցին զինքը միշտ պիտոճէի յաւիտենական ճնշում-պատրուակին
տակ: Կը խորհիմ թէ չէին կրնար հանդուրժել զայն ոչ միայն
Զմիւռնացի պատուական վաճառականները աֆիոնի, թէֆթիքի,
մանածի, այլ և ամէն տեղերու քաղքենիները: Կ'ըսուի թէ կը
հասկնար ուսուցչութենէն: Ունէր սեպհական հայեացքներ:
Դրաբարի(*) ուսումին տեղ անկա կը պարտադրէ աշխարհա-
բարը: Դպրոցին մէջ, 1860-ի եւրոպական հիացումը ուսուցման
բարոյական գերէն, Ոսկան ջանացած է հաղորդ ընել իր աշա-
կերտներուն: Օրինապահութիւն, բաղաձայնութիւն, մեծեհ ակ-
նածանֆ, ֆալելու, ցսելու, ուսելու, խօսելու արարքներուն վրայ
գիտելիքներ և պարտիք, — բառեր, որոնք այսօրուան տղոց համար
չունին կշիռ, բայց իմ մանկութեանը Իզմիրցի հսկողի մը կողմէ
Պրուսա կը քարոզուէին անվրէպ ազդեցութեամբ մը, արժանա-
նալով աղաներուն ոչ միայն հաւանութեան այլ և պարտադրան-
քին: Հիմա կը խորհիմ թէ ալ պատուական հսկողը, միւսիւ
Թագէտսը, լսած ըլլալու էր Ոսկանի դասերը:

1867-ին կը հիմնէ La Réforme: Ստեփան Ոսկան կը մտնէ
իր երկրորդ կեանքին մէջ: Երեսուն երեք տարի պիտի վարէ
այդ թերթը: Կ'ենթադրիմ թէ Հրանդ Ասատուր կարդացած է
անկէ որոշ գրուածքներ, ըսելու համար թէ թերթը գրաւած էր
«Իզմիրի ֆրանսական գաղթականութեան հիացումն ու յարգան-
քը, շնորհիւ իր հմտութեան, ու սրամիտ, շնորհալի, հրապուրիչ
իր ֆրանսերէնին»: Երուանդ Օտեան գովեստի բառեր ունէր այդ
գործունէութեանը վրայ Ոսկանին, անոր քրօնիկներուն մէջ գտած
ըլլալով կոկ, élégant, տաք շեշտը որ ամէնէն դժուար շնորհը կը
կազմէ օրուան կեանքով գրադելու հարկադրուած ամէն գրողի:

Օտար թերթի մը վրայ աւելի քան երեսուն տարիներու իր
վաստակը այդ մարդուն ի՞նչ տուաւ սակայն: Ահա վկայութիւն
մը, 1898-ին (Ոսկանի մահէն երեք տարի առաջ ուրեմն) Ռ.
Որբերեանէ որ այցելած էր Ոսկանը. — «Երեսունը հինգ տարի է

(*) Կը յիշեմ կարդացած ըլլալ Նումսուկանի մը, խմբագրուած այդ
վարժարանի ուսանողութեան վերին կարգին կողմէ, գրաբար: Թուականը
(1856) պայծառ է տակաւին մտքիս: Տղու զարմանքս այդ հանդիպումէն
գրաբար նամակներու, զպրօցականներու գրիչով, աւելի էր քան արար-
քով սպասելի պարզմտութիւնը: Ոսկան նոյն այդ վարժարանին մէջ ահա
առաջին անգամ գահերէց կ'ընէ օրուան լեզուն, այն թեթեւ, անյաւակ-
նոտ աշխարհաբարը որով գրուեցան Զարթօնքի Սերունդին անդրանիկ ալ
հատորները:

բնաւ հայերէն բառ մը գրած չեմ, կարդ մը ոտանաւոր տապաւնադիրներէ պատ: Ամէնքը ինծի ապերախտ գտնուեցան ու ես զղուած ամէնէն՝ ուխտեցի ատել ինչ որ սիրած էի անցեալին մէջ: Իմ ցեղակիցներս զիս անօթի թողուցին, ես ալ սկսայ միայն ֆրանսերէն գրել, հացս օտարներէն չահիլ:»

Այս տողերը սուտ չեն կրնար ըլլալ: Ու ասոնց մէջն է թերեւս ահաւոր փաստը Ոսկանի վրիպանքին: Ի՞նչ կ'ուզէր այս մարդը իր ժողովուրդէն: — Հաւանաբար շատ պարզ բան մը. օրուան հացը: Ի՞նչ բանի փոխարէն: Դարձեալ պարզ բանի մը — օրուան վաստակին փոխարէն: Եւ սակայն այդ մարդը գիտէր որ այս ժողովուրդը անօթի թողած էր Պարոնեանը: Դիտէր որ անօթի էին Չօպանեանը, Բաշալեանը, Փանոսեանը, Խօճասարեանը, թերեւս Պալթաղարեանը: Դիտէր որ խորաիկ չէր ուտեր, իր քիթին տակ vivoter ընող Մամուրեանը: Այն ատե՞ն: Չտառապեցա՞ւ, իր խղճմտանքին ամէնէն հեռուներուն մէջ, երբ կայտառ, ուժով ու խելքով լեցուն իր տարիները նուիրեց ուրիշներու: Դոնէ մենք, մասնագէտներ մեր գրողները անօթութեան վարժեցնելու, ապերախտ չենք եղած անոնց թաղումին պարտքը չռայօրէն վճարելով: Առնուազն յորեւեան մը, սանկ ճիղճ ու տրտում միջոցներով, բայց վերջապէս այրած սրտի մխիթարանք մը: Այդ յորեւեանը վայելեց Աբեւեան Մահալի խմբագիրը, որ նուազ խածան, յամառ մէկը չէր անշուշտ, բայց որ քնաց իր ժողովուրդի պայմաններուն մէջ, թողնով որ Իզմիրի ջոջերը յղիման իրենց չահերուն մէջ. բայց դո՛ւ եղաւ իր սեղանին չը պակսող ժու՛մ մը ժուժկալ հացին բարիքովը: Մտի՞ք ըրէք սակայն: Նոյն Որբերեանն է գրողը, ճամբան Ոսկանին հանգիպելով քանի մը օր վերջը վերի նամակէն. — «Բանի մը օրուան մէջ գրեթէ քսան տարի աւելի ծերացած գտայ զինքը: Աչքը աւելի խորացեր էր և վիզը կորացած: Բախտը կարծես իր ահեղ և անմեկնելի հարուածովը քայքայեր էր անոր անընկճելի բնուածիւնը: Թեթեւ ժպիտով մը, որ աւելի սարսուռի կը նմանէր, նայեցաւ և բարեւելէ առաջ «լրագիրս ալ ծախեցի» ըսաւ: Երեք չորս տարի է Ոսկան ծախեց իր պապենական բնակարանը: Դրամը հատաւ, և այսօր կը ստիպուի թերթն ալ ծախել ուրիշին, գրիչէն չբաժնուելու համար՝ դեռ քիչ մը ատեն ալ իր աշխատակցուածիւնը պայման դնելով թերթին: — Ու վերջը . . . : — Վերջը պիտի հեռանամ Իզմիրէն. ըսաւ տրտմազին»:

Հրանդ Սաստուրի որ այս նամակին յիշատակութիւնը կ'արժեւորէ այնքան տրտում գեղեցկութեամբ մը, կ'աւելցնէ՝ «Բայց

Իլմիրէն հեռանալու պէտք չունեցաւ, որովհետեւ քիչ ետքը բողորովին հեռացաւ աշխարհէն: Դժբախտ ու մինակ, պանդոկի մը խորշը, մեռաւ Ոսկան՝ 1901 Փետրուար 23-ին»:

Ահա ողբականը: Ռ՞վ է պատասխանատուն այս հսկայ որ-
քան սրտայոյլ կործանումին: Ես չեմ ակնորժիր աս ու ան մե-
ղադրելէ: Կայ անշուշտ միջին խելքը իմ ժողովուրդին երբ իր
վաստակաւորները կը պատուէ կամ կը պատժէ: Կայ անշուշտ
միջին մթերք մը կարողութեանց կամ թերութիւններու որոնց
յաւելումը կամ նուազումը կը ստեղծէ յաճախ սա տռամաները
կամ սա փառաւորութիւնները: Անոնց վրայ խորհրդածել ճակատա-
գիրը բացատրել պիտի նշանակէր: Կուտամ դատումին թելը
դարձեալ Հրանդ Ասատուրին. — «Աբեհաթի խմբագիրը սկզբուն-
քի տէր մարդ էր: Դժբախտաբար իր զաւապարները կանխահաս
էին մեր միջավայրին համար: Իր ջղուտ քննադատականները
չհասան իրենց նպատակին, և փոխանակ ուրիշներուն օգտակար
ըլլալու, յիշատակեցին իրեն: Կրօնամուլ մը չէր բայց կը
յարգէր Հայ եկեղեցին: Կրօնքը կը նկատէր խղճմտանքի, ներ-
քին համոզումի խնդիր, բայց իր մարդասիրական զաւապարները
ամէն առիթի մէջ դուրս կը ցցուէին իր գրուածքներէն: Կը
պահանջէր որ հայ կղերը չզբաղի հայոց կրթական, վարչական,
թաղային գործերով զորս կ'ուզէր կեդրոնացած տեսնել աշխար-
հականներու ձեռքը: Ձէր սիրեր հոգևորականները, ամուրիները
մանաւանդ. քահանաներուն համար աւելի, յարգանք ունէր...:
Հայ ընտանիքի կազմակերպութիւնը յաճախ կը զբաղեցնէր իր
գրիչը: Աբեղիով և Աբեհաթով հրատարակուած իր գրուածք-
ներուն մէջ ի յայտ կուգայ բանաստեղծ հոգի մը, իմաստասէր
մը ու գիտուն մը որուն թերութիւնը չափազանցող ու երազող
ըլլալն է»:

Հրանդ Ասատուր Գալէմքեարեան մը չէ անտարակոյս,
բայց նախասիրութիւնն ունի իր գիմաստութեամբ գէմքերը եթէ
ոչ շփացնելու, գէթ խորհրդանշական արժէքներու փառքին հե-
տամտելու: Ձեմ երաշխաւորեր Ստեփան Ոսկանի մէջ իր յայ-
տարարած իմաստասէր, ընկերաբան, գիտուն, բանաստեղծը,
— այսինքն Ոսկանի սերունդին մէջ շատ հազուադէպ տիտղոս-
ներ: Նոյն այս չափազանցութիւնը, առաւել աստիճանով մը
անիկա ըրած է Նիկողոս Զօրայեանի համար, հասարակ լրագրո-
ղէն մեծ միտք մը դտած ըլլալու իր միամտութիւնը չզգալով:
Արդ, Զօրայեանի գործը վարկած եմ կշիռի: Ու իմ կասկածը
Հրանդ Ասատուրի հասկացողութեան վրայ անշուշտ շատ զօրա-

ւոր չէ, իր Դիմադրութեան տարողութիւնը, ասոնց վրայ իր եզրակացութիւնները հիմնովին մերժել արտօնող: Ստեփան Ոսկան բանաստեղծ է մեր ամէնուն չափ, այսինքն իր կիրքերուն անձնատուութիւնը զսպելու անկարող մէկը որ այդ իսկ հանգամանքով իր գրածներուն կը հաղորդէ այդ կիրքին հուրքը: Անոր մէջ գտնել կարծել ինչ որ իրաւ բանաստեղծը կ'որակէ, անդին է միամտութենէն: Ստեփան Ոսկան իմաստասէր մը չէ, ինչպէս չէին իր բարեկամները Բարիլէն Միշլէ, Քինէ, Պէրանժէ, Թերես Գուզէն, բոլորն ալ յաւակնոտ — իմաստի մարդերուն համար — բայց լրագրողի արժանիքներով միայն օժտուած: Ոսկան հաճոյքն ունի իմաստին, մեր լրագրութեան բամպակ բառակոյտին մէջ պուտ մը խելք հետապնդող, ճիշտ իր քննադատած Միսաքեանին տարողութեամբը, որ — ակնբախ է իրողութիւնը — իմաստասէր մակդիր մըն ալ աւելցուցած է իր Պուէսին: Հիսարեանին պէս որ սիրած է մտածողները, մտածելու արարքը, բայց չէ յաջողած զայն նուաճել: Պէրպէրեանին պէս որ դպրոցական դասերուն մասնակի շահեկանութիւնը ջանացած է խորհրդաւորել ու ամէն օր խօսիլ իր վարպետներուն անունով: Եղիային պէս որ գէթ կարգաւ կարծած է իմաստասէր հեղինակներ և ծաղրանկարային միամտութեանց առաջնորդած է իմաստին հասկացողութիւնը (Իմաստասիրական իր Հանդէսները, Բաւարականները, Փոքիները): Աւելորդ է այս թուումը: Ստեփան Ոսկան ընկերաբան մը չէ, եթէ երբեք այդ բառը գիտութեան մը յայտարարն է: Քանի որ ճշմարիտ գիտուն մը առնուադն ինքզինքը չէր վաճառեր իրեն օտար, անօգուտ մարդանքներու: Իրեն քաղաքակից Գ. Կոստանդեանն ալ գրած է յօդուածներ, բոլորն ալ մեր հասարակութեան անմիջական կարիքները շահագրգռող, մասնաւորաբար Զիլինկիրեանի Ծաղկին մէջ (1861-64) բայց չէ յօժարած հանդէս մը վարել: Իր Մեքէի վրայ գիրքէն վերջ, անիկա հրատարած է Ոսկանին պէս իր ժողովուրդին սպասէն, բայց չէ լրագրած:

Ինչ հարկ այս հերքումներուն սակայն: Վերի գիծերուն ընդմէջէն թէև դժուար բայց ոչ անտեղի է սեւեռել փորձել Ստեփան Ոսկան մարդը, այս անգամ ինք իր մէջ, առանց իր տիտղոսներուն, աւելի կամ նուազ շփացուած համբաւին: Յետոյ ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԵՐ միշտ իր զբաղումը պարտաւոր է արդարացնել մեր հեղինակներուն հետ: Կա՞յ այս մարդուն ետին մեր ժողովուրդին յատուկ հանդէս մը կողմերու, յատկանիչներու: Կրնա՞ք Ստեփան Ոսկան անուանուած խառնակ, խնդրական, ուրացուած, շփացուած փառքին մէջ ճանչնալ քանի մը արժանիքներ, թե-

րութիւններ: Այս է իմ տեսակէտը, զոր նկատի եմ ունեցած ամէնէն շատ իր սերունդին միութիւններուն համար, քանի որ գրական անառարկելի, ծանր վկայութիւններ գրեթէ միշտ կը յաղկւին, այդ հռչակներուն ամրութիւն ճարելու համար:

Իր կեանքը ուսումնասիրող մը, կը գրաւուի ատոր արձակութեամբը, անհանդարտութեամբը, քելադրականութեամբը, խրոսովներովը, վերիվարումներովը: Ասոնք յատկանիչներ էն սակայն, ասոնք պատահմունքներ են մարդոց կէս դարը կէտկիտող: Ստեփան Ոսկանին սեպհական են սակայն հմայք, տպաւորութիւն քովելու լայն ճնորհներ, օտարները շահագրգռելու խուլ առաքիճութիւններ, բռնութիւն՝ լեզուէ, կիրքէ, համոզումներէ. յախուռն գործունքիւն, վտանգելու չափ ամէն ձեռնարկ. անհանդուրժողութիւն՝ իր իսկ ազգային շրջանակէն ներս. անդուռն բերան, ինչպէս կ'որակեն գիրքերը մեր քանի մը հայրապետները (Ն. Լամբրոնացի): Հաւաքեցէք այս քննիմանութիւնը ու մասնակի նկարագիրները ու ջանացէք ատոնց գումարին տակ կարգաւ մեր ժողովուրդին ալ պատմապէս ապացուցուած նկարագիրները: Սեպիւն Ոսկան, ապահովաբար, զաւակն էր իր ժողովուրդին:

Ահա իմ առաջին հաստատումը: Մէկիկ մէկիկ բանալ այս յատկանիչները, զանոնք վերլուծել Ոսկանի անձնաւորութեան, գործունէութեան վրայ, կը նշանակէ մենագրութեան մը ձեռնարկել: Տակաւին կը նշանակէ, իր սերունդին վրիպանքը գրականին մէջ արդարացնել: Ատոր չունիմ ժամանակը: Անիկա Զարթօնքի Սերունդին լաւագոյն ուժերէն մէկը ըլլալուն հակառակ, մեկնած է մեր աշխարհէն տխուր հռչակով մըն ալ: Վերերը մօտեցայ մեզի ըրած իր մեղադրանքին: Իր հացը հանելու համար իր գրիչը օտարներուն ծախելն ալ քիչիկ մը ազգային դաւաճանութիւն էր սակայն: Իր կրքոտ, մոլեռանդ խառնուածքն էր հեղինակը իր վրիպանքին և ոչ թէ մեր անարժանութիւնը իր տաղանդը բեղմնաւորելու: Չեմ կրկներ վերի մտածումները: Հիմնական են ինծի համար իր ահաւոր եսասիրութիւնը, իր անձին համար հսկայ որքան շքեղ իր համարումը, գործելու իր արմատական անընդունակութիւնները: Տիպարն է ան որուն համար մեր ժողովուրդը բանաձեւած է ամէնէն իմաստուն առածներէն մէկը. — գլորող քարը մամուռ չի կապեր: Ուտանէ ուտան: Ի հարկէ: Սուրէն Պարթեանն ալ տարբեր կեանք չունեցաւ: Բայց մեր գրականութիւնը անոր շքեղ տաղանդէն տըրտում անուն մը միայն ունի այսօր: Դարձեալ հիմնական են ինծի համար իր անձնաւորութեան ներսը սքողեալ իր ամբարտաւա-

նուրիւնը, նումարսուրիւնը խրսուիլակելու իր կեցուածքները, ախոյեանուրիւն խաղալը, թերևս ծնունդ ալ, ասոնք ամէնքը, շատ իրաւ կարողութիւններու: Բայց անցած է ինքը, ու իր գործը անբաւարար (կը հաւատամ ըսածիս թէև չըլլամ կարգացած) իր այդ կարողութեանցը համար վկայութիւն բերելու:

Բ) Դործիչը եւ հրապարակագիրը, այս մարդուն մէջ, կը մնան հնթակայ վերի ընդհանրացումներուն: Չունինք տեղեկութիւն իր խօսքին ուժէն որ գործիչ մը lancer ընող մեծագոյն շնորհն էր այդ օրերուն և այսօր ալ: Կոխ միայն ըրած է իր բարեկամներուն, մեկնասաներուն, ազգին մէջ վարկ ունեցող «խոհական» նկատուած անձնաւորութեանց հետ: Անոր դրիչին տակ Յակոբ Կրճիկեանը լլամիս հայ մը կ'ըլլայ: Արդ, Ոսկան, Կրճիկեանին մէջ խորամանկ հայը զգացած է անշուշտ, բայց չէ կրցած պարկեշտ ըլլալ այդ ցեղային առաքինութիւնը «ինք իր մէջ» արժեւորելու: Յաջողած Կրճիկեան մը չիլ միտք մը միայն կրնար ըլլալ: Հետաքրքրական պիտի ըլլային իր դատաստանները իրեն ժամանակակիցներուն վրայ: Կ'արհամարհէ վարդապետները (այդ թուականին Բարիզ է Այվազովսքին, առնուազն մեծ երախտաւոր մը մեր դպրութեանց), կ'անտեսէ իր իսկ յանձնառութիւնները, շունդալից յօդուածներու խռովքին ուշադիր: Կը տապալէ բոլոր բարիկամեցողութիւնները, տապալելու հաճոյքէն բռնաւար: Չեմ կրկնեմ իր կեանքին մեծ զիկզականները: Բայց իրմէն նուազ օժտուածներուն օրինակները կը դնեմ ընթերցողին մտադիր գնահատման: Իր կողմէն խճճուած Գալուստ Կոստանդեանը իր ձեռովը ջանացած է օգտակար ըլլալ: Աւելի համեստ մարդ մը, Չիլինկիրեան, որ Եւրոպա ալ չէ ըրած, վարած է հանդէս, ու օրուան իրողութիւններուն շուրջը արտայայտած՝ ատենին համար նոր, յառաջահայեաց մտածումներ: Չիլինկիրեանը դժուար է իբր գրագէտ արժեւորել անշուշտ, բայց դարձեալ դժուար անոր դերը չարժեւորել մեր լեզուին, մամուլին բարելաւման մէջ: Ոսկան ըրած է թարգմանութիւններ^(*) որոնք իր յիշատակը կը փոքրեն, չըսելու համար կը կործանեն:

(*) Ոսկանի թարգմանութիւնները իօժէն Սիւէն (Թափառական, Հրեայ, մէկ մասը միայն՝ հրատարակչին հետ զժողովեան մը երեսէն կէս մնացած), Շաթուրիանէն (Յեթին Ապիմուսեամբ, դարձեալ կէս մնացած), Պէրանժէն (Հոսանքներ), Վոլթերէն (Ժամօ և Գոլէն), Տէշանէլէն (Թի: Կիմեր որման քամբասուած են, և թէ Կիմեր որման գովուել են), Ֆլորիանէն (Մելիւս խոսակ), ինչպէս կը յիշատակէ Հ. Ասատուր, փաստեր են անշուշտ լրագրողի սուր իր ակորժակին: 1850էն վերջ այդ

1860 ը խոշոր հրապարակագիրներու շրջան մը կրնանք ընդունիլ: Զարթօնքի բերումներէն էլն ընթերցման տրուելիք զարկը, գիրքին ընդհանրացումը, բնմին օգտագործումը հանրային կարիքներու: Բայց այդ ամէնէն գերադաս, ապահովաբար՝ Մամուլը: Այդ է պատճառը որպէսզի այդ թուականներուն բոլոր գրիչ բռնողները ըլլան, նոյն կարգով, բայց գերազանց ակնորժականերով, լրագրող: Ատենաբանն ու քերթողը միջոցը կը գտնեն իրենց կերպովը սպասարկելու այդ պէտքին: Մ. Պէշիկ-թաշկեան թէև թերթ չունեցաւ (Գալէմքեարեան կը յիշէ իրմէ ձեռնարկ մը, Հանդէսի մը համար, որ չէ իրագործուած) չփախցուց առիթները բեմէն ընելու ինչ որ ուրիշներ կ'ընէին թերթով: Իր խօսած ճառերը, զանազան տարեգարձներու, միուլթեանց, ընկերակցութեանց համաժողովներուն, թեաւոր, թեթեւ լրագրութեան կը պատկանին: Շրջանին սա բարեխառնութիւնը երբ տիրական է անխառն բանաստեղծներուն իսկ մօտ, ոչինչ կայ զարմանալի եթէ երբեք հրապարակագրական որոշ յարմարութիւններ իր հետը բերած մարդ մը, մարդերու խումբ մը բոլորանուէր տրամագրուին հրապարակի անմիջական կարիքներուն: Բայց, ու կը կենամ հոս: Փաստ է նոյն ատեն որ գրական գործերը մեծ չափով կ'ազդուին բարեխառնութիւններէ: Ո՞ր տարօրինակութեան զինոյն է որ երկու լրագրող, Ստեփաննոս Նազարեան և Միքայէլ Նալպանտեան, Ոսկանի գործօնութեան ամէնէն տաք օրերուն, հեռու Հիւսիսի մէջ հիմնած իրենց մէկ հանգէսովը գրականութեան մը հիմնադիրները դառնան, առանց Դուրեանի, Պէշիկթաշկեանի, կը զիջիմ՝ Ալիշանի, Մի-

գործերուն հայերէնի փոխադրումը աննպաստ կարծիք մը կը թելադրէ Ոսկանի իմացականութեան: Թերթօն, զգայացունց վէպեր, սրամիտ և անցուկ զլիւհեր, ահա իմաստասերին, ընկերաբանին, գիտունին իմացական տարողութիւնը՝ թէ ատոնց մէջ մեր աշխարհաբարձ ստացաւ որոշ յղում, դարձեալ կը մնայ խնդրական: Դիտէր շատ հիմնաւոր կերպով մը երկու լեզուներն ալ, շրանդ Ասատուր գովեստի բառեր ունի իր ճաշակէն: Կուտամ խօսքը անոր. «ինչ որ գլխաւորաբար իր գրուածքները կը յատկանշէ լեզուի մասին, քերականական որոշ օրէնքներու կիրարկումին հետ, բառերու ընտրութիւնն է: Միշտ կարճերն են որ կը գերադասէ: Այսպէս, կը գործածէ մեական, ազգում, տոյմ, խուսի, իտաքիւն, վարանք, կախան, պարգեւարաբալ փոխանակ մեաւորական, ազգեցութիւն, տուգանք, խուսալիլ, իտգութիւն, վարանում, կախաղան, պարգեւարաբալաբալ բառերուն: Ֆրանսերէն բառերու համազօր գեղեցիկ բառեր կը գտնէ. ինչպէս՝ առաւումի (actrice), քիւր (curiosité), խեյաւ (fou), դուի (rue), քիւն (récompense), քիւրի (dandy), մոդ (mode), քուրալի (redacteur): Ժողովրդական շատ բառերու և ասութիւններու քաղաքացիական իրաւունք կուտայ գրական

սաքեանի, Ռուսինեանի, այսինքն հարադատ տաղանդներու (գէթ մէկ մասին մօտ) նպաստին, արթնցնեն այլապէս թմրած զանգուածներ, ու այդ դերին անընդունակ ըլլան մեր Զարթօնքի Սերունդին վաւերական ուժերը, մեծ պատրաստութեամբ, երբեմն հանճարով պաշտպանուած ըլլալուն հակառակ: Կը կարգամ, Զիլինկիրեան – Հայկունի Մալիկը, կը զգամ այդ չորցած տերեւներուն տակ օր մը թրթռացած կեանքին լեզուն, կը հասկնամ այդ մարդոց շրջանը՝ ու չեմ կրնար չցաւիլ որ ինչո՞ւ այդքան իրաւ ապրումներ՝ այդ կարիքներու ճշուժ, ու նոյնքան հանգամանաւոր մարդեր չազատաւարուն իրենց անմիջական ընդունութեանէն: Ոսկանի հանդէսները (Աբէէւ և Աբէհա) տաք իրողութիւններ կը թուին եղած ըլլալ, եթէ կը ներուի իմ քիչ տեսածս այդ ուղղութեամբ արժեւորել փորձե՛լ մը ինծի, պէտքերէ ծնած (այդ թերթերով առաջացած ծանր խռովքները, դիւրազգացութեանց հասած հարուածները, խմբագրին յաւակնութիւնները, մանաւանդ թերթերը պատասպարող սիրտցաւ օգնութիւնները դրամատէրներու խմբակի մը, որոնք ա՛լ չեն կրկնուիր մեր դրականութեան պատմութեան մէջ), ու պէտքերու դոհացման սպասարկու, կ'ունենան ճիշտ ներհակ արգասիք: Ա՛րդ, ո՛ւր է հրապարակագիրի մը արժանիքին փորձակչիւր. իր կործանած թէ իր շահածին մէջ, երբ փամանակը կուգայ այդ կշիռը գործադրելու: Անշուշտ, իմ կեցուածքը պիտի չունենար սա կերպարանքը եթէ երբեք այդ հրապարակագրին ետին ինծի ըլլար տրուած հաստատել մնայուն գործերու աշխատաւորը, դրագէտը: Այսօր Լեոն Բաշալեանը մոռցուած, հիմնովին մեռած է իւրեւ հրապարակագիր: Այս մարդը Ոսկանին խելքը չունէր անշուշտ:

Լեզուի մէջ. ինչպէս՝ կնէլ, պնպնալ, բռնկում, անուրբեման, անուշաշուի: Ոսկանի ոճին մէջ կը շո՛ւմարուի ֆրանսերէնի մեծ ազդեցութիւնը, կարծես ֆրանսերէն կը խորհի երբ հայերէն կը գրէ: Բայց ո՞ր իր գլխաւոր մտազբաղումն է: Միսաքեանի, Ռուսինեանի, Օտեանի պէս իր սերունդին այն սակաւաթիւ հայ գրողներէն է որոնք մեր աշխարհիկ գրականութեան մէջ փայլեցուցած են ճշմարիտ դրագէտի արժանիք, նոյնքան իմաստի որքան ձեւի տեսակէտով» (Պիմաստուերեմ, էջ 117): Յստակ է այս տողերուն տարողութիւնը, ինծի չիյնար այդ գնահատանքը դիմաւորել ուրիշ աւելի բանաւոր չափերով: Բայց չեմ կրնար իր յիշած միւս անուններէն իմ տպաւորութիւններս և գնահատանքս անգամ մըն ալ յիշել այս առիթով: Ոսկանի վրայ Հրանդ Ասատուրի ուսումնասիրութիւնը լոյս է տեսած առաջին անգամ Առջ հանդէսին մէջ (1907): Այսինքն շրջանի մը ուր մեր լրագրութիւնը կը տառապէր նիւթի տագնապէ մը և լեզուին վրայ գործադրուած նորացումներով կը կարծէր պարտել իր պակասը: Այդ շրջանին անշուշտ որ սրտապնդիչ վերադարձ

Բայց ունէր անկէ աւելի օգտաւէտ շնորհ մը, — ատկա՝ իր դերը հասկցած ըլլալը ու ատոր իրագործումը հետապնդած ըլլալը ապահովաբար: Եթէ լքեց գրականութիւնը, Ոսկանին պէս շատ կանուխ, բայց չպարզեց տրամութիւնը ինքզինքը օտարներուն վաճառելու: Ու իր հատորիկը, իրական ստեղծագործութիւն, այդքան իրարանցումներու ընդմէջէն դարձեալ ազատուած, փառք մըն է իւր յիշատակին: Մեր գրականութիւնը չի կրնար մոռնալ Ղալաթիոյ Ռէսթը, Տէրտէրին Ուխտը, Սիւզէնի Վարպետը, Նոր Զգեստը: Բաշալեան խմբագիրը կը թաղենք խաղաղութեամբ, բայց կը գուրգուրանք իրմէն մեզի ժառանգ այդ կտորներուն, պատառիկներուն փխրուն գեղեցկութեանցը վրայ: Շաթոպրիան թարգմանելու չափ գրականութեան զգայաւորանք մը պարզող Ստեփան Ոսկանէն մեզի մնացածը իր ոտանաւորներն են: Կարգացած եմ քանի մը հասները, սուր, խայթող, չար ու կծու: Այսինքն տաղաչափեալ լրագրութիւն: Այսինքն գրական զգայարանքէ անմասնութիւն: Վ. Զարգարեան կը յիշէ իրմէն 25—30 կտոր քերթուածներու պատմութիւն մը: Ուրիշ տեղ մըն ալ կայ աւանդութիւնը Ոսկանի ձեռագիր քերթուածներուն որոնք իզմիր տունէ տուն կը պտտէին, ստեղծելով խորունկ հետաքրքրութիւն, Էրիկրամ, մասրիկալ, Բաբեռա, — անշուշտ: Բայց որոնց աղն ու պղպեղը գրականութեան խոհանոցին համար անօգուտ են դժբախտաբար:

Իմ ծրագրէս և ուժերէս գուրս է հանգամանօրէն վերլուծել մեր հրապարակագրական պատկառելի մթերքը: Որքան հանդէս ու որքան անուաններ: Միւս կողմէն մեր գրականութեան բացառիկ մէկ մասնայատկութիւնն ալ՝ չըլլալն է լիովին

մը, դէպի յիսուն տարի առաջուան հրապարակագրութիւնը, կը պաշտպանուէր խկապէս մեծ, իրաւ անուաններուն ալ յիշատակովը: Ո՛չ Ռուսինեան, ո՛չ Օտեան, ո՛չ Միսաքեան մեր լեզուին չեն ծառայած, հակառակ վաւերական գրողի իրենց արժանիքներուն, այն չափով որով այդ սպառն ըրին տկուր Խրիսեանը, անմշակ Քէչեանը, աղքատախնամ Նալկունի՞ն կամ Ձիլիկիւրեանը: Ճամարիս գրագէտը աժան տարազ մըն է Հրանդ Ասատուրի ընդհանուր քրօնիկներուն մէջ քիչ մը ամէն անձի յարմարող: Արդ, մենք կը դժուարանանք զիջիլ այդ փառքը յիշուած բոլոր անուններուն, այն գլխաւոր փաստին պատճառով որ հրապարակագրութիւնը միշտ հրապարակագրութիւն է, երբեք գրականութիւն: Ձիլիկիւրեան 25 հատոր վէպ է թարգմանած: Մամուրեան՝ երեսուն: Այդ վէպերն էին որ յարգարեցին մեր աշխարհաբարը, յաղթահարեցին զբարաբախան հերձուածը 1880-ի մարդոց, ու իրապաշտներուն յանձնեցին ճկուն, կոկ, նոյնիսկ որոշ գեղեցկութեամբ լեզու մը: Տուէք Եղիային ազատութիւն, Ձերադին իրաւունք որպէսզի գրեն իրենց քմայքին պէս: Դուք չէիք ունենար 1890-ի արու աշխարհաբարը:

ազատագրուած այդ կերպարանքէն: Չէ՞ որ մեր բոլոր գրագէտները — շատ աննշան բացառութեամբ մը — իրենց տուրքը վճարած են այդ մոզոքին: Անոնք որ օր մը պիտի փորձուին այդ մթերքը օգտագործել, գէթ մեր ժողովուրդին իմացական բարեշրջումը ամբողջացնելու սրտառուչ առաջադրութեամբ, անշուշտ պիտի ունենան դժելիք, յօրինելիք, կառուցուելիք խոշոր անձնաւորութեանց շքախումբ մը, որոնք արդար հասակով մը կը զատուին ասպարէզէն գաճաճներէն, ցեցեղէն: Լէօ Նուիրեց ընդարձակ աշխատանք Գրիգոր Արծրունի անունով մարդու մը որմէ արեւելահայ հասարակութիւնը մեծ բարիք վայելեց բայց զրականութիւնը՝ ճիղճ վիպակ մը: Արեւելահայերը չեն կրնար մոռնալ, ելլի մինչեւ այսօր, Արծրունին: Ի՞նչ բարիք բերաւ Արեւմտահայ Գրականութեան, հասարակութեան, Ստեփան Ոսկան անունով մեծ մարդը: Հարցուցէք ու կեցէք: Ամէնէն առաջ իր չարիքը, պաշտպանուած հասցէներ կործանելու: Երկրորդաբար իր վատ, դաւաճան ուրացումը: Գիտենք թէ ֆրանսացիներուն ծառայող մեծ մտաւորականը ո՛րք տղաւ իր վերջին շունչը. իր պապենական կալուածներն ալ ծախելէ վերջ իր թերթին (La Réforme) սպասին մէջ: Ու գիտենք դարձեալ որ Սուրէն Պարթեւեան Աղեքսանդրիա հիւանդանոց մը մեռաւ, Երուանդ Օտեան Գահիրէ՝ դարձեալ հիւանդանոց մը: Գէորգ Պուպի, Ոսկանի հիացող Իլմիրցի լրագրող մը, իր դադաղին վրայ արտասանած է դառնութիւն արտայայտող զգացումներ: Բայց չեմ գտներ մեր՝ հայերուս բաժինը այս զգացումներու ծնունդին մէջ: Ստեփան Ոսկան մինակ էր իր լքումին մէջ: Մեր բոլոր գրողները գէթ կրնան իր ստուերին հետ, ստուերներու արքայութեան մէջ, ունենալ հաւասարապատիւ խօսքեր ու փաստեր: Ոչինչ կը պակսէր իրեն ինքզինքը իրագործելու պարտքին համար, բացի ահաւոր իր եսասիրութեան չարիքէն:

Հոս է իր ողբերգութեան լուծումը: Իր տաղանդը — չեմ կրնար մերժել զայն, փաստի անբաւականութեան պատճառով — իր դժբախտութիւնը չյօրինեց սակայն: Չտուինք իրեն հաց: Բայց որո՞ւ տուինք մենք այդ հացը մեր գրողներէն: Ո՞վ էր կրնար իր ըրածին պէս ծախել իր գրիչը. Զօրայեանը, Չերա՞ղը, Բաշալեանը, Օտեանը, մարդեր՝ ասոնք որոնք Ոսկանին չափ գրել գիտէին իրենց լեզուն և օտար լեզու մը նոյն ատեն: Կեցան՝ իրենց դժբախտութիւնը կրելու արիւթեամբ: Մեռան: Ու իրենց յիշատակը կը յարդենք: Ոսկանին համար այս էջերն իսկ ինծի կ'ազդեն որոշ խղճահարութիւն:

ԳՐԻԳՈՐ ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

Ստեփան Ոսկանի անունին հետ ինծի կը ներկայանան ուրիշներ, ոմանք Պոլսէն, բայց Իզմիր գործած. աւելի շատերը՝ Իզմիրէն, հոն ծնած, գործած ու մեռած: Անոնցմէ ամէնէն մեծահամբաւը՝ Մանուէլեան Մեծը, ինչպէս սիրեցին զայն յորջորջել՝ ես գտած եմ Զարթօնքի աշխատանքներէն, սա գլխաւոր պատճառով որ անոր գործունէութիւնը թէն կը բացուի Զարթօնքի յուզումներուն ամէնէն ջերմ շրջաններուն (Հայկա՛ն Նա՛մակէն կը սկսի 1865-ին), բայց կը ստանայ իր վաւերական իմաստը 1871էն վերջ, երբ Աբէէլահ Մահալը կը հիմնէ Մամուրեան: Արդ, նոյն այդ թուականին Պետրոս Գուրեան հոգեւարք է: Պէշիկթաշեան՝ թարմ հողակոյտ մը, դեռ չպաղած: Ալիշան՝ Յաշիկէրուն շարքը աւարտելու վրայ, որպէսզի անցնի տեղագրական, պատմագրական, ազգագրական իր աշխարհին, լքելով ընդմիջող քերթողութիւնն ու վարդերուած վիպումը (Յաշիկ): Գարձեալ այդ թուականին՝ սկիզբը կը դրուի ուրիշ, աւելի ազմրկոտ փառքերը Զեւարդի, Նզիւայի, Գարագաշի, Գուրգէնի: Պարոնեան դէմք է: Նար-Պէյ՝ մեծութիւն մը:

Իզմիրի դպրոցին համար կարիք չեմ զգար լայն վերլուելուծումներու: Բաւ է դիտել տալ որ Արեւմտահայ Գրականութեան մանաւանդ առաջնակ շրջանին Յոնիականի թագուհին ունի Վոսիսի դէսոյն. չափ (ո՛վ երանելի շրջաբանութիւնները այդ սերունդին) բարեբար դիւր մը: Ախալի մէջ չեմ եթէ աշխարհաբարի ընդհանրացման, ազգային լեզու դառնալու բախտին մէջ ազդեցութիւնը գտնել ուղեմ Մահալէն աւելի՝ Իզմիրի ոմանթիկ թերթօններուն որոնք տաք հացի պէս լափուեցան մեր ընթերցող հասարակութիւնէն: Ահա ձեզի ցուցակ մը հոն հրատարակուած թերթերու:

Շաբաբան (1839-54), Արշալայ Աբաբաբան (1840-86), Հայբեռան (1843-46), Արքի Աբաբաբան (1853-56), Թաթակ Հայալեան (1854-56), Մաշիկ (1861-64, Ձիլիկիլիքեան-Հայկունի): Ասոնցմէ մօտ կէս դար իր գոյութիւնը պահող Պալթաղարի թերթը (Արշալայ Աբաբաբան), Աղաթօնի Հայաբաբանէն աւելի՛ կանոնաւոր լեզու մը կը գործածէ: Բայց Իզմիրի դերը ճիշտ կ'ըլլայ ուսումնասիրել իր թարգմանութեանց մէջ: Արդարեւ Զիլիկիլիքեան, Մամուրեան, Ոսկան, մանաւանդ առաջին երկուքը դանդուածեղ փոխադրումներ ըրած

են ֆրանսական վէպէն: Կոստանդեան իր կարգին դասագիրքերու մօտ ողիով մը հայացուցած է գիտական ձեռնարկներ (traité) գաւազան ուսումներու վրայ: Ուրիշ մը՝ Նուպարեան, իր փառքը փնտռած է գասական ֆրանսացի հեղինակներէ փոխադրումներու մէջ: Այս բոլորին միտք բանի՞ն: — Ա՛ն՝ որ Իլմիրի մէջ, արեւելեքի, այսինքն օսմանեան կայսրութեան ամէնէն վաճառաշահ այդ ոստանին մէջ մեր ժողովուրդը կազմած է փակ, ինք իր մէջ աճող հասարակութիւն մը: Պոլսոյ նման անիկա չի նպաստուելորու իր գաղթական արեւնէն, ու դրամի, վաճառականութեան վրայ կազմաւորուած ազնուականութիւն մը իր կարիքներուն համար կը ստեղծէ եթէ ոչ գրականութիւն մը, գէթ հրապարակագրական բարեխառնութիւն մը: Պոլսէն աւելի կանոնաւոր են իր գպրոցները 1850-ին: Լրագիրը (Պաթաղարեան թերթը) իր իմաստը կ'արգարացնէ, լուրի, ասետուրի ճոխ, թարմ իր բաժիններով: Հոն անգամ մը տկարանալէն վերջը կրկին զրոհ չի տար գրաբարամուտութիւնը: Անոր մէկ զաւակը Ս. Ոսկան կը խմբագրէ սրամիտ, կծու հանդէսներ: Անոր մէկ ուրիշ զաւակը, Չիլինկիրեան կը վարէ, Հայկունիի հետ, լուրջ, շրջանը գոհացնող բայց յառաջահայեաց ուրիշ հանդէս մը՝ Ծաղկը:

Այս անուններէն որոշ շահեկանութիւն կը պարզեն Չիլինկիրեան, Գ. Կոստանդեան, Նուպարեան, բայց միշտ անբաւարար՝ հակալռու համար մենագրութեան(*) վաստակ մը: Անիրաւու-

(*) Ոսկանի համար իմ զիջումը կը հպատակի իր տիպարին բացառիկ նկարագիրներուն: Սուրէն Պարթեւեան, Մինաս Զեբազ ՀԱՄԱՊԱՏԱՆԻՆ մէջ իրենց գրաւած տեղը պարտական են ոչ անշուշտ իրենց գրական վաստակներուն, այլ իրենցմով արտայայտուած այն տեսակ մը գործօնութեան փաստին որով աղբեցան անոնք: Մեր ժողովուրդին մէջ կայ այդ երակը, իր բնավարէն դուրս ինքզինքը տեղաւորելու, երբեմն արտագրելով մեծ ալ իրագործումներ: Ո՛չ մէկ դարու մեղի չպակեցան այդ մարդերէն՝ օտարին սպասին մէջ հասած՝ զագաթներու: Նուպարեան հրաշք մըն է, գասակարգէն ան մարդոց որոնք ոչինչ ունին ընելու, ըսելու. բայց քառորդ դարով կը պահեն իրենք զիրենք միշտ բան մը ըսողի, ընողի. սրտառու իրենց պատրանքը թանձրացուցած քանի մը փշուր գործերու վրայ, — անշուշտ թարգմանութիւն, դիւան, քօնիկ, իրմէ Արեւմտահայ Գրականութիւնը կ'առնէ անունը բայց կը մերժէ գործը (իր թարգմանութիւնները՝ քերթոնքեր Պաթաղարի թերթին մէջ, Ռասիիի Պատասխան, Եսքիւր, Պուստուրի Պատկար, Կէօթէի Ֆառուսը որոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ Հ. Ասատուր, Հիւսիսի Նօր ամս գր Բարին և Լաճոնքի թուականներ, Մուրիւն, և Ալեքսանդրի Պատմութիւն Քաղաքաւորութեանը, Նանսէի Գեղի Ռեւիւ, Ֆլորիանի Առակներ, յիշելու համար տղագրութեանը՝ կը վկայեն նուազաւոր ինչպէս իլմիրեան

Թիւն պիտի ըլլար սակայն քիչիկ մը մանրամասնուած ձեռվ չխօսիլ Գ. Զիլինկիրեանէն որ բացի զանգուածեղ իր թարգմանութիւններէն (քսանեօթը հատոր ումանթիկ վէպեր — Հիւկոյի Թշաաւերը, Էօթէն Սիւրի Մաթիւրը, Ապպէ Բրէվոյի Մանն լէ-տոն, Էօթէն սը Միաքուռի Մաթիոն դը Լօրօֆ Խոսքաւաւ, Լամարթիւնի Ռաֆայէլը, Ֆէօյեէի Պարոն դը Բաֆաւը, Ժօրժ Սանի Օբէրդը լա Քէնթլէն, Միւսէի Դարոս ձէլ զաւէն Խոսքաւաւ) ձգած է իր Ուշերոսթիւն է Կոստանդնուպոլիս հաստորիկը։ Մամուրեանի Հայ-կական Նախակէն իրեն նախատիպ ունեցող Զիլինկիրեանը այդ գործին մէջ կը նորոգէ 1860-ի սեռը (Զիլինկիրեանի գործը լոյս է տեսած 1883-ին), առանց զայն կարենալ փրկելու. սակայն, մնալով ենթակայ մէկ ու նոյն թերութեան որ անօգուտ բանի մը վերածած է նոյնիսկ Մամուրեանի գլուխ-գործոցը։ Այդ թերութիւնը դժուար է հասկնալ մեր այսօրուան ճաշակներով որոնք տպաւորութիւնները չեն արհամարհեր անշուշտ, բայց զանոնք կ'ուզեն առատ, սպառիչ ճշգրտութեամբ մը։ Երկու իզմիրցիներն ալ դիմած են թեթեւ քօղերու ետին ապաստանելու անիմաստ պէրանքին, ու տուած զծագրութիւններ, սեւագրութիւններ փոփանակ հարազատ, հաւատարիմ կենդանալիւններ։ Այն մարդերը որոնցմէ խօսած է Մամուրեան, հազիւ թէ այսօր մեկնուած թեամբ, բացալով ինչպէս կ'ըսեն՝ մեզի կը պատկանին, այսինքն սերունդի մը որ զանոնք օտար չէր զգար իր ջղալին դու-

գրական հասկացողութեան մասին։ Դալուս Կոստանդնուպոլիս ու շաղրաւ միտք մըն է, առաջիններէն մէկը մեր մէջ գիտութեամբ և իմաստասիրութեամբ հետաքրքրուող։ **Մերոսի վրայ** իր հատորը իր ազմուկէն աւելի նետապնդած նպատակովը կը մնայ արժանի համակրանքի և յիշատակի։ Զանազան գիտութիւններէ իր Դասերը թէն զուրս են գրական հանգամանքէ։ Բայց կը ծառայեն այդ մարդուն իմացական սարկիչ-տութիւնը. օգտապաշտ ախորժակները բացատրելու։ Մնաց որ Զիլինկիրեանի Ծաղիլիկն մէջ ստորագրած է մէկէ աւելի յօդուածներ. օրուան իրողութեանց շուրջ, ուր ռըր, խառնուածք, Եբեք աւելի են քան սպասուածը այսպէս չոր հայեցողութիւններու սպասարկու միտքէ մը։ Զրուցուած, չգրգայած խմբագիր մը կար այս իմաստասէրին նտին։ Անշուշտ տրամութիւն է որ Ոսկանը ինչպէս Կոստանդնուքը, շատ կանուխէն ըլլան կռնակ դարձուցած մեր Ժողովուրդին։ 1898-ին իր աչքը փակող գիտուն և իմաստասէր Կոստանդնուքը, իր փառաւոր մատենադարանը կտակեր էր իզմիրի յոյն հասարակութեան։ Հայ մամուլը մեկնեց արարքը, որակեց զայն իր սովորական թեթեւութեամբը։ Հարցը այդ գիրքերուն սեպհականութեան մէջ չէր կեղծոնանար անշուշտ, այլ այն խորունկ փաստին մէջ որ իզմիր դարձեր էր հայ Ժողովուրդին ինչպէս անոր գրականութեան մէջ ղեր մը ունենալէ։

թեան, զգաճնութեան: Բայց նոյն այդ մարդերը անկշիռ հանելուկներ՝ ապահովաբար, այս պարուն վերջերը: Այն ատեն: Այսինքն ինչն է որ պիտի մնար շահեկան Ձիլինկիրեանի գիրքէն 1980-ին: Կարկառի հոսած անճամբուրութեանը որոնք գրական ստեղծագործումին բարիքովը կը տեսն աւելի քան իրենց բնատրիպարները: Ձիլինկիրեան էջը չանցնող անկշիռ տարրեր միայն գործածած է 1880-ի մարդոց ամէնէն յատկանշական նմուշներուն վրայ: Կ'ընդունիք ինծի հետ որ տառնցմէ մէկն էր Վարժապետեանն պատրիարքը: Այդ մարդուն մահը սղացող Պէրպլերեանը որ տպաւորապաշտ մէկը չէր սակայն, շատ աւելի բան է խօսած ծփուն պատրիարքին հոգեղէն յօրինուածքէն: Ձիլինկիրեան քանի մը տող միայն յատկացուցած է գիմանկարի մը որ խորհրդաւոր պահու մը, ազգին ամբողջ հմայքը կազմեր էր: Ուրքան պիտի մնայինք Ձիլինկիրեանին երախտապարտ, եթէ երբեք սեւագրելու տեղ կենդանագրէր Ասեղիսն Փափաղկանը, իր կարգին շատ քացառիկ, շատ յատկանշական զէմք մը, Խօթանաճական թուականներուն մեծահոգակ տրիբունը որ կ'ընդգրկմարանէր Սերվիլէններու, Ապրօններու, Աղաթօններու, Օսաններու, և կը խորհրդանշէր մտքի պարզուկ աշխատանքութիւնը, վարժապետ կամ խմբագիր, փաշաներու, պէյերո՞ւ, ազնուականներու, մեծահարուստներու շուքին և հմայքին ընդդէմ: Ձիլինկիրեան, իր վարպետին՝ Մամուրեանին նման, քանի մը գիծերով կարծած է գոհացնել ընթերցողը: Վաւերական անճամբուրութիւններէն դուրս, Պոլսոյ մէջ գանազան տեղեր, շոգենաւներու, փողոցներու մէջ անիկա կը զրէ հանդիպումն ըրած ըլլալ ուրիշ տրիպարային անճամբուրութիւններու, երկու սեռէ ալ, ընկերութեան վերին խաւերուն պատկանող: Դժբախտութիւնը այն է որ 1880-ին իրաւ այդ մարդերը այսօր չուք իսկ չեն, վասնզի գանսնք սեւեռել(*)

(*) Պահ մը ենթադրեցէք որ 1830-ի մեր աւագանիէն մարգու մը կենդանագիրը զրուէր մեր առջև, այն հարազատութեամբ որով այդ մարդը եղեր, ապրեր էր իր շրջանը: Ու միշտ ենթադրեցէք որ զայն տուող արուեստագէտը ըլլար բժախնդիր, թէկուզ շատախօս յիմար մը: Մենք այդ յիմարութեան իսկ գինով պիտի ունենայինք իրաւ պատկեր մը մեր առջին, մեր անհուն ծարաւը այդ անցեալէն որոշ չափով մը գոհացնող: Ձիլինկիրեանի համար իր նամակները առիթներ են հրապարակագրական աժան տեսութիւններու, իր ընթերցումներուն յաճախանքին տակ անհանգիստ, տառապող միտքն է անիկա, որ իր շրջապատը կը պրպտէ այդ ընթերցումները վաւերացնելու առաջադրութեամբ: Իսկ անտանի, թշուառ բարոյախօսութիւնը 80-ի մարդոց, որոնք ամէն էջի մեզ կ'ողողեն իրենց սկզբունքային տեսութիւններով:

ուզող գրագետը լուսանկարային թեթևութեամբ մը վարուած է։ անոնց հետ։ Ձիւնկիրեանի գիրքը յիշատակութեան արժանի է սակայն, մտայնութեան մը, բարեխառնութեան մը իբր հանդիսարան։ Դիւրին է քանի մը արագ նշմարներով սեռեւ այդ մտայնութիւնը, որ թէև մօտիկէն կը յիշեցնէ պոլսահայ ընկերութեան ներքին խփուլիւնը, անոր հոգեբանական յօրինուածութիւնը, բայց կը զատուի որոշ ալ նրբերանգներով։ Դուք հազիւ թէ կարգացած կրնաք ըլլալ Ուղեորութեան է Կ. Պօլսոյ ութերորդ նամակին թոնով, courtoisie-ով քրօնիկ մը (էջ 111-132), Թեթևացեալ այդ քսան էջերէն երկու երրորդը, այսինքն կնոջ գերին վրայ հասարակ խօսքերու, հանրածանօթ տեսութիւններու ձրի շաղփաղփանքը, ու կեցեք հոն ուրուացող երեք կիներու կենդանագիրներուն առջև։ Իզմիրի սալոնները միայն ի վիճակի էին այդպէս յարգարելու ոչ թէ կնամեծարութիւնը, այլ կիներէ խօսելու քաղաքավար, զգաստ, զուսպ, շփացումի հայող բայց զայն չեղող եղանակը։ Ձիւնկիրեան իր գրիչը մեղրի թաթած է շինելու համար այդ կիներուն նկարները։ Ատոնցմէ մէկն է Տիկին Ա. Ապրօ, Աղբային Ժողովոյ ատենապետին կինը, իր կարգին ատենապետուհի Ազգանուէր Հայուհեաց միութեան։ Տեսեք թէ ի՞նչ առաքելութիւններ հաստատած է այդ կնիկին վրայ Իզմիրցի գրողը. «... Տիկին Ա. Ապրօ կրնայ պարծիլ իր ուսումնարանովը, բնական խելանութեամբը, լեզուապատկան և երաժշտական հմտութիւններովը և լեզուանիւթեամբը, նաև այն ազնուապէս համարձակ, վայելչասիրական (élégant) և յանկուցիչ կերպերովը՝ որոնց կրթնած գիտէ բարձրագոյն ընկերութեանց մէջ իսկ փայլել, իշխել և իր ներկայութեան հրապուրին ներքև պրկել մամնուրեք ձանձրանալու և յօրանջելու սովորողներն անգամ։ Այս աղնիւ Տիկինը Ընկերութեան յառաջգիմութեան հոգեին նախանձախնդիր է և իր ատենապետութեան պաշտօնը արդիւնաւոր կերպիւ կը կատարէ։ Ըստ իւր, այժմէն իրաւունք ունի պահանջելու որ հանրութեան օգտին համար թէ՛ իր և թէ՛ աղնիւ աջակիցներուն կողմէ մատուցուած ծառայութիւնը ճանչցուի» (Ուղեորութեան է Կ. Պօլսոյ, էջ 126)։ Իմ կողմէ, առանց չարութեան, այս տողերուն տակ պահուած շփացումը իզմիրեան մտայնութիւն մը իբրև կ'արժեւորուի։ Պոլսեցիին այդ շփացումը պիտի վերածէր տափակ գովասանքի կամ չարածնի քաջքշուքի։ 1880-ին, կիներու սկզբնածագ աղբայնութիւնը մեր իմացական ձեռնարկներուն վրայ, բարքերու պատմիչ մը միայն չի չահագըրդուեր։ Անկեղծ էին այդ մեծահարուստ աղջիկներն ու կի-

ները երբ իրենց պարապոյթը (loisir) անձանձրոյթ անցընելու կերպերէն մէկը նկատէին պարահանդէսներ սարքելը, հանգանակութիւններ կազմակերպելը, ներկայացումներ գլուխ հանելը: Կը ներուի ինծի, այս ամէնուն մէջը, ներսը քիչիկ մը արածում, նարկիսացում, օւիացածութիւն կնթաղրել, բայց չի ներուիր այդ ամէնը վերածել կանացի նանրամիտ ցուցադրանքներուն: Չի լինկիրեան կրնա՞ր ուրիշ տպաւորութիւններ առած ըլլալ այդ elegant ձեւերով տիկինէն: Իր նամակը գլուխ-գործոց մըն է քաղաքավար թոնով, գռեհիկէն ընդքարշուած բայց անոր չիջած ասպետական ելոյթէ մը: Աւելի՞ն: Այսինքն այդ ներկերէն անգին, իրաւ կի՛նը այդ գեղորին ետին: Հաւանաբար կար: Չի լինկիրեան իր թարգմանած վէպերուն մէջ սորված է այդ կենդանադիրին արուեստը: Փոխեցէք անունը Ֆրանսացի մարքիզուհիի մը: Նկարը պիտի պատշաճէր բոլոր մասերովը: Բայց նոյն այդ գլուխին մէջ այդ հատորին, Չիլինկիրեան մեր լեզուին բառերը քիչ կը գտնէ յօրինելու համար Տիկին Տիւսարի նկարը: «Իր հետը բազմիցս տեսնուած և խօսակցած ըլլալով կրնայի նախ իր անձին նկարագրելը ընծայել և անկէ թելագրուած կարծիքներս յայտնել՝ եթէ էօժէն Սիւի վրձինը և Կասպար Լավաթերի գիմագիտական հմտութիւնը ունենայի: Ներելի է ինձ կարծե՞հ սակայն թէ այս ազնիւ տիկնոջ ճակտին վրայ զգոնութեան, նայուածքին մէջ խելանութեան և ռուսկերուն ու շուրթներուն վրայ նրբամտութեան նշոյլի մը բեկբեկումը նշմարելու համար ո՛չ փաղաքուշ ուշադրութիւն և ոչ ալ Տիկին Ժորժ Սանին պէս Լավաթերի գիմագիտական երկերը ուսումնասիրելու հարկ կայ» (հոն, էջ 129): Ո՛ւր ենք, պիտի հարցնենք մենք մեզի, Ֆրանսայի ազնուական սալոններէն մէկուն մէջ դահակալող իշխանուհիի մը ներկայութեամբ, թէ հայ կնիկի մը առջև որուն տաղանդը նոր կը ծագէր: Որուն առաջաւոր պարմանութիւնը տրամութիւն մըն էր: Որմէ տառապեր էր մեր իրա՛ւ քերթողներէն մէկը: Եւ որ կը դառնար իր Ժողովուրդին սպասին, դժուար բացատրելի զգացումներու անձնատուր: Չիլինկիրեան, պալատական փաշայի մը կինը եղող այդ հայուհիին համար ունի տակաւին երեք էջ, վկայագրական առքով մը գրուած: Չունիմ տեղատոնք ալ առնելու ներս: Կը դահանամ վերջաբանովը «... աշխատասիրութեան շնորհիւ Տիկին Ս. Տիւսար կրցած է նախ ինքզինքը շինել, ըսել կ'ուզեմ թէ կրթութեամբ և դաստիարակութեամբ յաջողած է կազմելու իր միտքը՝ որ այժմեայ (moderne) յառաջգիմութեան դադափարներու բոյն մըն է. իր սիրտը՝ որ միայն

ընտիր զգացմանց աղբիւր մ'է. իր ձեռները որոնք դաշնակի մը ստեղնաշարին (clavier) վրայ յաջողակօրէն կը թրթռան մերթ հոգեկիր վիշտ մը մեկամաղձօրէն արտայայտելու, և մերթ սըրտաբուռից ցնծութեանց ներդաշնակութիւն մը արտադրելու և ունկնդիրը զմայլումով համակելու համար» (հոն, էջ 131): Օրինակը ուրկէ կը քաղեմ այս տողերը ունի ձեռագիր սա շատ յատկանշական յաւելումը «աղէկ որ խելիդ չի տուի բնդ գովութեանդ»: Կ'ենթադրեմ որ մօայլ ու դաժան եպիսկոպոս մըն էր այս միջամտութեան հեղինակը: Այնքան իրաւ կ'ըսեն երբեմն սա պարզ մարդերը: Ու վերջացնելու համար «... ճշմարտասէր ունկնդիրն այս գաղափարներու առջև իր միտքը ամփոփելու, այս զգացմանց առջև իր սիրտը պարկեշտութեամբ համակելու, և այս նուագային գեղգեղանաց առջև համարաբար զմայլելու պէտքը կը զգայ, յօժարակամ խոստովանելով թէ այս վառվռուուն ու բեղուն իմացականութեան տիրուհին ինչպէս լեզուագէտի և գրագէտի յատկութիւններովը, նոյնպէս և մայրերու լաւագոյնին առաքինութիւններովն իրաւունք ունի պարծելու և ազադակելու. «Ես ալ հոգի մ'եմ»:

(Ուշեր-Բէնէ Է Կ. Պէլէ, էջ 132)

Զեմ կարծեր որ ասկէ ճարտար կենդանագիր մը իրագործելի ըլլար 1880-ին մեր պոլսեցի կիներէն: Արդ, Տիկին Տիւսար, ազնուատոհմ իր ծագումով քաղարինի՝ մը տունէն հասակ առած, բայց իմացականութեան շնորհիւ իր ժողովուրդին մէջ որոշ վարկի, նոյնիսկ փառքի բարձրացած չափահաս մարդու մը վրայ ի վիճակի էր այս տպաւորութիւնը ձգելու: Զունիմ առարկութիւն: Բայց Տիկին Տիւսար մինչև այդ նամակին գրութիւնը, գրաբար քերթուածով մը (Պէշիկթաշլեանի մահուան վրայ եղերգ մը) ու լեզուապայքարին մէջ քանի մը յոգուածներով միայն՝ փաստեր կը ճարէր իմացական հետաքրքրութեանց: Աւելին: Մայրայի ձեռագիրը տեսաւ Զիլինկիրեան: Կարդաց անկէ կտորներ: Կ'ենթադրեմ: Այն ատեն: Մեծ գործերու թարգմանիչը այդ աստիճան աղքատ միտք՝ որպէսզի այդ վէպին տարողութիւնը չփոթէր, ու իր Ուշեր-Բէնէն անոր հեղինակուհին նուիրելու չափ դառնա՞ր կնամեծար: Զեմ առաջ տանիր այս կարեւորութիւններուն ծանրութիւնը: Այսքանն ալ անո՞ր համար, վասնզի մեր բախտէն այնքան քիչ երևցող սա տպաւորութեանց փունջը չըջանէ մը կարելի վկայութիւն մըն է: Զիլինկիրեան աւելի իրաւ րաներ տեսած է Ազգային ժողովի սրահէն, ժողովականներէն, առժամայա ատենապետի մը վրայ շատ համարձակ, շատ կծու

իր տպագրութիւնները չխնայելով և անկախ նկարագրի գիծեր թելադրելով: Իր դատաստանները այդ մարդերէն չեմ վարներ վերաքննութեան: Բայց կը յայտադրիմ քիչ մը իր իմաստ(ասիրութեան վրայ ուր անիկա այդ կարկտան, թարգմանածոյ սահմանադրութիւնը ծաղրանկարային փոքրութեան մը կը վերածէ: Իզմիրի դպրոցը, Պոլիսի սահմանադրականներուն գէմ աւանդական իր հակառակութիւնը անշուշտ արժանապատուութեան հարցի մը վերածեր էր: Տեսանք Ոսկանը որ այդ Սահմանադրութեան աշխատաւորներէն Կրճիկեանը ինչ անուշիկ վերադիրով մը որակեց իր թերթին մէջ (Աբեհաթ): Դիտենք Մամուրեանը որ այդ Պոլիսը քննադատելը իրեն մենաշնորհ մը ըրաւ աւելի քան քառորդ դար: Իր Հայկական Նամակէն, իր Աբեհէան Մահալը այդ վերնագիր դերը շատ լրջութեամբ կ'արժեորեն: Պոլսեցիներուն հեղինակութիւնը եղող Սահմանադրութիւնը, իր բոլոր թերութիւններովը, անշուշտ որ կ'արժէր աւելի՛ք քան Մամուրեանի ողորմելի նամակները և ռոմանթիկ թարգմանութիւնները: Չիլինկիրեան այդ Սահմանադրութեան թերութիւնները, անյարմարութիւնները, անտեղութիւնը, քնարական աշխոյժով մը կը վերլուծէ, առանց կասկածելու թէ անոր տեղը ի՞նչ ունէր առաջարկելիք այս ժողովուրդին վարչական կարգուսարքը ազատելու համար հանդիպող փառասէրէն, չահամուլէն, յիմարին հաւանական խանգարումներէն: Քի՞չ էին ամիրաները, ասոնց արքանեակները, պետական աստիճանաւորները, անոնց ազդեցութեան տակ կծկած եպիսկոպոսները և պատրիարքները: Քերականութիւն և տարեցոյց բանադրողները հազիւ քանի մը տարիով կը դատուին Սահմանադրութեան ստեղծիչներէն: 1950-ին, յիմար պատմիչ մը թերեւս պիտի երթայ աւելի առաջ ամբողջ հայկական հարցը և ասոր հետեանք մեր ողբերգութիւնը՝ ծնունդը ընդունելու այդ Սահմանադրութեան: 1880-ին Չիլինկիրեան արդար զայրոյթն ունի մարդոց խումբի մը գէմ, որոնք ասկէ անկէ հաւաքուած, իրենց չունեցած արժանիքները կ'ոսկեղօծեն օրէնսդրական զինանշաններով ալ: Որոնք կա՛մ կը հայոյն, կա՛մ կը քնանան, կամ կը լռեն, ու իրենց ուսումնասիրութեան վտահուած հարցերը կը վերածեն ճառախօսական մրցանիւթերու: Չունիմ առարկութիւն: Դարձեալ իրեն հետ եմ այդ Սահմանադրութիւնը չհասկնալու կեցուածքի մը մէջ, պայմաններու այն սարիքով որ կը տիրէին անոր ծնունդին, գործադրումին: Ի՞նչ կ'արժէր ի վերջոյ պրոշիւր մը որ կը բովանդակէր անուշիկ օրէնքներ, բայց զոր երկու փաշա կրնային խլել նոյնիսկ պատ-

ընտանիքին ձեռքէն ու պատուելով կրակարան նետել (ըրին ատիկա թուրքերը 60 էն առաջ)։ Զիլինկիրեան մեծ խմաստութիւն մը կը սպառէ այս պարզ իրողութիւններուն հազցնելու համար ընկերաբանական զրահանք։ Ու ատ է որ չեմ ներեր իրեն։ Զեմ ներեր դարձեալ այս ընդդիմադիր հերոսութիւնը՝ Մամուրեանին, քանի որ չունին ինծի ներկայելիք ուրիշ միջոց մը ազգային գործերու մէջ կամայականութիւնները սանձահարող։ 1865-ին Ստեփան Ոսկան Իզմիր է։ Իր բարեկամներուն ազդեցութիւնը իրեն կ'ապահովէ, ամսական հազար Ֆրանք, որպէսզի իր երեք չըրած մէկ գործը, ազգային վարժարանի մը տեսչութիւնը չըքսէ իր մեծ համբաւով։ Արդ, 1860-ին ետարքոսները հազիւ ունէին այդ ամսականը։ Յրանտական բաւլլումանին անդամները օրական քսան Ֆրանք կը ստանային։ Պոլսոյ պատրիարքութեան ամբողջ պիւտճէն 1879-ին ամսական քառասուն ոսկի էր։ Ոսկանին թոշակը կը կործանէ վարժարանը։ Բայց զայն այդ դիրքին հասցնողներուն փառասիրութիւնն ալ կը գտնէ իր գոհացումը։ Բազմապատկեցէք այս կարգի տրտում զեղծումները ամբողջ քաղաքներու, գիւղերու վրայ։ Ու դուք պիտի օրհնէք յիշատակը մարդոց որոնք մտածեցին այս կարգէ չարիքները անկարելի դարձնել։

Զիլինկիրեանի հատորին մէջ աւելի պարկեշտ են, այսինքն իրաւ բարեբեւ իր ընդհանրացումները, թէ կը կարօտին աւելի յստակութեան, լոյսի։ Իր Բերան, Բրինքիփոն տեսնուած են գրողի աչքերով, ըսել կ'ուզեմ կը մնան տարտամ, բայց դարձեալ կը յաջողին ընդհանուր գաղափար մը հայթայթել անոնց կերպարանած մոլութիւններէն, տրտմութիւններէն։ Գոհանալ այս քանով։ Զեմ գիտեր։ Զիլինկիրեան ստեղծագործ միտք մը չէր, բայց հաստատ մարդանքներու մէջ որոշ գիւրութիւն ստացած քրօնիկագիր մը։ Կը բաւէր իրեն, փոխանակ Ալեքէւան Մահալի հասցունելիք յօդուածով (այդ նամակները նախ երեցան այդ հանդէսին մէջ) խանդավառուելու, պարկեշտօրէն կազմակերպել իր դիտողութիւնները, անհրաժեշտ լրացումները տալ այդ գծագրութիւններուն, զբաղէր գիտունի հանդարտ, խղճամիտ հետաքրքրութեամբ մը, ու գոնէ քանի մը կարկառուն հարուածներու վրայ մեղի կտակէր անփոխարինելի փաստաթուղթեր։ Ինչպէս դատել մարդ մը որ, գրող, հրապարակագիր՝ գրեթէ ամբողջ կը նուիրէ պոլսահայ զբաղան շարժումին։ Արհամարհանք։ Անկարողութիւն։ Ինչ գիտնամ։ Այդ մամանակ մենք մեծ աղմուկ հանող առնուաղն հրապարակագիրներ ունէինք։ Մամուրեանի

որդեգրած *hautain* արհամարհանքը որքան փառակար եղած է իր աչկերտին։ Չիլինկիրեան Գրչունի մը չէ ստեղծած անշուշտ, այդ դիմակին ետին իրաւ գրող մը պատասպարելու առաջադրութեամբ։ Բայց որքան ծիծաղելի ըրած է զայն, իր անճարակութեանը մէջ, երբ պիտի զբաղի կիներէ դուրս, այս անգամ՝ գրական հարցերով։ Այդ Գրչունիին միջոցով յիշատակութենէ կ'անցնին օրուան գրողները (Նշիւա, Պէրպէրեան, Չերազ Էալլէ) բայց հազիւ քանի մը տող լուսաբանութիւններու արժանացած։ Մարդ ինչպէ՞ս չ'ուրածէ Տիկին Տիւսարի 3-4 էջ ջատագովականին երբ դեռ Մայրան լոյս ալ չէր տեսած։ Բայց ինչ որ կը ծանրաբեռնէ Ուլուր-Քիւն ի Կ. Պոլիսը, անտանելի ընկելու աստիճան, ատիկա կեանքի տողումին տեղ իր խորհրդածութեանց անսպառ կոհակումն է, գրեթէ ամէն էջի վրայ մեծադադակ սոնքացող։ Այդ խորհրդածութիւնները, ժամանակին շատ յարգի, խառնուրդն են գրականի և իմաստասիրականին։ Չիլինկիրեան իր վարպետներէն փորձուած խառնուրդին (*mélanges littéraires et philosophiques*) վրայ չի վարանիր պատմական, ընկերաքանական, տնտեսագիտական ծանօթութիւններ ալ աւելցնել, անգամ մըն ալ ծանրաբեռնելով ինքնին դժբախտ գրելու այդ կերպը։ Հրապարակագրական սա անուշ-ջուրի իմաստութիւնը որուն մեծատաղանդ ներկայացուցիչն էր Մ. Մամուրեան, Չիլինկիրեանի մէջ բաւական արմատացած ախորժակներէ վկայութիւն մըն է։ Զուր տեղը չէ որ մենք հանդէս կը խմբագրենք։ Անշուշտ տասը օրը անգամ մը մենք, ամենայն լրջութեամբ մեր ճերմակ բեմէն պիտի խօսինք մեր ընթերցողներուն քիչ մը ամէն բանի վրայ, պիտի տանք անոնց դասեր, պիտի խանդավառենք զանոնք «բարւոյն, զեղեցիկին և ճշմարտին» սրբազնասուրբ պատգամներովը։

Չիլինկիրեանի Մաշէլը 4-5 տարի կատարեց իր շինարար դերը ամենայն լրջութեամբ, ու ծառայեց մեր հասարակութեան, ինչպէս կը հաւատան ըրած ըլլալ մեր հանգէսներու շարագիրները (Ոսկանինն է բառը, Հիսարեանինը ըլլալէ վերջ)։ 1860-ին գրականութիւնը առանձին յղացք մը չէ, այլ Զարթօնքի իտէալներուն համագումարին մէջ սանկ թեթեւ, քիչ կշիռով միութիւն մըն է։ Ատ է թերեւս պապճառը որ Ոսկան մըր այնքան բարձր վարկ ապահովէ, Չիլինկիրեան մը իրեն ներէ յանգնութիւնը հանդէս խմբագրելու։ Բաշմալէպ, Սարգս, Նոյեան Աղաւնի, Մասեաց Աղաւնի, Թոմաի Հայկաղեան, Մեղու, Մաւն յիշելու համար քանի մը յատկանշական անուններ, ուրիշ բան չունին ընկելք քան ան զոր իրենց պիտի ներեն Արմենակ Հայ-

կունի(*) և Գրիգոր Չղիկմկերեան, այսինքն՝ քարոզ կարգալ իրենց բաժանորդներուն, իւրաքանչիւրը իր խառնուածքին զլիսաւոր մղումներուն հպատակ: Չիլինկիրեան կը պատկանի սա աղնուապետական հով մը ծախող մտաւորականութեան, որուն յաջողակ նմոշները դուք կը գտնէք Պարոնեանի Ջօշէրուն մէջ: Հայկունի պիտի գտնէ կերպը թարմացնելու շուկային, զպրոցին, ազգային շրջանակներուն կիրքերը, բնկուածները փոխադրելու կիւթթէմպերի դաշտերը, ու պիտի յարձակի աջ ու ձախ, առանց քաւրի, ստեղծելով զօրաւոր ընդդիմութիւն, թշնամութիւն: Այս վերջինին գաղափարագրութիւնը ժողովըր-

(*) ԱՐՄԵՆԱԿ ԱՅԿԱՊԻՆԻ յիշատակութեան արժանի անուն մըն է այդ շրջանէն իր քոնիկներով, քերականներով, վէպերով: Քրօնիկները կը յայտնեն խաժան, յանդուգն, ոսկանեան խառնուածք մը, օրուան հարցերուն մէջ միշտ կոտորով, թափով տրամադրութեամբ մը սպառազէն: Անոնք չեն բարձրացած ոչ միայն արուեստի (ինչպէս եղաւ քրօնիկը իրապաշտներուն), այլ չեն ալ ազատագրուած, ըսել կ'ուզեմ բանավէճի ծանր հոտ մը կը հոտին, ու կ'իրքի, առնուածքեան զգացումներէ ծնունդ կ'առնեն. զգացումներ՝ որոնք չըլլան հակակշռուած բարձր մշակոյթէ մը (օտար կրթութիւն) մեր մորթին առնուազն փակած, պատշաճութեանց սնոտիքով մըն ալ: Հայկունի իր Ժամանակին բոլոր տրամաութիւնները կը բաժնէ սեռէն: Մի մոռնաք որ կային Կ. Փանոսեանը, Ոսկանը, մանաւանդ Միսաքեանը որոնք իրարեւ հայհոյելու արարքը գիտէին գրականութեան վերածել: Հայկունիի քրօնիկները չա՛ մըն ալ չեն պատմութեան, քանի որ իրողութեանց արձագանգներուն մեր ետին հետ բախման կէտէն կը գունաւորուին, ու իբր այդ մեր գոյնը կ'առնեն: Դարձեալ չունիմ գնահատման խօսքեր իր քերթուածներէն, թոնով, ոգիով, թէքնիկով գրեթէ կրկնող Ոսկանին տաղաչափութիւնը, բայց անկէ աւելի թափթփած: Այդ քերթուածները սիրային, հայրենասիրական, բարոյախօսական, դիւ չեն զարմացներ սակայն, քանի որ աւելի հանգամանաւոր անուններ (կըրոսեր Ռոմանթիկները) դարձեալ ուրիշ բան չեն ըրած եթէ ոչ Հայկունիի անխնամութիւնները դարձան, կոկելով տողը, զարգարելով մարմինը, իայց չտառապելով հիմնական պակասը, — բանաստեղծականէն անժաւանդ ծնունդներուն ողբերգութիւնը: Հայկունիի քերթուածներուն լեզուն աշխարհաբար է, Աստուած միայն գիտէ որ Ժողովուրդին աշխարհաբար: Կրնային շատ աւելի յաջողութեամբ գրուիլ Բագրատունիի, Հիւրմիւզի, Չախչախեանի բարբառներով: Արդիւնքը պիտի ըլլար մէկ ու նոյն կորանքը: Կը մնայ խօսիլ իր վէպերէն զորս չեմ տեսած: Ահա Հ. Ասատուրի վկայութիւնը այդ մասին: « — Ծաղիկի մէջ հրատարակուած է նաև Հայկունիի մէկ վէպը, Էլիզա, որ ետքէն յատուկ հատորով ալ տպուեցաւ: Էլիզայի մէջ երեակայութիւն և խանդ չեն պակսիր, թէև այդ գրուածքը գրական տեսակէտով մեծ արժէք մը չունի: Հեղինակը իր վէպը Երեմիան զէպքս կը կոչէ և իր անձնական յիշատակներն ալ կը պատմէ հոն: Կը նկարագրէ իր սէրը Էլիզա անուն Անգլոհիի մը համար սրուն հետ կը նշանուի: Ոսկայն զժրախտ պարագայներ արգելք կ'ըլլան իրենց ամուսնութեան, Վէպին մէջ կան ճշմարտաման, ինչպէս նաև անբնական գրուածքներ, կան ալ պատմական իրողութիւններ, ինչ-

դավար տրիբունի մը պարզութիւնովն իսկ իրական՝ չէր կրնար ունենալ հետք մը իր ժամանակին վրայ: Ամէնէն քաղցր մարդերը այդ սերունդին, Օտեանն ու Վարժապետեանը իրեն հակառակորդ ունենալը կը նշանակէ Ռուսինեանին անքաբութիւնը, Ոսկանին բարձրորակ արհամարհանքը հեռուէ հեռու հետապնդած ըլլալ, ու նախանձիլ Օգոսէն Խօճասարեաններու, Կարապետ Փանոսեաններու, Զ. Սվաճեաններու մեծակառուց փառքերուն:

Ունի՞ր Հայոց Գրականութեան մէջ այն տեղը Զիւլինկիրեանի գիրքը, զոր անոր կը շնորհէ Հրանդ Ասատուր, իրմէ առաջ արեւմտահայ մամուլը: Իզմիրէն գրեթէ մէկ հատիկ գիրքն է ան

պէս նկարագրութիւնը Սիւստրէի պաշարման, որուն ականատես եղած էր երբ իբր թարգման կը ծառայէր անգլիական բանակին մէջ, Այս ռմամբիկ վէպը տեսակ մը ինքնակենսագրութիւն է: Հոն հեղինակը կ'երևայ մեզի իր տաք սրտով, աղքատին կարեկից, աղինւ դգացումներով տոգորուած, երիտասարդութեան առաջին տարիներու տենչանքներով տրոփուն (Վիմաստուերներ, էջ 139-140): Այս վկայութիւնը ոչ կը շահագործեմ, ոչ ալ կը մերժեմ, թայց կուտամ անունը իր երկրորդ վէպին — Թուրքանա Տիկին, զոր չեմ տեսած. և իր պրակած և հրատարակութիւնները ձեռմակ կամ Պ. Ս. Փարսազեան և իր ժամանակը, Պառսոն ի Վասիոն, Գաղսնիք կղերականութեամբ: Իր թերթերը՝ Մուսայի Մասնաց (Թատերական հանդէս մը), Ծաղիկ (Զիւլինկիրեանի հետ Զմիւռնիա), Ջայնի մէջ (Մուսայի Մասնաց) կը հրատարակէ թարգմանութիւնը Վարժ Յիսուսին (Ռընան), զորաշարժի ենթարկելով Պոլսոյ բոլոր իմաստունները, և կը հիւրընկալէ կարապետ փանոսեանի մէկ գրութիւնը որ կը պաշտպանէր քաղաքական ամուսնութիւնը: Ներսէս Վարժապետեան, կրօնական ժողովոյ ատենապետ, տետրակով մը (Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին և անոր հակառակորդները) հաւար կը չորցնէ Ջայնին դէմ: Ու պատրիարքական կոնդակ մը, Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ կը բանադէտ այդ հրատարակութիւնները Հայկունիի: Պատկերը կատարեալ ընելու համար կուտամ անունն ալ Դր. Օտեանին որ Մասիսի մէջ տպուած նամակով մը կը գանգատի Վարժ Յիսուսի թարգմանութենէն: 1866-ին «Ջայնը» լոյս կը տեսնէ ծաղրապատկերով մը ուր «խմբագիրը կը ներկայանայ երկար մօրուքով և երկար մազերով, երկու ոտքերը լայն կօշիկի մը մէջ: Պատկերին տակը գրուած է. «Արմենակ Հայկունի ձիովէճեանի երկու ոտքերը մէկ ճիգմէի մէջ է, սակայն չպիտի դադրի Ջայնը հանելու մինչև որ կողորդը պատուի»: Հայկունի իր կեանքին վերջին օրերը զբախտուած թիւններ ունեցաւ և թշուառութեան մէջ մեռաւ 1866-ի վերջերը» (Վիմաստուերներ, Հ. Ասատուր, էջ 141): Այս ողբերգական արարածը ծնած էր 1835-ին: Որով՞ կնիքին տակը Զարթօնքի Սերունդին բախտին ու ձգտումներուն: Եւրոպա մը թերևս անկէ Ոսկան մը յարգաբէր: Նախածեւող, յանդուգն, խորունկ սէրներու ու նոյնքան ղորաւոր կիրքերու մարդ մըն էր: Թաղած է բոլոր արտակերտն ուղեղներու զխապոտոյտին մէջ: Անսուցիչ, գրող, գերասան, ամէն դուռ դարկած է հաւանաբար իր տեղը ճարելու համար իր սերունդին շարքին: Կը յիշուի իր Պոլսամերձ գեղերու մէջ ուսուցչական տարօրինակութիւն մը, երբ կ'որդեգրէ այդ զեղապիներուն տարազը, անոնց աւելի մօտիկ ըլլալու մտահոգութեամբ մը

ուր մեզի արուէր մեր բարձրուն շուրջը թէկուզ անբաւարար, վկայութեանց բարիք մը: Ըսի թէ ինչ հրաշալի պատեհութիւն մը, անօգուտ ըրած էր ան իր խորհրդածողի փառասիրութեամբը: Իր վիպողի տարտամ ըզձաւորութիւնները (հաւանաբար իր թարգմանութեանցը^(*) ենթարկուող) զայն զառածած են ուղիղ պիտուութեանն որ բարձրով գրաւողի մը ամէնէն բարեբար առաքինութիւնն է ամէն ժամանակներու համար: Ասոր զեղեցիկ փաստը իր սրտառու՛ջ վրիպանքին մէջ իսկ զիս կը յուզէ, այսքան հեռուէն, երբ կը կարգում Ուշադրութիւն Կ. Պալմին վերջին երեք նամակները: Զիլինկիրեան հոն բախտաւոր գրագէտ մը իբրեւ կը մտնէ իր նւթէն ներս: Առէք օրինակի համար իր Նախ Բ.ը (201-217) ուր ժամանակին ջուրոտ նկարագրութեան բաժինը ճարտարութեամբ սանձահարել գիտցող մարդ մը (Նելիա մը, Չերազ մը, քնարական զեղումներու հանդէսի մը պիտի վերածէին պատեհութիւնը, վստփորագիւղ գոյներու և կայքերու խառնուրդի մը խառնելով գրական վերջիչումներու սնտոխքն ալ), պիտի փառապիրէ պատմութիւնը, քիչիկ մըն ալ հնազդեցութիւնը թարմացի մատուցանել ընթերցողին, պահելով համեմատական չահեկանութիւնը, ըսել կ'ուզեմ՝ անցեալին մեծ ոճիւրները, տղամաները որոշ հրապոյրով մը սփեկուշելով, բայց վրիպած է ի հիւսնականն, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ իր գիտողութեան պարզուած դաշտին բոլոր երեսներով շահագործուած: Ի՞նչ ընկերութիւն

անշուշտ քան թէ ինքնատիպ սնոպի մը չիլ փառասիրութեանց հաշտոյն: Չեմ կարծեր իր վէպերը պիտի շահագործեն զրականութեան ապագայ պատմիչը: Թէեւ իր Թուրքմենա Տիկին հրապուրիչ խոստում մը կը թուի ըլլալ: Դրագէտ մը չկար այդ կատաղի հրապարակագրին ետին: Իր թարգմանութիւնները «Նուրկի չորս գիշերները», «Հեմերիպոյ», «Հեմերիպոյ», «Սիրահարաց բարեկամ» (կենթագրեմ) աւելի անորակելի ճաշակէ մը կը խօսին, զուտ օգտապաշտ, չըսելու համար տպագրութիւնը շահարկող օդի մը յայտարար:

(*) Թարգմանութիւնը իր բարիքին հետ ունեցած է որոշ անպատեհութիւններ, նոյնիսկ կործանարար ազդեցութիւն մեր գրողներուն վրայ: Իւթիւնեան իր քրօնիկներուն մէջ համով պատմող մը, մարդեր camper ընելու ընդունակ գրող մըն էր, իր Մաւիսին մէջ անիկա ի վիճակի էր առնուած իր շրջանը ցոլացնող գործին շահելու մեր գրականութեան: Զուգուած է թերթիներուն, Դիտենք ազէսը Հայի Պիւլսոյին՝ արդիւնք Բագրատունիի խոշոր հեղափոխի այդ գրողանքէն: Մամուրեանը վիպելու մղող փառասիրութիւնն ալ ուրիշ երակէ մը չի գար ապահովաբար: Ի՞նչ անոր Թուրքմեններ (Սեմիլեյի իսկ հայտնի) ուրիշ փորձանքէ մը կը խօսին, (չգրողական հանդէսներու պարտադրանքը վարժապետներու վրայ), անոր Ա.Վ. վերջ՝ երեսնահատոր խոշոր փորձանքէն կը ծնին՝ ռոմանթիկ վէպին, զորս թարգմանած է:

համադրուած էր այդ՝ գիւղին մէջ, 1880-ին: Ահա սքանչելի հաճեցր մարդկային ամենազգի նկարագիրներուն, բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մը բոլոր բարիքներովը, ակտիւրովը, շքեղանքովը ու աղբերովը: Զիլինկիրեանի տասնըջորս գլուխներէն հազիւ չորսը նիւթ ունին այդ զանգուածին տիրական, յստակ սեւեռումը: Տասը՝ կը գառածին, մաս մը՝ պատմութեան, մաս մը արտաքին աշխարհին, մաս մը խորհրդածական hors d'œuvre անդամունքներու: Կայլն, իր գլտողութեան դաշտին վրայ, միջազգային պերճաղինները որոնք հնութեան Մեսալինները, Թէոտորաները, Ֆրինէները, Սապասիաները վերանորոգ թելադրէին իր նկատառման: Կայլն այն մեղքերու վաճառահանդէսները որոնք 1870-80-ի եւրոպական իրապաշտութեան դրամատիրական ակտիւթիւնները այնքան ճարտար սքողումով մը արուեստի վերածեցին: Կայլն, կարճ՝ այն խուլ, անասնի անասնութիւնները որոնք Տայսթայովսքիի մը աշխարհը կ'ընեն այնքան մութ, այնքան իրաւ: 1920-ին այդ Պէօլիւք-Տէրէն հասարակ ժամադրաւայր մըն էր, քանի որ կէս դարու ընթացքին բարքերը գլած անցած էին ուրիշները վարմացնող անգունդներն զաղաթները: Ի՞նչ հոյակապ առիթ սակայն 1840-ին իր սկիզբը ընող և 1920-ին իր լրումը ապրող շրջանէ մը, իր կեդրոնական գօտին լիակատար սեւեռումը: Զիլինկիրեան փոխանակ տեսածները պարկեշտութեամբ, խնամքով գիրի առնելու, պատմութեան մեղքերովը ուզած է կրկնաւորել զանոնք, սխալ հաւատքին մէջը իր վկայութիւնը լրացնելու: Կը կարդաք, ուշադիր, այդ բարքերուն ուրուային խաղերը, որոնք կը նստին մեր երեւակայութեան մէջ այն ատեն միայն, երբ զանոնք սեւեռող արուեստագէտը փոխանակ արագութեան, տարօրինակութեան վրայ իր շեշտը շահագրտելու, զայն կը փոտահի հանդարտ, ամուր, հաստ գիծերուն: Յետոյ Զիլինկիրեան, պատմութեամբ կաղմաւորուած զրող, կեանքէն պիտի տեսնէ քիչ մը շատ մշուշ: Կարճ էջի մը մէջ, Զօհրապ՝ Ախապեանէն, թելագրելու չափ ուժ է գտած ամբողջ արեւմտեան քաղաքակրթութեանց ակտիւրը: 11 էջի մէջ Զիլինկիրեան ոչինչ է ձգած մեր մտքին մէջ իրմէն վերջը ապրելու սահմանուած: Հոս ինծի կը տրուի գտնել գրողին և գրողէտին տիրական տարբերութեանց զաղանիքը:

Երբ այս տողերը կը թելագրուին, Արեւմտահայ Գրականութիւնը դադրած է ըլլալէ ժողովուրդի մը արտայայտութիւնը, դառնալու համար անտարազելի վկայութիւն: Ոչ Իզմիր դոյու-

թիւն ունի, ոչ ալ Պոլիս, որոնք մեր ժողովուրդի մէկ կարևոր հատուածին հոգին կերպարանքի ձգեցին այնքան յատկանշական էջերու վրայ: Հոն ուր կը մշակուի այսօրուան գրականութիւնը, — Եգիպտոս, Սուրիա, Ֆրանսա, Ամերիկա, — անշուշտ կան մարդեր, թերևս նոյնքան պատուական կերպով մը հայ՝ որքան էին զիրենք կանխողները, Պոլիս, որոնք յուսակտուր չեն իւրենց ժողովուրդէն: Ու կան դարձեալ ատոնց մէջ ուրիշներ ալ, ի հարկէ փոքրաթիւ, որոնց իմացական հետաքրքրութիւնը պիտի ակորժէր թափառել այդ ժողովուրդին նուաճած գեղեցկութիւններու երկայնքին: Այդ ընտրեալները պիտի սիրեն անշուշտ Արևմտահայ Կրական արդիւնքէն որոշ բաժիններ, գրեթէ ամբողջութեամբ ծնունդով պոլսահայ գրական ճիւղին: Իզմիրը: Ի՞նչ ունի հանելիք այդ հետաքրքրութեանց իբր յազուրդ:

Անշուշտ արժանիք մըն է իր մամուլը: Աբալա Աբալա, մանաւանդ Աբալա Մահալը, Մալէլը իմացական պայծառ ճիւղեր են, որոնք լաւ կերպով կը թելագրեն այդ քաղաքին գրական հակամեծերուն նկարագիրը: Անշուշտ բարիք մը եղաւ իր քաղաքացիական դպրոցը լեզուին ընդհանրացման, մաքրութեան, կանոնաւորման տեսակէտէն (ուրիշ հարց՝ ստեղծագործ ճիւղին հասցուցած իր չարիքը): Ու, իր կարգին, ընկերաբանական, պատմական, նոյնիսկ իմաստասիրական հետաքրքրութիւնը այդ մարդոց՝ դպրոցի մը նկարագիրը կը ստանայ երբ համադրական նպատակներու համար առնուի նկատի: Անցնելով արագ մը ժամանակագրական պատշաճութիւններ, զրէք ձեր հոգածու կշիռը նաեւ ձոյն շրջանին վրայ՝ ուրկէ ասդին կրկէս են իջած Իրապաշտները, Արուեստագէտ Սերունդը, դուք կը հանդիպիք ուրիշ ալ անուններու, Ռ. Որբերեան, Գ. Պուպլի, Կ. Նաւասարդ, Գ. Շահինեան (որ կ'իյնայ զմիւռնական ազդեցութեան զօտիւն, ապրած ու գրած ըլլալով Մաղնիսայի մէջ) յու կ'ընէք հաստատումը պոլսահայ բազմաթիւ գրողներու որոնք Պոլսոյ գրաքննութեան ազատելու համար իրենց յօգուածները, կ'ապաստանին Աբալա Մահալին, որ իրեն յատուկ քաղաքականութեամբ մը կերպը գտած է գրաքննիչը աւելի կակուղ պահելու: Բայց բոլոր այս անունները, պարբերաթերթի, գիրքի, գրողի, անբաւական են ատաղձ հայթայթելու ինծի որպէսզի համարձակիմ յօրինել իզմիրեան գրականութիւնը տարազին տակ գրուելիք ստեղծում մը, իր սեպհական կնիքովը, նկարագիրներով, ինչպէս ատիկա այնքան կարելի, իրաւ է նոյնիսկ Վենետիկէն մեզի հասած գրական ստեղծագործութեանց համար:

Այս խօսքերը յստակ են բառական, երկդիմութիւն չարտօնող։ Իզմիրը ոչ մէկ գրադէտ է տուած՝ մեղի, նկատի առնելով նոյնիսկ Մամուրեան Մեծը (տեսնել Մամուրեանի կենսագիրը ՀԱՄԱՊԱՏԿՆԻԻ Բ. հատորին մէջ, Դէպի Իրապաշտները ընդհանուր վերնագրին ներքե)։ Իզմիրը մեր գրականութեան չէ կտակած անառարկելի արժէքով գրական իրագործումներ։ Երկու Նաճաշները (Մամուրեանի Հայկաշը և Զիլինկիրեանի Ուշեբաշե) միջակին շատ մօտիկ, անկէ հազիւ ազատագրուած վիպութիւններ են, հիմնովին անբաւարար՝ համայնքի մը (ան ալ ոչ Իզմիրին) հանգամանքները ընդմիջտ ազատող կորուստէ։ Իզմիրը չէ տուած մեղի ոչ մէկ քերթող։ Իր ամբողջ ծանրութիւնը ստիպուած եմ ընդունիլ գրականութեան հետ տարտամ աղերս մը պարզող լրագրութեան մէջ։ Կը հետեւի թէ որքան դժուար է արգար ըլլալ վաստակաւոր մարդոց իսկ յիշատակին հանդէպ, երբ այնքան բացառիկ կերպով անբաւարար է գործունէութեան, անխօսարկելի պաշտպանութիւնը։

Բայց Գալուստ Կոստանդեան, Ստեփան Ոսկան, Մեսրոպ Նուպարեան, Գ. Զիլինկիրեան, Մատթէոս Մամուրեան ամէնէն առաջ մարդեր են, ծանր, լեցուն, հաստատ՝ հոգեղէն գրութիւն իբրեւ ու իբրեւ իմացական trame։ Գիտեն, կը հասկնան, կը կամենան պոլսեցիներուն չափ, տեղ տեղ ու պահ պահ՝ անոնցմէ նոյնիսկ աւելի։ Իր հայութեան կեդրոններէն հեռու իյնալը չեմ աճեցներ, ազգային աւիշէ զուրկ մնացած ըլլալու իրողութեան մը պատճառ ու ազդակ դառնալու։ Անոր հիւանդանոցները, դպրոցները, մամուլը հաւասար կուգան պոլսեցիներուն ստեղծածին։ Բայց ոստանին տիրական իսկ նկարագիրը իր կնիքին տակն է պահած հոն գործելու սահմանուած միտքը, միտքերը։ Վաճառականութեան համար հիմնուած Որչաշա՛ Արարաթեան աւելի քան քառասուն տարի ուրիշ հետաքրքրութիւններու չբացաւ իր էջերը։ Աբեբեան Մահալը Պոլսոյ կարօտովը այրող վրիպանք մըն է։ Զայն չարագրողը, Շահնուր կեղծանունով, առաջին տարիներուն, ամէն թիւի մէջ, Իզմիր նստած, Պոլիսը կ'ապրի, կը դատէ։ Անոր մեծագոյն զաւակը Ոսկան չէ յաջողած հոն թերթ մը վարել մեր շահերուն սպասարկու։

Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ Իզմիրը մեծ կալ փակագիծ մըն է։ Փառքեր ունի գիրքերու կրկէսէն, հրապարակագրութենէ։ Բայց ոչ մէկ անո՛ւն, որ մեր հիացումը ապահովէր իրեն՝ արուեստէ։

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

Այն քանի մը անուններուն մէջէն որոնք մեր ժԹ. դարու երկրորդ կէսը կը լեցնեն ու իջած են զանգուածներուն (Ալիշան, Խրիմեան, Չերազ, Մամուրեան), Գրիգոր Օտեան (1834-1887) կը զատուի այլապէս ծփուն, դժուար բացատրելի վարկով մը որ աւելի քան ստոյգ, չի գաղբիր խռովելէ Գրականութեան քիչ մը խղճահար պատմիչը:

1880էն սագին, վերը ակնարկուած անունները գտած են որոշ չափով մը իրենց հաւասարակշռութիւնը: Իրապաշտները չուրացան անշուշտ Ալիշանը, բայց ըրին աւելի պատասխանատու բան մը, քանգաւառն առաջնորդելով մեծ պենետրկտէնին անձն ու գործը հաւասարապէս: Երախտագէտ էին անոր, բայց հետը չէին, երբ բանաստեղծութեան, իրաւ. պատմումին, իրաւ. դիտութեան հարցերու մէջ յոգնավաստակ ծերունիին մշտագործօն ներկայութիւնը ստիպուէին հանդուրժել: Անոր Հայոց Հեթանոսական Աստուծոյն, Հայ Բանաստեղծութեան որոշ ալ քաջքշուքով: Ալիշան կատարած էր իր դերը: Նոյնն է պարագան միւս երկուքին համար ալ: Եթէ երբեք 1901-ին Գահրէի մէջ կին մը տակաւին բաւական միամիտ է Խրիմեանէն քերթուածներու հատորիկ մը տպագրելու, գործներու դասակարգը հեռու է հայրենասէր բայց քիչ, հազիւ գրագէտ եկեղեցականէն: Չերազ, 1900-ի դուռներուն կը թարգմանէ հայերէն բանաստեղծները Ֆրանսերէնի, և միայն հաւատաւոր գործիչի մը հանգէպ արդար պատկառանք մը կը միջամտէ որպէսզի մարդիկ անոր երեսն ի վեր չպոռան իր անարժանութիւնը նման գերի մը: Այս մեծատարած չորս փառքերը անվերադարձ՝ կը վերաբերին պատմութեան: Ու կը խորհիմ թէ անոնց հոգիները չունին տառապելիք այս վճիռէն:

Այդպէս չէ պարագան Գրիգոր Օտեանի որ չորսին չափ հանգամանաւոր անուն մը, փառք մըն էր երբ կ'ապրէր, ու հողք իջնելէն վերջը, աղօտելու, հեռանալու փոխարէն, տակաւ կ'ածէր, կ'աղուորնար, իր հէքիւթը լաստակերտելով: Առանց իր մասնակցութեան բարեբախտարար: (Մամուրեան, Եղիա, իրենք տարիներով քար առ քար հիւսեցին իրենց հէքիւթները, մէկը յորջորջուելու համար Մանուէրեանն անձ, միւսը՝ գրական բոլոր սեռերը փորձող ու ամէնուն մէջ վարպետ մը դուրս եկող): Իրապաշտները խորունկ գուրգուրանք, պաշտամունք մը ունէին

անոր հանգեպ, նոյնութեամբ փոխանցուած 1900-ի մարդոց ուրոնք անցեալը արժեւորելու իրենց զիջումին մէջ հաւանաբար ազդուած էին Գրիգոր Օտեանի անօրինակ ճակատագրէն: 1870-ին այս ժողովուրդին ամէնէն մեծ զաւակն էր: Տառը տարի վերջը Պոլսէն փախտական տարագրւի մը որ իր գործին կործանումը հեռուէն գիտելու, հանդուրժելու ողբերգութիւնն ալ ունէր մարտելիք:

Ու ասիկա այսպէս, մինչև մեր օրերը: Ազգին մանաւանդ բարձրագոյն խաւերուն մէջ Օտեանի ողջուցը վայելած վարկը անշուշտ անխառն միութիւն մը չէր, ինչպէս եղած են վարկերը Պէշիկթաշեանի, Դուրեանի, Քաղաքական մարդը, զրագէտը, սիրտի մարդը, տառապող հայրենասէրը, մանաւանդ իր անձին անստերիւր շողարձակումը իրարու կ'աւելնան, կազմելու համար անուշ, ամուր, ամէն շուքէ, արատէ զերծ խորհրդանշական անուն մը: Նոյն մարդերը, որոնք Խրիմեանը վերածեր էին իր ճշմարիտ տարողութեան, կշռած՝ անոր արժէքը, անոր պատկառելի մօրուքը հողին չյանձնած՝ տուեր՝ իրենց դատաստանը անոր անձէն ինչպէս գործէն, նոյն մարդերը Օտեանը ըրին հարազատ սրբութիւն մը, աւելի քան իրաւ խորհուրդ մը: Օտեանին գերեզմանը, Բարիլ, ուխտատեղի մըն էր 1890-ին: Է նաև այսօր, յիսուն տարի վերջը: Հպարտութիւն, գորովանք, հիացում. ահա այն զգացումները որոնք կը յառնեն մեր ամէնուն ներսը երբ այդ անունը, նուիրական ու խորունկ, թափառի համախմբումի վերև, կամ նստի յուշագրութեան մը ներսը: Սփիւռքը որ ահաւոր արագութեամբ մը մարսեց մեր հին փառքերը, մաքրեց հաշիւը — այնքան անպատկառութեամբ ու լըրբուլութեամբ — աւելի քան երեք սերունդներու վաստակին, իր ամայատանին մէջ մոռցած է Օտեանը: Բարիլ, հին մարդերը, մեռելոցի օրերուն, ես տեսայ Փէրլա Շէզի գերեզմանատան մէջ: Մաղիկ չկար անոնց ձեռքը, բայց կը կոխէին ծանր ու խոհուն: Անոնց քովն ի վեր տեսայ ուրիշներ ալ, Օտեանին արիւնէն, գրող ու գրագէտ, որոնք խնդացին անոր քարին, թեթև, անփոյթ ու անցան անդին, իրենց առջև թափառող ձեւերու ետեւէն:

1937-ին, Աստուածածնայ մեռելոցին, ինծի ալ տրուեցաւ հաղորդուիլ Օտեանի խորհուրդին: Անոր գրական գէմքը յօրինելու համար, ես պիտի օգտագործեմ այն զգայութիւնները, զգացումները, թելագրանքները որոնք ինծի եկան այդ նրկուշարթին, Բարիլի մէջ րացատիկ արեւի մը զողղոջ, զալկահար «ոսկիին» տակ, գործածելու համար բանաստեղծական բացառ-

տըրութիւն մը: Անոնք որ չեն եղած այդ գերեզմաններուն մէջ, չեն զգար դառնութիւնը քաղքենի այդ հանգստարաններուն: Մեր Պոլիսին, քաղաքներուն, գիւղերուն գերեզմանոցները, ուր այդ երկուշաբթիներուն մեզի կուգար կեանքին բովանդակ հասկացողութիւնը, լացի ու ժպիտի հետ ձիտ ձիտի: Մայրը կուլար թաղուած իր զաւակը, որուն ողջ եղբայրը կը խաղար հողքին փէշերուն, ժպտագին, անուշ, կենսալից:

Պարզ քար մը, անթուական՝ Այնքան նման մեր գեղերու քարերուն, նոյնիսկ առանց անունի, թերեւ հօր մը, մօր մը ձեռքերովը այդ ձևերուն մտած: Գ. հայերէն գիր մը և Odian՝ ֆրանսերէն: Չեմ խօսիր մատիտով քիչ մը գորշացած — Բարիկ թշնամին է մարմարեային, իր ծուխին ու մշուշին սգաւոր շղարշը անպակաս ընելով անոր վրայ, տարիներու ընթացքին սեցնելու չափ ամէնէն ճերմակ քարը — այդ մեծ թուղթին վրայ խաղիպողած յիշատակի գիրերէն: Չեմ խօսիր շրջանակէն ալ: Զիս հոն առաջնորդողները, պարզ հայրենակիցներ, սփիւռքին բախտովը ինկած այդ ոստանը, լսած են Օտեանին անունը, զիս մինակ ձգելու չափ զգուշաւոր՝ մեծ մեռելին հետ:

Նստայ տրտում, երազուն, խռով ու տարօրէն տրամագիր: Հոգիս կը զգայի իմ մէջս: Մէկն էր այն պահերէն ուր իմ մարմինն խաւը թափանցիկ կը գտնէի, ընկալուչ, ներսէն, իմ խորերէն դալիք, ինչպէս դուրսէն, շատ վերերէն ինչալիք ամէն զգալու թեան: Կը նայէի քարին որուն տակ պառկողը մէկն էր իմ ժողովուրդին ամէնէն մեծ զաւակներէն: Եկան, մտքիս, իր էջերը մէկիկ մէկիկ, իրենց տխրանուշ ռոմանթիկ մին բոլոր անբաւարարութեանը հակառակ, ու եղան հասկնալի, գնելով իրենց տըխրութիւնները սա դամբանին անառարկելի գինովը: Հազիւ յիսունէն վեր մարդ մըն էր, առոյգ տարիքին մէջ իսկ վճարած իր սէրը, սիրտը, միտքը կրակով զգացումը: Եկան աչքիս, այդ անունին զուգորդ միւս փառքերը, իր սերունդին հաւատաւոր տղաքը, որոնց հետ պտտած էր հաւանաբար այս սուուերոստանը, ու թերեւ ինծի պէս նստած ալ սա հողի կոշտին որ տարիներ վերջ ահա ընդունած էր իր խաղաղարար ծոցին մէջ անոր տառապահար ոսկերոտին: Ու ինծի երբեքն պատահող իմացական գործողութեան մը մղումին տակ՝ կանչեցի զինքը, դո՛ւրս իր գերեզմանէն: Բխուս մը չէի անշուշտ: Բայց քանի քանի հեղ լսեի էի մամաս, հեռու քաղքին գերեզմանատան մէջ, ուր կը տանէր զիս ամէն մեռելոցի, տաճկըներուն ծածին, հալածանքին իսկ գինով — գերեզման տանող ճամբան կ'անցնէր թուրք գաղթա-

կաններուն նորահաստատ թաղերէն — ու կը պատուիրէր նստիլ: Հօրս գերեզմանը ձորէն մեր ձեռքով բերուած քար մը միայն կը ծածկէր: Ու կը ձգէր մայրս իր անուշիկ ձայնը ու կը կանչէր իմ հայրը, կեցնուկ կեցնուկ հողք իջած, հազիւ անցած երեսունէն: Կը խօսէր հետը աղբարներէս որոնք կը մեծնային: Կը խօսէր իմ ալ վրայով: Այն ատեն այդ քարէն կը ըսէր իմ հայրը, անուշ ու երիտասարդ ու կը նայէր ինծի . . . 1937-ի երկուշարթին, ես, այդ ապրումներուն զինովը հաւանաբար, հանեցի իր գերեզմանէն Գր. Օտեանը: Պարթե էր անոր հասակը զոր հիւանդութիւնն իսկ գժուարացած էր նուաճելու — գրեթէ ոտքի ընդունելու էր մահուան առաքեալը, նստելու, պառկելու անկարող ըլլալուն — ու վիրալից, ջրջրանքի մէջ խնուա ու փտած իր մարմինը ազատեցի պատանքին ճերմակ գգուանքէն: Ս', մեր Խորհրդարանին պատկառազուստ ասպետը, մեր գրողներուն հիւանդազին տարփաւորը, մեր արուեստագէտներուն իմաստուն ընկերն ու մենտորը, մեր ազգային խղճմտանքին սըրբազան արտայայտութիւնը: Տեղաւորեցի իր մարմինը իր քարին կոնակովը կաղժուած բազկաթոռին, շքեղ իր գլուխը հանգչեցուցի իր ծխնինքունն վրայ, ու ինկայ խորճ հայու աննման քաղցրութեամբ, սիրտ առնող քաղցրութեամբ աչուրներուն ուրոնք իր լուսանկարներէն իսկ գիտէին, կրնային յուզել:

Տրտում էր անոր դէմքը ու անուշ: Մահը սրբագրած էր հիւանդութեան «սատափ ու սաթ» ժանգը անոր երեսներէն

‘... Տես զիւրդ գեղեցկացոյց զիս մահ՝ առաւ տալիելի

իր ամէնէն սիրած բարեկամ-քերթողին այս տողը դուզողաց շրթներուս բայց չեղաւ ձայն: Կը վախնայի տեսիլքը պղտորելէ: Այնքան իրաւ էր իր քարին կոնակը հանգստացուցած այդ մարդը: Կը նայէին, սեւեռ, պլպլուն, անհունապէս սրտադրաւ անոր աչքերը, ինձմէ անգին, առանց ըլլալու մեռելներու նայուածքը: Ու այս տարտամը ընդմէջ օրուան և անհունութեան ես ապրած էի, իմ հաշտոյս քանի մը ամիս առաջ, երբ ելած հողէտուն նաւակը առագաստ բացինք . . . : Կը շարժէի՞ն իր շրթները: Շուրջս՝ բարիպեան գերեզմանատուններուն ընթացիկ, քաղքեկն տափակութիւնը, ծաղկեփունջերուն սուտը, և դաճած թուփերուն, մշտագալար գափնիներուն ամօթը որ ձեռք կ'առնէր կեղծիքի- պահապանը, պահակը, սպասողը, Բարիպին բոլոր սրբութիւններուն վաճառականը՝ որ իր ըսած բառին, ցոյց տուած հասցէին, ներկայացուցած ծանօթութեան համար իր ձեռքերը

կը բանայ ամէն բոլորէ, չափ սուր կերպով մը յիշեցնելով արեւելքի մուրաքիկը: Անցաւ, թեթեւ մը, ուրախ: Շտկեց հոս ու հոն կորաքամակ խոտերը, տարտղնուած ծաղիկները ձեր փունջերուն, մտքովը սերտելով պարգել: Այցելուներ, թեթեւ, զուարթ, բարի, զոյգ զոյգ — հարկ կա՞յ արգեօք սեռերը ճշդելու, քիչէն՝ շատ հասկցէք — արագ, թեւանցիկ կամ քովքովի, մռայլ, մտածկոտ, լուրջ: Բարի՛վ կ'ապրէր երկրորդ նախապատերազմը որուն հէնքը կը հիւսուէր աղուոր քաղաքին վրան, մահուան մեծ պատանքի մը համար: Ու այդ ահաւոր ողբերգութիւնը մարդիկ կը կրէին, կը քալէին իրենց հետքերուն ետեւէն: Նայուածք, քալուածք, խօսք, տակն էին այդ սարսափին: Կին մը, աղուոր, շնորհալի, պուպրիկ, տարօրէն թափանցիկ, անցաւ մեր մօտէն, հաւանաբար հարաւի գաւառներէն, ու նախեցաւ մերկ քարին, օտարականին զոր ամէն ժողովուրդ կը ճանչնայ, ինքնաբերաբար, բայց որուն մասնաւոր զգայարանքը ունին այցելուներով ապրող երկիրները՝ Խտալիա, մանաւանդ եգիպտոսն ու Պաղեստինը: Ծաղիկ չունէի, խոունկն ալ անիմաստ պիտի ըլլար — այդ այնքան անուշիկ բանաստեղծական սովորութիւնը մեր գերեզմաններուն: Հեռուէ հեռու ձայներ: Մէկ երկու թռչուն: Ու հորիզոնին մէջ ինքզինքը երկարող Բաբելոնը, արեւին տակ իր շողքերը բազմացնող: Դմբէթներէն լոյսեր կը թռչէին ու Բանթէոնի կատարին, մութ թռչունի մը թռիւն նման՝ եռագոյնը ֆրանսացիներուն, ամփոփ, ան ալ տրտում, կարծես մարսելու համար նոր ծախուած հողերու արեան գինը, երբ այնքան անխելք անգթութեամբ մը դրախտ մը զիջան աւազակներու: Ու կը մտմտար խորհրդաւոր թռչունը, ինծի թելադրելով մերձաւոր մեր պատմութիւնը, մեր նոր գրականութիւնը, անոր բոլոր մշակներուն սրտապատառ յարգանքը, տարփանքը բոլոր այն բաներուն հասցէին որոնք սա հորիզոնին տակ մտածուեր, կրկնուեր ու շրջուեր էին մեզի...: Խորհրդանշել կտաւը ամբողջ աշխարհ մը պատմական ապրումներու: հարիւր տարուան հասակի մը վրայ, մեծ ու փոքր, իրաւ ու սուտ ժողովուրդներու բարիքին համար կրկէս իջած ջահակիր ազգի մը զաւակներուն արարքներէն իմ մէջ բիւրեղացած: Ու կ'ըլլար այդ դրօշը մարդը, մարդերը, բանականները որոնք եւրոպան առած էին ոտքի տակ, միլիոնով երիտասարդներու ողջակէզովը մշուշուած: . . . Աղերսը այս մտածումներուն ու Գրիգոր Օտեանի, հիմա երբ կը թելադրեմ այս տողերը, յստակ է ինծի համար: Գրիգոր Օտեան քաղաքական մարդ մըն էր: Ունեցեր էր իմաստութեան չարա-

գուշակ ալ պահեր: Իմ մտքէս չէր կրցած ջնջուիլ իր մարգարէութիւնը 61րդ յօդուածի մասին . . . :

Բարիդի արեւը ծիծաղելի ճամբորդ մըն է: . . . Եղան ամպեր, որոնք ոչ սե էին ոչ ձերմակ: . . . Ու եղաւ ինչ որ քիչ անգամ պատահած է ինծի — այն լուին ամբոխումը, կոծումը, թրթռումը երբ իմ ներսը, ամբողջ գրութիւններ անճանաչ ուժերու, կը կանգնէին ոտքի: Քալել, թուրքերէն հալածուած, Ասիկա փախչիլն ալ չէր, վասնզի Պոլսոյ մէջ, 1915-ին, ամէն փողոցի մուտքն ու ելքը թուրք ոստիկանը իր հանգոյցը ունէր: Քալել, որպէսզի ազատես քու խեղճ գլուխը, որուն չես կրնար գտնել մեղքը, բայց զոր գիտես թուրքին սուրին տակ: Բռնել նեղ կամ լայն փորուածքներէն մէկը որ քեզ պատահական ապաստարանը պիտի հանէ: Ա՞ջ, ձա՞խ, ե՞տ, առա՞ջ: Բոլոր ուղղութիւնները: Ու քու ներսիդ ձայնը քեզ կ'առաջնորդէ: Այդ ապրումները, իրենց կրկնութիւններովը, չարաշուք քաղաքէն, ես ձգած էի խորունկ վերլուծումի: Էականը՝ իմ անձանրութիւնն էր, մարմինէ գերծութիւնը, ամէն վտանգաւոր անցքերէ հովի պէս սպրդումս, ուրականին հետ խօսելու աստուածային պարզութիւնը ու քալելը: . . . Բարիդին գերեզմանատան միջ դարձաւ ինծի այդ թափանցիկ հոգեղէն գրութիւնը: Ու կը ճեմնէի:

. . . Գրիգոր Օտեանը, արեւելեան ազնուականի իր շքեղանքովը, խելքին ամբողջ ճառագայթումովը, այդ գերեզմանէն ելք քառորդ դար առաջ: Որ կը մտնէր մօռայլ, կամարակապ սրահներու թրքութենէն ներս, կը բռնէր ձեռքերը մարդասպան ժողովուրդի մը զաւակներուն, ցոյց կուտար անոնց ճամբան, որ հանէր վտանգներէն անոնց արկածահար վարչութիւնը: Որուն հմայքը, գլխուն ու հոգիին գեղեցկութիւնը, մանաւանդ անդրանիկ երիտասարդութեան բոլոր շնորհքներովը պսակավառ, ժամանակին մէջ եղեր էին խորհրդանշանական պատգամ: Մեր ժողովուրդը քիչ անգամ իր մէկ զաւակին վրայ այսքան կատարելութիւն կրցեր էր հանգուրժել, այսինքն խոստովանիլ մահէն առաջ ու մահէն վերջը: Իմ մտքին մասնակի կերպերէն մէկն է դրական անձնաւորութիւնները, նոյն բոլորին ու ամանակով, դարձնել իրենց բաղադրիչ տարրերուն, քերթումը վերածել մարդու, միտի, զգացումներու կտորներուն ու բառերը ընդունիլ իբր խտացած ապրումներ: Ամէն գրող, այդ յիմար վերարկուն կամ պիտակին տակ մտնելէ առաջ ինծի պէս կտոր մը միտ է ինծի համար, այս միտին կապուած բոլոր թշուառութեանց, ողբերգութեանց ու . . . երանութեանց հանգէսովը: Գրիգոր Օտ-

եանը այն անձնաւորութիւնն էր որուն քիչ բառերը շատ ապրումներու շիրմաքարեր էին: Մեր մերձաւոր անցեալին բոլոր պայծառութիւնները: Ու դուք կը հասկնաք թէ ինչ արշալոյս էր մեր Զարթօնքին սկիզբը: Այդ անցեալին բոլոր յուսալացատ ձգտումները: Ու դուք գիտէք թէ որքան ընդարձակ էր այդ մարդոց հորիզոնին ծիրը, ընդգրկելու չափ քանի մը հազարամեաներու բոլոր կորանքներուն քաւարանը: Ու այդ անցեալին բոլոր արիւնները, կրակները, անպատմելի դժոխքը: Ո՞վ իմ պատմութիւնը, իր նմանը չունեցող աշխարհի երեսին: Որուն միայն սա քանի մը հիմնական գոտիները բաւ են որ և է մարդ արցունքի մէջ խղզելու . . . : Գրիգոր Օտեան, բարիզեան այդ խուսափուկ արւին տակ, կը թրթուար մեռելներու ողջ զգայութիւններուն բոլոր աղեղներովը: Գիտէ՞ք թէ իմ մտքէն անցնող ամէն իմաստի կայծ անոր մէջ կ'ըլլար համազօր բռնկում, շողարձակում: Ու տրտում, հեշտագին հաճոյք էր, անոր ինչպէս ինծի համար, մեր գանկերուն սա փոխադարձ հաղորդակցութիւնը: Թրթուում մը, իմ ապրումներէս կը հասնէր անոր անդիմադրելի աչքերուն — ամբողջ գլուխը աչք մըն էր անոր վրայ — ու կը լուսաւորէր հինաւորաց տաճարի մը թափանցիկ զմբէթին նմանող անոր գլուխը: Ու կը տեսնէի: Յետոյ լոյս խաղերը քիչիկ քիչիկ անձնացան: Զայնի փշրանքներ կը թուէին ինծի հասնիլ իրմէն: Յետոյ խօսքի դարձուածքներ, այնքան իրաւ, բնական որ դժուար էր մտածել մեռելին: Դարձեալ իմ մտքիս մասնակի կերպերէն մէկն էր մեռելները խօսեցնել, ինչ որ ըրեր էի, այնքան անգամներ, ինծի սիրելի հոգիներու հետ, նայելով անոնց գերեզմաններուն վրայ ու տարուելով անոնց հետ խօսքի, այսինքն շարունակելով մարդկեղէն ապրումը, յաճախ այն կէտէն ուր ընդհատուած էին անոնք այդ փոսին մուտքին: Ու ինչ որ տրտում էր ու ահաւոր, այդ երազանքին ու իմ իրաւ անձին ընդմէջ փոխանակուող ձայնին ինծի դառնալն էր այս անգամ՝ նիւթեղէն զգայութիւն մը ինչպէս, վասնզի կը լսէի իր ձայնը . . . :

Ու մեռելը խօսեցաւ: Յստակ, տաք: Զուր տեղը չէ որ ատենաբանի վարչամակ մը իր յիշատակը կը ծածկէր: Իրիգոր Օտեան, ողջ ու մեռել, չէր կրնար տաք, յստակ, երբեմն խենդ իսկ չխօսիլ: Մտիկ ընձողը: Անշուշտ: Ասիկա չէր խօսած: Բայց կը հասկնար:

Կուտամ, կրցածիս չափ պարզելով, ամփոփ, այդ խօսքին հիմնական մասերը: Կը ճշդեմ անցնելէ առաջ անդրադարձումին, որ իմ լսածս որոշ բոլ, կարծրութիւն, նոյնիսկ երանգ ունեցող

բայց ձայնական օրէնքներէ ձերբազատ մըմունջ մըն էր, փսփսուք մը, նշուլոււմ մը, որ շուքի ձեռքը կը բխէր բերնէն ու կ'ըլլար իմաստ: Անոր կողմէ ինծի հասնող ամէն իմաստ իմ մէջ աւելի էր քան արձագանգը: Ո՞վ էր մտածողը, ա՞ն թէ ես: Տարիներ վերջը կը հարցնեմ ու չունիմ յստակ պատասխան: Բայց մեր այդ լուռ խօսակցութիւնը իմ մէջ արձանագրուած է, վճռական մանրամասնութեամբ: Նոյնիսկ ձայնին ջերմութիւնը, միւռունը, իբր քաղցրագին զգայութիւն ես ունիմ իմ ներսը, անկորուստ, ինչպէս բլադի մը վրայ կը հանգչի ձայնին մարմինը:

« — Բայ են միտքիս բոլոր դրութիւնները իմ աչքերուս առջև: Ասիկա մեռելներուն գիտութիւնը կամ մենաշնորհը մի կարծեր: Իմ ժողովուրդին փորձառութիւնն է իր դարերէն որ իր զաւկներուն ոմանց մօտ կը վերածուի այս թափանցումին: Էի այսպէս երբ կ'ապրէի: Կը տեսնէի ինչ որ կը մտածէին ուրիշներ: Այդ խորհրդագիտութիւնն էր որ զիս ըրաւ մարդամօտ կամ խրտչուն: Տուր այս գիտութեան, նոր բառերով ուղղուած անունը: Բան չես փոխեր: Կը կարդամ հիմա, ինչ որ կը դոյաւորուի զանկիդ տակ, ինչպէս էջի մը վրայէն աչքը կը սահի բայց կը հասկնայ այդ մագաղաթին լուռ պատգամները: Յետոյ՝ մեռելը ինչպէս ողջը, ունին երբեմն միւս կարողութիւնը՝ գուշակելու, չրթներու դողէն, խաղէն ամբողջ ներքին շէնք մը զգացումներու, դրութիւն մը մտածումներու: Մըմունջ մը երբեմն կատարեալ համանուագ՝ անոնց համար որ լսել գիտեն: Քեզի կը խօսիմ լեզուով մը որ մեռելներունն է ու չէ, մտածումներու ցանցի մը մէջ ուր անփորձ մը պիտի շուարէր մեծ գիծեր որոշել, զարիթափերը երեւան հանել մեր արարքներուն — տակաւին սաղմնային կամ կալմաւորուած — որոնց հայրութիւնը երբեմն պիտի չուզէինք խօստովանիլ արձակօրէն բայց որոնք մեր արիւնին հարազատ մարմնաւորութիւնն են: Մի պոստեր յոնքերդ, կը հասկնամ սարսափդ բառերէ, բնազանցութենէ, ումանթիլմէ: Մեռելը կրնայ քու նայուածքիդ — ներքին ինչպէս արտաքին — ճամբուն հետեւիլ, տեսնելու ընդունակ՝ ինչ որ մարմինին բիւրաւոր խորշերուն, բաւիղներուն ներսը կը պատրաստուի, յաճախ ընդգէմ միտքին: Ասոնք ալ իմ ճշմարտութիւններս, գալէ առաջ քուկիւններուդ: Գերեզմանի վրայ նստիլը ո՛չ բանաստեղծութիւն է, ոչ ալ թատերական տեսարանում մը, գերում մը: Դուն ուզեցիր: Պարտաւոր ես հնազանդիլ: »

« — Ամէնէն առաջ կը մերժեմ, կը հերքեմ մեկուորամաթիկ քու տրտմութիւնը, զիս՝ սա օտար հողերուն ծոցը կորած,

քերուդ կիկլոնը, աշխարհի վրայ ամրախարխիսիս քու վստահութիւնը: Ձառքի հողին համը, բայց ունեգերուդ քսուեցաւ անիկա: Մի հարցներ ուրեմն ինծի ինչպէ՞ս կ'ապրիմ հողի գերութիւնը, քանի որ, հարցը ընելէ առաջ չես անդրադառնար պատասխանին, քու ապրումովդ պայմանաւոր: Տարին, հինգ կամ տասը տարին անգամ մը, երբ քեզի պէս մէկը մոլորի ու դայ մինչեւ սա քարը, իմ գերութիւնը կը մեղմանայ, կ'ըլլայ հանդուրժելի: Սպասելը աշխարհի կարգերուն մէջ առաքինութիւն է, մեռելներու կարգին մէջ՝ գեղեցկութիւն, սփոփանք:»

« — Դուն տեղեակ ես որ սա քարին վրայ ուր զրեր ես կործանած չէնքը քու ալ մարմինին, քեզմէ առաջ քանիններ եկան, կեցան մտախոհ, ու համարձակեցան իմ անխնայ խռովել ինչպէս կ'ըսէ իմ բանաստեղծը: Ձէի կրնար չլսել անոնց հրաւերը: Քեզի չափ, ու քեզմէ իրաւ տառապողներ էին անոնք, մեծ մասով երիտասարդ, հայրենիքին հեռու անկիւններէն փրթած, անոր հողները ինչպէս, ու այդ հայրենիքին համար զուհած ինչ որ մարդերու քաղցրագոյն ապրումներուն գումարը կը կազմէ ձեր աշխարհի երեսին, — տունն ու տեղը, արտն ու այգին, հայրն ու մայրը, կիցն ու զաւակը: Ձգեր էին այդ ամէնը ու ամպարագիծ հաւատքի մը թւերովը կը թափառէին ոստանէ ոստան իրենց երազը պատմելու աշխարհի բախտաւորներուն գութիւն: Կը ծռէին իմ քարին, ու անոր պաղ միսին մէջէն կը տաքցնէին — կը կարծէին — իրենց տարագիր, ազազուն, փոշիանալու վրայ երազը: Խնչ յուզիչ էին երբ կը սպասէին իմ ձայնին որ չէր հասներ անոնց: Ուրախ եմ որ վերջապէս կ'ընեմ հանգիստումը մէկու մը որուն զգայութիւնները յարգարուած են մեր աշխարհին համար ալ: Ո՞վ ես դուն: Անոնք միտքի, գէնքի, զոհողութեան հսկայ խորհուրդներ էին: Գիտէին իրենց պատմութիւնը, մանաւանդ իրենց ներկան մտածել, ու գալարուիլ չըսուած ապառնիին սարսափներովը: Կրնային իրենց համար ձեւերու, պատրանքներու աշխարհ մը յօրինել միակտուր — ինչ որ գրողներու մօտ վարժութիւն է այնքան յաճախ — ու զայն ապրիլ, երգելու համար իրենց փոքր անձնաւորութիւններուն շփացուած երգերը: Մեր բանաստեղծները, գրագէտները սպասը ըրին այդ երազին, և ո՞չ թէ իրենց ժողովուրդին: Դուն ալ մէկը անոնցմէ: Բայց անոնք որ իբրեւ միտք, հանդերձուած ու զբոսահաւոր եկան իմ գերեզմանին, մեզի յաջորդ սերունդին իմացական ընտրանին, անոնք առանց թատերականութեան ու առանց ողբի զրին իրենց ուժերը մեր պապերուն երազին, անցած մեզի,

մեղմով իրենց: Գեղեցկութիւն, խռովք ու անդիմադրելի հրապուր էր, այդ տուոց աչքերուն առջև, այդ դարաւոր երազը, մարմին դարձած, պատկերին մէջը այդ հայրենիքին զոր կը կրէին իրենց արեան ինչպէս բջիջներուն ամէն մէկին մէջը: Հիմա քեզի համար այդ հայրենիքը կիրք է ու տարփանք, տրտմութիւն ու տառապանք, կարօ՞տը՝ բոլոր ամուր ապրումներուն որոնք ո՛չ գիրքերուն կը պատկանին ոչ ալ չէզոք տարաշխարհներուն, այլ կուգան օրերէն, թերեւ դարերէն որոնք ընթացքին քու մարմնեղէն չէնքդ իբր ոգի, անկշռելի հեղանիւթ թափառեր էր այդ հողերուն երեսին, նստեր ծաղիկներու բաժակին ու դողացեր հովերուն հետ: Տղա՛ս, — մեռելները կրնան հայրական շէշտ մը գնել իրենց բառերուն երբ զանոնք կ'ուղղեն ողջերուն — ինչ աւերակ ու գերութիւն է որ կը հոսին հիմա երակներէդ երբ քեզ կը փորձեմ հաղորդ ընել իմ երիտասարդութեան կախարդ ձայներուն, բոլորն ալ խղզուած իմ ժողովուրդին արեան հեղեղին մէջ: Ատիկա չէին գիտեր այդ երիտասարդները, անքան անմարդկային, անաստուան էր զրկանքը որ կը պատրաստուէր իրենց անհուն ծարաւէն, առնուաղն արգար հացէն, խաղաղ հողին անկիւնէն, անբռնարարելի տնակէն, — բաներ որոնց իրաւունքը կասկածի տակ չեն ինկած բախտաւոր ժողովուրդներու համար, բայց որոնք աննահանջ սաստկութեամբ մը զլացուեցան քու ժողովուրդիդ: Այդ երիտասարդները քեզի չափ կրակոտ, բուռն, իրաւ՝ ամ միայն ուղեցին: Գացին: Բայց ոչ մէկուն ետեւէն չտեսայ վարանոտ, անկայուն մշուշը տարակոյսին, մեղադրանքին, պատրուակին որոնք ահա հարցումի զգեստներով կ'ուրուանան քու շրթներուդ, քեզմէ անկախ: Գիտեմ որ յիմար մը, ապերախտ մը, սոփեստ մը չես, իմ սերունդը, ասոր յաջորդները, քու իսկ ընկերները մեղադրելու չափ, այն ամէնուն համար զոր զգացինք մեր ու ձեր հաշուոյն, ըրինք, մեր հասկցած, լաւագոյն դաւանած կերպերով: Օ՛, ինչ անգութ տրտմութիւն ես դուն, երբ կը վախնաս բանաձեւել փոքրոգի վճիռներուն մեղքը իմ գլխուս: Օ՛, իմաստուն վատութիւնը մեր կորուստին մէջ մեր անիմաստ փափաքները պատասխանատու բռնողներուն: Ինչ որ կը դրուի ձեր աշխարհէն, կը հասնի մեզի:»

« — Անոնք որ, նոր հանգանակներու կապոցները անութած, ուշքի ակնոցները իրենց շփշփիւէն, ու հաստատ, իրապաշտ վարդապետութեանց թանձր պաշտպանութեան տուած իրենց կոնակը, զիս կանչեցին, սա քարին վրայ, դարձեալ, հաշիւը ուղեւոր թափուած արիւնին, գրեթէ անէծքներու տարափ մը սպառնա-

դին խաղցնելով սա գլուխին, կը պատկանէին անշուշտ մեր արիւնին: Մեռելները դիւրագրգիռ չեն սակայն: Կը զգայի որ վիշտը յիմարեցուցած էր զիրենք, այնքան զոհողութիւն, այնքան Պեղեցկութիւն, այնքան սրտաճմալիկ տառապանքներ երբ զտան՝ անարգասիք վատնուած, լղրճուած ու կրուած: Ու մեծ էին իրենց մեղադրանքին բառերը մեր մեղքերէն: Զհարցուցի իրենց, ոսկի ակնոցներով և պրակային իմաստութեամբ զրահաւոր այդ պարոններուն, քանի մը համալսարանի ալ մագաղաթներովը պսակաւոր, թէ ի՞նչ էին ըրած, իրենց կարգին, ինծի, ու իմ միջոցով իմ սերունդին ուղղելու համար այդ դառն որքան ապերախտ խօսքերը: Ի՞նչ ալ փութկոտ էր իրենց պիղատոսութիւնը երբ մեր ժողովուրդին կէսին ողջակիզումը կը նետէին մեր ուսերուն, զայն կը գտնէին ծնունդ՝ մեր երազներուն, ասոնց թելադրած օրէնքներուն: Մեղմով զգացուցի իրենց թէ քիչ անկեղծ էին, վիշտէն պղտորած իրենց հոգիներէն չէին մաքրած լերդացած արիւնը մեր զոհերուն: Ինչպէ՞ս կ'երթար իրենց բերանը վրձն՝ երբ խորապէս ապրած էին, գէթ իրենց անդրանիկ պատանութեան՝ հզօր, կազմուրիչ գեղեցկութիւնը մեր ուղածներուն, միշտ մեր ժողովուրդին արեանը հաշույն, սպասին: Մենք գործեր էինք, գիտէին ատիկա, մեր հաւատքին, խանդին, վերանորոգ յոյսին ամբողջ կրակովը, խռովքովը: Տուինք մեր զաւկներուն իրենց անուշիկ լիզուն, ինքնին անճառելի հեշտանք, երբ կը թափառէինք անտառներու ծոցը, ջուրերու եզրին, ու մեր քերթողներուն տաղերը կ'ոգէինք, լալու չափ յուզուած հնչիւններու, գոյներու, քաղցրութեան անձրեւէն որ մեր նոր գրականութեան քանի մը բանաստեղծութիւններուն ծոցէն կ'աղբերանա՝ր: Դուն, նմաններդ՝ մեր կերտած այդ լեզուով է որ կը յաջողիք արտայայտել բարձրագոյն ժողովուրդներու վայել մտածումներ, առանց տառապանքի, ինչ որ առած են մեր մարմինները, դարերու ճամբով, մեր հողին ընդերքէն: Դուն հիմա կրնաս, քու տարագրութիւնդ սփոփել, քու բառերուդ նեարգերէն այդ հոսուքները ծծելով, ու տարածելով անօթի եղբայրներուդ, այդ ամէնէն: Տուինք մեր ժամանակին կնիքը կրող կազմակերպութիւններ, մեր ոչխարացած, իր դերութիւնը միսի, ոսկորի վերածած մեր ժողովուրդին թելադրելով, այդ իսկ նախաճաշակով՝ երանութիւնը, արքայութիւնը որուն ամբողջ փառքը կ'ապրէինք. հեռուէն, բայց որուն իրականացման անվրէպ վստահութիւնը մեզ կ'ընէր յօժար ամէն զրկանքի, հերիք էր որ սրբագրուէր դարերուն ամօթը, մեր զաւակները կենային իրենց

ձեռքերուն վաստակին մէջ, առջեւ, վրայ, հաւատային թէ ինչ որ այդ մատները կորզեր էին հողէն ու լեռներէն իբր շնորհ, բերք, բարիք, գեղեցկութիւն, արդար վայելք, հեշտութիւն ու հպարտութիւն, անկորուստ կերպով ի՞րն ըլլալու էին սահմանուած: Մեր սերունդին հողին խորը այս երազը պայծառ էր քան բոլոր արեւներուն լոյսի ծովը միասին: Ու մեր օրէնքները կը հետապնդէին այս ամէնը, դժուար պայմաններու չարիքին ընդմէջէն: Գէ՞ջ ըրինք երբ կտրուկ սանձ մը դրինք ազգին առնունով պաշտօնական, ոսկեզօծեալ, շուրջառաւոր աւագակներու կլականքուն, մեր այնքան սրտայոյզ նուիրման լուսաներովը մարմին առած մեր հարստութեանց խնամարկունքէն առնելով իրենց չարաղէտ ակորթականքուն բռնութիւնը, ազգին լուսան յայտարարելով անձեռնմխելի սրբութիւն: Գէ՞ջ ըրինք երբ պարտադրեցինք պաշտպանութիւնը դժբախտութեան զաւակներուն, որբին, այրիին, վառնք խնամարկող դազաններուն ցոռկները դնելով ցանցի մէջ, ու այդ պաշտօնականացած յուզկահարութիւնը մէկ հարուածով կործանելով: Պիտի չէննային մեր ժամերը, ա՛յլ ազատագրուած աս ու ան պարեգօտաւորին կալուածը կազմելու անփառաշուք, ճակատագրէն. հոն թափուած մեր նուէրները պիտի դադրէին աս ու ան եպիսկոպոսին օրովայնը պարարելէ, ու պիտի դառնային իրենց հարազատ լիմաստին, վերածուելու համար չէնքերու, բարիքներու, մեր տղոց միտքը, սիրտը ազնուացնելու դերի մը յատկացուելով: Պիտի սփռուէին ամբողջ հայրենիքի դաշտերուն, աւաններուն, քաղաքներուն վրայ ցանցերը մեր դպրոցներուն, այդ հայրենիքին ամէնէն հեռանկեալ խորշերը մինչև հասցնելու, բաշխելու համար բարիքը մեր օրերու գիտութեան, մեր իրական կատարածուն: Պիտի տնկէինք այդ սրբազան անդամոտաններուն մէջը մեր զաւակներու միտքին ու հոգիին՝ մանաւանդ հրաշքը ազատագրուած հայրենիքին, նոր աստուածութիւններուն: Երբ այս բառերը կը խօսիմ քեզի, ինձի կը դառնան քառասնամեան իմ յուզումներս: Ամբողջ կրիտանարդութիւն մը խենդն էր այդ երազանքին: Այդ հայրենիքը մեր գերագոյն կրօնքն էր, սրբութիւնը, մեր կատարածոյն կենդանի պատկերը՝ մեր գերութեան դժոխքին վերեւ պայծառակերպ այգալուսուած: Պիտի դադրէին՝ մեր գրողները իրենց ամէնէն խոր հպարտութեանց մէջ վիրաւորող նախատինքները, ասոնք անկարելի ընող պայմաններու ստեղծումով: Պիտի չտկէին իրենց կործանած մէջքերը բոլոր տնոնք որոնք սորվեցնելու հրայրքը ունէին իրենց ներսը՝ չատ աւելի զօրաւոր քան դրամ զիգելու

կիրքը: Պիտի քաջալերուէին ստեղծողները, շինողները, կազմակերպողները, մեր ու օտարներու սպասին: Բայց պիտի տային մեր ժողովուրդին արդի ամէնէն ամուր, ընթացիկ փառաւորանքները: Գէշ ըրինք երբ, հին ստաններու մէջ մեր ստեղծող ու ժերուն փաստը մարմարին լեզուովը երգելու ընդունակ միտքերու ծնունդ տուինք անուղղակի: Այն շրջանը ուր իմ երիտասարդութիւնը կը բացուի աշխարհի քաղցրութիւններուն, մենք արեւելքի արիւննազանգ քաղաքներուն մէջ զրինք ձեռն վայելչութիւնը, գոյնին կախարդանքը, քաղցրութիւնները արուեստին: Մեր նոր սակեղա՛րը: Անոնք որ մեզ կը փորձեն նախատել, թող դառնան պատմութեան: Ունին սորվելիք մէկէ աւելի հպարտութեանց դասը, իրենց կորակուր, անիրաւ քաջքուքները հարկւրապատիկ գերազանցող:»

« — Դարձեալ, գիտեմ որ դուն չես նմանիր զիս կանչող ուրիշ մարդոց, անոնք ալ գրչի բանուորներ, քեզի չափ երբեմն ճերմկած, քիչ մը աւելի իրենք զիրենք հաւնող, բիրտ ու պահանջկոտ, բայց որոնց մտահոգութեան բոլոր լարերը կը վազէին կեդրոնական ընդունարանը հանրութեան բարիքին: Ատոնց ու իմ միջև համերաշխ հոգեկանութիւն մը չեմ արժեւորեր աւելի քան իր տարրողութիւնը: Դուն դժուար կը հաշտուիս հիմա ստեղծելու, գործելու եղանակներու հետ որոնց մէջ զերպոյն բարիքը՝ նորութիւնն ու տեականութիւնը կ'անտեսուին յաճախ, ու իրենց տեղը կուտան աժան, սովորական, չըսելու համար հինցած հրամայականներու: Մեր գրածները քեզի համար աւուր պատշաճի խօսքեր են, երբ պիտի ուզէիր որ անոնք ըլլային անկէ անդին: Դուն կը զատուիս զիս հարցաքննողներուն բոլորէն, երբ ինձմէ կ'ուզես հաշիւը իմ այն ապրումներուն ամէնէն աւելի, որոնք իմ անձիս ծիրճովը եղան պայմանաւոր: Խնդն ես մարդկային փաստին: Ու ատով է որ կը տառապիս երբ չես գըտներ իմ գրածներուս մէջ բաւարար տարր, համոզիչ վկայութիւն, այն ամէնուն շուրջը որով յօրինուեր է իմ հոգեղէն դրութիւնը: Գրեթէ անիրաւութեան մը գիւնով զիս կ'առանձնացնես, իմ շատ անձնական դրայութիւններուս հանգէտին դիմաց, իմ սերունդիս ձգտումներէն: Ամէն մարդ Ռաֆայէլ չի թարգմաներ, անշուշտ: Ու 1830-ի մարդերը ժամանակ ալ չունէին շէնքշնորհք սիրահարներ ըլլալու: Բայց իմ սերունդին բոլոր երիտասարդները Ռաֆայէլներ էին, գէթ գրիչ մը շարժելու ընդունակները: Օ՛րքու հիւանդոտ հետաքրքրութիւնը որ քեզ կը մղէ աւելի խորունկները, հեռունները, մինչև հիմա զիս խուզարկողներէն: Կ'ու-

զեա . տեսնել իմ հոգիին կտաւը , անոր հիւսքին յարգարանքը , այն ամէնը զոր ծուէն ծուէն ես առի իմ ոտանէն , ու նետեցի իմ պապերուն արեան ջուրերուն , որպէսզի կերպարանք առնէր իմ զրականութիւնը որուն առեղծուածային տրամութիւնը կը հաստատեն , բայց կը դժուարին հասկնալ : Կ'ընդունին զայն իւրաւ , բայց չես ներեր , այնքան անսովոր է անիկա իրբն կեանք իմ շուրջը հիւսուած համապատկերին ծոցը : Իմ ձգած կտոր փրթուճ էջերը քեզի համար պատրուակ՝ որպէսզի բացատրես թէ երբ մարդիկ անկեղծ են , գործած թէ գրած ատեննին : Կը փնտռես աղբիւրը իմ էջերը փաթթող թանձր թախծին , անսըրբագրելի ցաւին , դուն որ ուրիշներու բերնով ու գիրով քեզի հասած վկայութիւններուն գումարովը կը յաւակնիս իմ դէմքը յօրինել : Քեզի կը ներեմ քո կասկածը , արդիւնք՝ քո տեսնելու կերպիդ որ արուեստը , միտքին հեղումը չի յօժարիր կեանքէն անջատել , առանձնացնել , զանոնք պահելով ստրուկ՝ պայմաններու , պահին ու շրջապատին , մարմինին ու պատմական ճշդումին : Այո՛ , Ունէ՞ր իրաւունք փառաւոր երիտասարդը , որուն օրերը , ամիսները , տարիները՝ ինչ ալլապէս փարթամ գումարներու կը հասնէին , գրելու այնքան մեղամաղձօտ , այնքան օգային , այնքան ռուսացիկ . (քուկդ է բառը) տագնապներ , բուրին վրայ սուգին դրօշը սաւառնագեղ թրթռացող . . . : Այո՛ , չես հասկնար զիս իմ պարզած այդ հոգեվիճակին մէջն ու վրան երբ ճիշտ հակառակէն խելամոռմներ քեզ կը թելադրէին իմ դիրքը , վարկը , արժանաւորութիւնները (հոգ չէ որ գործածեմ քիչ մը խոշորացուած տարազներ) բոլոր դռները , ճամբաները իր առջին բաց դռնով մե՛ծ անձնաւորութեան մը հէքիաթը : Տղաս , երբ կ'ապրիք , կ'ապրիք ձեր երազը , ձեր իրաւութիւնը , ձեր ճակտի գիրքն ոչ թէ ան զոր մարդիկ իրենց անծակ միամտութեան մէջ կը վայլեցնեն ձեզի : 1860-ի քրօնկագիրները ինչեր չեն վերագրեր ինծի : Բայց որքան հեռու էի այդ ամէնուն պարունակէն , ես՝ բաժակ մը ջուրի համար դարերով տառապող մարդը , որուն վստահուած ըլլային ակունքները մեծամեծ գետերուն : Ես՝ մարդը որ կը զգար ամբողջ ձգողութիւնը կեանքին . իմ շուրջը վարդ ու ծաղիկ , սիրտ ու արցունք , գեղեցկութիւն ու արիւն , պալատէ պալատ , ծովախորշէ ծովախորշ , կղզիէ կղզի , հովին մէջը ամէնէն հզօր զգացումներուն , դպիւով թաւշութիւններու , գրաւչութիւններու , կրկով ծանր կրակներու ճառագայթուն տագնապները ինձմէ դուրս , դէպի ինծի արեւելուած : Դո՛ւն ինչ կը ճանչնաս Պոլիսը , իր արքունիքներուն :

գիւաններուն, եալլներուն, գերեզմաններուն, ու կրներուն բոլոր վարդաբաններէն ցուացիկ, ամբարձիկ անուշութիւններուն . . . : Յա՛ւ, այս ամէնը: Այո՛ւ Յա՛ւ: Յա՛ւ: Յա՛ւ: Տղաս: Ես տուեր եմ իմ թեւը իմ սերունդներուն, — աղջիկ ու մանչ, տարեր զանոնք անտառէ անտառ ու լացեր անոնց հետ: Մեր շրթները մոխիրի համ կ'առնէին Աստուծոյ ամէնէն անուշ բարիքներէն: Համբոյր մը մեզի համար մահուան պատգամ մըն էր: Ու մեր ոտքերը ծաղիկներու բաժակին վրայ սիրտեր է որ կը զգային: Ահա թէ ինչու տխուր է եղած ինչ որ մեր գրիչէն ինկած է թուղթի: Այս իրողութիւնը վերածել գրութեան, ու մեր ժողովուրդին մեծ թախիժը յատակ գործածել մեր գրականութեան այդ բոնալիքին, ոչ բանդիտութիւն է, ոչ ալ հոսհոսութիւն: Մի ձգեր կասկածի տակ իմ ցաւին խորունկ անկեղծութիւնը: Թերեւս կը տարուիս իմ պայմաններուն վերլուծումին, ամէնէն նկարագրեղ տեսարաններու, ամէնէն հեշտ ապրումներու հանդէս մը յարգարեւով իմ օրերուս: Կային ատոնք, բայց կար ատոնք իրը ընելու հանչուած հոգիին ալ առհաւական զօրութիւնը: Դա՛րերով «սուգ ծած» մեր հոգիին բջիջները պիտի չկրնային երկու սերունդի յարաբերական քաղցրութիւններով թափել իրենց թոյնը, ու վերածուիլ մարդոց միջինին պաղգուկ խառնուածքին: Դուն ինքդ ալ ապրեր ես այդ հեշտ ոգիին վայրերը, անոնց խորերը թափառող ալլապէս սրտառուչ անուշութիւնները, ատոնցմէ հանելու համար ամէնէն տրտում հանդէսը մարդկային ապրումներուն: Ղի, ինչպէս կ'ըսէ մեր պարզուկ մէկ վարդապետը, մեր երկիրը այն անհասկնալի տեղն է ուր նոյն ծաղիկէն օձը իր թոյնը կը յօրինէ, մեղուն՝ մեղրը: Իմ սերունդին բոլոր տղաքը զարնւած էին նոյն ցաւով: Մի երթար առաջ, ամէն ինչ ըմբռնելի ընելու աճապարանքիդ մէջ, այդ ցաւերը մկրտելու գրական տարազով: Զէ՞ որ գոյութիւն ունէր մեր պաշտած օտար գրողէտներուն մօտ վարուից ցաւը: Զէ՞ որ մեծ կախարդներէն այդ գրականութեանց՝ մեծ մասը կը տառապէին, տառապէր էին նոյն ցաւով: Ու ա՛ն որ լացեր, լացուցեր էր ամբողջ աշխարհի երիտասարդութիւնը, ինծի պէս եղեր էր քաղաքական մեծ խռովքներու սիրտին: Սիրեցինք Համարթիւնը, գիտնալով հանգերձ թէ անիկա ազնուական արիւնի մը կալսակներէն կը յօրինէր իր բանաստեղծութեան ամէնէն տրտում անուշութիւնը: Գիտէինք բայց երբեք մտքէ չանցուցինք անոր ու նմաններուն ցաւերը փոխ առնել: Ի՞նչ տղայամասութիւն պիտի ըլլար ատիկա, երբ մեր ցաւը ծո՞ւղ էր մեր չուրջը, ու մեր արիւնը այդ ծովուն մէկ

մասն էր եղած անլիշտակ ժամանակներէ ասդին: Դրականութիւն չունէինք, նոր իր առումով, որպէսդիւ անոր ցաւը ապրեիմ: Հիմա, երբ կը խօսիմ քեզի այդ օրերէն, ազգմունքին տակն ալ անոնց յաջորդ օրերուն — գերեզմանը թափանցիկ է հոգիին համար, ու կը ծծէ հոգին երեսին շրջագայող բոլոր յուզումները, պահելով անոնց մարդկային խկութիւնն ալ — աւելի մօտ եմ քափանցելու: Ինծի համար գրեթէ պարզ է այն գեղարար ըմբռնելի իրողութիւնը որ հաստատելի է մեր սերունդին բոլոր իրաւ, քիչ իրաւ, նոյնիսկ սուտի հետ չփոթուելու չափ ծեփծեփուն հոգիներուն մէջ: Զուր չեն ցաւերը Մկրտիչներուն, Պետրոսներուն: Աւելին: Ոչ միայն մենք, այլև աւելի հինները ու աւելի նորերը, առանց ուզելու, նոյնիսկ գիտնալու, մէկ ու նոյն ցաւին զանազանակ երեսներ եղան: Սխալի մէջ են անոնք որ կը կարծեն թէ մեր վշտագին շեշտը, մեր լացուկամած զգայնութիւնը մենք ըլլանք փոխ առած գիրքերէն, կամ եղած ենք ունայնամիտ՝ մեր պզտիկ գեղարարութիւնները մեծցընելու, գրական քեմաներու վերածելու համար: Այդ Պոլսին յաղթական տէրերը դուն կը ճանչնաս իրենց գրականութենէն ալ: Որքան տխուր՝ այդ րանաստեղծութիւնը, իրաւ քերթողներու գրիչէն բխած, որ, հակառակ տաղաչափական աշխարհ մը նանրութիւններու չարիքին, դարձեալ կը հասնի սիրտին: Որուն անգիմագրելի տրտմութիւնը մանաւանդ կը բունէ քու ջիւղերդ երբ ապրիս այդ բանաստեղծութեան ժողովրդային ձևէն քեզի մատուցուածը: Ըսես՝ ատիկա բխումն ըլլար այդ արեւելքին... Մեր ցաւը ցաւն էր մեր ժողովուրդին, քանի մը հազարամերու թունաւոր ծորումներէն գոյացած: Անոնք որ մեր գրականութեան մէջ այդ շեշտը (ցաւին) կ'ենթարկեն յարձակման, հարցուցած ունի՞ն թէ ո՞ր օրէնքով, չըսելու համար իրաւունքով, կը յաւակնին այդ մեղադրանքը կազմակերպիլ, ու կը տառապին գտնելու համար ա՛ն՝ զոր երբեք չէ ճանչցած մեր հոգին, մեր անմիջական պապերուն հոգին, ու աւելի քան սաստկութեամբ մը՝ մեր նախնեացը հոգին: Տրտում եմ անձերը ցման, ոչ միայն: մահուան երթալու ատեն, այլ մանաւանդ անկէ առնալ: Կը դառնամ իրականին, իմ իսկ տագնապին: Մէկն էի որ ունէր իր տրամագրութեան տակ տխուր չըլլալու բոլոր պատճառները: Բաց էին իմ առջին պալատները, արքունիքները աւելելքին ու արեւմուտքին: Զարգացուցած էի իմ զգայնութիւնը կեանքին մեծ ու պզտիկ բոլոր իրաւ հոսումներուն տարբերով, ըլլալով պարզ մարդոց տառապանքին հետ, ըլլալով խոշոր զուլս-

ներու ներքին չարչարանքներուն հաղորդ, առնելով արցունքը որբին թարթիչներէն, աղքատին զրկանքը իմը ընելով, ու լալով բոլոր վաղահաս մահերուն, անբուժելի հիւանդութիւններուն, անսփոփ անձուկներուն արցունքը, առանց թատերականութեան ու առանց նախանձի: Ես պուտ մը անխառն վայելք չեմ առած այդ ամբողջ բարիքներէն: Ձէի կրնար: Չունէ՞՞ ատոր զգայարանքը: Բառ ծախել կը նշանակեն ասոնք: Մեր ցաւը մեծ էր, մեծ է ձեզմէ ու մեր բոլորէն: Ի՞նչն ալ ըսած ես ասոր մօտ բաներ:»

«— Կը զգամ որ աւելի խորունկ հետաքրքրութիւններ կ'ուրուանան գանկիդ տակ: Բու ալ գծախտութիւնդ է ատիկա: Ո՞վ չէ ունեցած իր սրտին հեփաթը: Բայց զայն պատմելու մէջ մարդիկ դարձեալ կը մնան հաւատարիմ իրենց խառնուածքին: Իմ դրածներս անբաւական՝ անշուշտ, որպէսզի անոնցմէ հանէիր իմ վէպը: Կը նեղուիս որ շատ քիչ բան ձգած են մեր զրոհները, իրենց ներքին ալքերէն, ինչպէս կը նեղուիս որ շատ քիչ բառ ինկած է սեւեռման՝ մեր ժողովուրդին սովորական ապրումներէն, մեր գիրքերուն մէջ: Աւելի՞րդ, հոս, քեզի յայտարարել որ ամէնուն կը նմանէր եղնիկը (հէքիսթները կ'ախորժին այս կենդանիէն, արեւելքի մէջ), ու ամէն եղնիկի պէս տրտում պըլճանքն ունէր քալելու, նայելու, վազելու, հեռուններէն լալու ու ըլլալու անհետ թաւուտներէ ներս: Գիտեմ որ չես ակնորժիր հեւտորական ձեւերէ ու կ'ատես այլաբանութիւնը: Ի՞նչ փոյթ: Իմ բառերս վերածէ իրենց խոսկական պատկերին: Այն ատեն այդ եղնիկը կ'ըլլայ արեւելքին աղջիկներէն մէկը: Չայն նկարագրելը կը ձգեմ բանաստեղծներուն: Բայց ահա տեւի իրաւը: Չեղայ ուրիշներու պէս ու կարգին, որոնք աղբիւրի մը գլխուն, լճի մը ափունքին, վար դրած պահ մը կեանքին բոլը իրենց ուսերէն, կը կարծէին հանգչիլ, կամ հանգչեցնել իրենց յոգնութիւնը, ծարաւէն հիւսած շրթներուն նետելու համար երկու ափ վայելքին զովութիւնը, սպասելով որ հեռոջներէն, իր թաւուտները յուզելով դառնայ իրենց անուշիկ աչուքներով երեւոյրը — տուր անոր բուն անունը — նստի ծունկերուդ, մէկդի ընէ թարթիչներուդ վրայ ծանրացող զրկանքին, տառապանքին դեղին փոշիները, գտնէ հոգիիդ մուտքը՝ բլրերդ, անցնի անոնցմէ ներս, անուշ, շքեղ, կոկծապին, խռովիչ ու անգիմադրելի, թափելու համար հոգիիդ ամալքներուն, սուրբ անդաստաններուն ծոցը անձրեւը կրակէ քաղցրութիւններուն, անպատում սարսուռներուն, կալակ կայակ, ինչպէս կայծերը որոնք կը թռին, կը

մեռնին, կը ծնին, ու այդ մենութիւնները կոյս անտառներուն՝ կը Վերածեն անհուն արշալուստեաներու: Դուն կը դողաս: Դուն կը թօթուես այդ կրակին բաշերը, տեսնելու համար անսպառ ահունքը անոնց: Կ'երկարես ձեռքդ, պատրագին, բռնելու համար այդ քուլաները փայլակներուն, ու . . . կը գտնես դուն քեզ մինակ: Հեռո՛ւն՝ թեթե փոշին փախչող եղնիկին ոտքերուն: Չես հասկնար: Չես հարցներ: Չես հաւատար, մինչև որ պատռի պատրանքը, եղնիկը սուղուի թաւուտներէն, ի՞նչ հարկ գիտնալու՝ իյնալու համար ուրիշին ծունկերուն: Թող միայ սիրտը, «Խնկարկելու սիրտն անապաս» ինչպէս կը պատկերէ իմ սերունդին մեծ բանաստեղծը: Թող միայ ամիսնե՛ր, իմա՝ տարիներ, սպասումին մէջը նոյն լերան, նոյն աղբիւրին, նոյն եղնիկին որոնք կը հաւատաս թէ սահմանուած էին իրարու զաւու, միշտ քու մէջդ: Հէքիաթ: Որո՞ւնը չէր մեր սերունդին, որո՞ւնը՝ որպէսզի իմա չըլլար: Բայց ինչ հարկ քեզի պատմել այս տրկաբութիւնները, տրտմութիւնները: Վիպողի քու յօրինողութիւնդ հեշտագին կ'աղբուի, կեանքը այսպէս անիրաջնացնելու խաղերէն, ու երազները մարմնաւորելու անորոշակիւնէդ: Ոչ եղնիկ էր, ոչ ալ աղջիկ: Ոչ կը սիրէր ոչ կ'ատէր: Ոչ աղուոր էր ոչ ալ տղեղ: Ջուրերու ծոցին՝ մեր նաւակները իրարու քով կը դողային երկու երազներու նման, առաքաստ բացած: Պիտի չուզէի բռնել թեէն, վախէն որ կը փրթէին անոնք, այնքան բարակ ու թեթե էր անոր ամբողջ մարմինը: Պիտի չուզէի նստիլ կուշտին, վախով որ կը կործանէր, այնքան վաղփաշփուն էին անոր ոսկորները, մարմնեղէն չէնք . . . »

« — Կը հարցնես թէ սիրա՞ծ եմ: Վերի հէքիաթէն վերջ, ի՞նչ կ'ուզէիր որ ըսէի քեզի: Եղանք անոր հետ անտառներու խորը, առանց ժպտի ու առանց լուզու մի: Ու կը խնդար անիկա չլալու համար: Այն օրերուն ես թափանցումն ըրի մարգերու սիրտին այն ծալքերուն որոնք ծածկուած կը մնան, երբեմն մինչև գերեզման: Յետո՞ւ: Բայց այո՛ւ: Տղա՛ս: Կեանքը. առանց եղնիկներու: Հոր, պահանջկոտ, բիրտ. որ զիս առաւ իր ալիքնեւուն վրայ, նետելու աշխարհի հեռու ափունքներուն: Ըսի թէ բաց էին առջիս արքեւի մեծ դռները: Ըսի՞ թէ դպայ ու անցայ ծփուն, շղարշային, հուրս ալ բաներու, որոնք թաւիչ էին ու վարդ էին, կաթի կը նմանէին ու նայուածքի տեղ կրակէ կայլակ: Կը զգամ որ քեզի հաճելի չեն այս պատկերուն բառերը: Բայց ընդունէ որ մենք չենք նմանիր ձեզի որոնք յանուն աւելի իրաւութեան, չըսելու համար՝ իրապաշտութեան, կը ձգտին

Թանձրացնել այս ծփուն զգայութիւնները: Ինծի չես ներկր իմ
 վերապահութիւնը այդ ձև արուեստէն: Բայց հազիւ կրնաս ըմ-
 բռնել որ մենք կրներու նայելու ատեն կը տառապէինք այդ-
 քան նրբութեան ու քաղցրութեան ճակատագրէն, որ ամիս մէջ
 փոշիացումն էր թիթեռնիկին ոսկի թւերուն, ցօղին ադամանդին
 ու ջուրին կապոյտ զովութիւններուն: Չէինք ննդեր մեր երազը
 սակայն, ձեզի պէս, անկէ առնելու համար արիւնոտ համեր
 ու մոխիրին աղը: Մեր ամբողջ էութիւնը օր մը օրանց չեղեւ
 ազատուած՝ այդ զգայութիւններուն քաղցր տանջանքներէն:
 Ու ամէն բան սէր էր մեր ներսը, նոյնիսկ՝ մեր կիրքերը, մեր
 ատելութիւնները, մեր վախերը: Մենք զայն բաշխեցինք մեզմէ
 դուրս, առատ առատ, հազար ու մէկ ձևերով, ու դուք զփուշ-
 րութեան մէջ էք զանազանելու այդ զգացումին բերանոր նըր-
 քութիւնները: Սիրեցի, տղաս, շատ աւելի ուժով, խորունկ,
 տառապագին, որքան չես տար մեր յրջութեան ընել այդ թե-
 թե, ոսոսառուն խաղերը: Բայց ահա չգիտցածդ: Իմ Մկրտիչը
 երբ ամէնուն բերնէն վազող շատ անուշիկ երգի մը մէջ, իր
 սրտին, մտքին, երեսկայութեան ամէնէն իրաւ բխումները (գա-
 րուներ ու իր հովը, վտակը ու իր աւերակները, կոյսը և իր մա-
 զերը, թռչունն ու իր քնարը) կը պատկերէ այնքան միամիտ
 պարզութեամբ, անկեղծութեամբ, բայց չի կրնար զանոնք բու-
 լորն ալ սիրեցն ի բաց չղրկել, (որովհետեւ անոնք Հայրենիքէն
 չեն առներ իրենց սուրբ լարերը, ծիւերը, խաղերը)՝ տուած
 կ'ըլլայ մեր սիրոյն կարելի կերպարանքը: Այո՛, իրապաշտ պա-
 րոն, մեք սիրեցինք ամեն բան. նոյնիսկ մեր տրտմութիւնները,
 միամտութիւնները, մեր անհուն ըզնաւորութիւնները: Օ՛, ձեր
 յաւակնոտ բռնիքը մեր սա վիճակը պատկերող, զայն օտարներէ՛
 փոխադրուած պատգամող, ձեր բարբարոս տարազը՝ որով մեր
 այնքան իրաւ այդ ապրումները դժական յարգարանք, չըսելու
 համար կեղծիք, յայտարարեցիք: Մենք ծառերուն տերեւներուն
 մէջ համբոյր, մշուշին թւին մէջ շղարշ, թռչունին ձայնին մէջ
 սիրտ կը տեսնէինք, ու դուք այդ ամէնը դրիք կասկածի
 տակ: Անիրաւ էիք: Մեր օրերուն՝ աղջիկները համբուրել՝ հալիլ
 կը նշանակէր: Ահա թէ ինչո՞ւ այնքան օտար են ձեզի մեր բա-
 ռերուն թեւադրանքները. քանի որ ձեզի՛ յատուկ վարժութիւն-
 ներ, ախորժակներ գտնել ջանացիք մեր մէջը: Մեզմէ իրա-
 քանչիւրին տառաման, այնքան ծփուն, սխրագին այդ նուաղում-
 ները մեր զգայական կեդրոններուն, ձեզի համար արեան հաստ
 բռնկումներու ցոյց մը, հանդէժ մը, մարտ մը դարձաւ: Չեմ

կրկներեք եղնիկին հէքիաթը: Բայց զայն կը շրջեմ: Նայեցան եւ տեսան՝ ու չգտան զիս: Թափառեցան ճամբաներուս՝ ու չհասան ինծի: Եղան մտերմութեանս ամալքներուն՝ բայց չմտան ներս: Թե երկարեցին՝ ու պատրանք բռնեցին: Գիր զրկեցին՝ ու պատասխանի տեղ ճերմակ թուղթ ստացան: Հպարտացան որ տառապանք էին բարդած իմ սրտին, ու շատ ուշ հասկեցան թէ իրենց սրտին տառապանքը թեթեցնելու համար ամբողջ երիտասարդութիւն մը զոհելու տրամադիր էին: Մէկը՝ այս խաղին հեշտախտաւոր մուրացկանը, տարիներ վերջ, սա քարին պիտի բերէր ծաղկեփունջի տեղ ճերմկած իր մաղբերուն պսակը, պիտի տար իր կուսութեան վատնուած, պատռուած, անպէտք ծաղիկի մը պէս թողումած վերջին աւերակը, փաթթելով իմ քարը, աղօթելով, հոգիիս խաղաղութիւն հայցելով, ու իր զղջումն իսկ ամէնալոկ՝ լռելէ . . . : Աւելին, անցնիլ պիտի նշանակէր կեանքին սահմաններէն:»

«— Պալատներո՞ւ մէջ: Վիլլաններու գողտր պարտէզներուն ամալքերն: Ջուրերու ափերն: Հիւանդութեան մահաբեմին: Աքսորանքի լքումներո՞ւն: Կարօտին կրակներո՞ւն խորունկը: Ինչու է: Անշուշտ, մեղմէ որո՞ւ է ինկած բաժին մը սա կեանքին մուկ, առանձին, եսակեդրոն յուզումներէն, երբ ժամերդ վատնելէ յետոյ ուրիշին, ուրիշներուն, երբեմն ժողովուրդի բարիքին, կը յոգնիս, կը տկարանաս, ու կը փնտռես բանաստեղծին երգած թաւուտները, քիչիկ մը քու հաշուդդ ըլլալու, քիչիկ մը ազատելու քեզ օրուան ժանգերէն: Հին դարերուն մարդիկ այդ պահերը վերածնելէն խորհրդային անպատմելի վերացումներու հանգէսի մը: Քու օրերուդ, ու մանաւանդ հիմա՝ այդ պահերը դարձան տրտում յոգնութիւններու յաւելեալ բռնապատակ մը, ջիղերու վրայ բարդուած նոր տանջանք: Հիմա, այդ առանձնացումներուն մէջ քու ընկերը աճապարոտ ձեւ մըն է, որ կրցածին չափ շուտ պիտի ձգէ քեզ, անցնելու համար ուրիշին: Իմ երիտասարդութեան, այդ առանձնացումը բաժնող աղջիկը չէր նմաներ ոչ հիւներուն, ոչ ալ ձեր կազմակերպած տիպարին: Անխորհուրդ ձեռքեր խառնեցին իմ թուղթերը, որոնց մէջ ես այդ պահերէն ապրումներ էի պահի գրած, չորցած ծաղկի թերթիկներուն նման: Ու այդ ձեռքերը ըրին աւելի տրտում անիմաստութիւն, յանձնելու համար այդ թուղթերէն փշրանքներ ձեր թացիկ, թուրիկ հետաքրքրութեան: Ձեզմէ մէկն էր վէպը ուր ուսագրողը: Շինեց դէմք մը, հուրի մը, իր բառերով, զայն դնելու համար իմ հոգիին պարտէզին խորը: Յետոյ, տալով ուժ

իր երեակայութեան թեւերուն, ամբողջացող ուրուագիւրը: Հիմա դուն մտքիդ մէջ ունի՜ս անոր պատկերը: Ոչ սուտ, ոչ իրաւ սակա՜յն այդ վէպն ալ: Եղաւ ճամբաներուս, ու չմօտեցաւ: Մօտեցա՞ծ ու հէքիսթին երկսայրի սուրը դրաւ իր ու իմ մէջտեղը: Ուղեցինք խօսիլ ու չկրցանք: Ուղեցինք նայիլ իրարու՝ ու մեր արցունքները պղտորեցին մեր գէմքերը, իրարու ներսը շինալու անկարող ընելով գանոնք: Պալատական պարտէզներու մէջ ես սպասեցի անոր հոգիին որ չէր կրնար խտանալ, բառ, նայուածք, քաղցր յուզում մը ըլլալ: Դարձեալ պալատական սրահներու մէջ կեցանք քով քովի, ոսկրի ու գոհարի տրտում չքեղանքները գիտելու, ու մեր սիրտերէն իրարու երկարած լարերը չեւան թրթուման: Օ՜, տղաս: Մեզ դուր տեղը մի մեղադրեր մեր ռոմանթիզմին համար: Ես՝ գիրքերու յորինում: Լաւ, բայց անիկա աղջիկն էր այդ Պոլիսին, որուն մարմինն, կերպարանքին, հրապոյրին բոլոր ծուկները հաւաքուած էին այդ կախարդական վայրերէն: Եղանք ամալքներու մէջ ալ, ժամերով, միշտ առանց բառի, իրարու հետ նոյն գիծի գալէ գգուշաւոր: Ու այս եղաւ իմ մէկ հատիկ իրաւ վէպը: Դուն, քու գործիդ մէջ, նման վիճակներու մօտեցա՞ր, ու կը հասկնաս լուծած մօտը այդ պատմութեան: Երբ անցաւ կրակներուն մատաղութիւնը, ու մոխիրին գորշ ձերմակը կամաց կամաց նստիլ առաւ իմ ջիւղերուն ցանցին, այն ատեն միայն զգացի թէ ի՞նչ անանուանելի յիմարներ էինք եղած: Ասկէ անդին պատմութեան կը պատկանի: Դուն ազատ ես այս դրուագը աճեցնելու, քու օրէնքներուդ արտօնած չափովը: Ես ու ան թշնամիներ չեղանք, անշուշտ, երբ երկուքս դարձեալ իրարու հանդիպեցանք: Ես ու ժառապառ հիւանդ մըն էի, ան ճերմկելու վրայ թառամում մը: Ու ահա ողբերգութիւնը: Կը սիրէինք մեր աւերակները: Ու դարձեալ չեղանք իմաստուն գէթ մեր կործանումները բացատրելու իրարու: Դուն երկար երկար մտածէ թատերական կառոյցի մը վրայ, որուն հերոսուհին աշնանամուտ առտու մը, աշնանահար իր սիրտն ու մարմինը ա՛լ անպէտք դատելով, կ'երթայ ջուրին վերմակը բանալու, առագաստի վերմակին տեղ, ու . . . իջնելու: Թափ տուր երեակայութեանդ: Դիր այդ ամուսնիդ միւսն ալ: Թող ջուրու երեսին անոնց ձեռքերը իրարու դան առաջին ու վերջին անգամ: Բահանայ մը չըլլայ այդ աղջագուրումը նուիրագործող: Ելլեն ջուրէն ու քալին, իրարու հակադիր իրենց ճամբան: Դիտես ի՞նչ եղերական է այս պատմումը: Ու պարտաւոր ես ընդունիլ անոր խորքին հարադատութիւնը: Այսպէս պիտի վար-

ուրինք, մենք յաճախ մեր սիրտին հետ։ Ես իջայ իմ իրաւ գերեզմանը։ Ան իր ճերմակ մազերուն պատանքին մէջ եկաւ նստելու քու տեղդ։ Ու նորէն բառ չունէինք իրարու։ Ահա հէքիաթներուն հէքիաթը։»

«— Դարձեալ ուրիշ պատմութիւն, կախարդական այդ աշխարհէն։ Իմ թուղթերուն փշրանքները քեզի կը թելադրեն վերինին մօտիկ փոքր տռամա մը։ Բարիւղեան վիլլան։ Ու իրաւ էր անիկա։ Ծովերէն անդիէն եկող աղջիկ մը։ Ու իրաւ էր ատիկա ալ։ Արեւելքէն՝ դահազուրկ իշխանազուն մը։ Ու իրաւ էր ան ալ։ Ի՞նչ հարկ երկար վերլուծումներու։ Դուն արագ թափանցումներու մարդն ես։ Կազմակերպէ՛ վէպը։ Բաժնեցի այդ տարագիր հոգիին հետ իր հիւանդութիւնը զոր կը զգայի քան թէ կը ճանչնայի։ Չէր հազար որպէսզի բանաստեղծական պատրանքը ըլլար տիրակա՛ն։ Չէր տաքնար վերջալոյսներուն։ Ոչ արիւն, ոչ ալ մաշու՛մ։ Բայց անոր դէմքին՝ այն գունատ վարչամակը, որ վերջէն մեռելի՛նը պիտի ըլլայ։ Բայց անոր աչքերուն մեղմ կարմիրը որ տենդի մը ցոլքը չէ՛, բայց ներքին կրակէ մը արծազանգ մը։ Ի՞նչպէս քաշուեցանք իրարու։ Մեր շուրջը ուրիշներ, բարիւղեան դէմքերու այն հանգչած, խաղաղ,՝ գոհունակ չէզոքութեամբը, որ նստած, մարելու վրայ քաղաքակրթութեանց վերջալուսային նշաններէն մէկը կը կազմէ։ Մարդեր էին, որոնք, պարպուած իրենց կրակներէն, վերածեր էին իրենց օրերը հաւաքուելու նոյն ժամուն, նոյն պարտէզին, նոյն սրահին։ Որոնց համար ճաշի ըոպէները, դաշնամուրին հեծկտուքը, խօսակցութեան գնացքը կը յօրինէին գոյութեան մը հիմնական արարքները։ Հիւանդներ։ Բայց ով չէ ատիկա, սա ձեր աշխարհի երեսին։ Առնուազն՝ հոգիները այդ մարդերուն՝ զարնուած էին մեզի անձանթի ցաւերով։ Ծովերու անդիէն եկող աղջիկը կ'ապրէր քսանին և երեսունին միջնարարը։ Արեւելքի դահլնկէց իշխանը անցեր էր շատոնց յիսունէն։ Տարիքը երբեմն իմաստ մը ունի։ Բաժնեց իմ հիւանդութիւնը զոր չէր կրնար ըմբռնել։ Տարիքներու հասկացողութիւն մը կայ, հիւանդէ հիւանդ։ Ես անցեր էի իր գարունէն, շփուելով իր ցաւերը յիշեցնող ուրիշ սըրտառուչ հիւանդներու։ Ան չէր տեսած իր չէնքին մէջ անթերի, փարթամ մարդը, որուն գլխուն վերե կը սպասէր մահուան հրեշտակը, պսակը ձեռքին, քիչ մը աճապարոտ նոյնիսկ։ Ու այսպէս մենք մեր շրջապատին պարզեցինք տարօրինակ պատկերը տարօրինակ զոյգին։ Աշնան իրկուն մը, վիլլայի պզտիկ թաւուն տին խորը, գտայ որ բարակ ու տրտում աղջիկն էր անիկա։ Ու-

նէր քանի մը մասնայատուկ կողմեր ալ։ Ու էր այն տիպարներէն որուն պատկերը կը շինենք մեր մատուըններովը, մեր տղու օրերէն, կը գնենք աւելի ուշ՝ մեր սրտի խորանին, պատանու թեան կախարդ շրջավայրը երբ կը մտնենք։ Հէքիա՛թ։ Անշուշտ։ Այդ իրկուներ երբ ինծի տուած թաց իր ափը, զգացի որ կը դուրս ածուի, ու չանդրադարձայ որ իմ դողն էր որ ինծի կուգար այդ ափէն։ Նստանք, մինչև որ մութը ջնջեց անոր տոգուները թիւնը, բայց աճեցուց իմ հեքը։ Անցանք սրահ։ Ան ալ ինծի պէս մատ չերկարեց կերակուրներուն։ Ու դաշնակին առջև, առանց գիտնալու թէ ինչու, անկա ապրեցաւ իր ամէնէն իրաւօրը։ Ես կուլայի։ Մարդիկ տեսան զիս ու քաշուեցան։ Գիշերը չունէի ուժ պարտէզ իջնելու։ Իմ առանձնարանին մէջ, յստակ լսեցի իմ ձայնը որ կ'ուզէր այդ հանդիպումին օրը, ոչ այսպէս գերեզմանի մը փէշերուն, այլ այն ոսկի պարտէզներուն դաւաբիքին մէջ որուն անունն է երիտասարդութիւն։ Ու լսեցի նորէն իմ ձայնը որ այդ փափաքը կը խորացնէր, ու կը գտնէր իմ ներսը անայց լուսթիւններ, ափուներներ, ընտանիք ինծի, բայց երբեք կերպարանք մը չառած, որպէսզի չտառապէի։ Յետոյ տրտում, տրտում ինքնադարձումները տարիքին։ Հայրն էի չունեցած զաւկի, զաւակներու։ Այդ աղջկա՞ն։ Բայց ո՞վ կրնայ ճիշտ բառեր գտնել վիճակներու որոնց ճանաչումը կ'ընէ այնքան արագ, անսովոր պայմաններու մէջ։ Անվերադարձ չորցող ակն էր այդ զգացումը ինձմէ ներս։ Ու ահա կը հերքուէր այդ չորութիւնը։ Այն ատեն էր որ վախցայ ես ինձմէ։ Սիրով։ ձեր բառովը սիրահարը։ Ատ ալ ուժով, որով ոչ հարազատ բառ մըն է դարձեալ։ Դուն վիպասան մըն ես, այսինքն մարդը, որ իր ապրումներէն իր կարօտը չառած, չկշտացած, կը թափառի աշխարհի երեսին, ու ինչներուն փափաքները, տաղնապները կը նորոգէ իր հաշտոյն։ Այնպէս որ պիտի չտառապիս իմ խոստովանութիւններէն։ Ես ըսեմ ու դուն ճշդէ, որպէսզի տաս իրաւ տարագը, այդ վիճակները պատկերող։ — Կ'ուզէի որ քովս ըլլար, բայց չէի զգար որ քովէս չէր հեռանար անկա։ Կ'ուզէի որ խօսէր ինծի, երկար, անվախճան բաներ, որոնց մէջ պատահածները չըլլային հակակշռի, բայց չըլլային ալ անվաւեր։ Հնարէր, պարզէր, բանար այն ամէնէն, որոնց ծարաւովը քալեր էի ես իմ տարիները։ Գոյներ, շեշտեր, հեծքեր, տաքութիւններ ուրոք երբեմն աչքով, երբեմն լուսթեմբ, երբեմն չրթներով կ'ընէին իրենց ճամբան սիրտէ սիրտ, ըլլալու համար մակոտ վախերը մեր մութ ապրումներուն։ Ու խօսէր մեղմ, ցած, բա-

րակ, կտրատ, առանց կիրքի և առանց յոյզի: Կ'ուզէի որ մատ-
ները ուշանային իմ վէրքերուն վրայ, պալար պալար, դէջ ու
տրտում, իմ ներսէն դէպի դուրս իմ ցաւերուս աչքերը, ան-
քան կարօտ՝ ամոքման ու դարմանի: Բայց գիտէի որ իր ալ մար-
մինին դալկութիւնները կարօտ էին արեան, կրակի: Ու ասկա
այոպէս օրեր, շաբաթներ, ամիսներ: Համաձայն՝ եղանակներու
երանդներուն, համաձայն՝ մեզ ողորդող ձայներուն, մինչ ահա-
դին քաղաքը կ'եռար մեզմէ քիչ հեռուն, ու ճամբաներէն կը
քալէր կեանքը, ազատ, ազուր, զուարթ, երջանիկ: Մեր շուրջը
մարդիկ կը հասկնային մեզ: Կը ներէի՞ն: Հիմա կը հասկնամ
որ մահուան մօտ ու մէջ՝ կարգ մը ընտանութիւններ, նոյնիսկ
կիրքեր՝ կը թուին մեզ դիտողներուն համար քիչ վերաւորիչ:
Յետո՞յ: Ո՛ր, քու սա յիմար աճապարանքդ վիպասան ծնած ըլ-
լալու: Բայց պէտք է պատժել երբեմն: Պիտի լռեմ ասկէ ան-
դին: Գիտես որ մեկնեցաւ իր երկիրը: Առանց իրեն անցած ա-
ռաջին իրկունը միայն, չափեցի խորութիւնը իմ զգացումներուս,
աղէտը որուն գոները կը զարնէի: Լուսցուցի, որպէս թէ ըլլար
կուշտին, մատները՝ վէրքերուս, ժպիտը աչքերուս դէմ կախարդ
շղարշի՝ մը պէս: Որպէս թէ խօսէր, ըսէր ինչ որ վախցեր էինք
ըսելու, ան՝ իր հաշիւներովը, ես՝ իմ ցաւիս ճշշումին մէջ ինք-
զինքս պրկելու ստիպուած: Պիտի չներեմ քեզի որ վրաս խնդաս
այն քերթուածին համար որ դրի առի, երբ մեծ ալեկոծութեան
մը լուրերը խռովեցին մայրաքաղաքը, Ովկիանոսին վրայ: Դուն
այդ քերթուածին մէջ տկար ռոմանթիզմ մը միայն կը կարծես
գտնել: Ես դրի իմ մէկ հատիկ սիրոյս ամբողջ կրակն ու քաղց-
րութիւնը: Տեսայ զինքը ալիքներուն վրայ, մաղբրովը գոցած
դէմքը, աչքերը, որպէսզի մահուան հետ չունենար բախում...:
Յետոյ առի իր գիրը, իր երկրէն: Անոր պատասխանեցի: Գրեցի
բաներ որոնք չեն ըսուիր: Մի աճապարեր այդ թղթակցութիւնն
ալ երթարկելու քու գուշակութիւններուդ, տալու անոնց հովը
որ վիպողներուն գանկէն կ'առնէ իր թեւերը: Դուն կ'ախորժիս
ծաղրի երթարկելէ ամէնէն նուիրական սարսուռները մեր սե-
րունդին, զանոնք գտնելով զրքունակ, կեղծ, սուտ, ու չես
կասկածիր որ առնուազն անդէտ ես մարդերու սրտին կարգ մը
խաղերէն: Քու սերունդին համար անհասկնալի են այն յուզում-
ները որոնք կ'ուրուանան, բայց չեն թանձրանար: Դուն չես
ըմբռներ քաղցրիկ խռովքները որոնք ինչպէս պարիկի մը թեւ-
րէն, կ'արձակուին դէպի քու սիրտը, ջուրի մը ակունքէն, ծա-
ղիկի մը բաժակէն, պուրակներէ ուր ճամբաները ծնէին ու մեռ-

նէին թաւուտէ թաւուտ, ծառի մը ոստերէն որոնք կախուէին, դողային ու լային, հող չէ թէ ցողէն կամ անձրեւէն, խոտի մը, դալարիքի մը թաւիչ շրթներէն մեկնող հրաւէրներուն անպատմելի հրապոյրները, դաշնակութիւնները: Այս ամէնը՝ անպէտք զգայնամոլութիւն քեզի համար՝ մեր սերունդին սիրանքները եղան: Ու այդ դիժով՝ քու միտքիդ համար կնքեալ պահարան թուղթերու խուրճը, ուր իմ տարիքիս ու հոգեբանութեանս մէջ մէկը պիտի մրոտէր, ճամբիւն գնելու համար ծովերէն անդին, այդ յուռութեան սպասող աղջկան. ձեզի համար խմած չունին այս կարգի յուզումներ. զգացումը՝ որ իր կուշտին կ'ուզէ, իր ցաւին ու երազանքին մօտիկ, այն մշտնապէս կերպարանքը որ ձեռք առ չէ, ջերմութիւնը՝ որ չ'այրեր, փափկութիւնը որ ցաւի մը պէս չ'առ զընտեր հողիդ...: Ես գրեցի բոլոր այն ապրումները որոնց հետ իր յիշատակը եղեր էր ծաղիկի փունջ կամ լուսնալոյս, ալեակ կամ հովիկ, արցունք կամ երազ, դաշնամուր կամ կոճկոճուն լուռութիւնը երկուքով հսկուած առանձնութիւններուն: Աս ալ՝ մեր գծաբառ գրականութիւնը քանի որ քու յիմարութիւնը ի վերջոյ կեանքը կը վերածէ միշտ գիրքի էջի՝ մը: Ասկէ անդին մեր բոլորին գտնելիքը տրամութիւն է և ցնւ: Նայէ հեղ մը ետիդ: Փրցուր գլխէդ ճերմակ պսակդ, ու դիր մտքիդ դաշտին քու ալ հէքիաթները, աւելի կամ նուազ պայծառ, պղտոր, քաղցր կամ թախծալից, պարզուկ գեղի մը հովիտներէն մինչեւ բարձր ոստանները մեր քաղաքակրթութեան: Բոլոր այն կերպարանքները որոնց ուսերուն նետեցիր քու պատրանքիդ ծիրանիները, տարուէ տարի ու դարէ դար, ու կեցուցիր կուշտիդ, ծոցիդ, սրտիդ, առնելու համար անոնցմէ ինչ որ կ'առնենք մենք բոլորս, — այսինքն մեծ, անսփոփ պատրանքին յաւիտեանական դժոխքը որ միայն կը փոխէ ինքզինքը՝ մէկուն մէջ արցունք, միւսին մէջ վայելք, երրորդի մը մէջ աշխարհներու նուաճում, չորրորդի մը մէջ արուեստի գործ գառնալով: Ո՛վ խեղճութիւնը քեզ ներշնչող այդ կախարդանքներուն, նոյնիսկ իրենց այդային թարմութեանը կամ պողպարեծ աշնանութեանը մէջ: Հիմա՞: Այսինքն երբ սիրտին ներկերը թանձրանան, ու հուզեն հպատակիլ քու մատներուդ, յօրինելու համար նոր ուրուականներ, նոր ծիրանիներու ակնկառոյց: Շահը: Ափ մը հողին տակ այդ ամէնը մեզի հետ բերելու բախտէն իսկ զուրկ ենք ծնած: Մի նանրամոխր որ գործդ այդ կերպարանքներուն լոյսովը, զոյներովը պիտի ըլլայ աւելի իրաւ, արտայայտիչ, գիմացկուն: Դարեր վերջը, օր մը երբ մարդեր պատեհութիւն ունենան ձեռք եր-

կարելու ինձմէ ինկած փշրանքներուն, և ուղեն հանգչիլ՝ քու գործիդ հսկալ աւերակէն իրենց անպարտելի յոգնութիւնը դարմանելու գիտումով, պիտի խանդաղատին այն փոքր հանդիստին համար զոր այդ ապրումներուն բեկորները պիտի հայթայթեն իրենց։ Դժն ևս գրողը այս ամէնէն, դուն որ խառնած ես մեր հին ու նոր գրականութեանց բոլոր ակքերը, գտած անոնց մէջ իրաւ ապրումին անմահ փշրանքները, երբեմն հազարաւոր էջերու գերեզմանն իսկ արհամարհող՝ մէկ ու նոյն մարդէն, ու տուած ես անողոք քու վճիռը, վերստին քաշելով խաղարկութեանդ փոշին, ծածկելու համար անդարձ մեռելները, բայց կեանքին բերելով փշրանքները։ Իմ անխրական, պակասաւոր պատառիկները քու հսկայական աւերակոյտներէն աւելի՛ բախտ ունին օր մը տաքնալու նայուածքէ մը։ Մի տրտմիր։ Իրաւ խօսքերէն չլախնալն ալ առաքինութիւն է։»

« — Մտիկ կ'ընես, առանց նեղուելու։ Ատիկա կուգայ քիչ մը մեզի պատկանելու հանգամանքէդ։ Դու տարիքիդ նոր զգայարանքներ կը յարգարուին մարդոց մէջ։ Պաղը պարապին՝ տակաւ կը գտնէ քու մէջդ ինքզինքը չափող իր գործարանը։ Զեռքերէդ թափող, թափթփող կեանքին կրակը մոխիրի պէս կը գիգուի ոտքերուդ, կ'ըլլայ մշուշ, վարագուերելու աշխարհը աչքիդ դաշտերէն, ու քեզ ստիպելու որ ներս, վար, մէջդ նայիս, հոնկէ առնելու քու կարօտդ կեանքին բիւրաւոր ձեւերէն։ Ու չես կասկածիր որ, երբ իմ գրածներս կ'ընելու ատեն ծանր, շատ ծանր կը դատես իմ տրտմութիւնը, բացած կ'ըլլաս ակօսն իսկ քու ցաւերուդ։ Ինձի այցողներուն մէջ մինակն ես որ չես բերած իմ քարին ծիլ մը ծաղիկ, սովորութեան պատկառանքը, չուկայէն գնուած պսակները իրաւ կամ կեղծ գովեստին, երախտագիտութեան։ Դժն եմ ասկէ, ուշ ստացուած գիտութեան մը գինով։ Բայց մի տար դուն քեզի հով, իրաւունք, հեղինակութիւն, իմ սերունդը դատապարտողի, ոչ՝ անոր համար որ՝ նման յաւակնութեան մը պտուղը աւելորդ փուշ-պսակ մը պիտի բարդէր մեզ նախորդողներուն, այլ գլխաւորաբար խորունկ անհասկացողութեան մասին բերած իր մէկէ աւելի փաստերով։ Մեր մեղքը չէր մեր տրտմութիւնը։ Ըսի ատիկա։ Բայց մեղք չէր մեր պուտիկ մը պարզսիրտ խանդավառութիւնը զոր ահա խոշորցուցած ես իր չափերէն շատ անգին, ու մեր ծափահարած խաղերուն, մեր թնդացուցած երգերուն, մեր ողջունած սահմանադրութիւններուն խանդալից աղմուկը, արտայայտութիւնները ծանրածանր որակումներով կ'ընես նշաւակ, աւելորդ անգթութեամբ

ու անխելքութեամբ: Դուռն չես կրնար զդալ երանութիւնը, խորութիւնը, թրթռազին ջերմութիւնը վայելքին, հեշտանքին զոր իմ սերունդը կ'առնէր իր քերթուածներէն, խաղերէն, երգերէն, գրական ամէն կարգի յորինումներէն: Պարզուկ, միամիտ բերաններ կը մնային բաց՝ մեր գրողներուն խօսքին հեղեղին դիմաց: Կուլային բանուորները, բեռնակիրները, ծերն ու տղան, երբ երգ մը բարձրանար ժողովրդական հանդէսներու վրայ, ու առնէր անոնց հոգիներուն երեսէն, նոյնիսկ պահի մը համար, ժանգը դարաւոր տրտմութեան: Ու կուլար խօսողը: Կուլար երգողը: Կուլար գրողը: Վասնզի քու չհաւնած այդ գրական արդիւնքները մենք մեզմէ գուրսը միայն՝ կշտացնելու յատկացուցինք: Կը զարմանամ քու անխմայտ յամառութեանը, քեզի համար միայն դրած ըլլալու քու բախտդ երբ չես սըրբաագրեր, ու կը դոհանաս հազարներու փոխան քանի մը տասնեակ խանդավառելու քու անսրբագրելի պնդամտութեամբդ: Մենք մենապաշտներ չէինք մեր ստեղծումներուն մէջ: Յետոյ, դարձեալ, սխալը կ'ընես չըմբռնելու որ մենք դրած ըլլանք կիրք, բռնութիւն մեր ժողովուրդի հանդէպ մեր սիրոյն մէջ: Ու կեանքին մեզի չտուածը, տալ չկրցածը փորձած ըլլանք գրաւել գրականութեան ճամբով: Ասիկա թերեւս ըրաւ մեր գործը գրքունակ, մեր նայուածքը պահեց ոսկեղծեալ մոխիրներու հեշտանքին վրայ յամեցող, մեր յոյզերը բաժին բաժին ըրաւ, անցեալին, ներկային ապառնիին համար անբաւարար: Կը հասկնամ որ չատ ուղած ըլլանք, քանի որ կարիքը չատ էր: Բայց մեր գործերը սուտ չեն: Մեր գործերը իրենց ժամանակին ապրումներուն գումարը կը մնան: Ու դուռն ինքդ ես որ կը յայտարարես թէ կը դատես համաձայն ժամանակներու տեսակարար ճանրութեան: Կրնա՞ս մեղադրել Շնորհալին իր սքանչելի երգերուն աստուածաբանական յարգարանքին համար, երբ վստահաբար դիտես որ պատուական հայրապետը իր դարուն հոգին էր որ կը դնէր իր այդ երգերուն ներսը: Ինչո՞ւ չունիս նոյն լայնամտութիւնը մեր սերունդին ալ ժողովուրդեան դիմաց, ու կ'ընես անպէտք, ապիրատ խաչակրութիւնը, մեր դէմ փաստ, դէնք գործածելու մեր հիացումները: Կը դառնանաս ինծի դէմ որ սիրած ըլլամ Ալիշանի մը բանաստեղծութիւնը, օրինակի մը համար, երբ քու տղայութեանդ քու գեղացի վարժապետդ անոր ոտանաւորները արտասանած ատեն կուլած յուզումէն: Սո՞ւտ էր այդ արցունքը: Զէ՛, տղաս: Այդ ապրումները մեր բոլորին ալ ապրումներն էին: Հիմա կը հեգնես թէ ինչպէս չորս հինգ բիւրի

հասնող մարդոց բանակ մը թրթռագին, ինքիւմէ դուրս կրնար պուռալ Աբէի Հայկաշէնը, ու երգին թափին հետ գրոհ տալ . . . ստուերներու վրայ: Բայց ես ինքս կեցած եմ գլուխը այդ ամբոխներուն: Ես ինքս պոռայեր եմ, իմ կողորդը պատուեղու աստիճան: Վասնզի այդ յոյզերը մեր սրտերուն հարազատ բխումներն էին: Յետոյ՝ քու ակնորժակներդ ո՞ր օրէնքով կը դաւանիս աւելի՛ իրաւ, իրական, առանց անդրադառնալու որ յիսուն տարի վերջը քու հողք իջնալէդ, ամբողջ մատենադարան մը՝ գործ քեզմէ, ընկերներէդ, սահմանուած է մերիններուն բախտին: Պէտք է մը զգար քեզի սորվեցնելու որ ասիկա գրական խաղարկութիւն է սերունդներու գիծով: Դրեթէ կ'ուրանաս իմ ընկերներու սրտապատար աշխատանքը, չդտնելով անոր խորը տարրեր քու գեղեցկագիտութիւնդ դոհացնող, ու գործադրելու համար փխրուն արդարութիւն մը, մեզ կը զրկես, ազգային պատմութեան դամբարանը, քու թագաւորութիւնդ վերադնելով քիչերու: Առնուազն նեղմտութիւն է այդքան փոքրել մուտքը, նեղցնել ծիրը՝ որպէսզի չանցնի՝ փաղտնղը որ իր ամբողջ հաւատքը, իր էութիւնն իսկ նետեց նժարին մէջ, մարդիրու անորակելի հօտէ՝ մը կերպագրելու համար մեր օրերու որ եւ քաղաքաքակիրթ ընկերութեան մը կաղապարը չմերժող հասարակութիւն մը: Հիմա, երբ հարթուած են արգելքները, հերոսութիւնը, աքաղաղութիւնը դիւրին, զանոնք արժեզրկելու: Հիմա կը ներս քեզի գրել ինչ որ միտքդ կը թելագրէ քեզի: Դուն ինչ չուտով մոռցար շրջանը ուր տարեցոյց մը տպագրողը բանագրելու չափ առնջ կրնային երթալ մարդիկ: Այս ամէնը քեզ կը յիշեցնեմ մերժելու համար քու արդարացումդ որ արուեստի քիչ մը բարդ, (չըսելու համար վեր ու օտար) հանդանակներու կը վստահի իր դժուարահաճութիւնը: Մեր օրերուն, ատեն չունէինք բախակ քննելու: Մեզմէ դպրոց կ'ուզէին, ու մենք չէինք տառապեր անոնց քերթողական դիւաններ առաքելով: Մեզմէ կեանք կ'ուզէին մեր խաւարամած եղբայրները, ու մենք սովահար այդ ամբոխներուն կը վազցնէինք ինչ որ իյնար մեր ձեռքերուն: Իմ սերունդին ճիգը այս մտածողութեան մէջէն միայն՝ քեզի պիտի թելագրէր արդարութեան վճիռներ: Կը մերժեմ քու վեհանձնութիւնդ, երբ մեզ կը վտարես գրականութենէն, ճամբան ցոյց տալով ազգային պատմութեան: Շնորհակալ ենք մեզի բաշխուած փառքի՝ պատողականներէն ալ, միշտ այդ պատմութեան սրահներէն ներս: Դուն գիտես որ ինձի համար առանձին աշխարհներ չեն ներկայացներ գիրքերն ու արարքները: Նոյն երեւոյթին

տարբեր կերպարանքներն են: Միայն կը ցաւիմ, (ու գիտել կու տամ) որ այդ նեղ կանգունովդ շատերու գերը չափելու մէջ կրնաս պակասաւոր դուրս գալ: Մի՛ քսեր թէ քու գործդ (գրականութեան ՀԱՄԱՐԱԿԱՏԿՆԵՐ) հասարակաց գերեզմանատուն մը չէ՛: Մեռելին մեծն ու պղտիկը չըլլար: Ուրախ եմ որ գոնէ իմ սերունդիս մէջ կ'ընդունիս մարդեր, նոյնիսկ մեծեր, անոնց զլանալէ վերջը քու հիացումդ, արուեստի մարգերով ու հոն միայն պայմանաւոր երախտիքներու հաշւոյն: Բայց կը տառապիմ երբ իմ ամէնէն սիրած քերթողներուն կ'ուրանաս ազանդ, նոյնիսկ գոյութեան իրաւունք: Չեմ կրկնէր քիչ առաջուան նկատողութիւններս: Ինծի չափ համոզուած ես որ երկու ծաղիկ որքան ալ անուշ, զգլխիչ՝ անբաւական են դարուն մը շինելու, թելադրելու: Մի՛ տրտմիր որ իմ ստուերը քեզի ըսէ այս դառնութիւնները. գէթ ստուերներու խօսքերը գեթ են նախանձէն, չարակամութենէն, ապուշ անհասկացողութենէն, քանի որ իւրենց հաշւոյն ոչ մէկ փշրանք գովեստէ, փառքէ, կարող են հետապնդել: Յետոյ զիս կը մեղադրես որ գոված եմ միջակութիւններ, անձնատուր՝ ամէնուն հաճելի ըլլալու ազդմունքներու: Այն ատեն երբ իմ երկու տողս ուժ մը կ'ըլլար զայն ընդունողին, սուղ չեղա՛յ այդ երկու տողէն: Հիմա, երբ կէս ժամ տեսող սա խօսքերը քեզի պիտի առթեն տրամութիւն, դարձեալ կը պահեմ իմ կշիռը: Անկեղծ էի երբ կը գովէի: Անկեղծ եմ երբ կը դատապարտեմ քեզ: Դուն, քու ժամանակէդ մերժուած մը, հալածուած մը, չարափոխուած մը, կարօտը չունի՞ս արդարութեան պարտքի մը: Ինչո՞ւ չես խորհիր որ քու հեղինակութիւնդ է քու ուրացումը: Այլ ինչ կարիք զբաղիլ մեռելներով, որոնք արդէն ծանր քարեր ունին իրենց թշուառ մարմիններու վրայ, ու իբր թէ չբաւէր ատիկա, ելեր անոնց յիշատակին վրայ կը բարդես ժայռերը, ծանրոցները նոր կշիռներուդ: Ըսի թէ քու արհամարհած խաղերը, քերթումները ինչ հսկայ խանդի աղբիւրներ էին մեր շրջապատին, ինչ յուզումներ կ'անցընէինք անոնցմով զանգուածին երակներուն, ինչ քուն, խուփակեր կը հանէինք բխումի, ու ինչ կորով, ուժ կը ներարկէինք մեր ժողովուրդի գրեթէ սպառած, ապաստեալ արեան շտեմարաններուն: Այսօր կը խնդաք մեր թուղթէ սաղաւարտներուն, մայրիկ սուրերուն և թիթեղէ զբահանքին յիծաղելին վերածելով օրակարգային իմաստութեան: Մեր բեմական արքաները ու մեր ոտանաւոր կամ արձակ արտասանող իշխանները կը դնէք առասպելին սալակը, զանոնք «նովին խիկ մեղաց» համար կա-

ռափնատ առաջնորդելով: Բայց պուտ մը արդար խելք պիտի քաւէր մեր չարագործութիւնները: Դրէք իրերը իրենց տեղը. մարդերը՝ իրենց ժամանակին ծոցը, միտքերը՝ իրենց ընկալչական ընդունակութեանց նախաւոր պայմաններու ծիրին: Այն ատեն, առանց դժուարութեան, պիտի ըլլաս արդար իմ սերունդին ճիւղին հանգէպ: Իմ գրականութեանս տեսակարար տարողութեան վրայ պիտի արտայայտուիմ քիչ մը աւելի ուշ:»

«— Բանի քանի անգամներ նեղութիւն, դժգոհանք եւ բաւնաձեւած իմ լեզուէն: Կը գանգատիս որ անիկա ըլլալու տեղ մաքուր, անխառն աշխարհաբարը որուն նմոյշները կարգացած եւ իմ պատանութեան մէկ քանի կտորներուն և իմ այդ շրջանի ընկերներուն գրածներուն մէջ, է հնադրոշմ, գրաբարով սեթեւեթեալ, գրական դարձուած քներով սպառազէն, թէ՛ այդ լեզուն չէ գտած ինքզինքը, ժամանակն ի վեր, ու կոկուսելու, մաքրուելու տեղ՝ պղտորուած է շրջանային ազդեցութիւններով: Դուն վարժապետները — հեղինակները այդ դառածումին — հարուածելու քու կիրքիդ մէջ կ'անցնիս չափը, ու կը մեղադրես որ սիրած եմ տարբերութիւն, անձնանալ, սեթեւեթիւ, անշուշտ, ուրիշներու նման, ուշագրութիւն կորցելու սնապարծութեամբ: Կը կեցնեմ քու փաստերուդ շարանը: Մենք, այսինքն լեզուի աշխատաւորներս, դարձեալ կը մնանք զերծ գատապարտութենէ, քանի որ այդ շարժումին զսպանակը կուգայ մեր մտահոգութիւններէն, — մեր ժողովուրդին լեզուն ունենալու մեր շատ արդար փառասիրութենէն: Ահա թէ ինչու զիս կը գտնես, շատ մատաղատի, լծուած դործի՝ մեծերու կողքին, բնելու համար մէկ ու նոյն վաստակը: Ոչ ունայնամտութիւն, ոչ յեմագէմ աւխորժակներ: Այլ իրական փափաքը արդի մշակոյթներու ամէնէն մեծ լծակը ստեղծելու մեր կարիքներուն համար: Բայց քիչ անգամ երևոյթները, մանաւանդ այնքան բարդ ինչպէս են լեզուականները, կը հպատակին միայն պարզ կամեցողութիւններուն: Ինչպէս լոկացնել հօգօրագոյն փաստեր, թէկուզ իրաւունքներ, բանաձեւուած ու արժեւորուած անոնց կողմէ, որոնք կը մնային խանդավառ մեր պապերէն մեզի հասած ու մեր օրերուն իր կենսունակութեան ապացոյցները այնքան շքեղութեամբ հրապարակ դրած լեզուին համար: Իր ամբողջ օրէնքներովը, ներքին յօրինուածութեան փարթամ շնորհներովը այդքան աղուոր ամբողջութիւն մը իբրեւ ժԹ. դարու առաջին կիսուն, մեր գրաբարը մենք կը դժուարանայինք դոհել, լեզուի մը որուն ամէն ինչը հաստ, գուհիկ, փոխառիկ կը ներկայանար մեզի: Ահա թէ ուր

էր մեր սերունդին տալնապը, մեր երեսին նետած մեր անկա-
յունութիւնը, «կաղակարկին» քալելու մեր մեղքին սկզբնական
զսպանակը: Անիկա ծնունդ է շատ ուժգին սէրերու, յարգանք-
ներու, պարտքերու, վախերու, պատրաստը զոհելու խղճահա-
րական զգացումներուն, և ոչ թէ քերականական սնոտի փառա-
սիրութեանց: Դուն ունիս վկայութիւններ իմ լեզուէն, աւելի
վերջերը, որ եղաւ ինչ որ քանի մը տասնակ տարիներու խնա-
մոտ հոգածութիւնը յաջողեցաւ իրագործել: Ես չեմ արհամար-
հած մեր աշխարհաբարը: 1880-ին անիկա գրականութեան մը
արժանաւոր գործիքը և մեր մշակոյթին մեկ գեղեցիկ փառքն
էր: Յետոյ, ինչ որ ալ ըլլայ որակը իմ լեզուին, այդ թուակա-
նէն ալ առաջ, անիկա չենթարկուիր այն մեղադրանքին որուն
տակ կը պահես մեզմէ վերջ լման սերունդի մը ձեզի ձգածին
կշիռը: Մտածէ որ Ե. դարուն, մեր լեզուն ունի ներքին ինք-
նութիւններ, (ըլլալով հանգերձ մէկ), այնքան հեռու իրարմէ,
որքան չեն մեր օրերէն երկու Իսլանդներուն լեզուները: Երկու
յիսուն տարի վերջը մարդ պիտի չտառապի, սակայն, սա տարբե-
րութիւններէն, զանոնք վերածելով իրենց իրական իմաստին, որ
գրագէտներուն անձնական բխումները կը պատկերէ, անոնց տա-
ղանդին մութ շողիւններէն կը վկայէ, քան թէ լեզուական բա-
րեփոխութենէ՝ մը: Ե. դարուն մէջ երեք չորս լեզու գտնելու սո-
փեստութիւնն ալ՝ մէ՛կը այս պատրանքներէն: Կարդա, այս ան-
գամ զուտ լեզուական հետաքրքրութեամբ, իմ փշրանքները:
պիտի գտնես որ անիկա կը վարտուղի, կ'անձնանայ, քու բա-
ռովդ կը սեքեկեքէ զուտ քնարական էջերու վրայ, այսինքն
արեան ձայներով երբ կ'ըլլայ արձագանգ: Հոն ուր գատողու-
թիւնը, դիտողութիւնը, կարճ բառով մը՝ իմ միտքը կուգայ
առաջին բլանի, ու գոյն կուտայ իմ զրածին, դուն պիտի հաս-
տատես անիկա՝ չիտակ, պայծառ պողոտայ մը՝ իմ իմացակա-
նութիւնը գահաւորող: Այնպէս որ 1870-ի մեր զրած լեզուն ալ
մեղք մը չէ՛, այլ՝ գրական քու դատումովդ՝ գէշ ճաշակի մը
այսինքն հարազատ գրականութեան համար անատակ մարդերէ
ճարճրուած բռնադրօս հղանակի մը պատկերը:»

«— Իրաւ որ ճարտար մէկն ես: Միշտ կը խուսափիս ինք-
զինքդ, քու տաղնապներդ, փառասիրութիւններդ մէջտեղ դնե-
լէ, զիս խօսեցնելով իմ, իմ սերունդին ու անոր հոգեխառնու-
թեան վրայ: Բայց կեանքը միայն մեռելներուն սեպհականու-
թիւնը չէ՛: Անիկա ձեզի՝ ողջերովդ կը պատկանի: Դուն քեզի
իրաւասութիւններ կը բանաձեւես մեր աշխարհէն: Ես կը չըջեմ

քու ճարտարութիւնները, ու կը դործածեմ վերլուծման քու եղանակդ քեզի՝ դէմ: Ըսի, սկիզբները, թէ մեռելները գիտեն, ողջերուն չափ ու աւելի անոնցմէ: Կրնաս ուս թօթուել այդ գիտութեան առջև բայց չես կրնար մտիկ չընել: Ձեռ ալ կրնար քու ամբարտաւանութիւնդ պատմութեանդ արհամարհանքովդ զիս մղել լուսութեան՝ երբ ուզես շահագործել մեր անմասնութիւնը քու գրական հանգանակներէդ, ինչպէս կը պաշտպանես քու մաշկութիւնը, անշուար անցնելու ստոյգ ճակատագրիդ, քաւելով գլուխդ կախ, չզիջելով չորագիդ իսկ նայելու: Ատիկա ինքզինքը սնալիաւուն էր մեր շրջանին: Քու գիւղացիի պարզութիւնդ դժուար կ'իջնայ այդ դատապարտումին տակ: Ձեռ գրեր ուրիշները զարմացնելու, գրածներուդ աղմուկովը հեշտանալու ոճրային կանխամտածութեամբ մը: Կ'ընդունիրմ: Բայց չես ալ արդար, երբ քեզի պէս ինքնագլուխ, յամառ, ուրիշներու մօտ կ'ենթագրես քու առած մտադրութիւններդ: Ամէնէն առաջ՝ քեզի դէմ բոլոր իմ ընկերներուս մեղադրանքը կ'ըլլամ բանաձեւած, երբ յայտարարեմ որ քու գրականութեանդ հոգեկան բարեխառնութիւնը անիրաւ յուսահատութիւն մըն է քու ժողովուրդէդ: Քեզ չկարդալու արարքը չեմ ընդունիր այդ իրողութեան իբր ծնող սղդակ: Ատիկա անվայել պիտի ըլլար քու մտադրութեանցդ լայնքին զորս ահա կը գնեմ իմ առջև, որպէս իրաւ, անհրաժեշտ պայծառութիւններէդ անդին ձգտող, անոնց համար աշխատող, ու չվարանցար սպասարկել այդ մտադրութեանց, անփոյթ թէ ինքզինքդ կրնայիր կործանել, բոլորովին առանձին գտնելով ինքզինքդ, քու գործիդ հսկայ աւերակին գիւղաց: Հերոսութիւն: Անշուշտ: Ո՛րք չեղաւ այդ բանը՝ իմ, ինծի յաջորդ ու քու սերունդիդ իրնաւ տղոցմէն: Այս մասին աւելի ուշ: Հիմնական իմ մեղադրանքս կ'երթայ այդ յուսահատ հոգեբանութեան: Գոնէ դուն այն քիչերէն ես որ ըրած ըլլան թափանցումը մեր պատմութեան, ո՛չ իբր թիւ ու անուն, թուական ու առաքում, այլ իբր իրաւ այն աշխարհը ուր իրարու ետեւէ հարիւրաւոր սերունդներ աճեցան, արեան և կրակի մէջ, արտադրեցին նոյն պայմաններով, նուաճեցին հողը, գէպքերը, ու մնացին տէր իւրեանց արդար իրաւունքներուն: Երբ ես աչքերս բացի կեանքին, այդ պատմութիւնը կը թուէր զիրք փոխել: Բայց պատրանք: Իմ ժողովուրդը իր կեդրոնէն հեռացած, ստեղծելու վրայ էր իր հոգեկէն գրութեան մէկ նոր կերպարանքը: Ու ինչպէս միշտ, այդ երկունքն ալ եղաւ պաշարուած Չարիքին անհամար ուժե-

րէն: Բայց չեղանք յուսահատ: Բոլոր ցաւերուն, տաքնապնե-
րուն ամբոխումներուն, իմ լաւատեսութիւնը ես երբեք չբաժնեցի
իմ ժողովուրդին ճակատագրէն: Ասիկա մեր նորոգեալ հոգեբա-
նութեան խոշոր մէկ խառնուէքը կը թարգմանէ: 1850-ին մեր
տղայութիւնը խանդավառ էր մեր պատմութեան փառքերով ու
կ'երազէր ինչ որ կ'երազէին այդ պատմութեան առաջին տարա-
ծիչները: 1880-ին մեր չափահասութիւնը պատմութեան տեղ
դրած էր անմիջական ներկին, անոյ խանդավառութիւնը գեղեց-
կութիւնը, որքան ալ ճիշդ ու նսեմ, գերգնահատելով մեռնին-
րուն փառքէն: Իսկ որ կը ձեռնարկես քու ժողովուրդդ զըտ-
նելու սա խոշոր արկածախնդրութեան, պարտաւոր ես նկատի
առնել այս հանգամանքը: Մենք, մեր բոլոր վէրքերուն, զըր-
կանքներուն դժոխքին մէջ օր մը օրանց չեղանք յոռետես: Ան-
շուշտ, դժուար էր կաբգալ մերձաւոր իսկ ապագաները: Բայց
ունէինք մեր պատմութեան անհամար իրադրո՞ւմները, արեան
հեղեղները որոնք մէկ դարու մէջ քանի մը անգամ կ'աւելին
մեր հողերուն երեսէն կեանքին բոլոր ծիլերը: Բայց պզտիկ
շունչ մը բաւ էր որպէսզի այդ կեանքը նորէն երենար, նոյն
ակօսներէն, նոյն պարզ, անուշ, սրտազրաւ իր փաստովը: Մեզի
ընելիք միակ մեղադրանքդ այս վերածնունդի կարողութեան
վրայ մեր չափէն անդին վատահոսութիւնն էր: Պարտաւոր էինք
նախազգալ աղէտը որ կը նիւթուէր, մեր ժողովուրդին գոյու-
թիւնն իսկ սպառնալու ջնջելու չափ ընդարձակ, անողոք ու
ամբողջական: Հեղեղին ետեէն՝ ամայքը, որպէսզի այդ երաշ-
տին մէջ չօրնային աննահանջ ծիլերը: Մի ըլլար սակայն միա-
միտ կամ նանրամիտ, չափելու աստիճան յոգնածներուն, տկար-
ներուն, ուժասպառներուն կշիռով ժողովուրդներու արիւնը,
այսինքն ասկէ կարելի հրաշքները: Կ'անցնին այս դարերն ալ:
Կը մնայ ողջ քու ժողովուրդդ իր հասկցած, կրցած կերպովը
յարմարելու համար իրեն հանդերձուած պայմաններուն, որքան
ուզին ըլլան ասոնք դժուարակիր: Երբեմն անխելք ալ ես, հեզ-
նելու չափ մեր լաւատեսութիւնը, մեր գրականութեան յատա-
կոյնն իսկ մեզի համար անվստահելի դատելով: Ինչո՞ւ ստորա-
գնահատել մեր հաւատքը երբ անիկա արդիւնաւորեց մէկէ աւելի
ձեռնարկներ: Ինչի՞ կրնայ պէտք գալ քու յոռետեսութիւնդ նոյն
իսկ այն պարագային երբ անիկա դառնար անառարկելի, ձեզ
պաշարող մեծ լքումներուն, հարուածներուն առջեւ: Անշուշտ
ինքնացոյց, անպարար, դուժկան մունետիկ մը չեա, ու քու
ցեղիդ սրբութիւններուն, անոր ամէնէն իրաւ առաքինութիւն-

ներուն հայհոյելու արարքը չես դրականացներ, ինչպէս կ'ընեն սա քաղաքին նոր դատախազները, յանուն սրամտութեան՝ քու ցեղիդ թերութիւնները աճեցնելով, ու զայն չսիրելը օրակարգի պէս բերնէ բերան հրամցնելով։ Ուրախ եմ որ քու սկեպտու-թիւնը քեզ չէ ըրած անմարդկային, ուրանալու աստիճան քու ցեղդ։»

«— Հակառակ մտքիդ առատ տուրքերուն, չես գտած ար-դար հունձք ու անդաստան։ Ու հակառակ այդ տուրքերը ըս-պանելու համար անպտուղ, դուրսէն ու քեզմէ դաշնակցուած զեղծանումներուն, դիմացար ու աշխատեցար։ Սրտառուչ էր պարագագ, ու արժանի՝ արգահատանքի, նոյնիսկ երբ աչք առ-նելով կործանիլ, կ'ստուած սրտէդ դաւաճանուած՝ կէս ճամբան իյնալ, ինքզինքդ չխնայեցիր քու խոշոր փառասիրութիւններէդ մէկ երկուքը իրենց կատարին ածելու։ Ամուր խմորդ զեղացիի քեզի բերաւ դիմանալու ուժէն դուրս, չչլանալու ինչպէս դա-սալիք չըլլալու բարիքները։ Ի՞նչ խաչակրութիւն, հայհուչ, հաւածանք չնութեցին մարդիկ, չմարսելով քու գիւղացիութիւնդ, որմէ չամչնալը պիտի չհասկնան յաճախ, բայց պիտի չանդուր-ժեն անով փառաւորուելու անլուր յիմարութիւնդ։ Բայց դուր-սէն աւելի՛ն առաւապանք՝ ներսէն ճարեցիր։ Մոռցար որ հակառակ գիւղացի մը ըլլալուդ սնապարծութեան, միտքդ կը զօրծէր քու ժողովուրդիդ սահմաններէն անդին երկարող փառասիրութեանց սլաքներուն ցուցմունքով։ Ու կեանքդ ըրիր թիապարտի վաս-տակ մը, ուսերուդ բեռնաւորելով ծանրութիւններ սրոնք միտ-քիդ թեւերը կը կապարին։ Մեզ դատապարտեցիր որ տարփողը ըրինք օտար զեղեցկութիւններու, մեծութիւններու, ու մեր համեստուկ պարտէզին մէջ բարձրացուցինք անդրինները օտար աստուածութիւններու, արեւմտեան զաւրիւղիւն խոփքները, զգայնութեանց սարսուռները, գեղեցկութեանց պատգամները եւ զածին պէս փոխադրելով մեր տունը։ Ի՞նչ է քու ըրածդ, երբ կը խորտակես քու ժողովուրդիդ ճաշակին հաղորդ, յարմար բոլոր կաղապարները, ու կը փորձես մեզի խորթ, առնուագն դժուար մատչելի աստուածութիւններ։ Քու ժամանակդ չհան-դուրժեց այս սրբապղծութիւնը — որքան սուտ կ'ըսեն երբեմն ձեր ամէնէն սուրբ բառերը — ու պատժեց քեզ չարաչար։ Տխուր էր ճակտիդ դիրք։ Շատեր պիտի տկարանային, հանդուր-ժեւու անկարող՝ այդ անհանդուրժելի տառապանքը, ու լքէին պիտի իրենց գրիչը։ Խանդաղատագին տեսիլ էր հետեւի լուս-թեանդ, երբ աստիճանիդ խածած, ամբողջ մարմինդ բանտարկած,

հոգիդ փակած՝ քու գործէդ դուրս որ եւ է համի, վայելքի, հետաքրքրութեան, յամառեցար դիմանալ: Մտքին ալ փափրները իրաւ են: Դատար ինքզինքդ սփոփելու միջոցներէն ամէնէն ապահովը բայց ամէնէն դժուարը, — միտքի սկեպտուսիւնը որով դիմաւորեցիր պարտաւը, ամբաստանութիւնը, ուրացումը, ու ստեղծեցիր՝ ընդդէմ աշխարհ մը արգելքներու: Բայց աւելի տարւորինակը ան էր որ այս բիրտ ինքնակրթանքը, ինքնազրկումը քեզ պարտադրեցիր՝ դրողներու համար այնքան կենսական քաջալերանքին, համակրանքին, գրուատիքին ընդդէմ: Մարդկայինէն դուրս իյնալու աստիճան չորցնելով քու ներսդ այդ կարգի զգացումներուն հաւանական օրկանները, քաջեցիր բիրտ, մոռալ, խենդ գրեթէ: Անձիդ դէմ ստեղծուած սա հալածանքը անձէ՞դ թէ գործէդ կուգար առաջ, տեղը չէ ճշդելու: Բայց իրաւ էր հանդէսը: Ետեւէդ փոփոսացին ըսուելիքն ու չըսուելիքը: Մարդն եղար որուն հէքիաթը տփուենելու տեղ, ժամանակին հետ, ամբարացաւ, ժայռացաւ: Բայց ողբերգական էր որ ամէնէն ծանր քարերը, զուն առիր քու իսկ դաւկըներէդ, որոնց միտքին շղթաները աշխատեցար կոտորել, մատներդ բզկի բզկի ընելու աստիճան, ու մոռցար թէ սահման մը ունէին մեր ուժերը: Անշուշտ եղար լքումին շատ մօտիկ, ոչ թէ դուրսէն, այլ քեզմէ: Տարիներով պտտցուցիր քու հետդ բալի գոյնով պղտիկ կլորակ հատիկներ, որոնք վերջակէտները կը կաղմեն կարգ մը կեանքերու: Տարիներով եղար ճակատ ճակատի՝ մարդոց ամէնէն նուիրական զգացումները կործանելու կարող անարդարութեանց դէմ: Ասոնք իրաւ են վարհուրելի իրականութեամբ մը: Բայց ինչո՞ւ չգովեցիր, ինչո՞ւ չչոյեցիր ունայն փառասիրութիւններ: Լէգէոն էին անոնք որոնք այդ հասարակ եղանակով, քչեցին իրենց էշը, առանց դժուարութեան արժանացան հացի ինչպէս փառքի, նոյնիսկ չքացնելով իրենց ճամբուն երեսէն արդելքները՝ իրենց ընդո՞րն խօթութիւններով ինկած՝ այդ ճամբուն: Քեզ հալածողները, ուրացողները որքան քիչով պիտի դառնալին քու մեծ պաշտպաններդ, հերիք է որ ուզէիր, զիջէիր...: Ու հակառակ անոր որ պարզ, համեստ, նոյնիսկ անուշ մարդ մըն էիր, քու մտերմութեանը մէջ, ճիշտ ու ճիշտ գիւղացի մը, քու խօսքիդ բրտութեամբը, անկեղծութեամբը, ուժգնութեամբը, կիրքերուդ թափովը, հիացումներուդ և ատելութեանցդ վայրագ խտութեամբը, քեզի ձրի ճարեցիր դաժան, ծանր, չարազգործ համբաւ մը: Մարդիկ քու անձդ նոյնացուցին ժխտումի Աստուածներուն, ու զարմացան որ կրնայիր խանդավառուիլ մեր

արժէքներով, ու իրենց զարմանքը զիրենք ըրաւ իմաստուն, այդ վիճակը բացատրելու: Եղար այն տարօրինակ մարդը որ դատուեցաւ իր հիմնովին ատած մեղքերը դորձած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Ասիկա «երջուած հասկցուիլն եր»: Քու բառերովդ: Մի թօթուեր ուս, այս դառնագոյն ճշմարտութիւնները երբ կ'ըստուն քեզի, նոյնիսկ մեռելի մը բերանով: Մի ըսեր թէ անտարբեր ես այս ամէնուն դէմ, ու մի ալ զարմանար թէ ինչու դուստ քեզի յատուկ սա հանգամանքները այսքան լայն կերպով մը կը վերլուծուին իմ բերնէս: Կ'ըլլան ասոնք վասնզի կ'ընեմ թափանցումը մտքիդ խորագոյն ծալքերուն: Դուն չի՞ս այն մարդը որ, տակաւին սա քարին վրայ կը չարչարուի հասկնալ ի՞նչն է միջամտողը որպէսզի, մեր գրականութեան այնքան քիչ, քու բառովդ՝ ճիշդ ժառանգ ձգող մէկու մը չուրջը այսքան բարձրորակ, քաղցր պնահատում, հիացում ըլլան իրարու աւելցած, երբ ողջ էր այդ մէկը, ու շարունակեն մնալ անթառամ, անոր հողք իջնելէն շատ վերջն ալ, իմ, յաջորդ, քու սերունդէն աննախանձաբար, սրտագին վճարուած, երբ քու հսկայ շէնքդ թուքի ու մուրի՛ մնացած է նշաւակ: Դուն իսկ, գերադոյն դառնացուածը, գերագոյն ֆաքիրը, ու անսրբադրելի, անմարդկային ըսուելու չափ ձեւերու և պատշաճութեանց պատկերամարտիկ մը, իմ գերեզմանիս տուած սա այցովդ, մանաւանդ զիս դուրս կանչելու, երկար երկար զիս մտիկ ընելու քու տրամադրութեամբդ՝ ատ իրողութեան արդար փաստ մը կ'աւելցնես: Անխելք մէկը չես որպէսզի աշխարհի բլրազան արժէքները, ճաշակները բռնի զետեղես մէկ ու նոյն յարգազափին մէջ: Ոմանք պիտի սիրեն տան պարտէզներուն խելօքիկ ծաղիկները, ուրիշներ՝ ամալքներու սպրիկ ծաղիկները, քիչեր՝ լեռներու ճեղքին չարքաշ ծաղիկները: Ամէն մարդու՝ ապրիլը՝ միտքի հեշտանքներէ, շնորհուած է սա զանազանութեամբ: Քիչ ետքը պիտի հասկնաս: Սակայն ատկէ առաջ, դուն ալ մօտեցար քեզի քիչ խօսող օրակարգերու: Ըսի թէ մեր կրցածէն աւելին ուղեցինք ընել մեր ժողովուրդին: Քեզի ալ չեմ մերժած այս լրջութիւնը, այս փառասիրութիւնը: Բայց պարտաւոր ես ինքդ խոստովանիլ ժեր ու քու արդիւնքներուն մէջ տիրական տարբերութիւնը: Մեր ամէնէն փոքր դործը փուռէն նոր ելած հացի բերութիւնը: Մեր ամէնէն փոքր զործը անհասկնալի նման անօթիներու սնունդը կ'ըլլար: Քու գործերդ անհասկնալի երևոյթներ են, քանի մը փափկաճաշակներուն համար շատ թանկագին, բայց մարդոց միջինին համար առանց հրապոյրի, համի: Յետոյ մարդոց անձն ալ ունի տեղ մը, դեր մը իրենց գործին

ճակատագրին վրայ: Մենք մինակ մեր գործովը չենք այս ժողովուրդին հետ ու մէջը, այլ, աւելի շատ աստիճանով մը մեր անձնաւորութեանց ամբողջ սարիքովը: Դիտեմ որ քու սերունդդ ալ չվարանցաւ իր ամբողջութիւնը տրամադրել իր ժողովուրդին: Դիտեմ որ սուգը դեռ կ'այրի քու մէջդ ընկերներուդ անթաղ ոսկորներէն, ու կ'ապրիս, զրեթէ ամէն բոլորէ, այդ տաղանդաւոր տղոց, անոնց մայրերուն ու հայրերուն, զաւկըներուն ու քոյրերուն վրին դրուած պողպատին կրակը, քու հոգեւոր նիւթ մէջը: Բայց անոնց վրայ կսկծաղին սա մտածումներու շարանը չէ որ կը լուծէ առեղծուածը: Մի վախճար: Հայրենասիրութիւն պիտի չծախեմ քեզի, պիտի չնորոգեմ մեր ճառերը, մեր գրական հետաւորութիւնը, մեր խանդավառութեան արդար հանդիսանքը: Այդ ամէնը մեզի պատանք ենք ըրած: Այդ ամէնը ձեր օրերուն, մանաւանդ քեզմէ աւելի նորերուն մօտ պղինձ դրամի են վերածուած: «Այսպէս է կանոնը բնական», կ'ըսէ երգ մը: Ձեւ տառապիր: Բայց ահա աւելին: Նոյնիսկ քու կայսրութեանդ սահմաններուն մէջ, քու ամայքիդ ներսը կ'իշխէ օրէնքներուն ամէնէն պարզը, — օրէնքը՝ ամէնուն հետ, քով, եթէ ոչ համար, ըլլալու: Ասիկա ոչ գոհակութիւն է ոչ ալ քաղաքականութիւն, ընկերաբանութիւն: Ասիկա իր միջակութիւնը մարսելու, իր՝ տառապանքը՝ թմրեցնելու, իր վրայ զըրկըւած զրկանքները քիչ տագնապով դիմաւորելու երջանիկ իմաստութեան է բանալին: Բախտի՛դ՝ եթէ երբեք այդ օրէնքը յարգելու, անոր յարմարուելու արարքներուն մէջ զրիւր քիչիկ մը անձնականութիւն, հով, չըսելու համար բարձրութիւն, բայց առանց ատով իսկ նանրամտելու յիմարութիւն մը դգալի ընելու քեզ չըջապտողներուն: Մարդիկ միշտ պիտի տառապին ուրիշներուն հասակէն երբ իրենցը չի հասնիր: Մարդիկ պիտի խմբեն իրենց փոքր ատելութիւնները՝ երբ հասարակաց մեծութիւն մը կտրատելու, կործանելու վրայ է հարցը: Դուն չես հաւատարմեծութեան առասպելին բայց քանի քանի հեղ կաշիւդ վրայ զգացիր փոքրութիւններուն կսկիծը, քեզ դէմ դաշնակցող ճրճիներուն հսկայական ուժերը, երբ կը զարմանայիր այդ գեռուններու գրոհին դէմ, ու կը հարցնէիր թէ ինչ կ'ուզէին քեզմէ այդ բոլորը: Տուի՞ արդեօք հասկացողութեան փաստ մը քու իսկ վրիպանքդ լուսաւորելու ծառայող: Եթէ ոչ, ահա ուրիշներ: Ես խօսեցայ, զրեցի, գործեցի, ամէն օրուան լոյսերուն մէջ, ամէնուն աչքին առջեւ, ամէնուն ձայնին լոին քաջաւերը ինծի ուղեդիւ առնելով: Մարդիկ ինծի պիտի զիջէին իմ քիչ

մը տարրեր եղանակները, ինծի պիտի ներէին իմ ճկունութիւնը, Բայց ես ալ եղայ նշաւակ ճպուռներու, լրագրողներու, չեմ ըսեր՝ նախանձորդներու, այլ թերեւ ինձմէ աւելի եռանդաւորներու գատափետումներուն: Յաւուցի՜ խօսքի աքլորները բեմերէն ու բառի մունետիկները թերթերէն: Բայց այս պահերը բացառութիւնն են իմ ասպարէզին: Դ՞ո՞ւն: Ըսին թէ շրջապատդ արհամարհել կարենալու կիրքիդ մէջ, անցած ես սահմանները ու կը շահագիտես ապառնիլին վրայ: Ատիկա գիւղացի գրողի մը հասցէին անխմստ զրպարտում մըն է երբ այդ գրողը ապառնիլ բոլոր ձեւերն ալ մաքրած, սրբած է իր մտահոգութիւններէն: Ըսին թէ կը մեծամտիս, աւելի ծանր արհամարհելու համար ուրիշները, զործակից, ընկեր, պաշտօնակից: Բայց ես գիտեմ որ պարզ մարդոց չէ տրուած այդ ճկուն, իմաստուն տաղանդը, հերքելով հաստատելու, թշնամութիւններ թելագրելու կերպարանքին տակ բարեկամութիւններ, շահեր հետապնդելու: Ըսին թէ կը նախանձիս, գձուձ, յաջողկոտ ու անգութ հաշիւներու անձնատուր, երբ ընդունուած փառքերուն վրայէն կ'անցնես քու խողանակիդ թաց շրթունքները, սրբելու համար անոնց անհարազատ ներկերը, զանոնք ձգելու համար իրենց մերկութեան մէջ: Ըսին թէ կը յարձակիս ամէնուն վրայ, արժանաւոր ու չարժանաւոր, տարէց թէ նորածիլ, իրաւ թէ կեղծ անուններուն վրայ, երբ անոնց մօտ չես հաստատեր քու ճաշակիդ գոհացում ճարող տարրեր: Ըսին թէ կը հարթես տրտում, միջակ կլորութիւններ, ու փոշիի կը վերածես ժամանակին մէջ իրենց կաթողիկէները ամբարտակող համբաւներ: Ըսին, ըսին, ըսին . . . : Բայց ես գիտեմ որ մեծագոյն հիացումներուն դիւցազներգակ մունետիկն ես նոյն ատեն. իրաւ փառքեր փառաւորելու մէջ հզօր կիրքեր պարզելէ չքաշուող ու գատաստաններդ կտրուկ, արագ, սուր ու անողոք պատգամած ատենդ, քու գորովանքիդ, հիացումիդ ամբողջ խռովքն ալ կը հանես նոյն քնարականութեան: Անհաւասար, անիրաւ, չարաշուք ու պարզ: Հակասութեանց հանդէս մը այս որակումները պիտի արժեւորէր քեզի համար ալ, առանց տառապելու: Այս վերլուծումները եթէ չեն բաւ, քեզ՝ քեզի ճանչցնելու, կը խորհիմ թէ բաւ պիտի գան քեզի հասկնալի ընելու իմ վարկը, համբաւը: Ես չկործանեցի, ոչ անշուշտ ատոր արժանի բաներու պակասէ մը արգիլուած: Յիմարութիւնները կը վերջանան վերջին մարդուն հետ, սա մեր աշխարհէն: Ես չպզտիկցուցի, ոչ որովհետեւ քիչ էին սուտ մեծութիւնները: Մարդիկ միշտ պիտի նմանին մըջիւնին որուն

ամենէն իրաւ հպարտութիւնը մինարէնէն վար նայած ատեն, պտտողները այդքան պզտիկ զտնալը կազմեց, ինչպէս կ'ըսէ առակը: Ես չհարթեցի քու կիրքովդ ու թատերականութեամբդ մեր օրերուն բոլոր կլորութիւնները հռչակէ, փառքէ: Ատոնք միշտ պիտի ըլլան: Այս ժխտականները մի վերածեր քաղքենի առաքինութիւններուն. մեղքէ ազատ մնալը հոմանիշ է արդար ըլլալուն: Ես հասայ բոլոր անոնց որոնք գրիչ մը բռնել գիտէին: Մի վրդովուիր, ու քու ըրածդ ալ մի՛ խոշորցներ: Ծանօթ են մեզի քու կիսադարեան ջանքերդ՝ մեր գրականութեան վաստակաւորներ նուիրելու: Բայց աւելի քան ծանօթ են անոնց մանաւանդ զայրագին ուրացումները քու դործիդ հասցէին: Ատիկա անշուշտ քեզ չի վրդովիր, բայց մեզ կը թեւադրէ տրտմութիւններ, կասկածներ: Պատասխանեցիր քեզի զրկուած ամէն խնդրանքի, մեծ, աններելի մեղքովը սակայն չիտակը, համուզումիդ փաստը միայն գրելու և ոչ թէ զրկողին փափաքածը հրամցնելու: Ու ասիկա մարդիկ չեն մոռնար: Տուիր անուններ մեր գրականութեան, բայց ատոնցմէ տասնապատիկ աւելի՝ սուփեստներ, որոնք քեզ անարգելու, կործանելու հերոսութեան ու կիրքին մէջ տարօրէն քեզ կը յիշեցնէին: Քու ձեռնասուններէն քու գտած սա պատուհասումը կազմեց թերեւ իրաւ ցաւերէդ մէկ կարեւոր մասը: Ես գովեցի, առանց կեղծիքի, առանց ցուցամոլութեան: Ու մարդոց մեռելին փոշին իսկ չի մոռնար գովեստի փոքրագոյն իսկ կաթիլը: Ամենէն խոնարհ սկսնակէն մինչև ամենէն պերճ տաղանդը ինծի եղան ոչ թէ երախտապարտ — չես հաւատար այդ զգացումին ու լաւ կ'ընես — այլ պարտական: Ահա թէ ինչու չունենաս առնելիք քու հաշուոյ ձրի գովեստէն, և ըլլաս խղզուած պարսաւին տակը տալիքներուդ: Ամէն մարդ քար կը նետէ պտղատու ծառին, կ'ըսէ ալգային առածը: Քու գլխակորոյս աշխատանքդ, շքեղ ձգտումներդ, մեր գրականութեան մէջ նոր ոսկեհանքերու ետեւէն արշաւդ, քու ժամանակդ շուրջի մը պէս ընդունեց: Մեծ կառոյցներդ դիմաւորուեցան ամենէն անըմբռնելի անգթութիւններով: Մեղքեցան ոչ թէ ատոնց վրայ արիւնն ու կեանքը վատնող թիապարտին, այլ այդ կառոյցները կերպարանող . . . թուղթերու մթերքին: Անշուշտ: Ատեն մը մեր գրողներուն ձեռագիրները գտնէ նպարավաճառին կը ծախէին մարդիկ: Քու տպագիրներուդ համար քեզի բարեկամ թերթ մը անդամ հասցէ տուաւ անանուանելի տեղ մը, գործածուելու համար նոյնքան անանուանելի արարքներու: Օ՛, ինչ վսեմ եղար քու վիշտիդ մէջ, բայց չփո-

անոնց տառապանքը վերլուծելու Բաւ է հոս իբր մուտք արձանագրել որ անոնց հողուոր կեանքին մեծ կերպարանքները, խռովքները չեն շիջիր դիւրաւ։ Յետոյ, յաւիտենին համարժաշտմը բացատրութիւն մըն է իմաստէ զուրկ։ Իմ կայանիս մէջ (մի խրտչիր այս բառէն) ու հանգիստօրէն մի մտածելու որ պիտի պատահի քեզի ռոմանթիկ սէրերէ, զրական սնտիքէ, ինչպէս կը դատես իմ քերթողին՝ Մկրտիչին հոգեդարձերը, սա ձեր աշխարհը) երբեմն կը զգամ որ պղտոր մոխիրէն կը զատուին, կ'անձնանան, կ'աղուորնան բաներ որոնք ընտանի են ինծի, իմն են եղած։ Քու սիրական սովորութիւններէդ է նստիլ գերեզմաններու վրայ ու հոն պառկողը հանել հողերուն գերութենէն, անոր հագցնել միւս ջերմ ու անուշ հողը որուն անուններէն մէկը՝ մեր կեանքը, իր մեծ հանգրուաններով՝ մանուկ, պատանի և այլն։ Ես ալ կը փորձուիմ այդ խաղէն։ Կարիք չէ կայ անպատճառ բարձրանալ հողին ընդերքէն։ Կը փչէ շունչը ու իմ մարմինին աւազները կը փակին իրարու, զիս ընելու համար պարման կամ երիտասարդ։ Կը զարնեն կայծերը։ Ու ցուրտ աւազակոյտը կը վերածուի շքող մարմինին, իմ երիտասարդութեան։ Մեռելին երիտասարդութիւնը։ Բայց անիկա ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ողջին երիտասարդութիւնը։ Հետաքրքիր ես մարդկայինն, նոյնիսկ երբ անիկա կը տրուի քեզի մեռելներու, ուրուականներու բերանով։ Քու գործիդ մէջ ապացուցած ես թէ որքան իրաւ ու արդար է հասկացողութիւնդ անոնց լեզուէն։ Ու հաճոյքով, հեշտանքով կը հետեւիս անոնցմէ քեզի եկած ամէն թելադրանքի։ «Ուրեմն դժբախտ ե գրող ըլլալը»։ Գուն ես ատիկա զրոյց ու գիտեմ թէ ինչ անհուն ապրումներու, և անոնց պարտադրուած ինչ անհուն զեղչերու կ'ակնարկես, երբ տողերու, էջերու, հատորներու, այնքան ճիշդ, փակ գերեզմաններուն պարտաւոր ես վստահիլ ամբաւութիւնը քու յոյզերուդ, թէկուզ փոքրիկ կենսաշերտէ մը քու մէջդ մթերուած։ Ուրիշ դժբախտութիւն որ մեռելները չեն կրնար մոռնալ, բան մը որ միակ միթիարութիւնն է ողջերուն, թերեւ զանոնք դիմանալու ընդունակ ընող գերագոյն կարգադրումը։ Ոչինչ որ կորսուի ոչ միայն ձեր աշխարհին այլև մեր աշխարհին մէջ։ Մի մտածելու թէ ձրի, անպտուղ ինքնասիրութիւն մըն է իմ կողմէ վերագարծը սա երիտասարդութեան։ Նոր վէպ մը գրել պիտի նշանակէր վերարտադրել այդ ոսկի գարունքը։ Իմ պատմելիքս, սակայն, շատ քիչ բան է հոս։ Մի կարծելու թէ պիտի կրկնեմ քեզի քիչ ալ երիտասարդութիւնդ։ Քեզի համար դեռ չէ ջնջուած պատահականութիւնը քու այդ շրջանը

սեւեռելու (ըսի՞ թէ պարտաւոր ես գրել քու վէպը)։ Ես կը գոհանամ քանի մը շատ ընդհանուր դիմերուն փաստովը։ Մենք, քսանին և երեսունին մէջտեղը չէինք ան զոր դուն եղար, ո՛չ ալ ան որ հիմա, Սփիւռքին նսիմաստանը կը պարզէ, միշտ այդ քսանին և երեսունին մէջտեղէն։ Դիտես որ յուսահատներ չէինք քեզի պէս, անպատմելի մղձաւանջէ մը խուճապահար, ապրելու տեղ խենդեցող։ Ոչ ալ ան անորակելի ունայնութիւնը որ ունիս փռուած քու աչքերուդ, միշտ այդ Սփիւռքէն, երբ այդ տղաքը տառապիլը, խենդեցալը իսկ չեն զգար, այնքան պարպըւած են իրենց զգացական դորժարանները մեր ու ձեր ապրումները անդրադարձելու փաստերէն։ Իրաւ է որ մենք ալ երջանիկ չէինք, ինչպէս ատոր որոշ զգայութիւնը կ'առնէինք օտար ժողովուրդներու մօտ մեր գտած պատկերներէն։ Կը մեծնայինք, միշտ մեր դիտուն վրայ լախտին ուրուակները թանձր-թանձր զգալով։ Բայց մենք զօրաւոր ու տաք կիրքերու հանդիսարան մըն էինք, գիրքերուն բարբառով՝ ատրուչան մը։ Աւելին։ Յաճախ այդ տաքութիւնը մեզ կը վերածէր շարժուն, թեթեւ ալ հրաբուխներու, որոնց արգիլուած ըլլար թափել սակայն իրենց ներքին հուրքը։ Ի՛նչ կ'այրէինք մեր հաշուոյն, մեր ժողովուրդին ու մեր ճակատագրին (հանդերձուելիք) հաշուոյն։ Անցաւ այդ ոսկեգարը, ես ալ չզիտցայ թէ ինչպէս։ Քերթուած մը, զայն զրհլը, տպիլը, արտասանելը մեր այդ օրերուն համար հսկայ խռովք մըն էր։ Դարերով այդ ամէնուն կարօտը կարօտցած, մենք շատ ալ պահանջկոտ չեղանք, քեզ դոհացնելու աստիճան։ Բայց դեռ թրթռազին յուզումներ կ'այցելեն ինձի, երբ մտքիս առջին բերեմ ու կեցնեմ մօայլ սրահները, արձակ դաշտավայրերը, խեղճ ու պատառ բեմերը ուրկէ կը թռէին բառերը այդ քերթուածներուն։ Ներկայացում մը ձեր հիմակուան խաչագողութիւնը չէր, կազմակերպուած դերասաններէ, միութիւններէ, հայրենակցականներէ կամ սանկ ու նանկ շիւ հատուածներէ, աս ու ան աւաղակին զրպանը լեցնելու, աս ու ան սնանկ ակումբին պիւտճէ ճարելու անփառունակ նպատակներով։ Ամբողջ ընտրելագոյն դասը մեր ժողովուրդին այդ ներկայացումները կ'ապրէր իբր պատմութիւն ու իբր հրճիւ։ Իմ երիտասարդութիւնը դեր չէ խաղացած այդ բեմերուն վրայ, բայց ունեցած է իմ լրիւ քաջալերը, սրտագին նուիրումը։ Ինձմով՝ աւելի վեր կեցողներ, աւելի ետ կամ հեռու մնացածներ այդ հոգեխառնութենէն, եկած են իրենց ցեղային զգայութեանց դուրսը։ Կը խօսիմ հոս նաւերէն որոնք քու հեղնութեանդ նշանակ

ըլլալէն առաջ, տաք խօսքի պահեր էին, այդ ամէնէն մըշտազուրկ մարդոց վայելումին համար: Ի՞նչ փոյթ ըսելիքները, այդ խօսողները ըլլալին խակ, անաւարտ, նոյնիսկ հակասական: Անոնք ձայնն էին երիտասարդութեան, աչքերը չորս բացած դէպի ամէն յուզում ու ապրում: Այսպէս քալեցին իմ տարիները: Օրէնքներու խմբագրում, պաշտօնական թուղթերու յարդարանք, տառապանքի մը թեթեւացումը, առատ առատ, անսպառ ըսուելու չափ՝ երազանք ժամանակին վրայ որ բացուելու էր հաւ: Հազիւ քանի մը զուտ անձնական, մտերիմ յոյզեր, անոնք ալ շատ արագ, շատ ծփուն: Կը զարմանաս որ սպասածէդ շատ քիչ բան կը գտնես այս խոստովանանքին մէջ: Ու կը հարցնես, զրեթէ կասկածանքով, այն խռովքներէն որոնք տարիքին գինն ու իրաւունքը կազմեցին: Ո՛չ, տղա՛ս, ոչ: Մեր սերունդը, եթէ հիւանդ չէր, չունէր սիրելու իսկ ժամանակ, այդ օրերուն բաւական բարդ հանգէս մը ասիկա, օրերուն ու տարիներուն տէր ու տիրական դառնալու հանգամանքով մը: . . . Ու մշուշը որ կերաւ ատոնք ամէնքը, դադանի մը պէս կլափարձակ: Շատ, շատ վերջը, երբ մահուան անկողինի եզրին այդ կախարդութիւնը իմ երիտասարդութեան՝ վերջին անգամ փռուեցաւ իմ մարելու մօտ աչքերուն, քոյրս սրբեց խոշոր կաթիլ մը ջուր, այդ ամէնուն հոգի՛ն: Բիւրեղացումը որ կը թափուէր այդ հրաշքին, կրակներուն վրայ: Ի՞նչ անիրաւ ես երբ մեր բանաստեղծութեան այդ օրերը, Պէշիկթաշլեանի և Դուրեանի մօտ կը ձգես կասկածի: Ըլլար դառնալ, նորէն պիտի հեշտապիլն սուղուէի այդ պուրակներուն, լոյսերուն, շուքերուն, բուրումներուն ու ալիքներուն խորը: Անոնք մեր բառարանին բառերը չեն միայն, այլ մեր ոսկի երիտասարդութեան ամէնէն անուշ արցունքները: Յետոյ, մի մոռնար որ դուն ալ անցար այդ արցունքէն, միս մինակ, հովտի մը խորը, ծառիկի մը անաւարտ շուքին, փնտռելով մէկը որ սրբէր արցունքներդ: Մարդկային է լալը: Ու մարդկայինէն վեր է երիտասարդութիւնը:»

« — Ըսի թէ կ'այցուէի կայծերէ: Ոսեցայ շատ շտապ ատոնցմէ մէկուն մասին: Կ'անցնիմ ուրիշի մը: Տուր ասոր ալ խորհրդաւոր որակում մը, սէր, օրինակի համար, որ կեանքին չափ իրաւ բառ մըն է: Հատորներ անբաւական կուգան այդ դպցումին միայն մէկ օրը վերլուծելու: Պիտես որ որքան բազմազանակ են անոր կերպարանքները: Որքան ալ մաշեցուցած են զայն դարէ դար անոր վրայ շահագործողները: Ես անկէ վարձամակուած քալեցի իմ ճամբէս: Հպարտ չէի: Անդգած չէի:

Նաճարամիտ չէի, ոչ ալ փաղփուռ, նուաղուն ու հատկատուն ձեռ-
րու հեշտախոյզ որսորդ մը: Սէրը այն քիչ բաներէն է, զոր
մտորդիկ կը յամառին հասկնալ իրենց ներհակներովը: Սխալ:
Անիկա առանձին պաշտօնագործում մըն է մեր մարմինին ու մեր
մտքին քանի մը թաքուն, գրեթէ անտեսանելի գեղձերէն, օր-
կաններէն: Խօսեցաւ անոր այն երանգէն որ ձեր աշխարհին շրայ
կը մնայ ամէնէն կեդրոնական կերպարանքը այդ զգացումին:
Չեմ դառնար ետ: Ուղեցի, ցաւով, կիրքով, խռովքով նոյնիսկ,
որ իմ ժողովուրդին բոլոր զաւակները իրարու համար ունենային
այն զոր ես ունէի անոնցմէ իւրաքանչիւրին համար: Հայրենի-
քին միսթիք սէրը, զոր աւելի վերջ իմ հոգ հագնելէս, այդ ժո-
ղովուրդին զաւակները պիտի բերէին երեւան, այնքան ահաւոր
գեղեցկութեամբ, իմ երիտասարդութեան՝ միգամածային, հազիւ
զգալի հոգեխառնութիւն մըն էր, մեր խօսքերուն, թատերական
հանգէսներուն, ազգային տօնախմբութեանց հոծ ապրումներովը
հազիւ հազ շղարշային թանձրութիւն մը գտնող: Գարձեալ, մեր
հասարակութեան դարաւոր անընկալչութիւնը իրարու հոգիներէ՝
ուղեցի որ հալէր այդ սրբազան հեղանուտին ազդեցութեամբը:
Մարդոց բառերը ըլլային կակուղ, քաղցր, լէրք տալու անըն-
դունակ: Մարդոց նայուածքները իրարու երթային ու գային
առանց սլաքումի ու առանց կրակի՝ ամօթէ ու արհամարհանքէ:
Մարդոց ձեռքերը իրարու երկարէին, կարիքին առջև ու ասոր
գոհացումէն վերջ իրարմէ բաժնուելու համար ալ յամենալ, մնալ
սորվէին: Մարդոց փափաքները մնային պարզ, մեղմ, ուրիշնե-
րունը կործանելու կամ անոնցմով զեղծանելու անկարող: Ապ-
րէին իմ եղբայրները քովքով, առանց իրար բզկտելու ոչ մար-
դարէին երազածին նման՝ գայլ ու գառնուկ, այլ մեծն ու պըզ-
տիկը, հորուստն ու աղքատը, իմաստունն ու անուս գեղջուկը,
զգացման մը, մտայնութեան մը, երանութեան մը մէջ, որոնք
դուրս չեն կեանքին սահմաններէն: Կը բաւէր այդ հրաշքին իրա-
զօրման համար, որոչ զիջումներ, քիչ մը գրահանք, պաշտ-
պանութիւն՝ քանի մը թանձր՝ կիրքերու զէմ: Ասոնք ալ դար-
ձեալ կարեւորին ծիրին մէջը, կը հաւատամ թէ մարդ կենդանին
ընդունակ է ամէնէն ազնիւ, բարձրորակ գոհողութիւններուն
հերիք է որ ուզի: Ի՞նչ տեղիք՝ բռնութեան, ցաւին, զրկանքին,
չարիքին, իրենց բոլոր ձեւերուն մէջէն այնքան արագ մեղ ըն-
դոտնող: Առանց այդ չարաշուք ուրուականներուն կեանքը ինք-
նին բուսական դմբակ պարտք մըն է, սանկ իրաւ անկիւն մը
գոյիսք, ուր իրերուն ճնշումը միս մինակը կը բաւէ՝ մեր հացին

պատառը լեզվի վերածելու: Այլ ի՞նչ կարիք՝ դայն անգամ մըն ալ տրորելու, սեցնելու, թունաւոր ընելու, մեր ներսէն ճարոււած սուտ ու փուտ, առնուազն կեղծ հաւատքներուն, հաւատալիքներուն, ոսկեղօծ պատրանքներուն կանանչ ժահրերովը: Ի՞նչ պատկեր է պատմութիւնը այս ժողովուրդին, նման չընչ-մունքներու ներքեւ երբ խնդեցած՝ կը մոռնայ իր մահացու թըշնամին, ու ամէնէն յիմար հարցը կը վերածէ եղբայրը կործանելու ահաւոր մոլուցքին, կատաղութեան: Ատելութեան կուպը մեր ո՞ր գործարաններէն կը հանկնք երբ աւելի քան ստոյգ է որ նոյն այդ ժողովուրդը պարզած է, միշտ դարերն ի վար, անըմբռնելի քաղցրութեան ցեղային քերթուածը, իրարու հասնելու, իրարու պաշտպան կենալու առօրեայ արարքները վերածելով ազգային նկարագրին՝ որուն գինն իսկ է իր գոյութիւնը, երբ կործանած չէները, քաղաքները վերստին կը բարձրացնէ, իր բազուկները աւելցնելով մերձաւորին ոտքերուն: Միայն մեր վերջին դոյգ դարերուն, համայնքային մեր հաստատութեանց գոյաւորումը, տնտեսումը, բարգաւաճումը պիտի բաւէր ապացուցանել թէ որքան ամուր էր մեր ներսը այդ զգացումը: Հարուստները չեն շինած մեր ժամերը, զպրոցները, այլ անոնց դրամին տակը տրոփող սրբազան զգացումը որ այդ նիւթիդէնը վերածած է ոգիի: Արեւին տակ ու արեւէն դաս առնելով մարդերը կարող էին իրար հանդուրժելու: ցեղերը՝ իրար չփողտելու, միտքին զինուորները իրար յարգելու: Ընկերաբանութիւնը, իր յաւակնոտ օրէնքներով թող պղտորէ ձեր միտքը: Թող աշխարհը դառնայ վայելքին, հաճոյքին, լաւ սնունդին, լաւ զգեստին, լաւ հեշտանքներուն տնկարանը: Կուգայ աղէտը՝ ու կ'աւելէ բոլոր այդ նիւթապաշտ հանդանակները: Դիտեմ որ հացը, տունը, արծակ վայելքը աւելին են քան ընկերաբաններու կարգաւստային պահանջները: Պատմութիւնը դառն կերպով կը հերքէ փարթամ քաղաքակրթութեանց թելադրած յաւակնոտ արժէքները: Հիմա ատենը չէ այդ դաղափարաբանութիւնները քրքրելու: Սիրոյ մէջ միայն՝ ժողովուրդ մը մօտ է գերագոյն երանութեան և ոչ թէ վայելքի:»

« — Տուր այդ կայծերէն մէկ ուրիշին ալ իմաստութիւն անունը: Բայց ոչ գրքերունը, զպրոցներունը, բարոյախօսներունը, փիլիսոփաներունը, բոլորն ալ անշուշտ տեղ մը նայող՝ բայց չսպաստախանձով՝ իմ թելադրել ուղած իրողութեան: Դժուար, սուղ, անփոխարինելի այն մտավիճակը զոր տղաքը կը ճարինք իրենք իրենց գլխուն, հաւաքելով անոր հէնքին քուղերը՝ ցա-

ւին ու վայելքին թաւուտաներէն, մացառներէն, ու կը կարանեն իրենց համար կախարդ պատմուճանը որով պաշտպանուած՝ պիտի քալեն կեանքին պողոտաներէն: Նայէ մեր պատմութեան, անոր վերջին երկու դարերուն, որքա՛ն շատ է թիւը այդ տղոց, բուսակ իրենց գեղերէն մեկնող, իջնալու համար գործօնութեան մեծ դաշտերը, ու դառնալու՝ անկորուստ կոթողներ փառքի և սիրոյ, բարիքի և բարութեան, աննախանձարար իրենք զիրենք տըրաւադրող իրենց շրջապատին, ազգային թէ՛ օտար: Քու օրերուդ՝ անոնք տաքունած կը թուին, բայց իմ օրերուս՝ անոնք հպարտութիւնն էին մեր ժողովուրդին, և օրհնութեան, խաղաղութեան, առատութեան ու հանճարային իրադործումներու աղբիւր օտարներուն: Գրողներ խօսած են երևոյթէն ու փառքանած այդ ամէնուն արզանդը եղող իմ ժողովուրդը: Բայց ես զրաւէտ մը չիմ, քու պահանջած ստորագրելներով: Ես իմ ժողովուրդիս կիրքին ու յիմարութեան մօտէն չփուած, ու ասոնք առնուազն անյնքան ընելու համար տառապալին աշխատող մտքի բանուոր մը: Գիտես որ Բարիկ չեղայ իմ պատանութեան, իմ ընկերներուն պէս ու հետ, այդ իմաստութիւնը իւրացնելու: Բայց իմ ճամբովս, իմ պղտիկ խելքս լարած, մտայ իմ պայմաններէս ներս: Նոր հովեր կ'անցնէին արեւուտքէն-արեւելք, ծանրաբեռն՝ խորունկ, քաղցր, խորհրդաւոր յոյզերով, յոյսերով: Կը հաւատայինք թէ՛ հասած էր ժամը որպէսզի մեր ժողովուրդին աշուրներէն առնէինք մէկզի՝ զառամութեան վարագոյրը, ու բանայինք անոր բիւրերը նոր յոյսերուն: Ունէի՞նք իրաւունք այդ անուշութիւններէն բաժին մը սպասելու, երբ գիտէինք որ մեր շրջապատը, թաղուած՝ կը յօրանար իր խաւարչուտ ճահիճին խորը: «Հիմա կը խորհիմ վսանգներուն» որոնց ընդմէջէն պարտաւոր եղանք տանիլ մեր երազին տապանակը: Ինչ ամուր, պարարտ, հզօր փորձանքներ, իմ ժողովուրդի գլխուն, իմէն ինչպէս դուրսէն: Անշուշտ ինծի նպաստ բերին իմ մեծ պապերուս աճիւնները՝ իմ արեան մէջ տակաւին պահող իրենց կենսունակութենէն մաս մը բան: Կ'ակնարկեմ այն ոգիին որ մեր վերջին հազարամը կը յատկանշէ, իմաստունին ինչպէս մշակին գանկին տակ իր իսկութիւնը ծորող յորպէսզի կատարուէին սպարումին, չմեռնելուն մեծ գործօնութիւնները . . . : Ձեմ գովեր իմ սերունդը, որպէսզի ճարեմ իրաւունք ձերը դատապարտելու: Գիմաւորեցինք կասկածը, ներսէն ու դուրսէն, մերիններէն ինչպէս մեր տէրերէն, անխելք, անըմբռնիլ հակառակութիւնը որով կը զինուինք մենք, եղբայր եղբայրը կործանելու

մէջ մէկէն կորսնցուցած դարերուն ճնշումը: Դիմաւորեցինք նախանձը՝ ազգային ահաւոր այս փտախտը, անհասկացողութիւնը զոր պէտք էինք զգար որակելու, ամուլ փտաւորենութիւնները բոլոր փոքր հոգիներուն մէջ դրօշներու խուրձի մը պէս ծածանող, ու շինեցինք մեր տունը, աշխինքն մեր վարչական դրութիւնը, մենք կը հաւատայինք՝ հաստատ հողի վրայ: Ու անյիշատակ դարերէ ի վեր՝ դութով, շնորհով, շատ-շատ բարեկամեցողութեամբ կամ շահու յատակ օրէնքներու ճնշումով ողջ ձգուած նախնիքը (մեր ժողովուրդին) ջանացինք ընել ատակ օգտագործելու նոր հովերով մեզի հասած իմաստութեան սերմերը: Չեմ մանրամասնեմ մեր տուածները, ըրածները այդ ժողովուրդին: Ինծի էսփի դուն ալ ունիս յատակ՝ մտքիդ առջև, պատկերը զոր ան կը պարզէր մեզմէ առաջ: Եւ, ունիս զարձեւալ երկրորդ պատկերը զոր քու մանկութիւնդ, քաղաքին մէջ, ի վիճակի էր աղօտակի զգալու, անշուշտ առանց լիուլի հասկնալու, փաստը իր փարթամ բնակարաններուն, արհեստներուն, հանրային հաստատութիւններուն, նոյնիսկ թաղերուն, որոնք սեպհական կնիքով մը կը զատուէին արեւելքի դարաւոր կերպարանքէն, ըլլալու համար առանձին բխում մը: Ես եղբիւր եմ, իմ առջի երիտասարդութեան յաջորդ շրջանին, արեւելքի բազմաթիւ ոտաններուն մէջ: Իմ ցեղակիցներուս ոտքին կոխած տեղը հողը կը փոխուէր, ձեռքին չարժած տեղը շէնքը կը փոխուէր . . . : Նախնիքէն, ժողովուրդ մըն էր յառնողը: Ու մարագէն՝ շէն, շէն-չող ապատ մը: Ու ասիկա դինն էր մեր իմաստութեան: Չեմ ուզեր աւելի մանրամասնել, վախով որ իմ խօսքերը կը զառածին դէպի քաղաքական իմաստութիւնը, տեղեակ՝ քու անտրամադիր, նոյնիսկ ատելագին կեցուածքիդ ընդդէմ այդ իրողութեան, անշուշտ արդիւնք՝ քիչ մը միակողմանի իմացականութեանդ և զարտուղի հակումներուդ: Առնուպն կը թելադրեմ քեզի որոշ. չըսելու համար արդար, զիջում մը քեզմէ անհունապէս վեր, անխուսափելի, անառարկելի ստուգութեանց հանդէպ: Քաղաքական իմաստութիւնը կուսակցական պայքարներու հետ երբ կը շփոթես, հերքած կ'ըլլաս քու պապերուդ խելքը: Օտարին հետ վարուելու ճկունութիւնը երբ կ'արժեզրկես, ու վարկ կը շնորհես մարդկային իրաւունքներու սրբազնութեան չքեզ բայց ողորմելի առասպելին, զարձեւալ հերքած կ'ըլլաս ոգին քու պապերուդ շորոնք քեզի չյանձնեցին երկիր մը որ իրենցը ըլլար: Քու իմացականութիւնդ քիչ մը տարբեր կը դատէ թուղթն ու կեանքը, պատմութեան ոտին իմաստութիւնը և ի-

րողութեանց տարօրէն ատօք փաստերը: Չսլոռացիք երբ կոկորդ-
ներու կայսրութիւնը սկիզբ կ'առնէր, ժխտները բերելու ազ-
գային գործերու թատերաբեմին, ու շնանրամտեցար սուղիչներ
պատրաստելու կամ սուղիչներ (փոխառիկ) գործածելու՝ որպէսզի
խայտաբղէտ պարը պարէին մարդիկ, իրենց համար անսովոր,
գրեթէ անկարելի խորհրդերգութեանց մէջ: Չեմ քաղեր դէպ-
քերը, որաները որոնք քու պատանութիւնէդ մինչև ձմեռնա-
մուտը՝ ըրին քու օրերդ ամէնէն եղերական փուլ-պսակը խելք
ունեցող մարդու մը գլխուն: Եղար ընդվզումին շատ մօտիկ,
առիւր կրակին ու մահուան գործիքները, ինկար լեռները բայց
գտար որ այդ բոլորը անբաւական էին խորտակելու ճակատագրին
անուր՝ քու և ժողովուրդիդ վզին դարուց ի դարս ժանգոտած:
Անշուշտ չմարտեցիր որ ազգերը ըլլան այդքան անմարդկային:
Բայց քեզի տրուելիք բոլոր դասերը ապայօմէ, հին կամ ցընո-
րական էին: Ատեն ատեն մաքիդ ցաթեց պապերուդ ալ իմաս-
տութիւնը — գերիի, ստուկի՝ բարոյականը — որուն քու մէջդ
առթած կոկիծը պիտի կազմէր քու երկու քառորդ դարերուն
դողգոթան: Հոս է որ կը զատուիս մեզմէ՝ որ կը կշռէինք, բայց
չէինք այդ կշիռը իբրև դանակ շարունակ դրած՝ մեր վիրաւոր
հոգիին խորը, ու այդ լալադին զգայնութեան մէջ ապրիլը շա-
րունակած, առանց մատնելու մեր պապերուն մեզի կտակը,
թէկուզ փոքր, կրծուած բայց դարձեալ իրական: Չկրցար մտածել
որ այդ գերիներու-տէրերու տիւնումն տարին աշխարհի ամէնէն
մեծ, բախտաւոր ժողովուրդներու տարօրինակ զաւակներն ալ:
Հիմա քեզի այդ տարօրինակութեան հերքումը չէ որ կ'ընեմ:
Կը հաւատամ թէ ուշ չէ օրը երբ ուրիշ ժողովուրդներու հաշ-
ւոյն զոհելով մէկ ժողովուրդ, մեծերունը ստեղծելու յաւակ-
նութեան մոլորանքը կը դատուի իր ճշգրիտ իմաստին մէջ:
Մենք, սա օրերէն մօտ դար մը առաջ, չէինք կրնար անգիտա-
նալ հաւաւոր բայց տարօրէն իրաւ փաստը որուն համեմատ՝ բախ-
տը քու ժողովուրդիդ ճակատագիրը կապեր էր տէրերու քրմա-
հաճոյքին: Ա՛լ մի վերյուշեր ինչունները, մի տեղար գլխուս
ինչպէսները, և մի դառնացներ զիս ռոմանթիկ բացազանչու-
թիւններովը քու սերունդիդ, որ կրկէս իջաւ սրբապրելու այդ
քմահաճոյքը, իրեն հասակէն, տարողութիւնէն դուրս գէնքերով:
Արդիւնքը մէջտեղն է: Չեմ դատեր ձեզ: Բայց տեղն է որ յի-
շեցնեմ թէ մենք գտնած էինք լեզու մը մեր տէրերուն հետ,
անշուշտ տեղի պատշաճ, առելի քիչ վիրաւորիչ, այն լեզուն
որ եղեր էր մեր պապերունը, իրենց գերութեան նսեմ հազա-

բամերուն, բայց որուն վրայ աւելցուցինք ուրիշ բարիքներ. ատիկա մեր օրերու խելքին, ճիշտ բառով՝ իմաստութեան մեր մթերքէն կուգար ահա: Կրկնապատկեցինք, խորանարդեցինք մեր գանկին տարողութիւնը, անկէ ճարելու համար նորագոյն ուժեր, որպէսզի անոնցմով բաւարարէինք թէ՛ մեզ, թէ մեր տէրերը: Կազմեցինք չէ որ քու եղբայրներդ, օտարներու սոցասին մէջ, կը գտնեն լիութիւններ, շնորհներ, այդ օտարներն իսկ իրենց սեպհական մշակոյթին մէջ գերազանցող երբեմն: Խօսեցան անոնք լեզունս սուրին ու թուրքին, հարազատութեամբ ու գեղեցկութեամբ, առանց օտարի շեշտին, զարմացնելու աստիճան զանոնք: Բայց չլեցին իրենցը: Եղանք մեր տէրերուն հետ, ինչպէս եղեր էին մեր պապերը իրենց տէրերուն հետ, բայց բարեւաւեցինք մեր գերութիւնը, բայց հպարտութեան, ինքնավստահութեան, յոյսին ծուկններն ալ նետեցինք ձիւնը՝ մեր ժողովուրդի հոգեզաւտին: Մեր տէրերուն վայրագ, անմշակ միտքին մէջ, միջնորդով, մենք տնկեցինք արդի կարգերուն սկզբունքները, տարրական, բայց անհրաժեշտ որպէսզի բարբարոսներու խուժանէն ժամանակակից ազգ մը յարգարուէր: Կը հաւատայինք ատոր ոչ իբր հրաշք մը, այլ ներշնչուած մեր սորվածէն, արեւմուտքի մեծ կրթանքներու մէջ մեր յաճախմքէն: Չէ որ մարդը մարդ էր, ըսած էին մեզի մեր վարպետները միշտ այդ արեւմտեան կրթանքէն: Մենք չէինք ան տարօրինակ ժողովուրդը որ մտածեց գիրով, մշակոյթով օժտել մեր զլխուն կացինը ձեռքին սպասող լեռնական ուրիշ ժողովուրդ մը...: Մենք բժշկեցինք պերճ ոստաններու կայսերական հիւանդութիւնները, կանոնաւորեցինք մեր տէրերուն զիւանական բոլոր գործառնութիւնները: Շինեցինք անոնց հաղորդակցութեան մեծ ցանցերը: Օժտեցինք զանոնք վարչական, կրթական, իմացական կազմակերպութեանց բարիքներով, ու նորոգեցինք անոնց տափաստանեան, յուզկահարային, գիշախանձ եղանակները կեանքը դատելու, ապրելու: Բացինք անոնց մտքին նոր պողոտաները արդի մտածումին, ու արդի արուեստին մէկէ աւելի պատգամները մեզմով հասան անոնց վայելումին...: Երկար ու անպառէ թուումը բոլոր այն աշխատանքներուն զոր իմ ժողովուրդին միտքը դրաւ իր տէրերուն սպասին: Այս խօսքերը չեն հետապնդեր աւանդական բարոյականը: Կը կոսկածէինք թէ պիտի ոչնչանային այդ բոլոր արարքներով մեր հետապնդած իսկապէս բարձր տեսակէտները: Ես իմ մորթիս վրայ չարաչար ապրեցայ այդ կործանումը: Բայց ահա ազնիւը, ազնուականը եթէ կ'ու-

զես: Այն ատեն, ինչպէս հիմա, չեմ ցաւիր մեր վատնումին՝ ու մեր վայրագ վարձատրումին սա ահաւոր հակառակթեանը վրայ: Ժողովուրդները իրենց դերերը գրուած ունին շատ վարերէն, շատ հեռուներէն: Ի՞նչ զեղեցկութիւն՝ երբ մենք լուծած էինք գրեթէ, տէրերու և ծառաներու բարոյականին առեղծուածը, գերմաններէն դեռ չբանաձեւուած, առանց արիւնի, անմոռանալի անգթութեանց, մեղքերու: Երկկողմանի՝ բարիքներով: Եթէ մեր վաստակը, զոհողութիւնները, սրտազին միամտութիւնները մեր սորվածներուն վրայ դարձան զմէր, ատիկա փաստ մը չէ՝ որ մեր իմաստութիւնը ինքնակամ յիմարութիւն մըն էր, դարձեալ գերիններու հնոցին մէջ դաբնուած զուելի կեղծիք մը, որ կը յիշեցնէր սողոսկումի՝ դարերը, անպատմելի կործանումները...: Մեր մտքէն չէր կրնար անցնիլ որ այդպէս հանդերձուած, կերպարանաւոր, նորադարդ, նորոգուած ժողովուրդներ դարձեալ պիտի ըլլային մօտիկ շրջաններու կիսավայրենի դանդուածները, պիտի տային սնունդ՝ վերաստաց սաստկութեամբ, ճոխութեամբ, գերասուր ասորժակներու, կիրքերու, ուրիշներու բնաջնջումին համար: Տառապաղին սա ծարաւը՝ ուրիշներու արիւնէն, բարիքէն, որուն վերերեւումը ոչ միայն աններելի աւմճիթը պիտի կազմէ զայն պարզող ժողովուրդներուն, այլև ամբողջ մարդկութեան: Ի՞նչ կործանում, ի՞նչ արագ անասնացում, քանի մը տասնեակ տարիներու մէջ ի՞նչ վատնում այն բարոյական միջերջին զոր հազարաւոր դարեր, ծուէն ծուէն հազիւ յաջողեր էին հաւաքելու: Զուր տեղն էր ուրեմն մարդոց ճիգը, աննահանջ յոյսը, երբ անտառներէ մեկնելու ատեն, իրենց որջերը, խողոցները պիտի կրէին իրենց արեան կոհակներուն վրայով, իրենց երակներէն, պիտի մոռնալ կարճէին այդ քարայրային հողեկանութիւնը, պիտի շինէին մեծ ոստանները մեծ մշակոյթներուն, որպէսզի երկու խնդրի՝ խելագար իմաստութիւնը միջամտէ՝ ու այդ ամէնը դատապարտէր բնաջնջումին, մեզ փոխադրելով անտառներէ, քարայրներէ հողեկանին: Իրաւ որ խենդեցած էր աշխարհը: Աւտոտաք թէ ի՞նչ ահաւոր դադանութիւններու ընդունակ դարձան ժողովուրդներ: Թուրքին մենաշնորհը չէ՝ ատիկա: Ո՞ր, ստիկաստութիւնը բոլոր հասարակ ախորժակներուն, ուրիշին արիւնէն ու բարիքներէն վայելելու: Պատմութիւն կերտելու: Մշակոյթ կառուցանելու: Ազգերու Ազգը ստեղծելու, ինչպէս հիները գտեր էին Արքայից Արքան: Այս մասին խորագոյն է մեր ու ձեր կսկիծը: Մեր ժողովուրդին կէտի իջնալը՝ ուրիշ՝ նուէր այդ մտածողութեան: Աւ եզիր մեզի հետ

Երբ մեր աղէտին պատասխանատուութիւնը կը գնենք թուրքէն
 դուրս, թուրքը հանդերձող մտածողութեան ներսը: Վախազ,
 կեղծաւոր ու նենդ մտածողութիւնը, որ տշխարհի հին մշակոյ-
 թին երեսին կը յաւակնի նոր տէրերու կարգեր, հրամայականներ
 պատգամել: Ի՛մ ալ համոզումս, թէ՛ առանց այդ մտածողու-
 թենէն երես, քաջալեր, ուժ գտնելու, մեր տէրերը այսքան
 քեքեւսիրս ու զուարթ (տկանջը խօսի րոնութեան սոսքեային)
 պիտի չմտնէին արիւնի, կոտորածի, մահուան քառողիններէն
 ներս: Մեր կործանումին համար մեր յիմարութիւնը քառութեան
 նոխազ յայտարարելը անգլթութիւն է, առնուազն անճշտութիւն:
 Ըլլալէ վերջ անխմատութիւն: Իրրի քաղաքական մարդ իմ
 քսելիքս անպատիւ է այս մարդին վրայ: Նոր, հին, միջակ, սուր՝
 բոլոր խելքերը չեն կարող հակակշռել պարզուկ ողջմտութիւնը
 մեր պապերուն: Ասիկա բարձրագոյն յայտարարէ՛ երբ կը գառ-
 նաս Սփիւռքի մասլ ոտտանին: Աւ բարձրագոյն յայտարարէ՛
 նաեւ երկրորդ բարիքը, զարձեալ մեր պապերէն մեզի ժառանգ
 մնացած. — կենալ կռիւի եզրին, քանի որ կրկէս չենք կրնար
 իջնել: Աշխարհի խոշոր յեղաշրջումները մեզմէ անկնաւ տեղի
 կ'ունենան: Մեր իմաստութիւնը՝ այդ յեղաշրջումներուն թա-
 փանցումը քնել չատ կանուխէն, ու չատ արագ: Զգել ատոր
 իրազործումը մեզմէ մեծերուն, ուժովներուն, հարուստներուն:
 Չեմ առաջարկեր պատեհապաշտութիւն, բայց զէմ եմ խնդու-
 թեան, հանուր մարդկութեան բարիքին համար զմեզ զոհելուն:»

« — Կը խօսիմ իմ գրականութեանն որուն հանդէպ քու
 չկամութիւնդ, գգգոհանքդ անարդարութիւն ըլլալուն չափ ցած
 մըն է ինծի: Մի կարծիք թէ զրական նանրամտութեան մը կը
 մնամ գերի, երբ կը փորձեմ պաշտպանել զայն: Իրաւ է թէ
 երբեմն լոյսով կը պտտիս մեր ժամանակին, անկէ ժառանգ մընա-
 ցած աւերակներուն մէջ: Բայց ասելի յաճախ բիրտ ու բարբա-
 րոս, կը կոխես կ'անցնին բոլոր այն զաղփաղփուն գեղեցկու-
 թիւններուն վրայէն որոնց վրայ գուրգուրալը, որոնցմով խան-
 դավառուիլը, ըսի անգամ մը, մասն էր մեր հոգեղէն դրու-
 թեան, մեր կարելի հաճոյքներուն: Ինչ հարկ խտութեան, նոր
 չափերու րոնութեան, նոր յարգերու քաղաքութեանց: Տեսիլ
 գիտ իմ տեղիս, իմ գերիս, իմ պաշտօններուն մէջ: Բանալ իմ
 հոգեբանութիւնը, գրողի պարտքերէն առաջ, կը նշանակէ սե-
 ղան բերել իմ սերունդին ամբողջ տաղնապանքը: Կը կրկնեմ
 այս ընդհանրացած փասակէտը, ու քիչ կը հրաւիրեմ յարաբե-
 րական ողջմտութեան, արդարութեան: Ես գրագէտ մը չեմ

ծնած: Չեմ ցաւիր տտոր համար: Չեղայ հզօր կիրքերու, մոլի հաւատքներու, ալլամերժ պատգամներու սպասարկու, քիչ մը հիւանդ, մենադար տիպարը որ ի պաշտօնէ գրազէտը կը խորհրդանշէ յաճախ, ի՞նչ չափերուն նախանձախնդիր, կշիռներով միայն հետամուտ, ասոնցմէ գուրս կտրուկ ժխտումով մը անցնելով մարդոց ուրիշ իրագործումներուն առջեւէն: Դրագէտը, այսպէս մասնաւորուած, առօրեակուած, ցաւազար մըն է, աւելի վնասի՝ քան թէ բարիքի՝ աղբիւր: Ես, իմ ժողովուրդին սպասը աւելի՝ արդիւնքով ընել կարենալու համար, ինքզինքս չմերժեցի զբաղանքներու որոնք չէին խօսեր իմ ամէնէն խոր հակումներու: Իմ զբաղանքները, ոչ միայն շատ, բազմաբեղուն, այլեւ էին չափազանց սպառիչ, քամելու չափ ուժերը քանի մը տասնեակ զօրաւոր ուղեղներու, վասնզի կ'ընէին յարդարանքը պղտիկ, թեթեւ, բայց յոգնեցուցիչ կարիքներու, նոր կարգերու ստեղծմանց պահերուն այնքան ալ անխուսափելի: Փղշտացի, հեթանոս, հերձուածող այդ զբաղանքները զիս ըրին հասպառ վազող մը, գիւանէ գիւան: Գրե՞լը: Մտածելու աւարաքին մէջ առանձնութեան սրբազան պարտքը: Ներշնչումը հասունցնելու առնուազն խղճամիտ երկովքը: Ասոնք արարքներն են անոնց որոնք այդ ամէնուն համար ոչ միայն կարողոււթիւն, այլեւ ունին ժամանակ: Մենք քանի մը շարթուան մէջ, կուտայինք որոշումը ներկայացման մը, կը հաղորդէինք զայն մեր գրողներուն, զանոնք կը բանտարկէինք սենեակներու մէջ ու կը մղէինք գրելու: Թաց թաց թուղթերը կը բաշխէինք հոսկէ հոսկէ ճարուած տղոց ու քանի մը փորձէ վերջ կ'ելլէինք բեմ, կը խտնաւաճէինք զանգուածը, ու կը կապէինք անոր ուժերը մեր ձեռնարկներուն, երբեմն ամիսէն առաջ: Այս օրինակը թող չգրգռէ քու զայրոյթդ ու չշփացնէ՝ քու դատաստանդ: Մեզի համար այդ ներկայացման պահն էր էսկանը, և ոչ թէ քու պահանջած, դատախազած արուեստը: Այսպէս իմացիր իմ կողմէ ամէն զրջի արդիւնքի համար, բոլորն ալ աս ու ան կարիքներովն դիմաւոր, և ոչ թէ դատէ զանոնք հոգեկան անդիմադրելի բխում: Խօսեր եմ մեռելներու վրայ, որոնք մեծ, իրաւ, ազնիւ մարդեր էին, իրենք իրենց համար, իրենց ժողովուրդին համար նոյն չափով: Խօսեր եմ բեմերու վրայ ուր կը ծեծուէին տարօրէն կենսական հարցեր՝ այդ օրերուն մեր մտահոգութեանց ամբողջ հանդիսանքը ու մեր ձգտումներուն ամբողջ ընդերքը զլրդող, իմ ժողովուրդին միջին խղճատանքը յօրինող: Դուն իմ ատենաբանութիւնները կարդալով — հիմնական սխալդ հոգ է սակայն: Ինչպէս կը

տարբերին իրարմէ ողջ մը և ասոր դիակը, այնպէս կը տարբերին բեմէն նետուած խօսք մը՝ ու ասոր դիակը թուղթին պատանքին մէջ — հիմա կը զարմանաւ իմ վարկէս: Դիւր այդ բառերուն ետին մարդը, սա մեռելը, իր բոլոր սիրտցաւ անկեղծութեամբը, խենդ կիրքերովը արդար դատի սպասարկուներուն, մանաւանդ վերադարձուր այդ հարցերուն (որոնց մարմինն են իմ բառերը) այն ահաւոր խռովքը, ապրող տաղնապին ամբողջ ջերմութիւնը, այդ հարցերուն կապուած լման ժողովուրդի մը հոգեբանութիւնը, այն ատեն դուն մերձաւոր չափով մը պիտի ընես եթէ ոչ արդարութիւն, առնուազն մարդկեղէն իրաւութիւն իմ գրածներուն, ոչ անշուշտ հետադարձ արտօնութիւններով, այլ այդ ամէնուն մէջ իմ դրած ազնիւ զգացումներուն քանակէն ու որակէն ազդուելով: Բայց աւելի տրտում է քու վերապահումդ իմ ամէնէն հարազատ ապրումներուն հանդէպ: Չգացիր առաջ՝ այդ վերապահումդ վերածելու չքեզի յատուկ բիրտ հերքումը, ուրացումը, մերժումը գործածելով անոնց ներքին արժէքին վրայ: Ատիկա դիւրին յարձակումն էր: Բայց ըրիր աւելի տխրագին բան մը, — այդ ապրումներուն թեթեւութիւնը, (չըսելու համար ունայնութիւնը) դռնել կարծեցիր, իմ քրօնիկներու ետին ենթագրելով աժան, թեթեւ բառախաղացը, բնութեան մեծ տեսարաններուն առջև իմ սրտագին զեղումները ձգելով մեղադրանքի տակ ու խոշոր ցաւերու արձագանգը իմ տողերուս ներսը յայտարարեցիր չափազանցուած, հետադարձ, օտար բառով մը՝ սանքիմանքայ: Չեմ դառնար ետ, քեզի ընդունելի ընելու համար այդ կտորներուն խորքին հարազատութիւնը, պարզելու իմ սերունդին հոգեյատակը: Ըսել քեզի կրկին ու կրկին՝ թէ զուր տեղը չէ՝ որ ութը-տասը երիտասարդ այդ կայքերէն, այդ հոգեկան պահերէն հանած ըլլան իրերամերձ տղաւորութեանց հանդէս մը: Ես իրաւ էի երբ անտառներուն լացընող գեղեցկութիւնը կը ջանալի սեռուել իմ տողերուն վրայ: Իրաւ էի երբ իմ ամէնէն սիրած մարդոց վրայ կը գրէի ամբողջ խռովքը իմ ժողովուրդին, որ հիմու ձեր պատրանաթափ, յուսակորոյս ու իմացապէս փախիս (մի վրդովուիր այս որակումէն, ձեր մանկավարժները, դասախօսները, դրագէտները, համալսարանական երիտասարդութիւնը բոլորը մէկ, չեն ծորեր իրենցմէ իմ ցեղին հոգին այն խտութեամբ, իրաւութեամբ՝ որքան ատիկա կ'ընեն, աւելի՛ չքեզ չափով-իմ օրերու . . . բնականիւններուն իսկ համախումբ յուզումները: Աս ալ իմ վճիռը) զանդուածը չէ՛ր բարեբախտաբար, իր հացին, վայելքին, հաճոյքներուն ու հասարակ,

չըսելու համար գռեհիկ) քննադատներուն միայն ունկնդիր։ Իմ քնարական ողբերս կ'արժեգրկես, անոնց հետին իրաւ մարդը քիչ զգաւուդ, ինձմէ ինչպէս նիւթէն։ Բայց մենք, հակառակ մեր հերարձակ ռոմանթիկմին, արտաքին ապրումներէ, էինք խորապէս զգաստ, հոգեկան իրողութեանց, գեղեցկութեանց ամօթ-խածութիւնը, պատկառանքը լայնօրէն արժեւորող։ Ահա ինչու իմ ձգած կտորներուն մէջ գուն անբաւական կը գտնես ներքին մարդը ինձմէ ինչպէս նիւթէն։ Մենք կ'ամէնայնիք մեր կիրքերը, մեր խռովքները, մեր երազները սաւան սաւան խաղցընելէ։ Յետոյ, խորապէս իրաւ իմ ապրումներու արտայայտութիւնը կը փաթթես մատի, հոն սպրդած, փնտռուած ճիգը, զարդարանքը անցնելով աւելի՛ անդին քան արտօնելին։ Կը պաշտպանեմ այդ արտայայտութիւնն ալ, քանի որ լեզուական խաղարկութիւն մը ըլլալէ աւելի՝ տրոփիւններ կը գործեն անոր ներադերուն, հիւսուածներուն ներսը։ Չես ներք որ 1880-ին գրաբարածե, հնագրոշմ լեզու մը, ոճ մը յարգ ունենան իմ մօտ։ Բայց չես ալ մտածեր թէ 1860-ի մարդոց աղքատախնամ ոճը, իր կարգին՝ անքան քիչ իրաւ, ազնուական էր նոյն ատեն։ Կը յարձակիս իմ շունչին նիհարութեան վրայ, երբ զիտես որ գրելը ինծի համար գործել մը չէր, այլ հանգիստ մը։ Կը յարձակիս իմ փշուած բառերուն, առանց խորհելու որ անոնց հետին միշտ կար իմ սիրտը, անօթ անգին ու սրբազան, ուր ձննճերեցաւ (Նարեկացին միշտ ողջ է) զգացումներուն ամէնէն եղերականը, առանց ինքզինքը ազատագրել կարենալու։ Գոհ չե՞ս որ քու արհամարհած բառակոյտէն — որով կ'որակես իմ սերունդին քերթողական վաստակը — գուն պատեհութիւն ունիս հաստատուն ընելու պատառիկներու, ուր ծանր ու խորունկ շեշտեր տակաւին կը բարասեն, երբ ականջներդ բանաս անոնց, փակելէ վերջը քու օրերուդ աղմուկին, նրբագին նուաղումներուն։ Իմ օրագիրը, որմէ հատուածներ հանրութեան սկսակալ նութիւնը ըրին անխոհեմ ձեռքեր, բռնուած չէր, սակայն, հրատարակութեան համար։ Բայց վստահ եղիր որ հոն ուրուագրուած հոգեկան վիճակները տարօրէն հարադատ ապրումներու արձագանգն են, իրենց օրին՝ լեցուն այն թուխպ մշուշով որ այդ մառախլապատ երկիրներուն բխումն է ինքնին, չէնչող Պոլիսէն վերջ, ու մեզ կը տպաւորէ այնքան սև խռովքներով։ Դետ մը երբեմն անհուն զիակ մըն է. բլուր մը՝ մեռելի գանկ մը. ու պղտոր ջուրին տակ տոժկացող արտը՝ փտութիւն ու վարչահոտութիւն։ Զգեր եմ ուրիշ ալ էջեր, քաղաքական ու

գրական ցանկութիւններով։ Ձեռ գործածեր իմաստասիրականը՝
չգրգռելու համար ապացուցուած դայրոյթդ անհիմն յաւակնու-
թիւններու դէմ։ Բայց գրականին ու քաղաքականին խառնուրդն
ալ հանդուրժելի չէ՝ քու նեղծիր անընկալութեանդ։ Ինչո՞ւ չես
անգրագառնար որ կարգալը, իմ օրերուն՝ ամէնէն քաղցր փա-
ռասիրութիւնն էր միջին մարդոց, ըլլալէ հոգքը գրողներուն
մենամուկութիւնը, ըլլալէ առաջ օգային, ապարժէ զբաղումը
քու օրերուդ։ Իմ մտքին ու սրտին տէրերը, իմ պատանութեան՝
ուրիշ բան չեն ըրած գրելու արուեստին մէջ, եթէ ոչ այդ եր-
կուքին ճաշակով, նրբութեամբ, գեղեցկութեամբ իրարու շողա-
պատումը՝ հասնելու համար տիեզերական հոչակի։ Ինչ հարկ
անուններու։ 1848-ի հանրապետութիւնը ծնունդն էր բանաս-
տեղծներու և պատմագրողներու։ Պննադատ մը չեմ, այդ իրո-
ղութիւնը դատապարտելու համար։ Կը վկայեմ միայն որ այդ
մարդիկը քեզի պէս քանի մը տասնեակ կարդացողներու սիրոյն,
ախորժակներուն յաղուդդին չէին յատկացուցած իրենց աշխա-
տանքը։ Միլիոններ կը լսփէին անոնց գործերը։ Կրկին կը հաս-
տատմ իմ անկեղծութիւնը։ — Իմ գրածներուս ետին զրեր եմ
լինքդինքս ամբողջ։ Մեղադրանքդ պարտաւոր ես ուղղել ուրեմն
իմ անձին և ոչ թէ գրականութեանս դէմ։ Դո՛ւն, յաւակնոտ
պարոն, որ քու ժողովուրդիդ ներկայացուցչական անձնաւորու-
թեանց հանգիստարան մը կը ձեռնարկես, ու հոն ընդունուելու ա-
րարողութիւնը ծանրագոյն չափով մը կը կապես արուեստի բա-
ցարձակ վկայականներու, ընդունած ես թէ ներկայացուցչական
մարդը միշտ լաւ գրողը չէ։ Լաւ մտածողը, Լաւ գործողը։ Ան-
թարթ լինքդինքը զոհողը։ Անդու աշխատողը։ Սորվեցնողը։
Փորձանքներէ ազատողը։ Ազուտորը։ Մեծը։ Կը տեսնես թէ որ-
քան շատ են կերպարանքները։ Եթէ, այդ օրերուն՝ մեր սերունդին
հոգին համագրաւուած էր այդ գեղեցկութիւններով, պարագան
պէտք չէ մեղադրանք մը դառնայ ձեր օրերուն ուր ուրիշ գե-
ղեցկութիւններ — վայելք, հեշտանք, կիրք, ատելափառ յոյ-
զեր, խոշոր խոշոր երազներ, մեքենայ, թիւ, գիտութիւն,
բժշկութիւն, բանուորութիւն, մարդկային շահագործումը ու
գեռ նման շատ մը բաներ — տէրն են ձեր հոգիներուն։ Էականը՝
իմ ձգածներէն, իրենց անկեղծութիւնն է, զիս արտայայտող
վկայութիւնն է, ու բախտը՝ իմ ու ընկերներուս ըզմաւորութեանց
հետ հաշտ, արդար, հարադատ ըլլալու։ Մեզի համար գրելը ո՛չ
կիրք մըն էր՝ հանճարային այլանդակութեանց կենդանակերպին
տակ, ոչ ալ ունայնամտութիւն մը՝ օրուան շուտիկ փառասիրու-

թեանց ծնունդ: Գրեիլ, մեղի համար, մեր իմացական շատ սեղմըւած, խեղդուած ուժերուն քաղցր թուլացումը, գործնականացումը նկատեցինք, և երբեք՝ քու ըրածիդ պէս ու չափով՝ տաժանագին, թիապարտական, բարբարոս ճգնաւորութիւն մը, գաղիացիք կ'ըսեն affres, այդ վիճակը բացատրող: Ատ է պատճառը որ հանգանակներ, օրէնքներու արձակումներ, գըրական արխագոհներ գրեթէ չունեցանք: Մեր վէճերը՝ քաղական, ազգային, ընկերական, չճանչցան գրականին նանրալից թշուառութիւնը: Ոչ ոք արժեզրկեցինք, Աւելին, այդ արարքը հիմնովին անզիտացանք: Քիչ է մեր սերունդէն ձեր ժառանգածը: Ճիշտ է ասիկա դժբախտաբար: Բայց քեզի հետ չեմ, երբ այդ քիչին որակը կը նկատես զանցառելի: Ի վերջոյ, Արեւմտահայ Գրականութեան ամէնէն խռովիչ դէմքերը, ամէնէն իրաւ քերթողները կը պատկանին իմ փաղանգին: Երեք քառորդ դար կը ծանրանան Մ. Պէշիկթաշլեանի գերեզմանին վրայ: Բայց ինծի հետ չե՞ս, խոստովանելու համար որ այդ օրէն ասդին մեր գրականութիւնը չունեցաւ այդ տղուն քերթուածները գերազանցող (ոչ ամէնքը անշուշտ, այլ սանկ տասը, տասնըհինգ հատը) իրաւ յաջողութեամբ: Այս անունին յիշատակումը հոս թող ծանր չկշռէ քու նկատառմանդ մէջ: Ան, մահէն առաջ միակտուր փառք ու գեղեցկութիւն ըլլալէ ետք, հանդիպեցաւ անողոք ուրացումի՝ մարդոց կողմէ, այլապէս արժէքաւոր՝ բայց բանաստեղծական զգայարանքէ մը անժառանգ ծնած: Յետոյ, զրակահոլութեան վրայ ամէն խօսք կը նմանի հէքիաթին կտաւին որ կը հիւսուի ու կը քակուի, անդուլ ու անվախճան: Ու սերունդէ սերունդ այդ խօսքը իր կարգին կը հագնի ուրիշ ալ տրամութիւններ: Դուն սկսար գրական կեանքդ, կործանելով, քեզի տեղ բանալու առաջագործութեամբ, ու փշրեցիր մեծ կուռքի: Վարձատրեցին քեզի քեզմով անածները՝ քեզ կտոր կտոր ընելով: Այնպէս որ ջուրի ձայն է մեռելները պաշտպանելու համար թափուած խօսքերուն հեղեղը: Կարճ պէտք է ըլլալ: Կէս դար յետոյ շատ բան, սա պղտոր դատումներէն, կը հանգչի, կը յըստակի: Մեր դէմ քու բանաձեւած մեղադրանքը իր կարգին կը մեղմանայ, հետզհետէ շողիանալով, մինչև որ ստեղծուի ցեղային երանգը, ժամանակին կնիքը աւրող, ու տեղողութեան, չըսելու համար յաւիտեանին՝ գոյնը պարտադրող մեր ու ձեր ստեղծագործական ժառանգութիւններուն: Այս իրողութիւնը՝ աւելի քան պայծառ, դուն ինքդ գտած ես մեր հին մատենագրութեան մեզի ձգածներուն մէջ: Կորիւնն ու Փարպեցին նոյն ժամանա-

կին մարդերն են: Բայց ո՛րքան իրաւ է անոնց տարբերութիւնը, ուշադիր դիտողին համար մատչելի, բայց հեռուէն՝ միակտուր արդիւնք մը թելադրող՝ այդ ժամանակէն: Այն տունն, մեր ժառանգութիւնը կը գտնէ՝ իր իսկական իմաստը ցեղին հաւաքական արժէքներու սրբարանին մէջ, հաւասարեթէ ոչ գերադանց այն միւսներէն, որոնց հանդէպ այլեւս չի ներուիր տաքակարծութիւն: »

« — Ունիմ վերջին քանի մը խօսքեր ալ, իմ ամէնէն սիրած նիւթին շուրջը: Ատրկա իմ ազգն է: Մի ծամածուր գէմքդ: Ո՛չ պատրիարքարան կայ, ոչ ազգային ժողով, ոչ հողային հարց, ոչ ալ վաթսուներմէկերորդ յօդուածի՝ մը եղերա-կատակերգական ֆանքթը: Ատոնցմէ առաջ՝ այդ ազգը մեր սերունդին մտքին ու սրտին ամէնէն սրտառուէ մեծութիւնն էր, մեզի ներկի փառասիրութիւնը, մեզ սխալի հոգեկանութեան մը մէջ թափսող գեղեցկութիւնը, դրեթէ նիւթական ցաւի մը պէս իրաւ՝ մեր միսերուն ներսը, տաք՝ մեր երակներէն իր վազքովը, ու կսկծազին տրտմութիւն՝ մեր աշուրներուն դաշտին: Ձեզի համար ահա որ կործանում, առնուազն ամօթանքի ազդակ այդ ազգը, մեզ կը յուզէր մոխիրներէն վերանորոգ իր յարութեամբը, մեզ անմիջապէս կանխող մարդոց խուզարկութիւններով լոյսին վերբերուած: Ձայն սիրելը, անոր վրայ խենդենալը ոչ միայն մեր կիրքն էր, այլ և կարելի հպարտութիւնը: Դուն քիչիկ մը կը հասկընաս այս մոլեռանդութիւնը, վասնզի մանկութիւնդ հասաւ ծծելու այդ ճառագայթումէն վերջամասց կայլակներ: Հիմա ահիկա ողբ մը անգամ չէ քեզմէ վարերուն հողին համար: Նետուած՝ չորս ծագերու, ձեր գիմաւորած դժուարութեանց, ձախորդութեանց մեղքն ալ չէք վարանիր անոր ուսերուն բառնալու, ու ձեր արժանիքներուն անպտուղ փտտիլը ձեր գանկին տակ կամ մատուրներուն հանգոյցին, կը վերածէք ձեր արեան սքիկմաքներուն: Մենք ալ անցանք այս նուաղումներէն, կասկածանքէն, մեր ժողովուրդին անցեալին առջև, ու ըրինք չարաշուք հարցումը. — ինչո՞ւ այսքան քամրախտ էր այս ժողովուրդը, որուն կարողութիւնները իրականութիւն էին մեր աչքերուն առջև, որուն անսպառ կորովը, ինքզինքը վերագտնելու հերոսական յամառութիւնը, ընելու էին զինքը առնուազն ինքնավստահ, տէ՛ր՝ իր հողերուն, իր մշակոյթին, ընդունակ՝ ճակատարաց հանդուրժելու իր դարերը, համաձայն իր տուրքերուն: Մենք ալ տուեր էինք եղերական հարցումը. — ինչո՞ւ, ինչո՞ւ մեր գեղերէն, քաղաքներէն ներս ցաւը, դժբախտու-

թիւնը ըլլային մեղմէ աւելի իրաւատէր, խօսէին մեղմէ բարձր՝ վիրաւորիչ, սպաննող՝ իրենց տրամաբանութիւնը, խառնուէին մեր շնչած օդին ու խմած ջուրին, ու թաթխէին լեզւի մէջ մեր հացը զոր կը հանէինք մեր քրտինքէն, երբեք ուրիշին արտէն հասկ մը բան նետելով մեր արդար արդիւնքին: Դուռն ալ մեզի հետ ես, երբ կը հարցնես այս ամէնը: Բայց չես ընդունիր որ մեր բարբարոս կամքը մենք դրած էինք սալին վրայ՝ այդ ամէնը փոխելու: Մեղմէ վերջ՝ ուրիշներ այդ կամքը վերածեցին արեան հանգէսի: Ազգին զգացումը՝ հոմանիչ մահուան:»

« — Բեզմէ պղտիկ՝ իր ապրածովը, տեսածովը, ձեր բոլորէն աւելի մեծ սա ուրուականը, սա բոլէին պարկեշտ է գէթ, այս ողբերգութեան վրայ գալիքը յօրինելէ զգուշանալովյու կը մնայ զուսպ՝ այդ գալիքին զսպանակները չվերլուծելու մեր թերութեանց հանգուցներուն խորը: Որքան շատ է իմ ըսելիքը բոլոր սուտ մարգարէներուն, իրողութիւնները մեկնաբանող մուսնետիկներուն հասցէին, նոյնիսկ մեր պայմաններու կրկնէն: Ու որքան դառն՝ իմ մեղադրանքը, դարձեալ այն քաղաքակրթութեան հասցէին որ մարդերը աւելի երջանիկ, ազատ, եղով ու մեղրով յազ ընելու զուր նիւթապաշտ հրամայականները վերածեց, պիտի վերածէ ոսկեղօծ աւագակութեան մը: Ըսի թէ քարայրներու հոգեբանութեան տուրք մը կ'ուրուանայ՝ մեծ ազգերու ամէնէն հսկայ միտքերուն ցուցմունքներովը զխաւորուած: Սփիւռքը նստումթիւն մըն է: Այս գաղափարագրութեանց անդրադարձը այդ կործանած սերունդին վրայ դժուար չէ՝ հասկնալ: Մարդութիւնը զարնող մեծ տաղնապներուն զուռն ենք: Սակէ հարիւր տարի վերջ կա՞յ իմ ժողովուրդը: Ահա մտատանջութիւններուն հղօրագոյնը: Ու ձգած՝ այս աղէտը, իրարու յօնքին շիւղերը գերան կը տեսնենք:»

« — Գիտեմ թէ որքան քիչ խօսեցայ քեզի: Որքան հարցեր, տաղնապանք: Որքան երազ ու կորանք, իմ մէջ կը ըսպասեն ձեզի՝ պարզուելու համար: Բայց ողջերուն պատգամները կուգան ուրիշ փողերով: Գնա՛, ու մի՛ վհատիր: Ոչ ալ նախանձէ՛ ոսկորներուն հանգիստին, զգացում՝ որ կրնայ ծնունդ ըլլալ քիչ մը զէ՛լ դասաւորուած պայմաններու: Կեանքին ամէնէն նիհար, ամէնէն սե կաթիլն իսկ արժէք մըն է, զուն ես դրողը: Մի՛ արհամարհեր մեռելները, բայց մի՛ դներ վստահութիւն անոնց օգնութեան: Մեռելները յարգելը, անոնց երբեմն երբեմն վերադառնալ մը՝ ազնուութիւն: Բայց անոնցմէ նպաստ մուրալը՝ տկարութիւն, եթէ ոչ ամօթանք: Ելիր: Կեցիր անգամ

մը ամուր՝ ոտքերուդ վրայ: Թօթուէ՛ քեզ զարնող հարուածին
 չարաշուք դատապարտութիւնը ճակտէդ: Տուր ինձի պատեհու-
 թիւն՝ տեսնելու որաները երազներուդ, որոնցմով ծանրաբեռն
 քրիւր մեծ մասը ճամբուդ, և որոնք անիմաստ կերպով մը, նա-
 լակիդ մէջ բեռ քիչ ունենալու համար դէպի յաւիտեանականու-
 թիւն, նետած ես մէկդի՛, ու կը մտածես մեռելներուն գանկովը: Այդ
 երազներէն մէկ հատին իսկ իրազործումը կ'արժէ աւելի
 քան բաժակները իմ վրայ թափուելիք արցունքին: Նախ քեզի՛
 համար ըրէ սրբագրութիւնը: Մենք սուտ չենք կրնար խօսիլ:
 Ունիս ընդարձակ դաշտեր ուր զրիչիդ խօփը պիտի դործէ ու
 պիտի պատրաստէ գեղեցկութիւններ, եթէ ոչ փառքեր: Մեր
 միտքը ոչ ինձմով կը վերջանայ և ոչ քեզմով: Ունիս գումարը
 մեր կորանքներուն, համապատկերը ժողովուրդիդ շնորհներուն:
 Ունիս մտաւետութիւնն ալ այդ շնորհներով իրազործելի բարիք-
 ներուն: Ժամանակը մի կանխէք: Ինչպէս կեանքի փոքրագոյն
 իսկ կաթիլը կ'արժէ աւելի քան կէս յաւիտեան մը մահուան,
 նոյնպէս՝ ժամանակի փշրանք մը մեր հոգիին մէջ օգտագործելի
 տարր մըն է: Մի՛ յարձակիր քուկիներուդ, զուրսիներուն,
 մեր վրայ դործադրուած անհուն եղեռնը հասկնալու ճիգիդ մէջ
 խենդեցած: Զգաստ ու արի՛: Յուսալից ու հպարտ, թէկուզ դե-
 րութեան վերապներհուն: Պապերուդ պէս: Ըսէ իմ բերնով,
 «ստուերի և արցունքի մէջ» նստողներուն, որ հաւատան իրենց
 աստուածներուն, սրտազին, առանց երկբայանքի: Ու մանաւանդ
 սիրեն, իրենց անձէն աւելի՛, կատաղի ու անհաւանջ, երազը որ
 ՆՈՂՆ էր, իրենց մօտ ու հեռու պապերուն հոգեդաշտերուն,
 երկխնձ էր, որուն վրանին տակ հանգչեցան ու պիտի հանգչիք
 դուք ալ, բոլորդ: Կատարած ես պարտքդ: Ես չէ որ կը հաւ-
 ցընեմ . . . »

Օրը մօտ էր չրջելու: Խաղաղ մեռելը լուծուեցաւ թիթև
 լոյսի մէջ: Զէի լացած: Այդ մարդը կատարեր էր իր պարտքը:
 Յետո՞յ: Իր ըսածները: Մեր սերունդը չէ՛ անորժած դաս առ-
 նելէ: Քանի մը օր անոր լուռ խօսքերուն արձագանգը ապրեցայ
 իմ ներսը: Յետոյ՝ կեանքը որ թաղեց:

Հիմա, առանց յաւակնութեան, ՀԱՄԱՊԱՏԿԱՆԻՆ մէջ Գրի-
 գոր Օտեանը կը պատրաստուիմ երբ կենդանագրել, ոտիպուած
 եմ սրտայոյզ իր պատգամներն ալ հեռացնել, դէթ պահի մը
 համար, ու կենալ իր պատկերին հետ, առանձին, այնպէս ինչ-
 պէս անիկա եկած է մեզի, իր ժամանակակիցներէն, թուղթե-

րէն, իր շուրջը ստեղծուած երկրորդ կեանքէն որ պատմութիւնն է մեր բոլորին, մեղմէ ետքը:

Գրիգոր Օտեան Զարթօնքի Սերունդին ամէնէն յաւկանգնակամ անձնաւորութիւնն է: Այս հաւաստումը կը պաշտպանուի իրարմէ տմուր փաստերով, բոլորն ալ իր կեանքէն, ժամանակէն, մեղի ձգած գործէն արտահանելի: Չեմ պատմեր անոր ուսանողութիւնը զոր չէ ունեցած, այնպէս ինչպէս ունէին իր ընկերները: Բայց կը ծանրանամ կանխահաս իր տուրքերուն: Տառնամեայ պղտիկ, անիկա պատրիարքներու ներկայութեան կ'ատենաբանէ: Ժամանակին լրագիրները տպած են այդ մանուկին ատենաբանութիւնը որ մէկէ աւելի իրաւ մտածումներ կը պարունակէ: Քսանէն(*) բաւական վար, անիկա իրեն կը ներէ Առաջարկութիւն մը լեզուի վրայ, լոյս տեսած Յ. Հիսարեանի Բանաբէր հանդէսին մէջ, ու յետոյ առանձին՝ Գրքոյկի ձեռք ալ: Ու կեանքը: Այսինքն երկու խոշոր իրականութիւններու դիմաց երիտասարդ մը, զոր մնալ կրցաւ մինչև իր վաղահաս վախճանը, առանց ծերութեան, խօթութեան, մտքին ամբողջ փայլին մէջ: Առաջինը այդ իրականութեանց, քուրճ կայսրութիւնն է, չատ տարբեր մեր գիտցած իր բազմաթիւ կողմերուն վրայ, անշուշտ խորքին մէջ մէկ ու նոյն մնալու բախտով մը: Երկրորդը իր իսկ ժողովուրդը:

Զարթօնքի Սերունդին բոլոր աշխատաւորները, իրենց կարգին ծառայած են այդ կայսրութեան: Չեմ կրկնեմ ուրիշներու առիթով ըսուածները, ՀԱՄԼԵՆԿԱՅԵՐԻՆ մէջ: Գր. Օտեանը կայսրութեան սպասը կ'ընէ բացառիկ շնորհներով: Իր զարգացումը, դուք գիտէք ատիկա, չառաւ մասնագիտական նկարագիր, ըստ այնմ ուղղելու համար իր շնորհները: Թուրքերը քիչ անգամ քրիստոնեայ կը գործածեն բանակին և դիւանագիտական ասպարէզներուն մէջ: Գ. Աղաթօն, Կրճիկեան, Սպարո բացառուութիւններ են, յիշելու համար քանի մը ուշադրաւ անուններ: Գրիգոր Օտեան իր ո՛ր արժանիքներուն համար իրեն կը բանայ դիւանագիտական ասպարէզը: Կարծողներ թէ անոր ազգային

(*) Կը կենամ երևոյթին առջև: Ձերազ, Եղիա, Օտեանի նման կանխահաս տաղանդներ, վարած են հանրային կարծիքը, գրական ճաշակը, դժուար բացատրելի հեղինակութեամբ մը: Երեքն ալ այդ կանխահասութիւնը վճարած են բաւական սուղ: Եղիայէն հետոյ մը ապրում: Ձերազէն՝ քանի մը վիպակ: Օտեանէն՝ քանի մը քրօնիկ: Սեր Գրականութեան բախտն էր կարծես իր հարապատ տաղանդները բըռնալատակի մղել ուրիշ մարդերու համար:

չըջանակներու մէջ շահած ժողովրդականութիւնն է պատճառ որպէսզի հեռացուի Պոլսէն Ռուսմուգը, կարծողներ են միայն, և ուրիշ քիչ բան։ Իրականութիւն է որ 1850էն մինչև 1876, քաղորդ դարու շրջան մը հայ ժողովուրդին լաւագոյն դաւակները կ'աշխատին, ինչպէս վերը թելագրուեցաւ, երկմէ ճակատի վրայ։ Իրենց օրը, ուժը ամբողջութեամբ անոնք տրամադրած են պետութեան որ դարաւոր սովորութիւններու փաթաթները պարտքին տակն էր թօթուել նետելու։ Արդիացումը թուրքերը իրագործել մտածեցին ատոր ամէնէն ընդունակ ու իրենց ընտանի տարրերով։ Ու չսխալեցան։ Վերանորոգման բոլոր աշխատանքներուն մէջ թուրքին կամքը միացաւ հայուն խելքին։ Շրջանն է պէյերու, փաշաներու, ազնուաշուք էֆէնտիներու, որոնք այդ նորոգումի ջանքին մէջ կը դնեն իրենց ցեղին յատուկ վայելչութիւն, ճկունութիւն։ Երբ 1878-ին Համիտ Բ. կը գահակալէր, պատրաստ էին պետական, վարչական, տնտեսական, կրթական մեծ գաւառները։ Թուրքերը զանոնք պիտի առնէին քիչ քիչ եւ, քրիստոնեաներէն։

Գր. Օտեան և իր ընկերները այդ սպասարկութեան մէջ պարկեշտ էին խորապէս։ 61^ր յօդուածէն առաջ մեր աւագանին կը հաւատար թուրք կայսրութեան, անոր մէջ մեր ժողովուրդին համեմատական ապահովութեան, չունենալով վախերուն վախը՝ ձուլման վտանգը, կրօնական խտրով մը հեռացած՝ անմիջականէն։ Թուրքերը սակայն կասկածներ ունէին այդ կայսրութեան կարելիութենէն։ Այդ կասկածն էր որ այնքան արագ աւելց ժԹ. դարու երրորդ քառորդին բարենորոգչական ամբողջ արդիւնքը։ 1880էն սուրբին նախարարութեանց ոգին տաճկցաւ, ձեւը պահելով հանդերձ։ Անկէ առաջ օսմանին կայսրութիւնը կենդանի յղացք մըն էր թուրք հայրենասէրներու մտքին մէջ։ 1930-ին, թուրքերը կը հայհոյէին ո՛չ միայն կայսրութեան, այլև անոր դարաւոր անունին, Օսմանին, իրենց երկիրը թըրքացնելու իրենց ճիգին մէջ շատ առաջ երթալով։

Չեմ պատմեր Օտեանի պետական գործունէութիւնը, Բաւ է հոս արձանագրել որ անոր անձնաւորութեան վարկին ու հեղինակութեան կշիռին մէջ մեծ տեղ մը կը զբաւեն անոր պաշտօնները։ Սիրելին է իրարու յաջորդող եպարքոսներու։ Սերվիլէնին, Ռուսինեանին հետ անիկա այդ բարձր պալատականներուն մօտ կը ներկայացնէ արեւմտեան միտքը, վարչական մտածողութիւնը, արդիացումին անհրաժեշտ գործեակերպը։ Սիրելին ու խորհրդատուն է Միտհատ փաշայի որ խմբագրած է

Թուրքերուն անդրանիկ Քանունը Էսասին (1876), սահմանադրու-
թիւնը: Համիտի պետական հարուածով դործադրութենէ արդիւ-
ուած այդ օրէնքներու խմբագրումը պիտի արժէր զուտը զի-
րենք մտածողներուն: Օտեան, 1880-ին, կը զգայ իր գլխուն
ալ վտանգուիլը, և կ'անցնի Եւրոպա, ուր կը մնայ մինչև իր
մահը, մերժելով Պոլիս դառնալու հրաւերները, կատարուած
Համիտի գործակալներուն կողմէ: Իմաստուն մարդ մըն էր, ու
մանաւանդ չափազանց ռոմանթիկ, հաշտուիլ կարենալու համար
ապրելու ձեռն մը ուր մտքին ու լեզուին անկախութիւնները կը
խղզուէին ամէնէն առաջ:

Կա՞ր այս մարդուն մէջ իր ասպարէզին անհրաժեշտ յատ-
կութիւններու գումար մը: Դիւանագէտին վերլուծումը ուրիշ
աշխատութեան մը մէջ ներելի, ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ համար զառա-
ծում մը կը նկատեմ: Լեզունե՞ր: — Ունէր ֆրանսերէնը, օտ-
արաբերութիւններ, — Ունէր եպարքոսները՝ օտարներէն, մերին-
ներէն՝ ազգին բարձրագոյն խաւերը: Թափանցողութիւն՝ որ կը
հանգեցնէ վարիչները, օրէնսդիրները, մեծ հաստատութեանց
հաստիչները: — Դէթ իր երկու ձեռնարկները՝ երկուքն ալ ժո-
ղովուրդներու համար օրէնքներ խմբագրելը, պսակուեցան ար-
գիւնքով: Բայց ասոնք խոշոր գիծերը միայն կուտան տիպարին:
1870-ին դիւանագէտը բացառիկ արարած մըն է, խորունկ հա-
շիւներու, խնամուած նենգութեան, ծածկամտութեան առաք-
եալ մը: Որ չի խօսիր՝ բայց կը լսէ իր rayon-ին ինկող ամէն
չչուկ: Որուն ձեռքը կ'երկարի քիչ մը ամէն ուղղութեամբ,
չքաշուելով կեղտէն, աղբէն ու մեղքէն: Որ պարտաւոր է սուտը
հազնիլ վայելչութեամբ, կողոպտել, այսինքն անոր միջոցները
արդարացնել, ազնուագլխի նրբութիւններով, ու յաջողցնել ա-
պօրինի կամ օրինաւոր ձեռնարկներ: Ասոնք ալ՝ տիպարին լռել-
եայն առաքինութիւններէն մէկ քանին: Պատմութիւնը Օտեանին
համար չունի այս կարգի վերագրումներ, տիպոսներ: Ան ա-
տե՞ն: Ո՞վ է այս հայու կտորը որ առանց բարձր ուսում մըն ալ
ունենալու, կը թափանցէ կայսրութեան մը բարձրագոյն շրջա-
նակներուն: Հարցումին հետ, ինքնաբերաբար մտքիս կը ներ-
կայանան ԺԹ. դարու պետական, զինուորական մեծ դէմքերը,
ոմանք մեծ կայսրութիւններ վտրելու բացառիկ ընկալչութեամբ
(Մեյիֆոֆ), ուրիշներ՝ յետանկեալ երկիրներ արդիացնելու ճար-
տարութեամբ (Նուպար), որոնք իրենց ցեղը չմոռցան անշուշտ,
բայց եղան իրենց հայրագրուեալ երկիրներունը, առաւելագոյն
աստիճանով մը: Եւ անոնք դարձեալ՝ որ Օսմ. կայսրութեան

մէջ, ամիրաններու սերունդին շիջումէն վերջ, արդի ըմբռնումով պետական մարդոց փառանդ մը կազմելու համբաւով իր անհատական փառանքը կ'առնէր։ Օտեան, իր խակ նկարագրին գինովը արկածախնդիր մը իբրեւ չզարկաւ բախտին ու գործողութեան մեծ, վտանգաւոր դոները։ Մէկն էր որ ներսէն կը կշռէր իր դերը։ Իր հակումները հայեցողական, ստեղծագործական, չըսելու համար զրական տրպարի մը հակումները մնացին զրեթէ կեանքին մինչեւ վերջը։ Կը սիրէր ատենաբանելը, այո՛, բայց կը սիրէր զայն իրեն յատուկ շրջանակի մը մէջ։ Կը սիրէր մտածել ժողովուրդներու բարիքը, այսինքն ամբողջ մարդկութեան երջանկացումը։ Ատ է թերեւս պատճառ որ չըլլայ անցած խորհրդակցանքի, յարաբերութեանց մարդու գերեզնէն անդին։ Անհուն էր իր հեղինակութիւնը իր շրջանի թուրք պետական մարդոց վրայ։ Բայց մտքէն հանցուց այդ հեղինակութիւնը արժեւորել ուրիշ ալ արարքներու վրայ։ Նախարարութիւն մը, գէթ Միտհատ փաշայի կարճատեւ դահլիճին մէջ, ո՛չ անկարելի, ոչ ալ մեծ փառք մը պիտի կազմէր անոր արժանիքներուն համար։ Աւելի սոսաջ ու աւելի վերջ երբ սուլթանները եւրոպական դահլիճներուն հետ կարգադրելիք բարդ հարցերու կծիկը ունին առջնին, կամ աս ու ան վսեմաշուք հիւրը հաճեցնելու նուրբ քաղաքագիտութիւնը կ'ուզեն առանց թրքվարի քաղաքավարութեան գործադրել, պիտի չթերանան անոր ընդունակութիւնները շահարկելու։ Ֆրանսայի պետական մարդոց մտերմութիւնը կը վայելէ անիկա։ Ու ասիկա ձրի չենք շահիր։ Օտեանի վրայ քաղաքական մարդու սա շնորհները երբ այսքան արագ կ'առնեմ նկատի, տիպարային կողմերու արտահանումէն աւելի, այդ շնորհներուն ցմլքը հետամուտ եմ երևան բերելու իր զրական վաստակին վրայ։ Բարձր էջեր չեն անշուշտ իր Բարիզ եւ Լոնտոնը, Կամպէթթան, բայց հաւասար են գէթ, այդ սեռին մէջ որ եւ պետական քրօնիկագրի մը իրազորմունքներուն՝ այս անգամ օտարներէն։ Անշուշտ զրագէտը քիչ մը շատ է այդ քրօնիկներուն մէջ, բայց ատիկա դարուն ճաշակին կը մնայ պարտական։ Իր աստուածը — այդ գրական ճաշակին մէջ — Լամարթիւնը՝ որմէ բանաստեղծը երկար ատեն տառապեցաւ, քաղաքական անձնաւորութեան մը գերովը։ Ոչ միայն 1848-ին այս քերթողը վարեց ֆրանսայի ճակատագիրը, այլ գրեց քաղաքական ալ պատմութիւն, ու մի մոռնաք, նոյնխակ թուրքերուն պատմութիւնը, որ անշուշտ փորձիչ է բաւական որ եւ բանաստեղծի երեսակայութիւնը բռնադրաւելու աստիճան, պայմանաւ սակայն որ պաշտօնական պատմիչի դեր մը չըլլայ։

իրեն պարտադրուածը։ Օտեան, երկրին արտաքին քաղաքականութեան մէջ սիրեց գործել, առանց երեւալու։ Իր ժողովուրդին ներքին քաղաքականութեան համար ալ ասոր մօտիկ եղանակ մը գործածեց։ Միտհատ փաշայի հետ իր Ռուսնուզ գործակցութիւնը, խորունկ գիծերով, մնաց իր ներսը։ Բայց 1868-ին երբ Ազգային Սահմանադրութիւնը կառավարութեան կողմէ կախակայուած է, ու ներքին խլրտումներ ծայր կուտան, Օտեան որ դարձած է, կը միջամտէ, ու կառավարութեան մօտ աւելի արգար տրամադրութիւններ ստեղծելով, կը յաջողի ետ բերել այդ կախաւորական օրինակիւր։ Իր ժողովրդականութիւնը, որ կարօտ էր նման ծառայութիւններով կշռուելու, կը զլէ կ'անցնի այդ սահմանները։ Ու մինչեւ իր տարադրութիւնը, աւելի քան տասը տարի, միշտ քիչ երեւալով, անիկա կը վարէ ազգային ժողովը, ազգային հարցը, կ'առնէ պատասխանատու քայլեր (կ'ըսեն թէ մեծ է իր դերը 61^{րդ} յօդուածի խմբագրութիւն մէջ), դերազանց հայրենասէրի իր հակումներէն ունկնդիր և անձնատուր։ Շքեղ գործունէութիւն մը՝ ամբողջ այդ տասնամեակը, ամէնէն փորձանուտ օրերու, երբ թուրքերու կայսրութեան ներսը հսկայ խմբուածներ, իսկապէս արդար ցանկութիւններ և ամենաըստորին, առհաւական կիրքեր գուպարի՛ են ելած իրարու հետ, ու մեր մէջ ալ խօսքին, ճառին, երեսփոխանութեան խնդութիւնը կը ճարակի, ահաւոր, անծակ երջանկութեամբ մը։ Դարն է ճպուռներով, վարժապետներու, անձնասիր դիրքերու ասպետներով, դաւադիրներուն ու գործելու մարմալին մէջ ամէն ինչ կոտորվ-թափողներուն։ Դոնեւ միջին դիմը ուր կարենալին իրարու հանդիպիլ, եթէ ոչ միանալ, գէթ իրար չչէզոքացնել իրարու հանդիպիլ, եթէ ոչ միանալ, գէթ իրար չչէզոքացնել այդ ասպետներուն յիմարութիւնները, ճամարտականութիւնները, հանճարային արարք մըն է։ Օտեան զրեթէ միշտ յաջողած է այդ անդրանիկ Հայ իմրհրդարանին արտակերպոն ցանկութիւնները, ծիծաղելի իսկութիւնները վերածել նուազագոյն չարիքին։ Դէմ է նար-Պէյլին որ այն ատեն մեծագոյն ուժն է եկեղեցականութեան, ու կը տապալէ՛ անոր փառասիրութիւնը, պատրիարքական դահին համար։ Դէմ է դրական - վարժապետական խմբակին որ միշտ ճաւը կը հասկնայ, ողիւն գոհելու գինով։ Դէմ է ազնւաշուքներուն որոնց համար Ազգային Ժողովոյ մէջ պաշտօն մը *luxe*-էն անդին չ'անցնիր, և կամ անցած պարագային, կ'ընէ ասիկա խոշոր կորուստներով գինով։ Ուրվիչէն 1866-ին, երեսփոխանական ժողովոյ մէջ յուզուած կիրքերը մեղմելու համար, կը գործածէ իր ազգացութիւնը, պիտական միջոցներով,

կախակայել տալով Սահմանադրութեան գործադրութիւնը: Երկու ամսուան դադարը, վերաքննութեան պատրուակին տակ, կը վերածուի երկու տարիի: Սահմանադրութիւնը կրնայ բնաւ չվերադառնալ ազգին: Սերվիլէն անցնձ եւ սահմանէն: Օտեան կը գտնէ կերպը հաճեցնելու պետական շրջանակները: Սահմանադրութիւնը կը գառնայ ազգին: Օտեանի ստորաւածացումն էր:

Կը գրեմ այս ամէնը, ազգային պատմութեան մէջ ոտնձգութեան վախէ մը վերձ ոգիով: Օտեան ազգայինով խանդավառ ոտմանթիկ գործող մը չէ սակայն, ինչպէս պիտի թեւադրէին իրմէն մեզի եկած գրական պատառիկները: Զգոն, խոհեմ, շրջահայեաց, գործնապաշտ կ'որակէին մեր պապերը գործունէութիւնը այն պատրիարքներուն, եպիսկոպոսներուն, առաջնորդներուն, կաթողիկոսներուն, որոնք եղանակը գտած էին իրենց խնամքին յանձնուած թշուառ քաղութիւններուն գլուխէն փորձանքը. վարհուրանքը հեռացնելու: Եւր դարու մը, այդ փորձանքները ունէին անշուշտ գոյութիւն: Օտեան չտեսնու մեր վերջին կործանման նախաշանները: 1890-ին իր ողջութիւնը պիտի կրնար բան մը փոխել մեր ճակատագրէն: Կը կասկածիմ: Քաղաքական մարդոց դժբախտութիւնն է ժամանակին մէջ միայն պայմանաւորուիլ: Ինքն է որ կը գրէ կամպէթթային համար «Ասկէ մինչեւ տարի մը առաջ ամենայն ինչ էր կամպէթթա Ֆրանսայի մէջ, ասկէ ամիս մը առաջ գրեթէ ոչինչ էր» (Կոլիզի): Ու վստահ եմ որ իր ֆրանսա փախուստէն յետոյ գրուած այս քրօնիկին մէջ, որ լոյս տեսաւ Մաի- թերթին մէջ, Վանդալ կեղծանունով (Օտեան ստորագրած է Երեմի Սիւսի ալ), այս տողերուն հետ անիկա թափած էր իր արցունքը՝ սեպհական, այնքան հաւաւոր ստուգութեամբ մը զայն թեւադրող իր էջին վրայ:

Գրիգոր Օտեան, իր գործունէութեան ամէնէն տաք շրջանին պիտի արգիլուի իր ժողովուրդին մէջ մնալէ: Ուրիշ պաշտօնատարի մը համար սա տրակոնական արգելքը թերեւ պիտի չունենար եղբերական այն արգիւնքը զոր կը հաստատենք այնքան անհերքելի կերպով մը Օտեանին վրայ: Իր յանցանքը իր գլուխն էր անշուշտ. ու անիկա գիտէր թէ մեծ մեղքեր մենք կը ներենք, բայց չատ քիչ անգամ պիտի ներենք ուրիշի մը միտքին գերազանցութիւնը: 1878-ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը տապալող դաւադիր վեհապետը, ամէնէն առաջ ջանքն էր վատնած այդ սահմանադրութեան հեղինակները տարտղնելու: Միտհատ փաշա Պազուտու կ'աքսորուի: Իրրե կուսակալու կը մահացուի: Ուրիշներ կ'արժանանան նոյն բախտին: Գէորգ Սաման-

ճեան, կերպը կը գտնէ, գաղտագողի, Օտեանը Պոլսէն Գրանսա փախցնելու: Կը յիշեմ հոս Տանթոնին խօսքը որ պատասխան մըն է զինքը փախուստով կիյնեթինէն ազատելու խորհուրդ մատուցանողներուն « — Կարելի՞ է հայրենիքն ալ փախցնել հետս»: Օտեանին հայրենիքը Պոլիսը չէր անշուշտ: Բայց այդ Պոլիսը կազմեր էր անոր հոգիին ամբողջ զօրութիւնը: Հոն անիկա կը ձգէր կայսրութիւն մը զոր կը սիրէր, ժողովուրդ մը որուն բոլորանուէր պաշտամունքը կը կազմէր իր գերագոյն զբաղանքը: Առանց ազգային մարմիններու, Ազգային Խորհրդաւրանին, ազգային գրականութեան՝ Օտեանին համար ապրիլ մը շատ ալ զիւրաւ ըմբռնելի չէ: Ամէն կեդրոնական անձնաւորութեանց տկարութիւնն է ասիկա:

Իր տարագրութեան Բարի՛ղը: Յուզիչ է որքան տրտում: Առջի տարիներուն անոր զբաղանքը հաւանաբար կազմեցին մշակոյթի այդ մեծ ոստանին բիւրաւոր գեղեցկութիւններուն վայելումը, աչքէ, ականջէ, միտքէ ստացուելիք տպաւորութիւններու քաղցր համանուագը, որ արթուն ու տրտում իմացականութիւնները կը պարուրէ: Չեմ խորանար, քանի որ տուեալները քիչ են: Իր հոգին հոն շփումի եկած է, սակայն յոր ապրումներու հետ, գլխաւորաբար զրական հեշտութիւններու ակօսներէն: Հրանդ Ասատուր որ այցելած է անոր 1882-ին, կը խօսի իր բնական վիլլայէն, անոր պարտէզէն, զայն շրջապատող մարդոց խումբէն:

Տարագիր, դէպի յիսուն առաջնատ բացած, անսփոփ ու անսրբադրելի կերպով թախծահար այդ մարդը կը պահէր, այդ Բարիզին փոքր շրջանակին մէջ, այն հրապոյրը, պատկառանքը, շուքը, որոնց համախառնուրդ գումարը կը կազմէր Պոլիս իր անձնաւորութիւնը, պետական գիւտներու, դահլիճներու մըթնոլորտին, ինչպէս ազգային իշխանութեանց պաշտօնարաններուն ներսը: Կը սիրէին զինքը օտարները, քաջուելով իր հմայքէն, ինչպէս իր արտակարգ անուշութիւնէն: Բարիզի նախարարական կայքերուն մէջ, խորհրդարանական վիճարանութեանց տռչե, Գրիգոր Օտեան ապահովաբար կը տառապէր տառապանքը չզլթայջւած Պրոֆթէոսին: Ձինքը կը յարգէին օտար քաղաքագէտները, այս անգամ անպաշտօն, այսինքն իրաւ յարգանքով:

Ի՞նչ հարկ այս վերլուծումներուն: Այդ վիլլային մէջն է որ Օտեան քիչ քիչ պիտի նուաճուի իր հիւանդութենէն: Բայց այդ նուաճումին քոյլը ի վեր պատմութիւնը արձանագրած է հոգեւերգութիւն մը, գրեթէ արամայի մը արտմութեամբը: Հրանդ

Աստուծոյ տեսած է Մալուան, ամերիկացի աղջիկը, ապահովաբար հիւանդ, թերեւ «բարակ»ով, որուն թղթակցութիւնը ըլլալով հանդերձ խոսովիչ, Օտեանի հետ, իր մեկնումէն վերջ Ամերիկա, կը պարզէ սիրտի որոշ տազնապ մը։ Ի՞նչ մարդկային է սակայն սա պատմութիւնը։ Տարիք, Վիճակ, հոգեկան յօրինուածութիւն, արիւն, բոլորը կը միաբանին որպէսզի այս հոգիները իրարու համար չըլլան գրեւոր։ Բայց ճակատագիրը կ'ուզէ իր ուզած կերպով։ Երուանդ Օտեան հրատարակած է այդ թղթակցութիւնէն մաս մը բան (1893) ուր գծուար չէ կարգաւ Օտեանին զգացումներուն հարապատ տարողութիւնը։ Իր երիտասարդութեան մէջ անդամ պարտուած, Գրիգոր Օտեան ի՞նչ հոգեխառնութեամբ ընդունած է այդ արտում, սլացիկ, քիչիկ մը վեհ (և հաւանաբար ցուրտ) աղջկան ընտանութիւնը։ Իր նամակները, հայրակա՛ն, պարզ։ Աղջկան պատասխանին աւելի արձակ, աւելի թեւադրական։ Աղատ էք հովուերգութիւնը զարգացնելու։ Բաւ է ինծի հոս յիշել աղջկան նամակներէն հատուածիկ մը, ուր անիկա կը խոստովանի թէ կ'ուզէ՝ Օտեանը՝ բայց ոչ քովը։ Կը մտածէ վրան, բայց չի՛ գիտեր ինչու։ Երջանիկ է սակայն իր վրայ մտածել կրնալուն, ու ասիկա՝ այսչա՛փ։ Ամերիկացի աղջկան և հայ մեծ մարդուն միջև սա դրուագը դրուագէ մը աւելին է։ Անոր նուիրած ալ է ամէնէն երկար ոտանաւորը։

Յետո՛յ։ Աւաղ, հիւանդութիւնը։ Օր օրի անիկա պիտի տկարանայ։ Պիտէն, զինքը խնամելու համար, քոյրը Նւիլմէ Օտեան (իւր կարգին մեր գրականութեան մէջ քաղցրիկ վաստակաւոր մը, իր թարգմանութիւններով) կը հասնի Բարիզ։ Վերջին տարին անոր մարմինը ուռած է, արգիւլելով իրեն նախիւ, պատկիւ, քնանալ։ Ոտքի, աւաւստէն մինչև իրկուն, իր պատուհանին առջև ծալլած իր ձեռքերուն վրայ գլուխը դրած, զիտելով դուրսը, վանդակի թռչունները։ Այդպէս պիտի փակէ, քիչիկ մը հանգչելու համար, իր աչքերը իբր քուն։ Կը ծակծկեն իր մարմինը, ջուրը առներու համար։ Ու այդ ծակերն ալ պիտի գոցուին զերեզմանին հողովը, տեղն է կրկնել՝ «Դամբանին մուրուվը»։ Մեր ամէնէն նախանձելի մարդը զրուած էր որ տառապէր, իր փառքին դափնիներուն ալ ներքև։ Խօսքը կուտամ իրեն։

«Ահա իմ վիճակս։ Զուրերու, ջղջղանքի մէջ կ'ապրիմ, քիչեր ու ցոլեկի զգուանք, գանկանք։ Դուրսիլուռեցքներս չատիջած են, իսկ աշտումն ներքին դորձարանաց կարծեմ թէ նոյն առջի վիճակին մէջ։ Կը հեամ, կը թասամ։ Չեմ հազար գրիթէրնաւ, զի չեմ մօրի։ մէկ ու կէս տարի է տանը մէջ փակուած

եմ, և լման ղեց ամիս է՝ և ոչ մէկ անգամ սենեակիս դռնէն դուրս ոտք կոխած, ի՞նչպէս մտիմ։ Ու հիմա քսան օրէ ի վեր կրնամ երբեմն նստիլ, երբեմն պտուկիլ, այլ հեղձութիւնս ալ չեն դադրած։ Եւ այս այսպէս եմ, մէկ ու կէս տարիէ ի վեր, ի բաց առեալ տաղնապի ժամերը որոնց վերջինը սասակագոյնն եղաւ։ Իսկ թէ ինչպէս կը համբերեմ, կը տոկամ, այդ մասին մեծ admirateur մը ունիմ, բժիշկը, j'étais malheureux, j'étais navré et je vous admirais de supporter tout cela sans vous plaindre, կ'ըսէր երէկ։ Ամէնուն կը գովէ՝ ղիս»։

Կարճ այս տողերուն մէջ՝ հատոր մը լեցնելու բաւող տառապանք։ Անոնք որ ուսումնասիրած են սիրտի հիւանդութիւնները, կը մտապատկերեն, առանց ճիշդի, երկար հոգեարքը որ տարի կը տեէ, մահէն առաջ մեռցնելով մահաւանդ հոգին։ Օտեան ինքզինքը պատուհանէն վար չէ նետած, ապահովաբար իր հաւատքէն սրտապնդուած։ Իրաւ, նուրբ, աղնուական այդ քըրիստոնեան, այդ հայը, նահատակի իր մահիձին եղրին, ինչե՛ր ունեցաւ, վերջին իր բոպէներուն, աշխարհին պատմելիք կամ իր Աստուծուն տանելիք։ Կան բաներ որոնք լաւ կ'ընենք չհարցնել, նոյնիսկ մեր առանձնութեան։

. . . Ու, վարագոյրը։

Գրիգոր Օտեան մեր գրականութեան ձգած է ատենաբանութիւններ, դամբանականներ, քրօնիկներ, տպաւորապաշտ էջեր, օրագրի փշրանքներ, յառաջաբաններու մէջ գրական-քննադատական նշմարներ, քանի մը քերթուած։ Ասոնցմէ դուրս ունի նամակներ, ոմանք լոյս տեսած, ուրիշներ անտիպ։ Ընտանեկան օրագրի մը յիշատակութիւնն ալ, անտիպ, մաս կը կազմէ իր գրական վաստակին։ Մ. Կազմարարեան պնունով մարդ մը կրցածին չափ հաւաքած է ասոնցմէ, ու հրատարակած երկու գրքոյկներու մէջ։ Հրանդ, առաջին դիրքին սկիզբը գրած է լրագրական բնոյթով բայց բաւական կենսատարր պարունակող երկու յօդուածներ։ Աճառեան իր Պարս-Ֆիշ-Լայ Նոբ Գրական-Ֆիշ-Լայ հատորին մէջ նուիրած է անոր սովորական տասնեակ մը էջեր։ Չեմ գործեր սրբապղծութիւնը հոս յիշելու Հ. Սիմոն Երեմեանին բաջաղանքը։

Այս վաստակը արժեւորել կարելի արդարութեամբ, անաչառութեամբ, անկասկած՝ դժուար պարտականութիւն մըն է։ Որքան սրտայոյզ է, դրողին ինչպէս կարգացողին համար անոր կեանքին յեռումը, նոյնքան տառապալին զգացումներու մէջ կը գտնէ ինքզինքը մէկը երբ այսքան ճոխ այդ ապրումներէն մեղի մնացածը կը չափէ, առանց նախապաշարումի։

Իր վաստակէն, ուղղակի Արեւմտահայ Գրականութիւնը չա-
հազրգուող էջերը թէն ոչ առատ, բայց կը նկատեմ բաւ, որպէս
զի արագ ու ամփոփ վերլուծումի մը մէջ կատարուի անոնց
հանդէպ արդարութիւն:

ա) — Իր քրօնիկները: Ասոնցմէ անոնք որ Պօլիսը ունին
միջավայրչու օրուան հարցերը (Սահմանադրութեան վերաքննու-
թիւն, պատրիարքական ընտրութիւն, լրագրական յարձակում-
ներու պատասխան) իբր նախանիւթ, չեն պատկանիր գրականու-
թեան: Անոնց մէջ Օտեան կ'երևայ քաղաքական մարդու մը
կիրքերովը, ազգայինճիւղի մը խանդովը տարուած: Կը գրէ, ա-
ռանց մտածելու գրածին, քանի որ այդ կտորներուն մէջ իր հե-
տապնդածը իր նեմարտըրիւնն է: Յետոյ քիչ մը տարօրինակ է
որ ամբողջ քաղցրութիւն ապրած այս մարդը, այդ հակաճա-
ռութեանց մէջ իրեն կը ներէ արտայայտութեան կերպեր, որոնք
կանաչ են քիչ մը, վիրաւորիչ, ուրիշ Օտեան մը ուրուագրելու
աստիճան: Կ'արձանագրեմ փաստը, որ կը ջանամ հասկնալ այդ
օրերու հոգեբանութիւնը: Քաղաքական կիրքը, թէն ծիծաղելի,
բայց գերագոյն բռնութիւններու կ'առաջնորդէ մեզ, շատ, շատ
անգամներ: Հանդարտութեան պահուն զուք դժուար կ'ըմբռնէք
ուրիշը խօսքով իսկ վիրաւորելու արարքը, բայց այդ կիրքին
մէջ չէ՞ք անդրադառնար որ ձեզի կը ներէք ամէնէն վայրագ
մղուսները: Ահա թէ ինչու գերագոյն անգթութիւնները, վայրե-
նութիւնները մենք կը հաստատենք քաղաքական հալածանք-
ներու մէջ: Քաղաքացիական կռիւը ամէնէն մահացուն է: Օտ-
եանը լաւ կ'ընեմ այդ քրօնիկներէն դուրս հանելով, տեսնելու
համար այն միւսներուն մէջ, ընդհանրապէս Պօլսէն հեռու տե-
ղերէ թելադրուած, որոնք թէ՛ իբր մտածում, ապրում ու գոր-
ծադրում, գրական էջեր կը մնան: Ասոնցմէ են Վանդալ ստորա-
գրութեամբ Բարիզէն Պօլիս զրկուածները: Օտեան, այդ տարա-
գրութեան Բարիզը վայելեցուցած է իր սգաւոր ու վիրահար հո-
գեբանութեան: Զատիկը, Բարիզ եւ Լոնտոնը, Միտը եւ Հոգին,
Աղօթքը, Վիսպատը կը պատկանին գրական քրօնիկներուն: Ա-
սոնց մէջ Օտեան նախաճաշակը կուտայ Իրապաշտներու կողմէ
գրականութեան բարձրացած այդ համեստուկ սեռէն (քրօնիկ)
քանի մը իրական յաջողուած քներու: Ասոնցմէ Զատիկը, Աղօթքը
Օտեանի հոգիին խորագոյն ակունքէն փրթած գեղեցկութիւններ
են, առանց յաւակնութեան ալ գրի առնուած: Իր պապերուն
ու անդրանիկ պատանութեան վերջամասց'բայց առով աւելի հա-
րազատ արտայայտութիւնները: Ո՛չ հանդարտ, ճարտար յօրի-

ուսածքը Արփիարեանի քրօնիկին, ո՛չ ալ թոյլ, բայց ներքին ջերմութեամբ մը թրթռուն անկեղծ խոստովանանքը եղիարային: Կը զգաս որ կեանքը թիւ առ թիւ չափած, շատ վերերը սաւառնած, ու գետին ինկած բարձր հոգի՛մըն է իր ապրումները այդ կաղապարներուն յանձնողը, բանաստեղծութեամբ, յուզումով, քաղցրութեամբ համակ բարախուն ու իրա՛ւ: Այդ քրօնիկներուն մէջ հայու հոգի մը զգալը ներելի հպարտութիւն մըն է, անոնց գրուելէն յիսուն-վաթսուն տարի վերջն ալ ինքզինքը հարկադրող: Միւսները՝ Բարիզ եւ Լոնտոն, Միտք եւ Հոգի, Կռիգէլ, Մահ Վ. Հիւկոյի, Լամարթին, Վիսպատյան հաւանաբար տակաւին քանի մը ուրիշներ զորս տեսնելու պատահութիւնը չեմ ունեցած) Օտեանին սեպհական կնիքովը գրութիւններ են, իրենց նմանը — ոչ անշուշտ իբրեւ գրական գեղեցկութիւն, այլ իբրեւ իւրայատուկ յօրինուածութիւն — չունեցող՝ Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ: Հոն մեր գտածը գրագէտ մըն ալ չէ, երբ այս բառին տակ դուք ուզէք տեսնել գրելու արուեստին մէջ մասնագիտացած գործաւորը: Մա՛րդ մը, — ու հարկ չը կայ շեշտելու՝ ինչ մարդ — իր հիւանդ հոգին ու մարմինը կը պտտցնէ օտար մշակոյթներու, կայքերու, տեսարաններուն ներսը: Տարիքին լիութիւնը, հոգեկան յարգարանքը, արեւելքը որ անոր ոսկորներուն բաւիղները կը բնակի, կարօտը՝ կեանքին քաղցրագոյն համերէն, զրկանքը՝ որ հարկադրուեցաւ անոր մտքին, զգայարաններուն, շէնչող քաղաքը, աւելի շէնչող անոր մարդերը, իմացական իր անյագուրդ փառասիրութիւնները — բոլորը կը միանան որպէսզի Օտեանի Բարիզը ըլլայ եղբրական բան մը, մեր գրողներէն քիչին վիճակուած: Մօտեցուցէք աւսոր, Պարթեւանի խուլ, կրքոտ, գրեթէ անասնական Բարիզը՝ ու գուք պիտի զգաք թէ ինչ անդունդներ կը պառկին երկու գրողներուն բարեխառնութեանցը ընդմէջ: Ան է պատճառը թերեւ, այդ քրօնիկներուն գրեթէ անիրական միջոյցներին, անիրապաշտ հոգին, նոյն ատեն անոնց տարողութեան տեսակին: Լման Բարիզ մը, Լման Լոնտոն մը չեն գար մեզի այդ քրօնիկներէն, կ'ընդունիմ: Բայց եկածին վճռական, ցայտուն նկարագիրը մեզ կ'երաշխաւորէ դիտողութեան շատ սուր շնորհներ: Յայտնի է որ 6-7 տարիներու ընթացքին, Գրիգոր Օտեան վստահած է միայն ներշնչման պահերու, միտքի այդ մեծ ոստանին համար իրական անշուշտ: Մանրանալ այդ քրօնիկներուն ներքին արժէքին, պիտի նշանակէր դիւրարեկ ապակիէ քանակէ մը սիւնի մը տոկունութիւնը պահանջել, ինչպէս թերեւ հակասել ալ սեռին նկարա-

գրին, որ օրուանք, պահինը ունի առաւելակշիռ ձեռք մը նկատի։ Ծանրանալ այդ քրօնիկներուն մէջ անոր զգայնութեան, խառնըւածքին, իմացականութեան փաստերուն, պիտի նշանակէր մարդը վերստին յօրինել։ Անոնց մէջն է Օտեանին հոգին, պարզ, թեւարձակ, քաղցր ու հաղորդական, մոռցնելու չափ ուրիշ հանգամանքներ որոնք քրօնիկ մը կը հանդերձեն, օրինակ՝ Արփարեանի մօտ։ Այդ հոգին մէկէ աւելի կտորներուն ներքին ձայնն է, ուր զանակներ, քուղեր ունենալին աւելի հետու, մութ, խորունկ ուրիշ ալ հծծիւններ։ Ով որ, առանց նախապաշարման, ուշադրութեամբ կը կարդայ Զատիկը, չի՛ կրնար չայցուիլ հեռու, բարակ սօսաւիւններէ, պապերուն ճամբովը զաւկներուն արեան մէջ անձրեւած։ Կուգան քեզի օրեր, ուր տղայ էիր, հայ էիր, ու կ'ապրէիր ինչ որ քու նախնիքդ ապրեր էին սանկ աւելի քան հազար տարիներ։ Ով որ, միշտ պարզ ու վստահ զիջումով մը, կ'աւարտէ Աղօթքը, չի կրնար չյիշել օրերը, պահերը որոնց մէջ մեզի տրուած է իրեն հաղորդակցութիւնը զգալ երկինքին ու երկրին, առանց մեծ հաւատքի ըմբռնելի այն ուղեղինացումը որուն խելամուռ մը կ'ընենք մեծ խռովքներէ առաջ կամ մեծ արցունքներէ վերջ։ Աղօթելը բանաստեղծել է։ Ու Գրիգոր Օտեան իբր բանաստեղծ ապրած է, փառքին ինչպէս կորանքին մէջը։ Այդ քրօնիկներուն մէջն է լմանաւանդ Օտեանի իմացականութիւնը, պայծառ, հաստատ տուեալներու հետամուտ, քաղաքական իրադարձութիւններու դասերովը ըզգօնացած։ Տարողութիւնը այդ մտքին — Ապահովաբար ամէնէն ընդարձակներէն, քաղաքականին համար մասնաւոր ալ առաձգութեամբ օժտուած։ Ու մասնաւանդ անոնց մէջն է անոր խառնուածք, ազնուական սիրտ, մարդկային խորունկ հասկացողութեամբ մը, համակրանքով մը թրթռազին, երանգ որով կը զանազանուն արեւելի վերլուծողները արեւմտաքի բռնութիւնը, շեշտ ընդհանրացնողներէն։ Զուր տեղը չէ իր հիացումը ամէնէն հաղորդական քերթողներուն վրայ։ Իր Վիսպաւրը գրեթէ քերթըւած մըն է, հաւանաբար վոսփորեան տեսիլներու յաճախանքը իր կարօտակէզ հոգիին վերեւ սաւառնաթեւ ու թրթռուն։ Մեր ումանթիկներուն համար այդ արտաքին աշխարհէն ապրուածները գրական ըլլալուն չափ, ներքին ալ հաղորդուածներ են։ Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ Իրապաշաները այդ Պոլիսը պիտի ընեն աւելի իրաւ, իրական, բայց պիտի կորսնցնեն անոր անթարգմանելի, անփոխարինելի հրապոյրը, ուր փրփուրը, թաւիշը, գալուկը աղջիկներուն ու դեղձը կիններուն կը խառ-

նըւին իրարու: Յիշեցէք Դուբեանը, Պէշիկթաշլեանը: Առանց պոլսական այդ զգայնութեան, ասոր թափանցումին՝ դժուար է արդար ըլլալ այդ երկու բանաստեղծներուն հանգէպ: Լուսահոգի Ագոնցը երբ չի հասկնար Պէշիկթաշլեանը, ոչ անիրաւ է ոչ ալ անխելք, այլ աղքատ՝ այն ապրումներէն որոնք մեր ըզգայարանքներով են պայմանաւոր: Գրական զոհաբեր՝ — այդ քրօնիկները, ինչպէս ճամարտակօրէն մարդիկ սանկ կէս դար մը յորջորջեցին զանոնք: Երբեք: Քրօնիկի մը կատարելութիւնն իսկ չի փրկեր զանոնք, մինչև որ Արփիարի ըրածին նման, ասոր շարքը, յաջորդական կերպարանքները, ժամանակին մէջ ստանան միութիւն, նկարագիր, ու պարզեն, այդ իսկ բարիքով, առաքինութիւններ, այս անգամ վեր դրականէն, օրէն: Օրուան կեանքը (Արփիար Արփիարեան), քանի մը հատի մէջ, չէր կըրնար բարձրանալ այն խմբատին զոր այժմ ունի մեր գրականութեան մէջ, երեսուն ու աւելի տարիներու զբայ երկարաձգուող պաշկերացում մը իբրեւ Յետոյ, լրագրողը Օտեանի մէջ մնացած է շատ նախնական: Միշտ մտածում մը ձերբակալելու հետամուտ, Օտեան չէ մտահոգուած ձեռն վայելչութեամբ: Իրաւ է որ չենք անդրադառնար ասոր թերութիւններուն, այն աւագ պատճառով որ՝ ծանր ապրումներ միշտ յատակը կուտան հատուածին, բայց նոյնքան իրաւ է որ չենք ալ կեանքային վասնդի բոլոր իրողութիւնները, քանի մը սիւնակի վերածելու տագնապը կը միջամտէ անդադար, վարելով դրողին ներշնչումը: Առանց դրական գոհարներ ըլլալու, Օտեանի քրօնիկները հաճելի, սիրուն, երբեմն տաք կտորներ են, զրուած մանաւանդ առանց յաւակնութեան, հոծ զգայնութիւններու իբրեւ արծազանգ, մարդիկ մը կողմէ որ կը վազէր իր ողբերգութեան, առանձին, յուսակորոյս, մոլորեալ, բայց հաւատքովը ջանալով այդ տրամագրութիւնները ալափոխելու: Իր մեծ հոգիին հեղուժովը բարասուն՝ այդ կտորները այն ատեն ըրին արիւնոտ տպաւորութիւն մը երբ լոյս կը տեսնէին: Ժամանակը չորցուց արիւնը: Բայց հետքը ապրեցաւ: Օտեանի ստեղծագործութեան ամէնէն լուրջ մասէն բաժնուելու ատեն՝ չեմ կրնար ընթացք չտալ մէկէ աւելի հակամարտ մտածումներու: Ատոնցմէ առաջինն է Բանակի հարցը: Ով է մեր գրողներուն մէջ այն անունը որ ունենայ Օտեանին փորձագութիւնները, գիտողութեանց մթերքը, չփումներու ընդարձակ բարիքը՝ քանի մը շատ իրարու հակադիր քաղաքակրթութիւններէ: Անիկա տպրեցաւ Թուրքը, անոր ամէնէն յատկանշական շրջանին երբ այդ ժողովուրդը — դէթ իր բարձ-

րազոյն խաւերուն մէջ — մօրք շըսելու համար հոգի կը փոխէր։ Անոր քարեկամները, թուրք աւագանիէն, հաւանարար մարդեր էին որոնք իրենց թրքութիւնը այսօրուան սպայութեան նման աստուածացնել մտքէ չանցուցին։ Ատկէ չամչցան անշուշտ, բայց ատով հպարտանալը, ատով աշխարհին նիզակ ճօճելու ոռմանթիզմը չներեցին իրենց։ Ժողովուրդներու հոգին իր պարզազոյն ձևերը կը գտնէ երբեմն այդպէս հզօր վերիվարումներու processusին ընդմէջէն։ Այն խումբը որ Սուլթան Ալիզը ոսկի վանդակի մը մէջ նետեց, անոր երկարելով ոսկի մկրատը որպէս զի իր երակները կտրէր գահազուրկ կայսրը, անշուշտ կը տարբերէր միւսներէն, սանկ յիսուն մը, հարիւր մը տարի առաջ, երբ ճաղատ — որովհետեւ ամիլուած — ու բաց գլուխով, մինչև ակռաները զինուած խուժան մը կուգար արքունիք, ձողերու գլխուն ճօճելով կռուակները յօշոտուած փաշաներուն, եպարքոսներուն, և պահանջելով նուիրական գլուխն ալ Մարգարէին շուքին ու յաջորդին . . . : Օսմանին գահին պատմութիւնը այս կարգէ ոճիրներու մէջ առաջնութիւնը հազիւ թէ կը զիջի կեսարներու Հռովմին և Վասիլոսներու Բիւզանդիոնին։ Օտեան եղած է այդ խումբին հետ, մէջ։ Գաղտնիք։ Բայց Օտեան թուրքը ճանչցած է ահաւոր խորութեամբ մը։ Իր քրօնիկը այդ մասին խլուրդի մը չափ լուռ է դժբախտաբար։ Դարձեալ, Օտեան լայն շփումներ է ունեցած արեւմուտքի բարքերուն, առնւազն դիւանադիտական շրջանակներուն հետ։ Ոչ մէկ քաղաքական մարդու կենդանագիր (եթէ չհաշուենք Կամպէթթան, Կոնիգէլին մէջ, ու քանի մը ուրուագիծ իսկ չեղող անգլիացիներ Բարիզ եւ Լոնտոնին մէջ), ոչ իսկ կիներու թերաստուերներ, այնքան շահեկան, դիւանադիտական ասպարէզներու վրայ իրենց խորունկ նշանակութեամբը։ Ինչ անուն տալ այն վերապահութեան որ զինքը կը կաշկանդէ երբ պիտի խօսի ամերիկացի աղջկան մը վրայ (սահմանուած մասը կազմելու Աբբաս Բօսնիական յառաջաբանին բայց վերցուած), այս անգամ խոր ծանօթութեան, երկար մտերմութեան, թերեւս սիրտի ալ ձայներու բարիքներովը նպաստաւորուած, ու մեզի կը ձգէ սովորական երկու էջ անէքդոտիք խօսք միայն։ Օտեանի քրօնիկները կը տառապին էջ անէքդոտիք Կամպէթթան անդարման պակասով մը։ Հազիւ Զարաթուստի հայեցողութեան անդարման պակասով մը։ Հազիւ Զարաթուստի կ'ընդգգացնէ այդ անկորնչական խոկութենէն պզտիկ մը բան։ Իր Պէշիկթաշիկանին, Պէրպէրիանին, Եղիային և ուրիշներու ուղղած նամակները, (թեաւոր ու հասցէ ունեցող քրօնիկներ ասոնք), աւելի տարտամ ու քիչ բան կ'ըսեն մեզի քան իր

թուուցիկ նօթերը Համարթիւնի, Հիւկոյի վրայ: Եւ որովհետեւ դրական չատ ինքնատիպ, շատ յաջող ձեւ մըն ալ չի պաշտպաներ խորքի սա թերացումները, մենք կը տառապինք ուրակէն ալ: Օտեանի քրօնիկները անբաւական են այսօր անկէ զրազէտի դէմք մը պարտադրելու մեզի: Չեմ ըսեր թէ հանդիպող հրապարակագիր մը պիտի կրնար ստորագրել Միտք եւ Հոգի քրօնիկը: Բայց կ'ըսեմ որ ամէն գրիչ բռնող և խելք ունեցող ու մանաւանդ ապրած մարդ ի վիճակի՛ էր նման արարքի մը հեղինակը դառնալու:

Բ) — Իր նախաքանները, որոնցմէ մէկը Ռուսինեանի Դաւթի Գլխաւորութեանը բացող, ուշագրաւ է անտարակոյս: Կը յիշեմ Աբգա Քաթարեանի յառաջաբանն ալ: Մնացեալները աւուր պատշաճի խօսքեր են, հիացումներու, աղաչանքներու փոխվճար (Եղիայի, Ալ. Փանոսեանի եւայլն ուղղուած դրուատալից խօսքեր: Չեմ գտել որ ասոնց վարկաբեկիչ իմաստովն ալ): Ռուսինեանի յառաջաբանը Օտեան գրած է 1879-ին: Կատարուած է թրքական սահմանադրութիւնը կործանող պետական հարուածը, քշուած են հրապարակէն թուրք աւագանիէն բոլոր ազատական իր թուրք բարեկամները: Համիտը հիմերը կը նետէ իր բռնակալութեան: Գոյութիւն ունի 61րդ յօդուածը, ու թուրքերուն մետքին մէջ տիրական կերպով մարմին է դարձած մեր ժողովուրդին հանդէպ կասկածը, անվստահութիւնը: Չեն գործեր կանոնաւոր կերպով ազգային մարմինները: Գուրգերու կողմէ արեւելեան սահմաններուն վրայ կայսրութեան (1878-ի պատերազմը ռուս-թուրք) դործադրուած ահաւոր սպանդը թուրքերը ոչ միայն կ'իւրացնեն, կ'արդարացնեն, այլ կ'որդեգրեն, առանց այլեւայլի, պաշտանցիներուն դասը չմոռնալ ուխտելով: Վարժապետեան կը վարէ՛ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը՝ բայց ազգին աւագանին մտահոգ է թրքութեան ներսը արթնցած զգացումներէն, մեզի հանդէպ: Ու նահանջ: Օտեան հոգեբանական այդ տրամադրութեանց մէջ գրի է առած այդ յառաջաբանը: Լիութեան մէջն է իր մտքին: Կը տառապի ցաւը իր ժողովուրդին, որ այնքան քաղցր երազանքով մը հետեւեր էր ռուս բանակներու յաղթանակին: Պերլինի Վեհաժողովէն դարձողները ողբասացներ էին: Ու Օտեան, բոլորէն աւելի՛ կը զգար այդ արարքին ամբողջ տարողութիւնը: Ն. Ռուսինեանը իրեն համար պատեհութիւն մըն է, իր սերունդին հաւատքով մասնաճիւղը խմբագրելու: Արդարեւ, ճարտարութեամբ մը, որուն երկրորդ օրինակը չենք գտներ Օտեանէ ստորագրուած որեւէ էջի մէջ, անիկա պիտի տայ

այդ սերունդին ամբողջական կերպարանքը, զայն կանխող բարեխառնութիւնը, մանաւանդ այն միւս բարեխառնութիւնը որ ի՛րն էր, իրենցն էր սանկ 10 - 15 տարի, վաղամեռ Ն. Պալեանին հետ Ազգային Սահմանադրութեան հրկունքի օրէն մինչև անոր ծնունդին, աճման առաջին շրջանը լեցնող միջոցը, ուր ամէն բոլոր հարուածը կը պտտէր իրենց գլխունյու վտանգը իր ցանցերը կը լարէր, ներսէն ու դուրսէն։ Ռուսինեանի առիթով ես փորձեցի այս տաղնապանքը տեսնել կեստարացի բժիշկին հոգեբանութեանը մէջ։ Օտեան իր բարեկամին վրայ իր վերլուծումներուն մէջ — ուրիշ բան չէ՛ նախաբանը Փէլեոֆայնեան Դաւիթին — այդ տաղնապը կը պատկերէ, իրեն յատուկ ժուժկալ և զգոյշ ճարտարութեամբ մը։ Ուրեմն գիրք մը նախաբանել Օտեանի համար առիթ մըն է կեանքը հասկնալու, և այդ հասկացողութիւնը ընդհանրացնելու։ Արդարեւ, ի՛նչ արագ բայց վստահ հպումներով անիկա 1848-ի Ֆրանսական հոգեբանութիւնը կը յաջողի խտացնել քանի մը էջի վրայ, լայն դադափարներ գործածելու և անոնց հետ իյնալ-լլելու արարքը վերածելով լրջութեան, պատկառոտ յարգանքի, երբ այդ հերոսութիւնը իրեն ժամանակակիցներէն շատ շատին համար փառասիրութիւն մըն էր, ի՛նչ ոչ սնափառութիւն մը։ Եղիա պիտի խաղայ դադափարներու հետ անորակելի անպատասխանատուութեամբ մը։ Մամուրեան անոնց վրայ պիտի շահագիտէ իր վարկը, թերթը հիմնաւորելու, Պէրպէրեան իր վարժարանը և ուսուցումին եղանակը պիտի ջանայ ոսկեղօծել։ Օտեանն է որ դադափարները — օտարներու ապրանք ու օտարներու համար — զգուշաւոր ու զգաստ գործածութեան մը մէջ կը դնէ իրենց ճշմարիտ դերին։ 1848-ի սկզբունքները գործադրելի՞ էին արեւելքի ամէնէն յիմար ոստանին մէջ, մանաւանդ այդ ոստանին ընդերքին թաղուած և կորսուած ոչխարներու հօտի մը վրայ որ իր ժողովուրդն էր 1850-ին։ Գործադրելի՞ էին անոնք թուրքերուն իսկ շրջանակէն ներս։ Օտեան օրէնսդիր մը չէ՝ Ռուսինեանին պէս, թուղթի, ասոր վրայ խաղաղուած նշաններով խանդավառ տեսաբան մը։ Հոս է արդէն իր նկարագրին, խառնուածքին, իմացականութեան ամէնէն ինքնայատուկ կողմը։ Անիկա մարդերու լայն ճանաչող մը, կարիւրութեան, յարաբերականութեան զգայարանքով առատապէս ու որակեալ եղանակով մը օժտուած արեւելքի մըն է, ու կը հասկնայ թէ որքան դժուար կը փոխուին մեր մէջ նախապաշարումները, անգամ մը ստացուած թերութիւնները, աւանդութեան յօրինած խելքի դրութիւնները։ Կը մեղադրէ Ռուսինեանը՝

1. — Անոր լեզուական բարեկարգութեան ծրագիրներուն համար, առանց անդարդառնալու որ առոնք իր խորհուրդին, հաւանութեան արժանացած իրողութիւններէն: Ինք ալ առեն մը գրած էր Ուղեւորութեան սկզբունքներով: Իր դատաստանները լեզու ըստած երեւոյթին վրայ 1860-ի բանասիրական դպրոցին (արեւմտեան Եւրոպա) տեսակէտները կը պարզեն: Թէ լեզուն անձնական ճիգէն զերծ է միշտ, ինքզինքը կը շինէ, օրէնքները կ'իւրացնէ իրեն յատուկ տրամաբանութեամբ մը, — գաղափարներ են որոնք այդ օրերուն անհերքելի՝ ճշմարտութիւններ կը թուէին: Եւ որովհետեւ Ռուսինեանի բարեկարգչական ձեռնարկը ամէնէն աւելի կը շօշափէր ուղղագրական դրութիւնը, կը հասկցուի թէ որքան խախտւած, անապահով էին այդ տուեալները, Ռուսինեանը պաշտօնապէս կործանելէ վերջ, անոր յիշատակն ալ հարուածել շարունակելու: Ըստ իր տեսութեան՝ լեզուի մը ուղղագրական սարիքը խորհրդաւոր, եթէ ոչ անբացատրելի հրաշքներէն մէկն էր, գրեթէ յայտնութեանական տարողութեամբ: Ու 1860-ին ոչ ոք՝ որ յանգգէր Ֆրանսական ուղղագրութեան յիմարութիւնները կասկածիլ, ո՛ր մնաց՝ դարման առաջարկել: Փորձը ցոյց տուաւ որ հարիւրաւոր խենդութիւններ այդ լեզուին ուղղագրական, համաձայնական օրէնքներէն՝ բարեփոխուեցան, մաքրագործուեցան առանց որ Ֆրանսերէնը տկարանար կամ մեռնէր: Աւելին, 1900-ին ոչ ոք՝ որ մտքէն իսկ անցընէր թէ, քսան տարի վերջ, ձեռնարկութեամբ մը, միւս միւսակը պիտի յաջողէր թուրքերէնէն վտարել ոչ միայն օտար տարրերը (արաբ, պարսիկ բառակոյտը), այդ լեզուներուն յատուկ համաձայնական նրբութիւնները, այլեւ պիտի ընէր անկարելին, — գիրն իսկ փոխելով եւրոպականով: Մէկ հարուածով հինգ հարիւր տարուան աւանդութեամբ, սընապաշտութեամբ, մեծամտութեամբ ազգային ամէնէն բարձր խորհրդաւորութեամբ, նկատուող վառելի վերածել մոխիրի: Այդ հարուածէն դուրս եկած թուրքերէնը պարզ գործիք մըն է, այնքան ընտել, մօտիկ, որ տղան չունի՝ ոչ մէկ հետաւորին, ոչ միայն զայն սորվելու — պէտք ալ չունի այդ յիմարութեան քանի որ իր բերնովը զիտէ արդէն — սլլէ գործածելու: Արեւմտեան լեզուաբանութեան նրբանուրբ օրէնքները, եզրակացութիւնները, հաւատոյ հանգանակները ամառուան ամպերու նման անհետացան: Ռուսինեանի օրէնքները՝ լեզուին վրայ, կրնային տեղ մը ունենալ: Կը կասկածիմ, ոչ թէ Ռուսինէն բանաձեւած տեսութեանց հիմովը, այլ մեր յիմարութեան, շատ-գիտցուկութեան,

անխիստանութեան օրէնքներուն ճնշումովը: Հրեաները գիր ու լեզու ստեղծեցին Պաղեստինի մէջ, քանի մը յամառ, խենդ փառասիրութեանց շնորհիւ: Մօտ է օրը երբ ֆրանսերէնը կը մաքրուի իր սնտիքէն, որուն վրայ կը զոզողային մեծ արքաներն ու մեծ գրագէտները կանխող դարերուն: Կը հաւատամ որ հեռու չէ օրը երբ դարձեալ զօրաւոր ձեռք մը կը միջամտէ մեր ալ լեզուին, մանաւանդ անոր ուղղագրական յիմարութիւններուն, և կը լուծէ տագնապը, թերեւ աղեքսանդրեան միջոցով մը: Օտեան մարգարէ մը չէ՛ր Թուրքերուն լեզուական բարենորոգումը գու՛մը գու՛շակելու չափ:

2. — Բացի Ուղղագրութենէն Ռուսինեան կը մեղադրուի, Օտեանի վերլուծումին մէջ, իր օրէնքներուն համար ալ: Հոս ալ անպաշտպանելի է իր դատը: Այդ օրէնքներուն խմբագրումը եթէ Ռուսինեանին գործը կը նկատենք, բայց վըստահաբար գիտենք որ անոնց յղացումը մեծ չափով կը պատկանի Օտեանին, Պալեստին: Այն ատե՛ն: Եթէ երբեք 1860-70-ի շրջանին մեր աղագային գործերը չառին իտե՛ալ գնացքը, որուն հաւատքը ունէին Սահմանադրութեան հեղինակները, զառաժումին և թերացումներուն պատասխանատուն Սահմանադրութիւնը չէր, այլ մեր իսկ մտայնութիւնը: Աղագային Սահմանագրութիւնը օրէնքներ կ'առաջարկէր, արդար և տրամաբանական, անպիտի մարդոց որոնք դարերով ապրեր էին ապօրինութիւն, անխելքութիւն, բռնութեան տակ միայն ղնդունելու կարող որ և է թելադրանք, ան ալ օտարէն: Աղագային խորունկ թերութիւնը — իրար չհանդուրժելու — հեղինակն էր մեր գործերուն վաս ընթանալուն, և ոչ թէ զանոնք կանոնաւորել ձգտող օրէնքներուն: Ռուսինեան մեղադրելի է երբ կը հաւատայ թէ ազգին գործերը, ղեկավարուելու համար, կարօտ են դրամի: Այդ դրամը մենք պիտի հայթայթենք, յօժարակամ, ինքնամատոյց, առանց որ ուզուի՝ անիկա: Այս՝ եղջերուաքաղի մօտեցող մտածումը նոյնիսկ, իր տարօրինակութեան մէջ, հաւասար է սակայն Աղագային Սահմանադրութեան միւս հիմնական տրամադրութիւններուն: 1840-ին Պոլսոյ պատրիարքութեան աթոռը բարձրացող եպիսկոպոս մը չէր կրնար մտքին մէջ տեղ տալ սա գաղափարին որ՝ ազգին եկամուտները իրը չէին, այլ ազգինը, ու անոնց գործածութեան վրայ հսկողութիւն մը, աշխարհականներու կողմէ՝ աներեւակայելի յիմարութիւն: Բայց 1869-ին այդ գահը բարձրացող եպիսկոպոսը (Խրիմեան) երգումով ուխտեց հնազանդիլ այդ հսկողութեան (ուրիշ խնդիր՝ ատիկա ընելու իր

անկարողութիւնը)։ Այս քանի մը նկատումներէն դուրս դասագիրքին յառաջաբանը խորունկ էջ մըն է մանաւանդ ինքնավերլուծման։ Յոգելիչ են Օտեանի հոգեկան տառապանքները։ Իր վախերուն ստուերը տեսակ մը եղերական բան ալ կ'աւելցնէ պատկերին մեղամաղձոտ իրականութեան։ Իր բարեկամը յօրինելու ատեն, Օտեան, առանց անդրադառնալու, զայն բաշխած է, բաժնած է հաւաքական այն հոգեբանութեան, որուն ընդմէջէն է որ արդէն արժէք ու թանձրութիւն կը ստանան մարդոց արարքները։ Կէս դարէ աւելի ժամանակ է անցեր այդ էջերուն վրայէն։ Անոնց հինցած մասերէն իսկ, սակայն, այսօր կրնանք օգուտով խօսիլ։ Այս բարակրաֆի մուտքին ես ըսի որ այդ յառաջաբանը Օտեանի իմացականութեան, գրական ըմբռնողութեան ամէնէն հարազատ հանդիսարանն էր։ Այսինքն՝ Արեւմտահայ Գրականութեան այն յատկանշական անկիւնը ուր մեզի կը տրուի շատ ստոյգ կերպով մը ճանաչումն ընել այդ գրականութիւնը ընող սերունդին հաւատոյ հանգանակին։ Հոն, Կիզօ կը նկատուի իմաստասէր, Թիէոմեմ, Շառ մեմ գրագէտ։ Մէնէ, Պէրանտէմեմ միտքեր։ Բոլոր այս անունները հազիւ թէ յիշատակութիւն իսկ ունենան այսօր ֆրանսական գրականութեան պատմութեան մէջ։ Կան տակաւին Քուզէնը, Միշլէն, որոնցմէ առաջինը իր ահաւոր համբաւին մեղքը կը քաշէ իր գոհակացուցած (գեղեցիկը, նեմախիքը, բարին) տարազէն մինչև այսօր ինքզինքը ազատագրած չըլլալուն։ Օտեան, Պէրպէրիանէն առաջ, հեշտագին, կը զառածի այդ բառերուն սնտոյքովը։ Ասոնք այսօր սրբապրուած յիմարութիւններ են։ Աւելին, Օտեան կը հաւատայ որ Հիւկօ, իր Քրոմուէլի յառաջաբանով կը յեղաշրջէ ֆրանսական թատրերգութիւնը, և իր խաղերովը, որոնք Քօռնէլն ու Ռասինը կ'արժեն, իւրաքանչիւրը, ֆրանսացիներուն հանճարը աւելորդ անգամ մըն ալ կ'անմահացնէ։ Այսօր գիտենք որ Հիւկօ, թատրոնէն այնքան կը հասկնար որքան իր դոնապանը։ Բոլոր այս տրտմութիւնները Օտեանի գրչին տակ, սեպհականութիւնն են 1860-ի մեր մտաւորականներուն։ Ու մօտիկն եմ, այս տողերը գրած պահուս, հասկնալու գրիթէ, ինչո՞ւ մեր ոտմանութիւնը մեզի չէ՞ծգած գործեր որոնք արժանի՝ ըլլային չըջանի հոգիին։ Շըջանի հոգին, այս ժողովուրդի տարեգրութեանց մէջ մէկն էր ամէնէն յուզիչներէն, վսեմներէն։ Ամբողջ ազգ մը կ'արբնայ բազմադարեան մահանքման քմբիւրէ մը, կը գտնէ ապրումին անմահ զարկը դարձեալ, ու կը նետուի կրկես, քարմ, ազուր, յանգուզն ու աւելի՛ քան երիտասարդ։ Այսինքն՝ մեր

անտեսականին բարդաւածումը, մեր միտքին արեւտացումը, մեր կարելի լեզուն, մեր իբրեւ ժողովուրդ կազմակերպումը: Ո՞վ կործանեց այս քանչիւր բխումը: Պատասխանը պատրաստ է. — ի՞նքը՝ շարժումը: Ահա մեր յիմարութեան չափանիշը: Այդ խոչոր իրողութիւնները կործանած մեծ լեւներու կը նմանին ժողովուրդներու կեանքին մէջ: Ժամեր, օրեր, ամիսներ մշուշը, փոշին, ամպ կապած, կ'առնեն կը կենան, ծածկելու համար իբրեւ ղութեան բուն խմորը: Կէս դարը անբաւական է երեւմիս այդ մատախուզը փարատելու: Գատաղարտել Ռուսիեանը ֆրանսացիներուն տրամաբանութիւնը օգտագործելով (Օտեան ուրիշ բան չէ ըրած), կը նշանակէ մշուշը դատել: Կուգայ սերունդը, երբ ժամանակը ըրած է իր սրբագրութիւնը: Կը տեսնէ՛ աւերակը: Կը սկսի իր պեղումները: Կը հասնի՛ հիմունքին, ու կը դանէ իրակա նութիւնը: Իմ մասիս, կը յայտարարեմ որ անկարող եմ նման հերոսութեան լքել: Բայց Օտեանի գրական գաղափարներուն իսկական մթերքը և յատկանշական տարողութիւնը մենք կը գրտնենք Աբբա Քաշախի յառաջաբանին մէջ, նամակի մը ձեռով, ուղղուած քրոջը, որ թարգմանողն էր այդ վէպին: Հալէվի գործը 1870 աւան թուականներու ճաշակն ու նորոյթը արտայայտող միջակ, չըսելու համար անկէ ալ վար) վէպ մըն է, ճիշտ ու ճիշտ Թ. Ֆեօյիէի Աղաթ Լիթասարէի մը Պարսկերէնը աշխատասիրութեան սեռէն ու կաղապարէն: Ինծի անծանօթ է Աբբա Քաշախի Քաշախի գալստը ֆրանսական վէպին մէջ, բայց աւելի քան ծանօթ՝ Ֆեօյիէի գործին առասպելական բախտը (1858) որ քառորդ յետոյ պիտի վերածուի «Տափալ» տապանագիրի մը, ինչպէս կ'որակեն զայն գրականութեան պատմիչները: Օտեան ի՞նչ է գտած այդ Աբբա Քաշախին մէջ, իր ներքողը հիւսելու համար այդքան զեղուն քնարականութեամբ մը: Ո՛չ բարքերու խղճամիտ ուսումնասիրութիւն, ո՛չ տիպարներու պարկեշտ յօրինում, ո՛չ ալ դէպքերու ճշմարտանման ազդոյց: Միակ առաւելութիւնը՝ մթնոլորտին տարօրէն հաշտ ըլլալն էր Օտեանի խառնուածքին, որ, անկարող Ռաֆայէլը (երկու անգամ ձեռնարկած է թարգմանել ու չէ աւարտած) իր ժամանակին բերելու, պիտի խանդավառի՝ այդ վէպին աշխարհը, ասոր նուազ թեւադրանքները պարունակող, մօտիկ, խնամի գործերով: Աբբա Քաշախին կը դատուի մեր անմանթիկ թարգմանութեանց շարքին, ու կը խորհրմ թէ 1890 էն առաջ մեր մէջ թերթօններով մուտք ըրած սանրիւնները Օտեանի գատաղութիւնները չատ դիւրաւ կը փոխակեր-

սլաւին Օտեանի զգալնութեան փաստերուն: Նոյն փափկութիւնը (délicatesse), նոյն անիրականութիւնը, նոյն պարզութիւնը, որ խորունկ պարկեշտութեամբ մը (հոգիի ու մտքի) ըլլար պաշտպանուած, այդ վէպէն յառնող յատկանշական ցուցմունքներ, կը պատկանին նեարդ առ նեարդ նաեւ Գր. Օտեանին: Կիներու վրայ իր դատաստանները, կիներէ խուսափող մարդու անհասկացողութեան, անբաւարարութեան մեղքն ալ ունին: Օտեան քրօնիկ մըն է որ կը գրէ այդ թարգմանութեան իբր նախամուտ: Ու մտածման սա զուգորդութեամբ, հոս ինծի կ'այցելեն իր Լամարթինը, Վ. Հիւկոն, Միտք եւ Հոգի քրօնիկները: Դրական ամբողջ պաշարը անկա գործածած է այդ կտորներուն մէջ: Տխուր՝ որքան անտեղի՝ քննադատական էջերու քննադատութիւնը ընել: Կը բաւականանամ միայն իր հիացումները վերածելով իրենց ժամանակին, իբր հասարակաց զգայնութեան մը հաղորդ իրողութիւններ: Իր սրտմտութիւնն ալ իրաւպետ վիպիկն դէմ տարբեր աղբիւր մը չունի: Զօլան ծաղրելը, անարգելը 1880-ին ոչ միայն մտքի բարձրութեան փաստ մըն էր, այլևս արդեալականութեան տիտղոս մը: Վ. Հիւկոն աստուածացնելն ալ՝ բարբի ուրիշ վկայութիւն: Արդ, ժամանակը որ միշտ չի քնանար, իր ճիշտ չափին տարաւ երկու հեղինակներուն զիպական տաղանդը: Զօլայի վէպը Ֆրանսական գրականութեան մէջ իրողութիւն մըն է, անխորտակելի վկայութիւն մը, ինչպէս Պալլադիոնը, Բրուստինը: Հիւկոյի վէպը հակառակ իր լաւ մասիկներուն՝ քերթօն մը, ոչ աւելի ոչ պակաս: Օտեանին ոչ գնահատանքը, ոչ ալ հիացումը Հայ Գրականութեան մէջ դերը(*) մը ունեցան, հայ վէպը ստեղծելու համար: Ընդհակառակն: Թերեւս քաջալերեցին ալ Տիւսսարները, Մերենցները:

(*) Տրտմութիւն է, բայց պարտք նոյն ատեն խօսիլ Օտեանի միւս գնահատականներէն, որոնց նոր դէմքերու գործերուն վրայ: Զայրոյթի մտ զրացումով մը անկարելի է չհամակուիլ երբ մարդ կը կարդայ Բիւղանդ Բէշեանի ուղղուած չորս էջ գովասանքը, որին տակ մարդու մը որուն հանդէպ համոզումը ունինք առնուազն հոստոսութենէ վերծ, անշահախնդիր անձնաւորութեան մը: Սխալ կը տեսնէր, թէ ներողամիտ չէրդ իր կարողար: Որն ալ ըլլայ զինքը զառածողը, մենք երբեք չենք ներքեր որ ճշմարիտ գրագէտը այդչափով տկարանայ հասարակ լրագրողի մը դէմքը ճիշտ չկռելու աստիճան: Ելիային, Պէրպէրեանին, Ալ. Փանոսեանին, Ռապիւսօնին, Լամարթինին, Միսաքեանին ուղղուած նամակները գրական էջեր չեն անշուշտ, բայց նամակ ալ չեն: Հոս է որ կը խօսիմ անոնց վրայ: Իր հիմնական բարութիւնն էր հեղինակը այս թուութիւններուն, թէ իր իմացական անբաւարարութիւնը գրական իրողութեան

դ) — Դամբանականները որոնք իբրև խօսք անշուշտ չէին կրնար զլիա մզել զիջումի, եթէ երբեք 1860-ի մարդոց ըմբռնողութեան, աշխարհայեացքէն ինչպէս անոնց գրական զգայաբանքէն, ճաշակներէն, լեզուէն չունենային լաշն վկայութիւններ: Խաջատուր Պարտիզպան, Նիկողոս Պալեան, Բարունակ Պէյ ֆէրուհեան, Գ. Աղաթօն վերնագիրներու տակ Օտեան գրած ու խօսած է իր լաւագոյն արձակները: Աւելցուցէք Ողբ ի վերայ բարեկամինը, գրուած Բարիզէն, Տքթ. Քեաթիպեանի եղբրական մահուան առիթով, ու դուք կ'ունենաք Օտեանի ամբողջ վաստակը մեռելներէ: Այս գրուածքներէն առաջին երկուքը յիշատակի՝ յօգուածներ են, այսինքն դադարի մը զլսուէն չեն խօսուած, ալ կսկիծին մէջը թարմ հոգակոյտին, օրեր, ամիսներ վերջը երբ գրիչը կ'առնենք, ու մեր շատ սիրելի յիշատակները կը քրքրենք, ոգեկոչելով շիջած կեանքը, ասոր խուլ ու խորունկ յուզումները: Միւս երկուքը զազարի վրայ արտասանուած են: Ողբը արձակ քերթուած մըն է: Անտեղի է խօսիլ այդ մարդոց վրայ հանգամանօրէն: Բաւ է զիտել տալ որ անոնք Օտեանի սերունդին ամէնէն մաքուր, գեղեցիկ, ամուր աշխատաւորներն են, փառքերը նոյնիսկ, եթէ լաշնէք քիչ մը ձեր չափը: Անոնցմէ առաջինը ուսուցիչ մըն է, գիտուն մը, գրասէր մը, բայց ատոնցմէ աւելի գործնապաշտ հաստատուր մը, իր ժողովուրդին յարութեան գործաւորներէն մէկը: Երկրորդը մեծ արուեստագէտ մըն է, նոյն ատեն մեծ սիրտ մը: Միւս երկուքը իրեն պէս պետական պաշտօնատարներ: Քեաթիպեան ուղղակի աւանդութիւն մըն է, հայ բժշկական տարեգրութեանց մէջ անմահ յարգանքի մը արժանաւորութեամբը, ինչպէս իր սերունդին մեծ ուժերէն մէկը: Օտեան ճառախօս մը չէ, ասիկա պար-

թեան հանդէպ Օտեան շատ սիրուն, spontane էջեր ունի Պէշկիթաշեանին, Մայրային, քոջը, եղբայրներուն, մօրը, մանաւանդ եղբորորդին (ապագայ երուանդ Օտեանը) ուղղուած, նամակներու ձեռով: Ասոնք իր գրականութեան վրայ ո՛չ բեռ են, ո՛չ արատ, ո՛չ ալ պակաս իր մասին թեթեւ, հաճելի վկայութիւններ են անոնք: Պէշկիթաշեանին ուղղուած նամակը գրեթէ կը վիրաւորէ սակայն իր վարիւր, արուած ըլլալով իր ուրանասեղծին մտերմութեանց աստիճանը: Տքթ. Թորգոմեան, Թուսինեանի վրայ ուսումնասիրութեան մէջ Օտեանէն ունի բաւական երկար նամակներ, դարձեալ անբաւարար թէ՛ իբր ձեւ, թէ իբր խորք: Մեծ մարդերուն մօտ ու նուազումները սակայն պէտք չէ խոշորցնել: Օտեան իր նամակները չէր սահմանած սովորութեան, ու ասովէ՛ անոնց անխնամութիւնը: Ձեռ գիտեր՝ հակառակ պարագան բան մը պիտի փոխէ՝ ր անոնց ճակատագրէն:

տաւոր ենք ընդունիլ, — ըսել կ'ուզեմ չէ այն մարդը որ խնամքով ըլլայ ուսումնասիրած խօսքի արուեստը, (արհեստը՝ աւելի ճիշտ ըլլալու համար), ու գրական շնորհներով, թերեւս բեմական ալ առաքինութիւններով ու տուրքերով զիմագրաւէ մեռելներու վրայ խօսքին կեղծիքն ու զօրաւոր, անկեղծ գեղեցկութիւնները։ Անիկա իր խառնուածքին մէջ իսկ կ'ապրի իր candeurը, զգուշաւոր, աղմուկէ փախչող մարդու complexeով մը պայմանաւոր։ Ատ է պատճառը որ Պալեանի և Պարտիզպանի վրայ իր դրածները ըլլան նախնական essaisներ, քիչ մը ընդարձակ բռնուած քրօնիկներ, համակ լրագրական բայց տակաւին չաժանցած, խմբագրականին մեղքերէն անմասն։ Օտեան անյաջող է, մարդեր՝ յօրինելու արուեստին համար անհրաժեշտ խղճմտանքը, համբերանքը չունենալուն։ Մէկն է անիկա որ իր տիպարը չի տեսներ, իր մասերուն, երեսներուն համեմատական յարաբերութեանցը մէջ, այլ միակտուր, ամբողջական տեսութիւնով մը զայն կ'ապրի, նուաճուած, տարուած իր ըսելիքէն աւելի չբռնուածին հուրքէն, հմայքէն։ Այդ երկուքը, մանաւանդ ն. Պալեանը, իրեն համար ոչ միայն գրուածք մը, զիրք մըն է, այլ թերեւս ամբողջ պատմութիւն մը։ Ու առանց անդրադառնալու սա հարստութեան վտանգին, — մեր նիւթերը երբեմն վտանգաւոր են մեր յօրինումին՝ ճիշտ այս պատճառով — անիկա կը ձեռնարկէ մեզի իր տիպարին ներկայացումը, միշտ պղտորուած՝ տեսիլքին շքեղ արժանիքներէն։ Շատ լոյսը նոր չէ որ կը շլացնէ։ Ու մենք կ'ունենանք կցկտուր պատառիկներ, սրտառուչ, իրաւ անշուշտ, բայց խառնիխուռն։ Կարգաւորման սա թերին այդ սրտէ եկած խօսքերը կը վտանգէ ուրիշ ալ անբաւարարութեամբ մը։ Օտեան միշտ թաքուն փառասիրութիւնն է սնուցած, իր սերունդին ուղեղը, մտածողը, խորհրդատունը ըլլալու (մի մոռնաք իր պետական պաշտօնը որ խորհրդականինն է), ու ի պաշտօնէ պարտաւոր կը զգայ ինքզինքը՝ խորհրդածելու . . . մահուան վրայ։ Աւելորդ է այս զառաժուում իջեցնել մաւ հաբարբառ սեռին իսկ օրէնքներուն։ Հասարակ տեղիքը, որքան ալ իրաւ, միշտ հասարակ տեղիք է։ Անկէ խուսափելու համար, մեզի կը մնայ մեր կապը ընդմիշտ կտրել անոր հետ։ Այսօր մեզի համար լաւ է որ իրաւ ապրումներու այդ մթերքը, այդ էջերուն մէջ քովքովի կենան՝ ամէնէն հասարակ մտածումներուն հետ։ Յետոյ, եթէ չուզինք արժեւորել սա հասարակութիւնը, իր կարգին, իրր ժամանակի նշան մը, սերունդի մը իմացական ակտրժականիէն փաստ մը, պարտաւոր ենք մեր զժգուհութիւնը բաւ-

նաձևել ճպուռներու սեռին վրայ, այսինքն խօսքի արհեստին վրայ, որ մանաւանդ Զարթօնքի՝ Մշակներուն գերագոյն վայելքը կը կազմէր: Ո՞վ, այդ զրոյց-բրոյց մարդոց մէջէն ա՛ն՝ որ խօսքին փառասիրութիւնը չըլլայ ցուցադրած: Թէ՛ Պալեանի, թէ՛ Պարտիզպանի վրայ Օտեան հազիւ թէ կը յաջողի կարկառի հանել քանի մը տիրական գիծեր, առաքինութիւններ, որոնք ժամանակին անկարող եղան ղիմանալու: Ո՛ր է Գրիգոր Օտեանին ընդոծին պերճախօսութեան վարկը, խելքին փանտը, գրականին մէջ իր վայելչութիւնը, — իր ժամանակէն իրեն լա՛յն լայն շնորհուած բարեմասնութիւններ: Այս ամէնը նոյնիսկ ուրուային չեն երեւար այդ զրուածքներուն մէջ: Իրաւ է թէ առաջին երկուքը կը զուգադիպին անոր անփորձ երիտասարդութեան (Պարտիզպանինը 1856, Պալեանինը 1858, այսինքն երբ Օտեան գեռքսանըհլնդն ալ չէ գտած): Իրաւ է թէ մեռելներու վրայ գրելը մարդոց միտքէն անգամ չ'անցնիր տակաւին: Ի՜նչ միւսները կը վերաբերին անոր հասունութեան շրջանին: Անոնց մէջ խոստովութեամբ են լեզուական անփութութիւններու տկարութիւնները (առաջին երկուքին մէջ ա՛յնքան ակնբախ), բայց չ'են շահուած միւս արժանիքները: Գ. Աղաթօն մեծ մարդ մըն է, հսկայ մը իր սերունդին մէջ, կայսրութեան մը ընդարձակ գործառնութիւնները տիրակալօրէն վարող, նոյն ատեն իր ժողովուրդին սպասին մէջ այդ բարձր խելքը օգտագործել փափաքող: Ուրիշ գեղեցկութիւն՝ Ֆէրուսանը: Անոնց գազադին առջեւ, ուր հաւաքուած ալ են Պոլսոյ բոլոր ազգերէն ամէնէն ընտիր անձնաւորութիւնները, (թաղումներու հանդիսաւորութիւնը ազգային մեծաշնորհ մը դժուար չէ նկատել), ու պատկառանքին մէջն իսկ հանգչողին (որ գրեթէ միշտ ոչինչէն մեկնած տղեկ մըն է, ու իր ժամանակին բոլոր փառքերը նուաճած է արի՛, աննահանջ կրօնկներովը քալելով պարտքին ու փառքին ճամբաներէն): Գր. Օտեան չէ գտած իրաւ, խորունկ քանի մը ապրումներ, որոնց վերլուծումը բաւեցրով չըլլար պայմանաւոր, այլ կեանքն իսկ դառնար, մատուցուած՝ հոգ խմբուած մարդոց ընկալչութեան, պարզ, իրաւ, հաղորդական ու անառարկելի: Գրիգոր Օտեանի յուզումը, կանացի զգայնութիւնը, ներքին ամօթխածութիւնը, չուքի սիրահար խառնուածքը զինքը անյարմար կ'ընեն նման տեղերու: Օտեանի այդ չորս «գովարները» կը վերածուն, այս իսկ թելադրանքներով, իրենց իսկական արժէքին յոր գովարեղէն չէ՛ այս անգամ, ալ իրաւ խօսք, որ դարձեալ կշիռ մը ունի: Զեմ բազմատեր զանոնք Պէրպլեհաններու, եղիւսներու խօսած մեռելա-

կան ճառերուն, որոնց մէջ իշխողը գրականն է դժբախտաբար, այսինքն ամէնէն անճանաչող եղանակը մարդերը ներկայացնելու դադարին խորքէն: Ողբ ի վերայ բարեկամինը ունի սրտաբան շեշտ մը, տեղտեղ յուզումի վերածուող: Բայց չի դադարի սեռին մեղքերը այդքան անփառունակ կերպով պատկերելու չարիքէն նուաճուած մնալէ: Կը կարգանայ այդ կշռաւոր տողերը, կը սիրեն անոնց լեզուն (միւսներուն, մանաւանդ առաջին երկուքին լեզուական անկատարութիւնը, թէն ժամանակի կնիք, բայց դարձեալ բաւական ծանր կը կշռէ մեր տպաւորութեան վրայ), դաշնաթաւ պատկերները, զգացումներուն յորդ ու իրաւ հանգէսը, բայց կը տառապին բառերու այդ կառաչարային ազմուկէն քիչ քիչ, ու կը փնտռեն մարդը. անոնց տակ, ներսը: Ու այդ մարդը միշտ կը խուսափի: Ասիկա անոր համար որ Օտեան, վիճակած բանաստեղծ մը իբրեւ, պիտի տառապի, իր անձէն դուրս, ուրիշներու հետ երբ հարկադրուի պարկեշտ ըլլալու: Դամբանականներուն մէջ յաջողակ մասերը անոնք են դարձեալ ուր իր անձին (չեմ ըսեր ցուցադրումը, բայց այդ անձը) պարզութեամբ հանդէս բերելու առիթ մը կը ներկայանայ: Օտեան պարկեշտ է սակայն, ինքզինքը պարտկելէ աւելի՜ աստիճանով մը: Չերազ մը այդ դամբանականները պիտի վերածէր «գրական փորձերու» նախաբանին:

դ) — Ատենաբանութիւններ, որոնք դարձեալ գրականութեան չեն պատկանիր, ըստ սեռի, ինչպէս ուրիշ մասնաւոր հանդամանքով մըն ալ: Անոնք ամփոփուած են հաւանաբար, ու դիւանադպիրին ոճին կնիքը կը կրեն: Չեն հերքեր անշուշտ Օտեանը բայց չեն ալ նկատուիր անոր բանին հարազատ պատկերը: Ինծի չի ներուիր զբաղիլ այդ խօսքերը մատուցանելու արարքով, որ սակայն տիրականն է խօսելու արուեստին մէջ: Կազմարարեան որ Ատենադրութիւնը Ազգային Ժողովոյ ընդարձակ հաւաքածոյէն հանած է Օտեանին բերնէն ելած բոլոր խօսքերը, գործած է ահաւոր անպատասխանատուութեամբ մը: Իր այդպէս կազմած հատորիկին հարիւր յիսուն էջերը ոչ միայն չեն ծառայեր Օտեանի գէմքին յօրինման, այլ կ'ընեն չարաշուք աշխատանքն ալ վայն նսեմացնելու, գրեթէ սպաննելու: Մարդ ատոնք կարդալէ յետոյ չի կրնար չհարցնել — սի՛ն է Օտեան ըսուած ատենախօսը: Ո՛չ մէկ հիմնական հարցի մէջ մեղի կը տրուի անոր թափանցող իմացականութեան հետ շփումի մասնել: Չզալի է անոնց մէջ տրամաբանելու որոշ զիւրութիւն, վայելչութիւն: Դարձեալ խորունկ իր լրջութիւնը, հայրենասիրութիւնը, աշխարհ

ճանչնալու *aisance* մը, արտայայտութեան անխնամութեան իսկ կը յաղթեն երբեմն: Բայց ոչինչ՝ որ արդարացնէր մեծ, ազդեցիկ տրիբունի մը վարկը, — ինչ որ պատմութիւնը երբեք կասկածի տակ չէ ձգած: Յետոյ կազմարարեանի հաւաքումը կ'ընէ ուրիշ ալ չարիք մը: Անիկա չի տար *réplique* ներքէ մենք կը նեղուինք որ մեր սպասածին ներհակ խօսող մը կ'ուրուանայ երբեմն, այդ տողերուն ընդմէջէն, նեղսիրտ, քաշքշող, կըքոտ ու խիստ ատենաբան մը: Ենթադրելի է որ այդ զգայութիւնները մենք կ'առնենք հարազատ իրականութենէն: Ով գիտէ՝ ինչ յամառութիւններ, յանձնապատասխանութիւններ կ'աճէին Ազգային Ժողովի անդաստանին մէջ, աշխարհի ամէնէն անուշ մարդն իսկ այդպէս թթուեցնող:

Ե) — Նամակներ, օրագրի փշրանքներ, թարգմանութիւններ: Օտեանի նամակները իր անունին անարժան խօսքեր են, աւուր պատշաճի, անկնիք ու հասարակ ալ յաճախ: Ոչինչ՝ այդ նշխարներէն որ ծառայէր, օգուտով, առնուազն իր ճանաչումին, ուր մնաց շրջապատին վրայ բարիքով լոյս սփռելու մեր սպասումին: Ալ չեմ հարցներ ինչո՞ւն: Ուրիշ տառապանք՝ անոնց մէջ զգալի տրամութիւններուն ալ չուքը, — դովկաստ, չփացում, ինքնապարզում, բոլորն ալ անոր ծփուն անձնաւորութեանը կնիքով: Չեմ երթար առաջ, այդ շատ յատկանշական փշրանքները օգտագործել այդ անձնաւորութեան վերջնական պատկերը կազմելու արարքին համար: Քալաֆալարուքիւն, ձեւակերպական *sarfaqներ*, հիացումի փոխաբեմ *եփացումի պարսֆ*, բնթացիկ զգացումներ: Ասոնք անշուշտ անխոստփելի դժբախտութիւններ են՝ երբ մենք կը դրենք հեռուէ հեռու, ոչ թէ կեղծ, նենգ հաշիւներով, այլ մեր վարկը, զիրքը միշտ առաջին գիծի պահելով: Անտանելի հով մը կայ, զուհկութիւն մը նոյն իսկ, Ռուսճուգէն Ռուսինեանի գրուած նամակին մէջ (զոր տուած է Տքթ. Թորգոմեան Ռուսինեանի վրայ իր ուսումնասիրութեան մէջ): Դրոջը, մօրը ուղղուած նամակներուն թերեւս պարտադիր տափակութիւնը ծանր կը դատեմ հոս: Բայց գիտեմ որ՝ ինքզինքը խնայելու իր հիմնական ասորժակը այլապէս կ'անդրադառնայ այն էջերուն որոնք բացառաբար այդ անձով կը սնանին: Նեղիչ է, ըսի անգամ մը, կարգալ Պէշիկթաշեանի ուղղուած նամակը, վասնոր հասարակ զգացումներու և հասարակ մտածումներու հանդէս մըն է: Այս տողերուն հետ անշուշտ չեմ գեկոչեր Դուրեանի նամակները: Բայց իմ արդար սպասումին մէջն եմ, երբ, բարձրագոյն մարդ մը բարձրահամբաւ բանաստ-

տեղծի մը հետ դէմդէմի գտնելուս տալիքը վերածեմ բացառիկ իմացական վայելքի մը: Ամէն մարդ Օտեան մը է՛ր, ո՛չ ալ Մ. Պէշիկիթաշլեան մը: Կարգացէք այդ նամակը՝ ու գտէք այդ երկուքին հոգիէն ինչ որ մեր իրաւունքն էր ակնկալել, այսինքն քանի մը մեծ, իրաւ, հզօր զգացումներ, քանի մը հեռահաս, խոր մտածումներ, և ոչ թէ հասարակ խօսքերու թոյլ հանդէս մը: Երուանդ Օտեանի ուղղուած նամակներէն ոմանք ունին ուրոշ հրապոյր: Նամակները Օտեանին պարտքին կողմը կ'արձանագրեմ՝ ու կ'անցնիմ իր օրագիրներուն, մէկէ աւելի: Հրանդ, իր յառաջաբանին մէջ, ընտանեկան դաշտնիքներէ կը խօսի, օրագրի մը ակնարկելով, ու այդ անտիպ տեսրակէն փշրանքներ մըն ալ մատուցանելով: Դուրս է այդ ընտանեկան յիշատակաւորանը մեր դատումէն: Ունինք Ռուսճուզէն իր օրագրիւ: Ան ալ իր կարգին պրականութիւնը ոչինչով հետաքրքրող ումանթիկ զգայութիւններու, զգացումներու տողանց մը: Զեմ ծանրանար՝ Օտեանին համար իմ տածած յարգանքէս ակոյտած: Երուանդ Օտեան Մայրալի հետ թղթակցութիւն մըն ալ յիշած է Մախիւն մէջ: Դարձեալ անկշիռ խօսքերու հանդէս: Ասոնք կը գրեմ անշուշտ տառապանքով, վասնզի կը հաւատամ թէ իրենք գիրենք պրական գործերու մէջ չկերպարած մարդեր, իրենց ոչ-պաշտօնական յեղումներուն մէջ բարձրօրէն շահեկան են, իրենց անձնաւորութեան հետ ուղիղ համեմատութեամբ մը: Օտեան աւելի էր քան համբաւ մը: Անկէ մեզի հասած ամէն նշխարի մէջ մենք կը սպասէինք այդ համբաւին արդարացումը, և ոչ թէ սանկ ու նանկ պատառիկներ: Մեր Գրականութիւնը սխալ է ըմբռնած օրագրի մը իմաստը: Անկանգնելի տափալիութեանց հանդէս մըն է, գէթ իր լոյս տեսած մասիկներէն դատելով՝ Տիկին Տիւսարի օրագրիւր (Թէոդիկ Թարգմանաբար տուած է քիչ մը բան ֆրանսերէն բոնուած, այդ մեծահամբաւ հասարակութենէն), զիս խորապէս տառապեցնող, վասնզի Օտեանին նման, ան ալ կը պատկանի մեր ընկերութեան բարձրագոյն խաւերուն, ու իբր այդ indiqué մէկն էր՝ այդ ընկերութեան ներքին, վաւերական ապրումներէն մեզի կտակելու անփոխարինելի վկայութիւններ: Ի վերջոյ, ապագան իր իրաւունքին մէջն է միշտ, երբ կը հետաքրքրուի մարդերու ամէնէն խուլ, հեռու աշխարհին անձուկներովը: 1870-ին, Գրիգոր Օտեան շքեղ երիտասարդ մըն էր, Օր. Արքուհի Վահանեան նոյնքան շքեղ երիտասարդուհի մը: Պոլսոյ մէջ քիչ հայերու վիճակուած պատահութիւններով ալ այլապէս բախտաւորուած: Տիկին Տիւսար յիմարներ միայն՝ գրած

է իր վէպերուն մէջ, սուտ ու փուտ յոյգեր, բոլորն ալ իր ապրումներուն բիւրեղացումը իբրեւ, քանի որ արուեստագէտը, մանաւանդ երբ տառապի բնածնունդ ծուլութեամբ մը, անգործօնութեամբ մը, միշտ պիտի շահագործէ սեպհական մթերքը զգայութիւններու։ Գրիգոր Օտեան վէպի չէ մտածած։ Չարիք մը անշուշտ։ Բայց ապրած է 1870-ի մարդոց ամբողջ խանդովը, հոծութեամբը։ Իր օրագիրները հիմնովին կ'անգիտանան սակայն զանոնք։ Աւելորդ է այս դատախազականը երկարել։ Իմ ցաւս է որ այսքանն ալ չեմ կրցած հոս լռելէ։ Օտեանի թարգմանութիւնները (Ռաֆայէլը երկու անգամ, թէ՛ն չէ հրատարակած։ Չեմ գիտեր գոյութիւն ունի՞՞ ձեռագիրը։ Նմոյշ մը ատկէ տուած է Երուանդ Օտեան, Մախին մէջ 1893) ժամանցներ են, և ոչ թէ գրական կիրք, կամ պահանջ։ Չունին Պէշկիթաչլեանի մօտ ներելի, արդարանալի հանգամանքներն ալ։ Յետոյ, յատկանշական իրողութիւն, անոնք ընտրուած են Լամարթինէ, Հիւկոյէ։ Քաղաքական մարդու մատենագարանը կը խորհիմ թէ բանաստեղծներէ աւելի ուրիշ իրաւ մտածողներու ժամադրաւայր մը պարտաւոր էր հանդիսանալ։ Ու կուգամ Օտեանի վրիպանքը բացատրող հիմնական փաստին։ — Գրիգոր Օտեան բանաստեղծ մըն է որ ապրած է իբր քաղաքական գործիչ մը։ Այսինքն չէ կրցած ըլլալ ո՛չ մին և ոչ միւսը։ Իր ժամանակը իրեն յատուկ շռայլութեամբ մը երկու կրթանքներն ալ վայելցուց իրեն, և երկուքին մէջ ալ տուաւ անոր առաջնակարգ արժանաւորութիւններ։ Քաղաքական գործիչը կը մնայ ենթակայ՝ եթէ ոչ սըրբագրումներու, գէթ յաւելումներու, ամբողջացումներու։ Ի՞նչ որ առանց տարակոյսի կրնանք հաւատալ իր մօտ իբր իրականութիւն, ան ալ հմայք (charme) ունեցող անձնաւորութեան մը օրինակն է։ Դարձեալ կը հաւատանք որ խորապէս պարկեշտ, իրաւ հայ մըն էր, ու թուրքերու ծառայութիւնը կրցաւ վերածել քաղաքական ուղեգրիծի մը պարտքին։ Ըսել թէ անիկա գէժ էր յեղափոխական, բուռն միջոցներու, կը նշանակէ ընդունիլ անոր մօտ առհաւական եթէ ոչ իմաստութիւն, գէթ թելադրանք։ Ըսել թէ անիկա կը վստահէր թուրք կայսրութեան տպագրին, կը նշանակէ իր ռումանթիզմը ոսկեղօծել։ Ինք ամէնուն չափ, և աւելի, պատճառ ունեցաւ իր հաւատքին հերքումէն դոյաւոր ցաւը ապրելու։ Օտեանին մօտ քաղաքական մարդու վերլուծումը կը նշանակէ սեղանի վրայ դնել հայ և թուրք յարաբերութեանց ողբերգութիւնը։ Այդ ողբերգութեան վերջին վարագոյրը իր տակ կը ծածկէ մեր միտքերը զանցող անմարդկութիւններ։ Բայց

1915 էն առաջ, առաջ նոյնիսկ 1895 էն, մեր պապերը այդ ողմերգութիւնը հաշտեցուցած էին իրենց ճակատագրին: Արթնցնել այս ժողովուրդը, անոր ներշնչելով ժամանակակից մշակութիւն կարգ մը գեղեցկութիւնները, հրաշքները, բայց անկարող ըլլալ բարեփոխելու անոր շրջապատը, կեանքին պայմանները, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ տառապանքներուն գերագոյնը հանդերձել: Մեր ամիրաները, մեծ հոգևորականները այդ տառապանքը գիտէին մարսել, մեր պատմութեան մեծ գեղթափները օգուտով գործածելով: Օտեանի Սահմանադրութեան սկզբունքներով աճած երիտասարդը չէր կրնար ընդունիլ: Ու ահա տառապանք, իր բոլոր զարհուրազին պատկերաշարքով, որուն վերջինը Սփիւռքն է, իմ աչքերուն: Ո՞վ մեղադրել, Ստեֆան, իր ընկերներ, իրենց օրէնքներ: Այդ ամէնէն անմասն, բոլորիկ ժողովուրդներ, մեղի բախտակից, գերեկից, այսօր գեղեցիկ միութիւններ են, ազգերու ընտանիքին մէջ: Մեր ժողովուրդին կէսէն աւելին ջնջուած է, ամէնէն անարգ եղանակներով:

Այս քիչ մը լայն բռնուած վերլուծումը ատեն է որ յանդի իր վախճանին: Ձեռք զղջար կամ ցաւիր մեր գրականութեան մէջ շատ սակաւաթիւ էջերով իր անունը հազիւ պահել կրցող գէմքի մը նուիրուած սա կենդանագրին համար: Գր. Օտեան չփացուած, ձեւապնդուած գէմք մըն է: Այս մասին տակաւ կ'ընդհանրանայ հասարակաց դատաստանում մը: Բայց իր իմաստը՝ ամբողջ աւանդութիւն մը: Հետաքրքիր խոզաբերու մը, իր առիթով՝ մօտիկն է գրեթէ նուաճելու մեր պատմութեան ամէնէն դժնդակ, ինչպէս լուսաւոր մէկ շրջանը: Ան որ օր մը այս ժողովուրդին պատմութիւնը պիտի գրէ, գէթ նոր ժամանակներու (այսինքն Պոլսոյ առումէն սկսող շրջանէն ասդին) պարագրկումը փորձած ատեն, պիտի չունենայ դժուարութիւն: Միշտ նոյն խումբն է մարդոց, անտէրունջ ու տառապանք, Մերձաւոր Արեւելքի քառուղիներուն, ձգուած՝ Բոլոր չարիքներու ժանիքին, բայց ներքին խոր վստահութեամբ մը չմոռնալով երբեք կ'եւնքին, ապրելուն գիտութիւնը, այնքան բազմաձև խելամուռներով ինքզինքը պարտադրած իր միջին խղճատանքին: Այո, թուրքէն բանաձեւուած հօտն է (ոչխարներու) անիկա, ինչպէս յօնէն ու արաբէն արհամարհուած ու դաւաճանուած գերիներու ամբօրս: Բայց, ատենցմէ դուրս, ինքն է դարձեալ, դարէ դար, ինքզինքը հաշտեցնող իր օրերուն խուլ, անողոք պատգամներուն հետ, պատմիչին պարզելու չափ՝ անընդմէջ շարանը իր վրայ խուժող եղելութիւններ իւրակերպելու: Մենք ունինք այդ վկայու-

թիւնները, Լաստիվերտցիէն մինչև Դարանաղցին, մինչև Երեմիա Չէլէպին ու տասնըութերորդ դարու քրօնկականները: Նոյն այդ պատմիչը ինքզինքը պիտի զգայ սակայն ներկարկորոյս (dépayse) երբ հասնի, միամիտ ու հաստատ, 1850-ին: Այդ թուականէն ասդին իր գտածը, այդ ժողովուրդէն ոչ միայն նորօրինակ, այլ և հիմնովին հակասական խոկ պիտի թուի իր դատաստանումին առջև: Չեմ լայննար: Հասկնալու իր ճիգին մէջ պատմիչը կըրնայ նուաղիլ, չհասնիլ, արտաքին դժուարութիւններէն անդին, մնայուն յատակին որ մեր հոգին է միշտ, ուր որ ալ ըլլանք: Մենք չքեղ վերածնունդ մը ապրեցանք ժ.Գ. և ժ.Գ. դարերուն, Տաւրոսի ստորոտը, շինարար տուրքերու զուգորդելով առնական ուժ և գեղեցկութեան զգացողութիւն: ԺԹ. դարուն, այդ կորիւններուն ճտէն ուրիշներ, այս անգամ աւելի՛ արեմուտք ու աւելի՛ հիւսիս, նոյն տուրքերով՝ որոնց վրայ աւելնային նոր ժամանակներու պահանջածներն ալ: Անշուշտ որ այդ ժԹ. դարու կէսին ապրող պատմիչը, որուն զգայնութիւնն ու հոգին ըլլային կազմուած առաջին յիսնամեակին այդ դարուն, պիտի ձգէ՛ ձեռքէն գրիչը, գէպքերու շարայարումը ընելու տակաւ անընդունակ զգալուն ինքզինքը: Ու պիտի հարցնէ ինքնիրեն թէ 1860-ի պերճ, փարթամ, գեղանի ու անճանաչելի տարաղներու տակ իր աչքերուն առջև դարձող, դարձդարձող տիկիւնները, չքեղ էֆէն-տիւները, պէյերը, փաշաները թոռներն են իրեն ծանօթ ոչխարահօտին: Գրիգոր Օտեան, այդ երկու սերունդներու իրարու հանդիպման կամ իրարմէ բաժանման կէտին ամէնէն առեղծուածային տիպարը պիտի ըլլար, առանց տարակոյսի, այդ պատմողին համար:

Ի՞նչ իրարմէ տարբեր հարցեր կը դրուին սեղանի, այդ մարդուն առիթով, բացի զբականներէն, որոնց վերլուծումը կատարուեցաւ կանխող էջերուն: Ատոնցմէ ամէնէն խռովիչը հայ-թուրք յարաբերութեանց problèmeն է, ապահովաբար: Ատոնցմէ ոչ նուազ ուշադրաւը՝ մեր ժողովուրդին ընդունակութիւնը՝ պեւտական, վարչական պաշտօնագործութեան: Ատոնցմէ ուրիշ մըն է խորունկ հմայքը, պարկեշտ, առաքինի զգայնութեան, խառնըւածքին իրականութիւնը, միշտ գերիներու այդ դարաւոր հասխիրին մէջ: Բանալ զանոնք, անշուշտ որ ինծի շատ սիրելի, և ընթերցողին ալ թերեւ հաճելի՝ ոչխատանք մըն է: Բայց ինծի չէ ներուած այս ամէնուն հասնելու բախտը: Մեր պետական, գրական անձնաւորութիւններէն ոչ մէկը՝ որ այդ Գրիգոր Օտեան կոչուած վրիպած գրադէտին ու նոյնքան վրիպած քաղաքագէտին աստիճանովը պարզէ՛ր համագործին համար դառն, սուղ, խորունկ:

հեռահայեաց թելադրանքները։ Այս արժեքորումը ոչ ինչով է կամա-
յական։ Իմ տողերը կուգան իմ ամէնէն անկեղծ համոզումներէն։

Կայ կարիք, այս ամէնէն վերջ, համադրական լայն պատ-
կերացման մը մէջ գծելու իր տիպարը, քիչիկ մը խոշորցուած,
ինչպէս կ'ըսեն։ Չեմ կարծեր։ Մենագրութեան մը արժանի մարդ
մըն է ան։ Ուրիշ սերունդ մը, կը հաւատամ, պիտի ընէ այդ
զոհողութիւնը, վերակազմելու համար, իր բոլոր խռովիչ ազդ-
մունքներուն մէջ այդ մարդուն ու ընկերներուն դերը, մանա-
ւանդ վերակոչելու ապրումներու այն գումարը որոնց ճանա-
չումը, թէեւ աղօտած, ժամանակին ընդմէջէն, պիտի ըլլայ բա-
ւական տաք, ջերմացնելու համար մեզմէ վերջ գալիքներուն
blase կամ խանդավառ փնտռողները, մեր անցեալէն։

Կը փակեմ այս էջերը խորունկ բեկումով մը, այս անգամ
Օտեանին ինչպէս ինձմէ վեր ազդակներու արգասիք։ Այսքան
խելք, խանդ, աշխատանք, հաւատարմութիւն, այսքան շնորհ,
ազնուազգի տուրքեր, նկունութիւն, պարկեշտութիւն, կեանքէ,
արուեստէ, գեղեցկութենէ, ոգեղէն ու մարմնեղէն վայելչու-
թիւններէ ընկալութիւն։ Կ'անցնին անշուշտ սոսկական անհատի
մը ընդունակութեանց գումարը, տարածուելու համար մէկ մար-
դու մէջ այս ամէնը դնող ու ծնող ժողովուրդին։ Ու վստահա-
բար կը դրեմ որ չեմ զառամիր։ Այնքան ակնբախ է այս ամէնուն
սպասող վախճանական ճակատագիր մը, Օտեանէն ինչպէս իր
ժողովուրդէն։ Ու կ'աւելցնեմ. չխնդհնալու համար պարտաւոր
ենք դիմել այդ անհրաժեշտ ընդհանրացման։ Այս ամէնը աւե-
րածի, կոտորածի, մոխրի ու արեան վերածող, փոխակերպող
ո՞ւժեր։ Անշուշտ։ Զարկաւ այդ թաթը շքեղ գրագէտը ու տա-
պալեց։ Նոյն թաթը վարկաւ դարձեալ այն շքեղ երեսիլը որ
մեր ժողովուրդն էր քսաներորդ դարու առաջին տասնամեակին։
Խորհած ունի՞ք թէ ի՞նչ կը մնայ այդ գեղեցիկ, փարթամ, հրեշ-
տակային Պոլիսէն, ըսել կ'ուզեմ անոր հայութենէն։ Երկուքին
համար ալ տիրակա՞ն նոյն ճակատագիրը։ Մեր գրականութիւնը
մեր ժողովուրդն է ամէն բանէ առաջ։ Ահա թէ ինչու անոր բո-
լորանուէր սպասարկու, վաւերական տաղանդ մը այնքան քիչ
բան կըցած է ձգել այդ ժողովուրդի սրբութեանց թանգարանին։

Իր յիշատակին հետ անկարելի է չտրամիլ։ Իր գործին առջեւ
դարձեալ անկարելի է չցաւել։ Բայց իր ճակատագրին հետ չհաշ-
տըւիլ մը — որ համազօր է անոր գրականութիւնը արժեքրկե-
լու — մեղանչել պիտի նշանակէր Հոգւոյն Սրբոյ գէ՛մ որ հոս
իմացականութիւնն է, առանց՝ վերադիրի։

* * *

Ահա սերունդը:

Թերեւս ընթերցողը, իր տպաւորութեանց վերագործ մը երբ փորձէ, պիտի տառապի անբաւարարութեան, սակաւութեան շատ յայտնի զգացումով մը: Այդ վիճակին դէմ կանխահոգութիւն մըն էր ներկայ հատորին մուտքի յայտարարութիւնը, որուն համեմատ ՀԱՄԱՊԼՏԿԵՆՔը կը ձգտէր աւելի՛ անդին քան հիմնութիւնը: Ու կը հրաւիրուիք մտածել զիրքերուն փոխարէն մարդոց իրաւ ապրումներուն վրայ նմանօրինակ գործողութիւն մը: Վերածեցէք իր բաղադրիչներուն Նահապետ Ռուսինեանի մը կենդանագիրը, օրինակի համար: Իրաւ ըլլալ, կը նշանակէ այդ բաղադրիչներէն իւրաքանչիւրը վերակալմիւ ձեր հաշուոյն: Ու գրականութեան պատմիչը նիւթական անկարողութեան առջին է իր վրայ խուժող կեանքի հեղեղը խողովակելու: Գիրքերու անուններ, կեանքի թուականներ արհամարհելի չեն, բայց որքան քիչ՝ իրենց կշիռը, երբ բռնուն թուն իսկ կեանքին հոսանքին գիմաց: Վէ՛պ՝ Արեւմտահայ Գրականութիւնը: Դուք գտէք բոլոր: Կը փակեմ հատորը ձեր ուշադրութեան յանձնելով

- ա) Գործերուն քիչ թիւը.
- բ) Անոնց հազիւ գրական նկարագիրը.
- գ) Գործաւորներուն սրտառուէ մեծութիւնը.
- դ) Իրագործումներուն այսօր պարզ բայց իրենց օրին հաւուր բարդ հանգամանքները.
- ե) Վաստակին երախտիք թելադրող մեծութիւնը:

Մարդեր էին, իրենցմէ՛ աւելի, բայց մանաւանդ մեզմէ քանի մը պատիկ աւելի: Տառապեցան իրենց կիրքերուն, սընտփառութիւններուն, իրաւ ցաւերուն, մեծ երազներուն փոփոխակ սլաքներուն ներքեւ: Իրենց գործին գրական տարողութիւնը մի՛ փաթթէք մատի: Գրականութեան սկզբնական շրջաններուն նկարագրին է սա ընդհանրականութիւնը: Մի՛ չափէք զանոնք իրենց յաջորդներուն արդիւնքին դադաթէն: Ժամանակին մէջ՝ անոնցմէ աւելի՛ վար, տեսողական գիտութեան (optique) օրէնքներով, կը թուին աւելի՛ տարտամ, քիչ, պղտիկ: Զէրենք սիրելու համար, ըստ արժանւոյն գնահատելու համար, իջէք իրենց օրերուն: Այն ատեն պիտի համակուիք տրտմում լրջութեամբ մը, երբ նախք ձեր շուրջը ուր մարդիկ կը գրեն զիրան անպատուելու, անորաւ կելի՛ նանրամտութեամբ:

Ըսի՞ր թէ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ ծնունդ էր Սփիւռքի հոգեբանու-
թեան մը :

Կը մատուցանեմ իր հասարակութեան, ուրիշն, ձեռնարկին
առաջին հատորը, նկոնն՝ որքան յուսաւէ՛տ հոգիով մը : Հայ Գրա-
կանութիւնը վեր է, մեծ է իր հատուածներէն (Արեւմտահայ
Դրականութիւնը, հարկ կա՞յ յիշեցնելու, հատուած մըն է անկէ)
ու իբր այդ՝ այս ժողովուրդին հայրենական ամէնէն անկորուստ
ժառանգութիւնը : Կը մատուցանեմ, այս առաջին հատորը, դար-
ձեալ, ուրի՛շ զգացումէ մը խոսկած : Հոն տիրական բարեխառ-
նութիւնը՝ փառաւորութիւնն է իմ ժողովուրդի՝ արժէքներուն : Ու
այս աշխարհին մէջ ո՞րն է արժէքը ուր չըլլային խառնուած
սակաւարտէն, ապարտէն՝, վաւերական արժանիքին : Եղէք ան-
կեղծ՝ ձեր տպաւորութեանց հետ, ու այն պարագային որ ասոնք
ձեզ նեղեն այս կամ այն փառքին սուտին դիմաց, մի՛ յամառիք
այդ զգացումին համար ամէնալու : Արեւմտահայ Դրականութեան
սկզբնական շրջանը ստեղծումի՛ շրջան մը չէր կրնար ըլլալ, մե՛ր
պայմաններուն մէջ : Անիկա եղաւ սկսելուն խանդ մը, մոլուցք
մը : Զարթօնքի մարդերը գործօնութեան առաքեալներ իրենէ երբ
կ'արժեւորէք, ըրած կ'ըլլաք սրտագին հասկացողութիւնը իրենց
մեծութեան, գեղեցկութեան :

Յաջորդ հատորները ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ ձեզի պիտի բերեն ձեր
ժողովուրդին ապրումները, աս ու ան գրողին ընդմէջէն : Մի
մտահոգութիւն գրող մը իր գործերուն անուններովը, պարօնա-
կութեամբը ճանչնալու փափաքով : Որքան ալ մանրակրկիտ,
որեւէ մատենագիտութիւն, բառարան մը կ'ըլլայ այդ ոգիով
խմբագրուած : Դրողներուն կեանքն ալ ենթակայ է այս աղա-
ւաղման : Համակերպիլ անխուսափելիին, որ հոս կը նշանակէ գո-
հանալ կեանքին խոշոր թելադրանքներովը : Եթէ դուք, այս հա-
տորին մէջ Օտեանին նուիրուած բաժինը ձեր աննախապաշար
ընկալչութեամբը դիմաւորեցիք, ատիկա բաւ է որ հատորին
վրայ վատնուած աշխատանքը, սիրտը, կիրքը, յուզումները
ներէք աշխատաւորին, որ իր կարգին այդ ամէնը ապրած է իր
տողերէն առաջ, իր տողերուն վրայ, ու կը հաւատայ թէ կ'ապրի
երբ այդ տողերը իրմէն կ'անցնին . . . ուրիշներուն :

Յտեանութիւն :

Յ Ա Ն Կ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ	Էջ Գ
ՄՈՒՏՔ	1

Պ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Սկզբնական նկարագիր	31
Հայ Հոգին	36
Դրական յղացքը եւ լեզուն	44
Ընկերային վիճակ	51
Քաղաքական վիճակ	60
Տնտեսական վիճակ	66
Դրական վիճակ	68
Ազգեցութիւններ՝ Մխիթարեան	69
» » Արեւմտեան	87
» » Թրքական)	96
Ազատագրումը Արեւմտահայ Դրականութեան	114

Պ Ի Ր Ք Ե Ր Ն Ր ՈՐ Պ

ԶԱՐԹՅՈՒՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ

Տարողութիւնը յղացքին	121
Տեղայնաց Պատուելի	136
Խաչատուր Մխստեան	147
Նիկողոս Զօրայեան	168
Նահապետ Ռուսինեան	186
Յովհաննէս Հիսարեան	216
Ստեփան Ոսկան	240
Դրիգոր Զիլինկիրեան	257
Դրիգոր Օսեան	273
ՅԱՆԿ	366

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ .

ՅԱԶՈՐԴ ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՎ

ՌՈՄԱՆԹԻԿՆԵՐ. — Մուսֆ, Հ. Ղ. Ալիբան, Մ. Պեռիկ-
բաշեան, Պեհրոս Դուրեան:

ԿՐՏՍԵՐ ՌՈՄԱՆԹԻԿՆԵՐ. — Թ. Թերզեան, Յ. Սեքեան,
Մ. Անեմեան, Ռ. Պերպերեան:

ԴԷՊԻ ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ. — Մուսֆ, Յ. Պարոնեան, Խրիմեան
Հայրիկ, Դ. Եպս. Մուլանձեանց, Նար-Պէյ, Եղիա, Մ. Չերազ,
Մ. Մամուրեան, Ծերենց, Տիկին Տիւսաբ:

ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ. — Մուսֆ, Գ. Զօհրապ, Տ. Կամարական,
Լ. Բաշալեան, Ա. Զօպանեան, Հրանդ, Սիպիլ, Հրանդ Ասասուր,
Ա. Արփարեան:

ԱՐՈՒՍՏԱԴԷՑ ՍԵՐՈՒՆԴ. — Մուսֆ, Եղիեկ Պսֆ. Դուր-
եան, Դ. Վարուժան, Տիկին Եսայեան, Վ. Թեֆեան. — Թորգոմ
Պսֆ. Դուլակեան, Թլկաշինցի, Երուխան, Ռ. Զարդարեան, Ս.
Պարբեան, Դեղամ Բարսեղեան. — Տ. Զրաֆեան, Սիամանթօ, Լ.
Սեյբուսեան, Եր. Օսեան, Տ. Զեօկիւրեան, Ռ. Սեւակ, Ռ. Որբեր-
եան, Ա. Զարուրիւնեան, Վ. Մալեզեան, Ա. Անտոնեան, Միխայիլ
Կիւրնեան, Մ. Մեծարենց, Վ. Թարուլ:

ՍՓԻՐՈՒՔ. — Մուսֆ, Համասեղ, Կ. Զարեան, Շահան Շահ-
նուր, Հ. Զարդարեան, Շաւարժ Նարդունի, Օսական:

Մօտ ասեմքեն Մամուլին պիտի յանձնուի երկրորդ Հատորը
ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻՆ: Կը բովանդակէ Մուսֆ մը եւ երեք մեծ գեմֆերը
Ռոմանրիկ Սերունդին՝ Հ. Ղ. Ալիբան, Մկրտիչ Պեռիկբաշեան եւ
Պեհրոս Դուրեան:

Վերոյիշեալ սերունդներուն ընդհանուր նկարագիրները եւ
զանոնք կալուղ գեմֆերուն կենդանագիրները պատշաճ են իբրեւ
ձեռագիր, իւրեց կարգին հասորի վերածուելու համար:

[47]

գլխ. Հիմնարար գիտ. գրադ.

FL0226828

4m

A ⁱⁱ 77095